O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYAALAR VAZIRLIGI
SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

OLTAYEV SHAVKAT SOBIROVICH
SAFAROV FARHOD ANVAROVICH

AHOLI STATISTIKASI

O’quv qo’llanma oliy o’quv yurtlarining 5231600 –
“Inson resurslarini boshqarish” bakalavriat mutaxassisligi
talabalari uchun mo’ljallangan

Samarqand-2024

UO‘K: 314.1(075.8)
O-52
KBK: 60.7ya73

Sh.S. Oltayev, F.A. Safarov
Aholi statistikasi [Matn]: **o‘quv qo‘llanma** / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “FAN BULOG‘I” nashriyoti, 2024 - 334 bet.

Mazkur o’quv qo’llanmada aholi statistikasining fan sifatida shakllanishi, demografik jarayonlarni o’rganish manbalari, tug’ilish, o’lim, nikoh va ajralishning demografik mohiyati, aholining son va sifat xususiyatlari, aholining takror barpo bo’lish qonuniyatlari, aholining jins, yosh, nikoh va oilaviy tarkibi, oilaning demografik, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, aholi migratsiyasi, demografik prognozlash va demografik siyosat masalalari yoritilgan.

O’quv qo’llanma oliy o’quv yurtlarining 5231600 – “Inson resurslarini boshqarish” bakalavr mutaxassisligi talabalariga mo’ljallangan. Shuningdek undan magistrlar, mustaqil izlanuvchilar, doktorantlar, professor-o’qituvchilar, soha mutaxassislari hamda unga qiziquvchi keng kitobxon ommasi ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

M.Mardonov - TDIU Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi mudiri, PhD.

A.N.Xoliqulov - Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrasi mudiri, prof. v.b., i.f.n.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Kengashining 2024 yil 31 maydagi 10-sonli qaroriga muvofiq o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-753-77-0

© Sh.S. Oltayev, F.A. Safarov. *SamISI, 2024*
© “Fan bulog‘i” nashriyoti, 2024

KIRISH

Amaliyot shuni ko’rsatadiki, mamlakatlar va alohida hududlar rivojlanishining demografik tarkibiy qismlari jamiyatning barcha jabhalariga: iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, etnik va boshqalarga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. O’zbekiston olimlari va demograflari o’z tadqiqotlarida demografik rivojlanishda sezilarli farqlarni ko’rsatdilar. Mamlakatimizning dunyoning rivojlanayotgan davlatlaridan hisoblanib, yutug’imizga ta’sir etuvchi asosiy omillar - tug’ilishning yuqoriligi, o’limning pastligi, oilaning muqaddasligi, mehnat resurslarining yildan-yilga ko’payishidir. Lekin migratsiya jarayonlarida muammolar bor.

So’nggi paytlarda ijtimoiy-iqtisodiy boshqaruv amaliyotida demografik muammolarni hal qilish zarurati paydo bo’lmoqda va ko’pincha hal qilinmoqda, shuning uchun demografiyani mustaqil fan sifatida oliy o’quv yurtlarida o’rganish juda dolzarbdir. Shu bilan birga, talabalar, qoida tariqasida, mavjud vaziyatni aniq tadqiqot natijalarini, demografik va statistik yilnomalarning rasmiy to’plamlari ma’lumotlari asosida tahlil qilishlarini iloji yo’q. Bizning nuqtai nazarimizdan, mamlakatimizdagi mavjud vaziyatni chuqurroq tahlil qilish va tushunish ilmiy asoslangan demografik va statistik usullardan foydalangan holda mustaqil tadqiqot va hisob-kitoblar asosida amalga oshirilishi mumkin. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda muallif ushbu darslikni ishlab chiqdi. Ushbu darslikning asosiy afzalligi shundaki, nazariy material va tadqiqot metodologiyasi qisqacha taqdim etilgan, mavzular O’zbekiston bo’yicha real va tegishli statistik materiallar asosida muhokama qilingan. Har bir bobning boshida nazariy material, oxirida esa test savollari beriladi. O’quv qo’llanma to’qqiz bobdan iborat bo’lib, ularning mavzulari “Demografiya”, “Aholi statistikasi” fanlari dasturiga mos keladi.

O’quv qo’llanmaning ushbu dizayni tufayli ma’ruza materialining mazmunini demografik toifalar va demografik vositalar orqali o’rganish mumkin bo’ladi. Nazariy materialni o’rgangach, nazorat savollari va o’z-o’zini nazorat qilish testlari asosida o’rganilgan materialni mustaqil ravishda mustahkamlash mumkin.

O’quv qo’llanma nafaqat talabalar, balki o’qituvchilar uchun ham mo’ljallangan. Ular auditoriya soatlari va seminarlar soniga qarab o’quv materialini turli yo’llar bilan taqdim etish imkoniyatiga ega: yoki faqat nazariy material asosida, keyin uni seminarlarda ishlab chiqish; yoki ma’ruza materialini misollar va topshiriqlar bilan to’ldirish. Shuningdek, darslikda keltirilgan material asosida testlar tuzib, testlar yordamida

talabalar bilimini tekshirish mumkin bo’ladi. Shu bilan birga, darslikdagi barcha vazifalar aholi harakati va tarkibiga oid eskirgan raqamlarni yangi statistik ma’lumotlar bilan almashtirib, yangilanishi mumkin.

2-bobdagi darslarga tayyorgarlik ko’rishda o’qituvchilar ham, talabalar ham ilova materiallaridan foydalanadilar. Ushbu materiallar aholini ro’yxatga olish ma’lumotlari va mazmunini batafsilroq o’rganishga, butun O’zbekiston aholisini ro’yxatga olish shakllarining shakllari bilan tanishishga imkon beradi, shuningdek, tabiiy o’sish statistikasi bo’yicha statistik hisobotlarning mavjud shakllaridan foydalanishlari mumkin. “Aholining migratsiyasi” bo’yicha 6-bobda material keng taqdim etilgan bo’lib, unda migratsiyaning omillari va sabablari hamda aholining tabiiy harakatiga ta’sir etuvchi ushbu murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonni o’rganishga nazariy yondashuvlar yoritilgan.

O’quv qo’llanmada tavsiya etilgan asosiy va qo’shimcha adabiyotlar ro’yxati keltirilgan.

Umid qilarnizki, o’quv qo’llanma talabalar, magistrantlar, aspirantlar va oddiygina qiziquvchi kitobxonlarda demografiya, sotsiologiya, iqtisod, tarix va hokazolarni o’rganishga bo’lgan qiziqishni oshirishga xizmat qiladi.

Muallif taqrizchilar TDIU Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi mudiri, PhD. M.Mardonov hamda Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrasi mudiri, prof. v.b., i.f.n. A.N.Xoliqulovlarga o’z minnatdorchiligini bildiradi.

Alohida, qiziqish bildirgan va ushbu darslikni nashr etishda bevosita ishtirok etgan nashriyotga minnatdorchilik bildiraman.

I BOB. DEMOGRAFIYA VA AHOLI STATISTIKASINING METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. Demografiya va aholi statistikasining predmeti

Olimlar va jurnalistlar aholining zamonaviy muammolari haqida doimo ko’p gapiradi va yozadi, chunki mamlakatning bugungi holati va rivojlanishi bevosita jamiyatda sodir bo’layotgan demografik jarayonlarga bog’liq. Demografiya asoslarini bilish aholi soni va tarkibidagi o’zgarishlarni batafsilroq tushunishga yordam beradi. Demografik jarayonlarning rolini va ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta’sirini tushunish bozor iqtisodiyoti sharoitida ayniqsa muhimdir. Axir, aholi mehnat resurslarini, demak, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini shakllantirishning asosidir.

Har bir fanning o’ziga xos o’rganish predmeti bor. Agar demografiya haqida gapiradigan bo’lsak, uning o’rganish predmeti aholining ijtimoiy-tarixiy shartliligida mavhum va analitik tarzda tabiiy va mexanik harakati qonuniyatlari hisoblanadi. Demografiya tadqiqotining ob’yekti - ma’lum bir hududda ma’lum bir davrda yashovchi o’z-o’zini ko’paytiruvchi aholi. Demografiya predmeti va aholi statistikasi o’rtasidagi farq aynan shu. Aholi statistikasi (yoki demografik statistika) ommaviy demografik jarayonlar va hodisalarning miqdoriy tomonini ularning sifat tomoni (masalan, aholining tarkibi, tuzilishi, taqsimlanishi) statik va dinamik ravishda uzviy bog’liq holda o’rganadi. Aholi statistikasining o’rganish ob’yekti ma’lum bir joy va vaqt sharoitida yashovchi odamlarning yig’indisidir. Demografiya va aholi statistikasini o’rganishda aholi birliklari shaxs, oila yoki uy xo’jaligi hisoblanadi.

Aholi - harakatlanuvchi agregat bo’lib, demografik jarayonlar ta’sirida har soniyada o’zgarib turadi: aholining tabiiy va mexanik harakati. Aholining tabiiy harakati to’g’ridan-to’g’ri (tug’ilish, o’lim) va bilvosita (nikohlar soni va ajralganlar soni) ta’sirida aholi soni, tarkibi va tuzilishini o’zgartirish jarayonidir. Aholining mexanik (migratsiya) harakati - bu yetarli darajada uzoq vaqt yoki abadiy yashash joyini o’zgartirish bilan bog’liq bo’lgan odamlarning hududiy harakati jarayonidir.

Aholi harakatining yana bir turi mavjud - ijtimoiy. Aholining ijtimoiy harakati yoki ijtimoiy harakatchanlik - bu odamlarning ijtimoiy xususiyatlaridagi barcha o’zgarishlarning yig’indisi, ularning bir ijtimoiy guruhdan ikkinchisiga o’tishi, jamiyatning ijtimoiy tuzilishida egallagan

o’rnining o’zgarishi. Ijtimoiy harakatchanlik ham ijtimoiy tuzilmadagi o’zgarishlarning umumiy tendensiyalari, ham shaxslarning shaxsiy faoliyati bilan bog’liq. Vertikal ijtimoiy harakatchanlik - ijtimoiy pozitsiyalar tizimidagi "yuqoriga" yoki "pastga" harakati va gorizontal ijtimoiy harakatchanlik - bir xil ijtimoiy darajadagi shaxsning harakati o’rtasida farq mavjud. Ijtimoiy harakatchanlikning asosiy va ikkilamchi, tipik va tasodifiy, ommaviy va individual yo’nalishlari ham aniqlanadi. Bu reproduktiv xulq-atvorga, shuning uchun tug’ilishga, o’z-o’zini saqlash (hayotiy) xatti-harakatlarga, shuning uchun aholi salomatligiga va o’lim darajasiga ta’sir qiladi. Ijtimoiy harakatchanlikning o’sib borishi sharoitida oilalar sonining kamayishi, bolalarga bo’lgan ehtiyoj, nikoh yoshining o’sishi, nikoh va birinchi bolaning tug’ilishi o’rtasidagi intervallar, shuningdek, bolalar tug’ilishi o’rtasidagi tendensiya mavjud. Ijtimoiy harakatchanlik demografiya tomonidan uning aholining tabiiy harakatiga ta’sirini o’rganish nuqtai nazaridan o’rganiladi.

Aholi harakati turlarining mavjud tasnifini ko’p jihatdan shartli deb hisoblash mumkin, chunki aholida sodir bo’ladigan barcha jarayonlar, shu jumladan demografik jarayonlar ijtimoiy jihatdan shartlangan. Shunday qilib, insonning o’limi, albatta, jismoniy hodisadir. Ammo inson hayotining davomiyligi insonning darajasi va turmush tarziga, uning ovqatlanish tuzilishiga, ma’lumot darajasiga bog’liq bo’lib, bu ko’p jihatdan uning gigiyena va sanitariya sohasidagi xatti-harakatlarini, sog’liqni saqlash va sog’liqni saqlashning rivojlanish darajasiga, ya’ni tibbiy yordamning mavjudlik darajasi va nihoyat, atrof-muhit holati va boshqa ko’plab ijtimoiy va psixologik omillarga bog’liq. Hech kimga sir emaski, o’rtacha umr ko’rishning yuqori darajasini ta’minlash mamlakatni yuqori darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni, aholining aksariyat qismi uchun munosib turmush darajasini ta’minlaydigan keng ko’lamli iqtisodiy va ijtimoiy chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Va shunga qaramay, aholining tabiiy harakatining ijtimoiy shartliligiga qaramay, demografiya aholida sodir bo’layotgan ijtimoiy jarayonlarni emas, balki uning tabiiy ko’payishini ta’minlaydigan jarayonlarni - tug’ilish, o’lim, nikoh, ajralish, bevalik kabilarni o’rganadi.

Ularning o’rganish ob’yektini tavsiflash uchun demografiya va aholi statistikasi mamlakat yoki mintaqadagi demografik vaziyatni baholash uchun demografik jarayonlarning ta’siri va bog’liqligini kuzatish va baholash imkonini beradigan ko’rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Aholini demografiyada o’rganishda aholining demografik xulq-atvorini tahlil qilishga alohida e’tibor beriladi. Demografik xulq-atvor - bu aholining takror barpo bo’lishga ma’lum ta’sir ko’rsatadigan masalalarda xulq-atvorini belgilaydigan ehtiyojlar, ijtimoiy normalar va munosabatlar yig’indisidir. Demografik xulq-atvor bir qator jihatlarga ega: nikoh, nikohning turli shakllari, oila shakllanishi bilan bog’liq; reproduktiv - nikohda bolalar tug’ilishi yoki tug’ilishidan bosh tortish bilan bog’liq; o’zini himoya qilish yoki hayotiy - o’zini va boshqalarning sog’lig’iga va umrini uzaytirishga bo’lgan munosabat. "Keng" tushunchada aholining ko’payishi harakatning uchta shaklining kombinatsiyasi sifatida namoyon bo’ladi: tabiiy (tug’ilish, o’lim va boshqalar), hududiy (migratsiya) va ijtimoiy (ijtimoiy tuzilmalarning o’zgarishi, ijtimoiy va kasbiy harakatchanlik va boshqalar).

Ko’pgina mahalliy va xorijiy demograflar aholining tabiiy ko’payishini avlodlar almashinuvi natijasida o’zini o’zi yangilash jarayoni deb hisoblaydi, ya’ni so’zning "tor" ma’nosida aholi soni, yoshi, jinsi va nikoh tuzilmalarining yangilanishi sifatida. Bu nuqtai nazar tarafdorlari orasida taniqli Rossiyalik demograflar B.T. Urlanisa, A.YA. Boyarskiy, V.A. Borisova, A.G.Volkova, L.E. Darskiy va boshqalar bor. Shuni yodda tutish kerakki, bu holda "tor" so’zi hech qanday tarzda "ko’paytirish" tushunchasini hech qanday tarzda qashshoqlashtirmaydi. Darhaqiqat, bu faqat diqqatni uni aniqlaydigan demografik jarayonlarni o’rganishga qaratishga imkon beradi. Demografiya, asosan, so’zning "tor" ma’nosida aholining ko’payishini o’rganadigan fandir.

Shu o’rinda hozir muhokama qilinayotgan muammo – migratsiya harakatini demografiya fanining predmetiga kiritish yoki kiritmaslik masalasiga to’xtalib o’tishimiz kerak. Bu masala bo’yicha aholining ko’payishi haqidagi "tor" tushuncha tarafdorlari umumiy nuqtai nazarga ega emaslar. Agar bu olimlarning barchasi demografiya fanidan ijtimoiy harakatlarni o’rganishni istisno qilsalar, migratsiya jarayonlari bilan bog’liq masalalarda ularning pozitsiyasi unchalik aniq emas. Bir qator olimlar (V.A.Borisov, V.M.Medkov) demografiyaga oid darsliklarida migratsiya jarayonlari bo’limini kiritmaganlar. Shunday qilib, V.A. Borisov migratsiyani, asosan, mehnat migratsiyasi, mehnat bozori bilan bog’liq bo’lgan iqtisodiy kategoriya sifatida qaraydi va ko’payish jarayonlarida migratsiya jarayonlariga qaraganda biologik omillarning roli muhimroq ekanligini ta’kidlaydi[1]. Biroq, mamlakatning zamonaviy rivojlanishi sharoitida aholining migratsiya harakatlarini hisobga olmaslik mumkin emas, chunki migratsiya muammolari, shubhasiz,

aholi dinamikasiga, uning yosh-jinsiy tarkibidagi o’zgarishlarga, reproduktiv munosabatlarning shakllanishiga va aholi takror barpo bo’lishining boshqa jihatlariga ta’sir qiladi.

1.2. Demografiya va aholi statistikasining maqsad va usullari

Demografiya va aholi statistikasining maqsad va usullari o’rganilayotgan jarayon yoki hodisani har tomonlama tahlil qilishga yordam beradigan bir qator muammolarni hal qiladi. Demografiya va aholi statistikasi fanining beshta asosiy vazifasini ajratib ko’rsatish mumkin:

1) aholi soni va tarkibini aniqlash (yoshi, jinsi, nikohi, etnik tarkibi va boshqalar);

2) aholining tabiiy va mexanik harakati jarayonlari o’rtasidagi bog’liqlikni o’rganish va ularga ta’sir etuvchi omillarni o’rganish;

3) populyatsiyada sodir bo’layotgan dinamik o’zgarishlarni tahlil qilish;

4) ham qisqa, ham uzoq muddatga demografik prognozlarni tuzish;

5) davlat demografik siyosati chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

Demografiya va aholi statistikasida aholining ko’payishini har tomonlama tahlil qilish uchun umumiy ilmiy (asosiy) va o’ziga xos tadqiqot usullaridan ko’p usullar qo’llaniladi.

Bilishning asosiy, umumiy ilmiy usullariga quyidagilar kiradi: tahlil usuli (butunni tarkibiy qismlarga ajratish) va sintez (butunni qismlardan qayta birlashtirish); induktsiya (alohida faktlardan umumiy xulosaga o’tish) va deduktsiya (tadqiqotda umumiydan xususiyga o’tish); taqqoslash usuli (birliklarni yoki o’rganish ob’yektlarini ular orasidagi o’xshashlik yoki farq belgilarini aniqlash uchun taqqoslash); eksperiment (hodisa yoki jarayonlarni muayyan shart-sharoitlarni yaratish, jarayon oqimini tadqiqotchi xohlagan yo’nalishda o’zgartirish orqali o’rganish); tarixiylik usuli; gipoteza usuli va boshqalar. Bu usullarning barchasi u yoki bu darajada barcha fanlarga xosdir va ular tomonidan ob’yektiv voqelikning turli jarayonlari qonuniyatlarini tahlil qilishda foydalaniladi.

Yosh, jins va nikoh tuzilmalariga ega bo’lgan odamlarning o’z-o’zidan yangilanadigan to’plami sifatida aholining ko’payishini o’rganishning o’ziga xos xususiyatlarini o’rganishga mos keladigan usullarni shartli ravishda quyidagi asosiy guruhlarga bo’lish mumkin.

Aholini o’rganishning statistik usullari demografik jarayonlarni o’rganishning asosiy usullaridan biridir. Demografiya va statistikaning

rivojlanishi deyarli bir vaqtda boshlandi. Qolaversa, aynan aholi statistikasi yoki demografik statistika uning rivojlanishining eng boshida umumiy statistikaning asosini tashkil qilgan. Statistik usullar katta sonlar qonuni amal qiladigan ko'p hollarda yuzaga keladigan ommaviy demografik hodisalarni tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Demografiyada statistik usullarni qo'llash juda xilma-xil: statistik kuzatish; xulosalar, olingan ma'lumotlarni guruhlash va tarqatish seriyalarini qurish; namuna olish usuli; demografik jarayonlarni tavsiflovchi statistik ko'rsatkichlarni tahlil qilish; vaqt qatorlari usullari; indeks usuli va boshqalar.

Dastlabki ma'lumotlarni to'plash va baholash har qanday statistik kuzatishning birinchi zarur bosqichidir. Statistik kuzatishlar natijasida olingan raqamli ma'lumotlar tegishli ishlov berish va tahlil qilishni talab qiladi. Buning uchun ma'lum bir vaqt oralig'ida ma'lum bir xususiyatga ko'ra shakllangan agregatlar bo'lgan taqsimot qatorlari tuziladi. Bu aholining jinsi, yoshi bo'yicha taqsimlanishi yoki demografik hodisalarning taqsimlanishi, masalan, ona yoshi bo'yicha tug'ilganlar soni, o'lim sabablari bo'yicha o'lim, nikoh davomiyligi bo'yicha nikoh darajasi va boshqalar bo'lishi mumkin. Demografik jarayonlarning intensivligi turli koeffitsientlar bilan o'lchanadi, ular sodir bo'lgan demografik hodisalar sonining ushbu hodisalar sodir bo'lgan aholi soniga nisbatini ifodalaydi. Koeffitsientlarni taqqoslashda demografik ko'rsatkichlarni standartlashtirish usulidan foydalanish mumkin, bu esa demografik jarayonlarning intensivligini ularni aholi tarkibidagi farqlarni bartaraf etadigan yagona standartga yetkazish orqali solishtirish imkonini beradi. Aholining demografik tuzilmalarining miqdoriy parametrlarini o'rganishda o'rtacha qiymatlar, moda va mediana va boshqalar kabi umumiy ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Statistik metodologiyaga asoslangan demografiya demografik jarayonlarni o'rganish uchun mo'ljallangan o'ziga xos tadqiqot usullarini ishlab chiqdi. Ularni demografik yoki demografik-statistik usullar sifatida tavsiflash mumkin. Bular, birinchi navbatda, demografik jarayonlarning holati va dinamikasini tahlil qilishning ikkita asosiy usuli - ba'zan uzunlamasiga tahlil usuli deb ataladigan real avlod usuli va shartli (gipotetik) hosil qilish usuli yoki kesma tahlil usuli. Muayyan demografik usul, masalan, demografiyada gipotetik minimal tabiiy tug'ilish indeksi yordamida tug'ilishni o'rganishdir.

Matematik usullar demografiya va aholi statistikasida keng qo'llaniladi. Avvalo, bular soni modellar bo'lgan demografik jadvallarni

tuzishni o’z ichiga oladi, ular yordamida odamlarning yoshdan yoshga o’tishida o’rganilayotgan populyatsiyada sodir bo’ladigan turli demografik hodisalarning intensivligi o’rganiladi (tug’ilish, nikoh va boshqalar). Demografik jadvallar birinchi marta 17-asrda tuzilgan va shuning uchun ularning mavjudligining uzoq tarixi bor[2]. Hozirgi vaqtda demografiyada tug’ilish, nikoh, migratsiya va boshqalar jarayonlarini o’rganish uchun matematik jadvallarning butun majmuasi keng qo’llaniladi.

Aholining demografik xulq-atvorining turli tomonlari haqida ma’lumot olish uchun sotsiologik usullardan foydalaniladi. Ular munosabatlar, ehtiyojlar, fikrlar, demografik muammolarning butun doirasi (tug’ilish, nikoh, o’lim, migratsiya va boshqalar) bilan bog’liq masalalar bo’yicha qarorlar qabul qilish rejalari to’g’risidagi ma’lumotlarni to’plash va tahlil qilishni o’z ichiga oladi. Demografiyada sotsiologik usullar nisbatan yaqinda qo’llanila boshlandi. Mamlakatimizda sobiq SSSR davrida 1960-yillarning o’rtalaridan, bir qator iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda birmuncha oldinroq, 1940-yillarning oxiridan boshlab demografik jarayonlarni o’rganishda sotsiologik usullar hozirgi vaqtda juda katta rol o’ynaydi.

Grafik-analitik va jadvalli usullar demografiya va aholi statistikasida, shuningdek, boshqa ko’plab fanlarda ancha keng qo’llaniladi. Ularning yordami bilan demografik jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlarini aniqroq aniqlash va ko’rsatish imkonini beradigan turli xil grafiklar va diagrammalar tuziladi. Demografiyada bu usullardan foydalanish ancha uzoq tarixga ega. Shunday qilib, birinchi kartografik va planar diagrammalardan 1758 yilda chex olimi A.F.Krom foydalangan. Grafik-analitik usullardan foydalangan holda populyatsiyaning ko’payishini o’rganishda eng mashhurlari ehtimollik jadvallarini (o’rtacha umr ko’rish (umr jadvallari), tug’ilish, nikoh ko’rsatkichlari va boshqalar), demografik setka deb ataladigan yoki "Leksis setka" ni hisoblashda foydalangan. Bundan tashqari 1875 yilda undan hayot jadvallarini tuzishda foydalanishni taklif qilgan nemis olimi Leksis sharafiga nomlangan. Hozirgi vaqtda ehtimollik jadvallarini tuzish uchun 1950 yilda frantsuz demografi R. Press tomonidan taklif qilingan demografik tarmoqning zamonaviy shakli qo’llaniladi. Ko’pincha grafik - aholining yosh-jinsiy tarkibini tahlil qilishda turli mamlakatlar va mintaqalar aholisining yoshi va jinsi tuzilishi haqida juda aniq tasavvur beradigan yoshga oid - jins piramidalarini qurish orqali analitik usullardan foydalaniladi.

Kartografik usullar aholining fazoda tarqalishi va ko’payishini o’rganish uchun mo’ljallangan. Aholini xaritalash bir necha asosiy yo’nalishlardan iborat: geografik - aholining taqsimlanishi, uning zichligi va turar-joy tizimini ko’rsatadigan xaritalarni o’z ichiga oladi; aholi ko’payishining turli tomonlarini tavsiflovchi demografik - tug’ilish, o’lim, nikoh, ajralish darajasi va boshqalar; ijtimoiy tarkibni, turmush darajasini, bandlikni va boshqalarni belgilaydigan aholining ijtimoiy-iqtisodiy va atrof-muhit o’rtasidagi munosabatlarni ochib beradi. Kartografik usullar alohida mamlakatlarda, shuningdek, bir mamlakatning turli hududlarida sodir bo’layotgan turli demografik jarayonlarni vizual tarzda ko’rsatish va taqqoslash uchun ishlatiladi.

1.2.1. Demografiya doirasida sanoatning tabaqalanishi

Har bir fan o’zining rivojlanishi davomida “oddiydan murakkabga ko’tarilish” deb atalishi mumkin bo’lgan yo’ldan o’tadi. O’z predmetini o’rganishda boshqa fanlar bilan hamkorlik qilish, aholining tabiiy ko’payishi muammolarini o’rganish uchun boshqa fanlar mutaxassislarini jalb qilish demografiya tarkibida umumiy mavzu bilan birlashtirilgan uning bir qator tarmoqlari (yoki bo’limlari) paydo bo’lishiga olib keldi. Lekin o’rganish doirasi, ushbu mavzuga ta’sir qiluvchi o’rganilayotgan omillar doirasi bo’yicha farqlanadi va mos ravishda ularning tadqiqot usullari arsenalida farqlanadi[1].

Demografiya doirasida har bir tarmoqqa xos bo’lgan o’z pozitsiyalaridan aholining ko’payishini o’rganadigan bir qancha tarmoqlarni ajratib ko’rsatish mumkin.

Nazariy demografiya - aholining ko’payishini o’rganadi va demografik jarayonlarning rivojlanishidagi o’zgarishlarni (tug’ilish, o’lim, nikoh va boshqalar) tushuntiruvchi asosiy tushunchalarni (nazariyalarni) ishlab chiqadi. Nazariy demografiya aholining hayotiy faoliyatining turli tomonlari - turmush darajasi, mehnat sharoitlari, ta’lim darajasi, ehtiyojlar tizimi va boshqalarning o’zgarishiga qarab rivojlanishini tahlil qilish uchun mo’ljallangan; iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, tabiiy va boshqa omillarning aholi takror barpo bo’lishiga ta’sir darajasini o’rganish lozim. Demografik jarayonlarning rivojlanishi ta’sirida yuzaga keladigan aniqlangan omillarni tahlil qilish aholining ko’payish sxemasini aniqlashga yordam beradi. Demografik rivojlanish tendensiyalarini aniqlash demografik jarayonlarning kelajakdagi rivojlanishini oldindan ko’rish va demografik siyosatning nazariy asoslarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Demografik statistika yoki aholi statistikasi demografiya va barcha statistik fanning eng qadimiy sohasi hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi turli mamlakatlar va mintaqalar aholisi, uning joylashuvi, shuningdek, aholining jinsi, yoshi, oilaviy ahvoli, etnik tarkibi, ta’lim darajasi va boshqalar bo’yicha taqsimlanishi bo’yicha birlamchi statistik ma’lumotlarni to’plash va qayta ishlashdan iborat. Tug’ilganlar, o’limlar, nikohlar va ajralishlar soni to’g’risidagi birlamchi ma’lumotlarni to’plash va qayta ishlash asosida statistik usullardan foydalangan holda mavjud demografik vaziyatni ham, asosiy demografik jarayonlarning dinamikasi va tendensiyalarini ham aniqlaydigan ko’rsatkichlar tizimlari ishlab chiqiladi.

Dinamika va tendentsiya tadqiqotning ikkita asosiy jihatini - demografiya fanining o’zi rivojlanish tarixi va asosiy demografik jarayonlarni o’rganish tahlili, ya’ni uzoq tarixiy davr mobaynida aholi takror barpo bo’lish tabiati evolyutsiyasi o’z ichiga oladi. Albatta, bu ikkala yo’nalishni ham chambarchas bog’liq holda ko’rib chiqish mumkin.

Shuningdek aholining ko’payish jarayonlarini o’rganishning matematik usullarini ishlab chiqish va qo’llanish imkonini beradi. U aholining ko’payishini tavsiflovchi demografik va matematik modellarni va maxsus ko’rsatkichlarni ishlab chiqishga imkon beradi. Demografik va matematik modellar o’limning ehtimollik jadvallarini (tug’ilish, nikoh), statsionar va barqaror populyatsiya modellari, simulyatsiya modellari tuzishga yordam beradi. Matematik usullardan foydalanib, aholining umumiy soni va uning yosh-jinsiy tuzilishi bashorat qilinadi.

Iqtisodiy demografiya iqtisodiy omillarning demografik jarayonlarning intensivligiga ta’sirini, shuningdek, aholi takror barpo bo’lishining turli turlarining iqtisodiy rivojlanishga teskari ta’sirini o’rganadi. Iqtisodiy omillar deganda aholining iqtisodiy turmush sharoitlarining butun majmuini tushunamiz: aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot; aholining, shu jumladan ayollarning ta’lim darajasi va bandligi; yashash minimumidan past yashovchi aholi ulushi; aholiga, shu jumladan bolali oilalarga, ko’p bolali va yolg’iz onalarga ijtimoiy yordam ko’rsatish darajasi va boshqalar, o’z navbatida, aholining takror ishlab chiqarish xususiyati mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

Iqtisodiy omillar va turli demografik siyosat tadbirlarining maqsadi demografik jarayonlarni jamiyat xohlagan yo’nalishda o’zgartirishdan

iborat bo’lgan demografik rivojlanish jarayoniga ta’siri darhol yuzaga kelmaydi va sarflangan xarajatlarga mutanosib emas.

Demografik jarayonlar inertial xarakterga ega. Dinamik ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy davrida ular kamroq inertial bo’lib bormoqda, ammo demografik jarayonlarning o’zgarishi bog’liq bo’lgan ko’pchilik aholining demografik xatti-harakatlari ta’siri ostida turmush darajasining o’zgarishi va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko’rsatkichlar majmuasining o’zgarishi uchun hali ham ma’lum vaqt o’tishi kerak.

Ammo aholi migratsiyasiga iqtisodiy omillarning ta’siri juda tez seziladi. Odamlar darhol yashash darajasi yuqoriroq va yashash sharoitlari qulayroq bo’lgan joyda ko’chib o’tishga va yashashga intiladi. Migratsiya jarayonlari aholining tabiiy harakati jarayonlaridan farqli o’laroq, unchalik inertial emas.

1970-1980-yillarda mamlakatimizda keng tarqalgan demografiya fanining nisbatan yaqindagi sohalaridan biridir. Uning asosiy vazifasi demografik xulq-atvorning barcha tomonlarini shakllantirishga ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik omillarning ta’sirini o’rganishdan iborat. Shunday qilib, "nikohdagi bolalar tug’ilishi yoki tug’ilishini rad etish bilan bog’liq bo’lgan shaxsning harakatlari, munosabatlari va ruhiy holatlari tizimi" deb ta’riflangan reproduktiv xulq-atvorni o’rganish, uning ta’sirini o’rganishni o’z ichiga oladi, ya’ni shaxs va oilaning ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik qadriyatlari tizimidagi bolalar qiymatining reproduktiv xulq-atvori, shuningdek ularning ma’lum miqdordagi bolalarga bo’lgan ehtiyojlari to’g’risidagi ma’lumotlarni o’z ichiga oladi.

Tibbiy demografiya aholi salomatligi va demografik jarayonlarning rivojlanishi o’rtasidagi bog’liqlik mexanizmini o’rganadi. Bir tomondan, aholi salomatligiga uning yosh-jinsiy tarkibi, migratsiya harakatchanligi, oilaviy ahvoli, demografik xulq-atvori kabi demografik omillar qay darajada ta’sir ko’rsatadi degan savolga javob beradi, ikkinchi tomondan, aholi salomatligiga ta’sir ko’rsatadi, ya’ni tug’ilish, o’lim, o’rtacha umr ko’rish va boshqalar kabi demografik jarayonlarga, aholining o’zi salomatligiga ta’siri, bu asosan bir qator omillarning ta’siriga bog’liq: aholining umumiy va ijtimoiy-gigienik madaniyati, ya’ni aholi soni, tibbiyot va sog’liqni saqlashning rivojlanish darajasi, ekologik vaziyat va boshqalar. Asosan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot ta’sirida shakllangan aholi salomatligi, o’z navbatida, aholi takror barpo bo’lishiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Tibbiy demografiya ushbu ta’sir darajasini o’rganish va baholash uchun mo’ljallangan.

Shu bilin birga tabiiy demografiya alohida etnik guruhlarning soni va ko’payishini o’rganadi va aholining tabiiy harakatiga ta’sir qiluvchi eng muhim etnik-madaniy omillarni tahlil qiladi. Ma’lumki, ko’pincha turli etnik guruhlar, hatto bir mamlakatda yashaydiganlar orasida tug’ilish darajasi sezilarli darajada farq qiladi. Shunday qilib, hozirgi vaqtda O’zbekistonda o’zbek millatiga mansub aholisining tug’ilish darajasi aholining oddiy ko’payishini ta’minlaydi va asosan o’zbek millatidagi aholisi ko’p bo’lgan ko’pgina mintaqalarda tug’ilish darajasi o’lishdan oshib ketishi natijasida aholining ko’payishi kuzatilmoqda. Tug’ilishning ko’pligi ham ijtimoiy-iqtisodiy, ham psixologik, diniy omillar, milliy an’analar va etnik madaniyat xususiyatlarining ta’siriga bog’liq. O’limga kelsak, uning darajasi turli etnik guruhlarning madaniyati, urf-odatlari va an’analari xususiyatlariga ta’sir qilishi mumkin.

Harbiy demografiya iqtisodiyot va butun jamiyat ehtiyojlariga jiddiy zarar yetkazmaslik uchun qurolli kuchlarga chaqirilishi mumkin bo’lgan kadrlar dinamikasini o’rganadi. Harbiy demografiya ma’lum yillarda tug’ilganlar soni va chaqiruvgacha bo’lgan yoshdagi aholining yoshga oid o’lim koeffitsientidan kelib chiqib, kelgusi yillar uchun ham, uzoq muddatga ham muddatli harbiy xizmatchilar sonini hisoblash uchun mo’ljallangan. Harbiy harakatlar paytida harbiy xizmatga chaqirilishi mumkin bo’lgan harbiy xizmatchilar sonini istiqbolli hisoblash uchun aholining tug’ilish, o’lim darajasi, migratsiya va sog’lig’i bo’yicha hisob-kitoblar hisoblash davridan oldingi bir necha yillar uchun amalga oshiriladi.

Harbiy demografiyaning eng muhim vazifalaridan biri harbiy harakatlar natijasida to’g’ridan-to’g’ri va bilvosita demografik yo’qotishlar miqdorini hisoblashdir. To’g’ridan-to’g’ri yo’qotishlar urush paytida halok bo’lganlar va jarohatlardan vafot etganlar, shuningdek, qatag’on va tinch aholi o’rtasidagi jangovar harakatlar natijasida halok bo’lganlardir. Bilvosita yo’qotishlar, odatda, bir qator sabablarga ko’ra (nikoh darajasining pasayishi, oilaviy aloqalarning buzilishi, bolalar tug’ilishining "urushdan keyin" ga qoldirilishi va boshqalar), harbiy harakatlar paytida yuzaga keladigan tug’ilishning pasayishini o’z ichiga oladi. Urush yillarida urush yillarining turli xil mahrumliklari tufayli tinch aholining o’lim darajasi oshadi. Boshqacha qilib aytganda, bilvosita yo’qotishlar - bu mamlakat harbiy harakatlar natijasida yo’qotilgan aholi.

Demografiya fanining sanab o’tilgan sohalariga qo’shimcha ravishda, biz mintaqaviy demografiyani ajratib ko’rsatishimiz mumkin, uning vazifasi turli hududlarda sodir bo’layotgan demografik jarayonlarni, ularni farqlash va uni belgilovchi eng muhim omillarni o’rganish, shuningdek, asosiy omillarni aniqlashdir, ya’ni mintaqaviy demografik siyosatning faoliyati; siyosiy demografiya, aholining turli xil ko’payish usullarining ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa oqibatlarining butun majmuasini va demografiya fanining boshqa ayrim tarmoqlarini o’rganadi. Shuni yodda tutish kerakki, demografiya fanining rivojlanishi bilan uning sohaviy tabaqalanishi kuchayadi va demografik tadqiqotlar metodologiyasi takomillashadi.

1.3. Demografiya va aholi statistikasining qisqacha rivojlanish tarixi

Demografik fanning paydo bo’lishini XVII-asr o’rtalariga to’g’rilash mumkin. 1662 yilda Londonda Jon Grauntning "Tabiiy va siyosiy kuzatishlar... o’lim xabarnomalaridan tayyorlangan..." asari nashr etildi. Ushbu ishda 80 yil davomida o’lim qaydlarini o’rganish asosida aholining tabiiy harakatiga xos bo’lgan bir qator qonuniyatlar qayd etilgan. Xususan, birinchi marta o’g’il bolalar qizlarga qaraganda ko’proq tug’ilishi aniqlandi; erkaklar o’rtasida o’lim darajasi ayollarga qaraganda yuqori ekanligi; Londonda o’lim darajasi tug’ilish darajasidan yuqori (bu yillar Angliyada vabo va boshqa yuqumli kasalliklar epidemiyasi bo’lgan) va shahar aholisi ko’chmanchilar hisobiga ko’paymoqda, provinsiyalarda esa, aksincha, tug’ilish darajasi o’lim darajasidan yuqori; o’limning intensivligi yoshga va boshqa bir qator, kam bo’lmagan muhim naqshlarga bog’liq. Nihoyat, J. Graunt birinchilardan bo’lib hayot jadvali ya’ni, aholining yoshi oshgani sayin odamlarning o’lim ehtimoli oshishini tavsiflovchi jadvalni tuzdi. Ushbu matematik o’lim jadvali barcha keyingi, zamonaviyroq, demografik jadvallarning (modellarning) prototipi edi. Mashhur rus demografi V.A. Borisovning qayd etishicha, J. Graunt asari nashr etilgan vaqt — 1662 yil yanvarni demografiya fanining tug’ilgan sanasi deb hisoblash mumkin.

Ingliz olimi Uilyam Pettining asarlari demografiya rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatdi. Uning "Irlandiya siyosiy anatomiyasi" (1672) va ayniqsa, "Siyosiy arifmetika" (1690) asarlari aholining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarining elementlari, ya’ni shu kabilar bilan ommaviy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni miqdoriy o’rganish uchun asos yaratdi va bu siyosiy

arifmetika deb ataladi, o’z navbatida u demografiya va ijtimoiy statistikaning rivojlanishiga katta hissa qo’shgan.

1693 yilda ingliz olimi Edmund Halleyning ishi nashr etildi, unda o’lim jadvallarini tuzishda zamonaviyroq usullar qo’llanilgan, erishilgan yoshga qarab umr ko’rish davomiyligini aniqlash prinsipi qo’llanilgan va demografik hodisalarning chastotasiga bog’liq (nikoh, tug’ilish, o’lim) ijtimoiy iqtisodiy sharoitda.

Dastlab, o’lim demografik fanning maxsus o’rganish predmeti edi. Bu tug’ilish dinamikasi uzoq vaqt davomida deyarli o’zgarmaganligi bilan izohlanadi va uning hajmi aynan avlodning yo’q bo’lib ketish tartibini bilish o’sha yillarda aholining umr ko’rish davomiyligini aniqlashga imkon berdi.

XVIII-asrda demografik fanning rivojlanishi ko’p qirrali bo’lib, demografik jarayonlar dinamikasining turli tomonlariga ta’sir ko’rsatdi. Bu davrda aholishunoslik sohasida ilmiy ishlanmalarni olib borgan olimlardan: P.Vargentin, V.Karsebom, I.Zyussmilx, A.Deparsier va boshqalar hisoblanadi. Eng katta qiziqishni I.Zyussmilxning “O’zgarishlardagi ilohiy tartib” asari uyg’otdi. Inson irqi, unda sodir bo’lgan tug’ilish, o’lim va ko’payish jarayonlari to’g’risidagi ma’lumotlar bilan tasdiqlangan, XVIII-asrda saqlanib qolgan uchta nashr (1741, 1762 va 1765) mavjud. I. Zyussmilx bir qator nemis yerlaridan, shuningdek, Gollandiya, Daniya, Shvetsiya va Shveytsariyadan nikohlar, tug’ilishlar, o’limlar bo’yicha materiallar to’plagan va tahlil qilgan holda, aholi tarkibining jins va yosh ko’payishi bo’yicha ma’lum nisbatlarini belgilash bu jarayonlarning uzoq davrdagi dinamikasini o’rganganida shunday bo’lishi mumkinligini ko’rsatdi. 1798 yilda ingliz iqtisodchisi Tomas Maltusning "Aholi qonuni haqida ocherk..." asarining birinchi nashri nashr etildi, unda muallif ilgari surgan aholining yashash vositalaridan tezroq o’sishi haqidagi asosiy g’oyadir. U aholi soni geometrik progressiya bo’yicha o’sadi, ammo tirikchilik arifmetik progressiya bo’yicha o’sadi, deb ta’kidladi. T.Maltus populyatsiya nazariyasida populyatsiyaning ko’payishining biologik tabiatidan kelib chiqadi, bu uning fikricha, odamlarning ko’payishga bo’lgan cheksiz istagini nazarda tutadi. Garchi T. Maltus o’z nazariyasini isbotlash uchun olib borgan asosiy hisob-kitoblar keyinchalik qayta-qayta va ishonchli tarzda rad etilgan bo’lsada, demografik jarayonlarning biologik aniqligi nazariyasi izdoshlarining keng doirasini topdi. Shunday qilib, demografiyada demografik rivojlanishni o’rganishda maltusizm deb nomlangan alohida yo’nalish paydo bo’ldi. U aholining cheksiz o’sishini

ijtimoiy ofatlar, siyosiy, harbiy, ekologik va boshqa falokatlarning asosiy sababi deb hisoblaydigan tushunchalar majmuini ifodalaydi.

XIX-asrda Yevropa mamlakatlarida sanoatlashtirish jarayoni bilan bog'liq holda jamiyatning aholi to'g'risida har tomonlama bilim olishga bo'lgan ehtiyoji ortdi va buning natijasida demografik tadqiqotlar yanada rivojlandi. Ko'pgina Yevropa mamlakatlari va Qo'shma Shtatlarda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari, shuningdek, tug'ilish, nikoh va o'limni ro'yxatga olishni tartibga solish bu rivojlanish uchun muhim rag'bat bo'ldi.

1855 yilda Parijda fransuz statistik, demograf va tabiatshunos A.Gilyarning "Inson statistikasi yoki qiyosiy demografiya elementlari" asari nashr etildi. Shunday qilib, ilmiy muomalaga kirgan "demografiya" atamasi paydo bo'ldi. A.Gilyar bu asarida demografiyaga keng ma'noda "insonning tabiiy va ijtimoiy tarixi", tor ma'noda esa "odam populyatsiyalarining umumiy harakati, jismoniy, fuqarolik, intellektual va axloqiy holatidan olingan matematik bilimlari" deb ta'riflagan. Gilyardan oldin 1841 yilda aholini o'rganish uchun shveytsariyalik statistik C.Bernulli "aholishunoslik" atamasini, 1871 yilda esa nemis statistiki E.Engel "demologiya" atamasini taklif qildi. Biroq, bu atamalarning ikkalasi ham keng tarqalmagan. 1871 yilda frantsuz ensiklopediyasida P. Larousse tomonidan aholining rivojlanishi bilan bog'liq fan haqidagi atamaning tarqalishini ko'rsatadigan "Demografiya" maqolasi nashr etildi. "Demografiya" atamasi 1882 yilda 1912 yilgacha o'tkazilgan Xalqaro gigiena va demografiya kongresslari nomi bilan rasmiy tan olingan.

XIX-asrda demografiya aholi tarkibi va harakatining tavsifiy xususiyatidan demografik jarayonlarni chuqurroq tahlil qilishga o'tdi. Shunday qilib, aholining ijtimoiy tarkibi va turmush sharoitiga qarab tug'ilish va o'limning farqlanishini o'rganishga harakat qilinmoqda (G. Knapp, L. Bertilson, J. Kereshi). Keyingi voqealar demografik jarayonlarni o'rganishning yangi usullarini takomillashtirish, xususan, o'lim jadvallarini tuzishga bag'ishlangan (L.Ketelet).

XIX-asrda demografiya fanining rivojlanishini qayd etib, mashhur rus demografi A.G.Volkov shunday yozadi: «Demografik hodisalarni o'rganishda uch yo'nalish vujudga keladi: statistik ma'lumotlarga ko'ra aholi tarkibi va dinamikasini tavsiflash; butun aholining tug'ilish va ko'payish qonuniyatlarini va ularning ijtimoiy omillarini o'rganish (demografiyaning o'zi); ijtimoiy fanlar doirasida aholi o'sishi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning o'zaro ta'sirini o'rganish. Shunday

qilib, XIX-XX-asrlar oxirida demografiya jamiyat haqidagi fanga o’xshamaydigan va aholi statistikasiga kamaymaydigan mustaqil fan sifatida shakllanmoqda”[1].

X1X-asrda demografik jarayonlarni o’rganish yanada rivojlandi, bu ham o’rganilayotgan aholida sodir bo’ladigan hodisalar hajmining ortib borishi, ham ularni tahlil qilish usullarining takomillashuvi bilan tavsiflanadi. XX-asr boshlarida va o’rtalarida tug’ilishning pasayish tendensiyasi tufayli yevropaning aksariyat mamlakatlarida aholi turmush sharoitining tug’ilish va nikoh darajasiga ta’sirini o’rganishga ko’proq e’tibor qaratildi; birinchi va ikkinchi jahon urushlarining demografik oqibatlari o’rganildi. Demografik inqilob nazariyasi yoki aholini ko’paytirishning an’anaviy rejimidan zamonaviy rejimga demografik o’tish nazariyasi ishlab chiqilmoqda. Bu nazariyaning mualliflari Shveytsariyada L.Rabinovich, Fransiyada A.Landri edi. U keyinchalik olimlarning asarlarida yanada rivojlantirildi. F.Nautetain (AQSH), D. Kolduell (Avstraliya), 3. Pavlik (Chexiya); o’limning standart modellari (A. Koul va P. Demeni) va nikoh va tug’ilishning standart modellari (A. Koul, D. Trussell) ishlab chiqilmoqda.

XIX-asrning ikkinchi yarmida "demografik portlash" deb ataladigan rivojlanayotgan mamlakatlarda tug’ilishning yuqori darajasi va o’limning sezilarli darajada pasayishi natijasida aholi o’sishining tezlashishi va sanoatlashgan mamlakatlarda tug’ilishning sezilarli darajada pasayishi tufayli, aholining oddiy takror barpo bo’lishini ham ta’minlamadi, iqtisodiy va ijtimoiy omillarning butun majmuasining demografik jarayonlarga ta’sirini o’rganishga e’tibor kuchaymoqda. Demografik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning o’zaro ta’siri 1970-yillarning o’rtalarida tayyorlangan fundamental ishlarda o’z ifodasini topdi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Demografik tadqiqotlarning aniqlovchilari va oqibatlari" ko’plab tillarda, shu jumladan rus tilida nashr etilgan.

Demografik fanning hozirgi holatini hisobga olgan holda, uni tavsiflovchi bir qancha asosiy fikrlarni ajratib ko’rsatishimiz mumkin: demografik ma’lumotlar hajmining kengayishi va ko’payishi va uning ishonchliligining oshishi; demografik tahlil usullarini, shu jumladan demografik prognozlash usullarini takomillashtirish; demografik tadqiqotlar sonini ko’paytirish va sifatini oshirish hamda ularni dunyoning deyarli barcha mintaqalarida keng yoyish.

Demografik tadqiqotlarni muvofiqlashtirish va bir qator ilg’or demografik usullarni tarqatishda BMT Iqtisodiy va Ijtimoiy

Kengashining Aholi masalalari bo’yicha komissiyasi, BMTning Aholishunoslik bo’limi va BMT Aholi jamg’armasi muhim rol o’ynaydi.

O’zbekistonda demografiya fanining shakllanishi va rivojlanishi evropaga qaraganda biroz kechroq boshlangan, bu uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o’ziga xos tarixiy sharoitlarining ta’siri bilan izohlanadi. Demografik tadqiqotlarning boshlanishi XVIII-asrning o’rtalariga to’g’ri keladi. Ular jahon ahamiyatiga ega birinchi rus olimi M.V.Lomonosovning nomi bilan bog’liq. M.V.Lomonosov va Rossiyada bir necha yil ishlagan shveytsariyalik olim D. Bernulli 1761 yilda M.V. Lomonosov XVIII-asr o’rtalarida Rossiyadagi demografik vaziyatni tasvirlaydigan "Rus xalqini saqlash va ko’paytirish to’g’risida" risolasini yozdi. M.V.Lomonosov aholi o’sishini rag’batlantirish choralarini ko’rish zarurligini asoslab berdi[1]. 1760 yilda D.Bernulli "Chechakdan o’limni yangi tahlil qilish tajribasi" asarini nashr etdi, unda chechakdan o’limni yo’q qilish o’rtacha umr ko’rishga qanday ta’sir qilishini tahlil qildi va 1768 yilda uning ishi " Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasining sharhlari ", unda o’lim jadvallarini tuzish tamoyillarini o’rganish asosida turmush o’rtoqlarning o’lim yoshiga qarab nikohning o’rtacha davomiyligi jadvali hisoblab chiqilgan.

XVIII-asr oxiri XIX- asr boshlanishida J. Xerman va L. Kraftning nikoh darajasi, tug’ilish va o’lim haqidagi ma’lumotlarni o’rganishga bag’ishlangan asarlari paydo bo’ldi.

XIX-asrda demografik tadqiqotlar yanada rivojlandi, bu ko’p jihatdan 1860-1870 yillardagi tub siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar bilan bog’liq edi. Demografik jarayonlarni o’rganishni takomillashtirishga 1872 yilda Sankt-Peterburgda Xalqaro statistik kongress sessiyasining o’tkazilishi, uning g’oyalari Rossiya ilmiy doiralarida keng tarqalganligi yordam berdi. 1897 yilda Butunrossiya aholini ro’yxatga olish o’tkazildi, natijada mamlakat aholisi to’g’risida turli xil ma’lumotlar olindi. XIX-asrda tug’ilish va uni belgilovchi omillarni o’rganishga sezilarli e’tibor berildi (V.I.Grebenshchikov, V.I.Pokrovskiy va boshqalar). O’limni o’rganish davom etmoqda va o’lim jadvallarini tuzish metodologiyasi takomillashtirilmoqda (B.Ya.Bunyakovskiy, V.I. Grebenshchikov, V.M. Bortkevich, S.A. Novoselskiy va boshqalar); B.Ya.Bunikovskiyning asarlarida statsionar aholi nazariyasi yanada rivojlantirildi; Yu.E. Yanson asarlari Rossiya va bir qator boshqa davlatlar demografik rivojlanishining qiyosiy tahlilini o’z ichiga oladi, shuningdek, bir qator boshqa demografik muammolar

ishlab chiqildi (E.Yu.Yanson, F.F.Erisman, S.A.Novoselskiy, V.Sh.Bortkevich va boshqalar).

XX-asr boshlarida ichki migratsiya - ko'chishlarni o'rganish muammolariga jiddiy e'tibor berila boshlandi (A.A.Kaufman, V.P.Voshchinin, I.L.Yamzin va boshqalar).

Oktyabr inqilobidan keyingi davr yanada jiddiy izlanishlar bilan tavsiflanadi. Bunga bir qator shartlar yordam berdi, ulardan asosiysi o'sha yillarda S.A.Novoselskiy, V.V.Paevskiy, B.S.Yastremskiy, O.A.Kvitkin, V.P.Mixaylovskiy, S.T. Strumilin, M.V. Ptuxa va boshqalar. Bundan tashqari, yosh Sovet davlati aholi soni va tarkibiga oid faktik ma'lumotlarni to'plashga jiddiy e'tibor berdi. Aholini ro'yxatga olish 1920, 1923 va 1926 yillarda o'tkazildi. Bundan tashqari, 1920 yildagi aholini ro'yxatga olish (V.P.Mixaylovskiyning fikricha) sobiq SSSR hududining atigi 72 foizini qamrab olgan bo'lsa-da, harbiy harakatlar boshqa hududlarda bo'lib o'tganligi va 1923 yildagi aholini ro'yxatga olish faqat shahar aholi punktlarida o'tkazilganligi sababli, mamlakat aholisi to'g'risidagi ma'lumotlarni olishdagi roli ma'lum darajada o'ynagan. 1926 yilda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish sobiq SSSRda ham, O'zbekistonda ham o'tkazilgan barcha aholini ro'yxatga olishlarning eng mukammali bo'lgan va hozirgacha shunday bo'lib qolmoqda. Uning materiallari 56 jildda nashr etilgan va katta ilmiy va amaliy qiziqish uyg'otgan. Afsuski, ularning katta qismi bir qator sabablarga ko'ra amalda o'rganilmagan bo'lib chiqdi. 1920-yillarda tug'ilishga ta'sir etuvchi omillar o'rganildi (S.A.Novoselskiy, N.A.Vigdorchuk va boshqalar). Anamnestik tekshiruvlar metodikasi ishlab chiqildi (P.A.Batkis, V.V.Paevskiy), demografik prognozlar hisoblab chiqildi (S.P.Strumilin, M.V.Ptuxa), o'lim muammolari o'rganildi (Yu.A.Korchak-Chepurkovskiy, S.A.Novoselskiy).

1930 yilda SSSR Fanlar akademiyasining Demografik instituti tashkil etildi, 1934 yilda tarqatib yuborildi. Uning tugatilishi, go'yoki, 1930-yillarning boshigacha bo'lgan davrni qamrab olgan mamlakatda demografik tadqiqotlarning qisqarishining boshlanishi edi. 1960-yillar aholi va demografik jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni nashr etish to'xtatiladi, demografiyaning fan sifatida mavjudligi inkor etiladi va aholi to'g'risidagi ma'lumotlar demografik statistika doirasida ko'rib chiqiladi va asosan uning sonini hisoblashgacha qisqartiriladi. Buni shu bilan izohlash mumkinki, o'sha yillardagi rasmiy davlat siyosati sotsializm sharoitida aholi rivojlanishining asosiy qonuni tug'ilishning yuqoriligi, o'limning past va pasayib borishi, aholining uzluksiz o'sib

borishi deb e’lon qilingan edi. Ammo 1930-yillarning boshlari - o’rtalari va keyingi yillardagi haqiqat bu qonunga to’g’ri kelmadi. Tug’ilish kamayib bordi, o’lim darajasi, ayniqsa, 1932-1933 yillarda juda yuqori edi. Mamlakatning ko’plab janubiy viloyatlarida hosil yetishmasligi natijasida yuzaga kelgan ocharchilik tufayli, bu mamlakatning ko’plab hududlarida aholining kamayishiga olib keldi. Shu bilan birga, rasmiy tashviqot umumiy matbuotda sotsializm rivojlanishi bilan mamlakat aholisining o’sishini tezlashtirish haqidagi stalincha ta’limotning asosiy pozitsiyasini tarqatishda davom etdi. Va bu holat 1960-yillarning boshlariga qadar mavjud bo’lib, mamlakat aholisi (sobiq SSSR) to’g’risidagi deyarli barcha ma’lumotlar nashr etilmagan va SSSR Markaziy statistika boshqarmasida "maxfiy" va "o’ta maxfiy" sarlavhalari ostida saqlanadi. Bularning barchasi asosan SSSR kabi totalitar davlatning 1930-1940 yillardagi aholi yo’qotishlarini yashirish istagini aks ettirdi. Ocharchilik va ommaviy repressiyalar, shuningdek, ulug’ vatan urushi davri o’n millionlab odamlarning o’limiga sabab bo’ldi.

1960-yillarning boshlarida mamlakatimizda demografiya fanining tiklanishi boshlanadi, bunga 1959 yilgi aholini ro’yxatga olish materiallarining nashr etilishi katta yordam berdi. B.Ya.Bunikovskiyning 1957-yilda “Kommunist” (KPSS MKning nazariy organi) jurnalida chop etilgan maqolasi, demografiya fanining tiklanishi uchun katta ahamiyatga ega edi. Smulevichning "Sotsiologik tadqiqotlarning unutilgan ikkita yo’nalishi to’g’risida", bu demografiya va ijtimoiy gigiyena sohasidagi tadqiqotlarni yangilash zarurati to’g’risida savol tug’dirdi.

1960-yillarning boshidan SSSRda demografiya fanining tiklanishi va yanada rivojlanishi boshlandi. Mamlakatda demografik muammolarni o’rganish bo’yicha ilmiy guruhlar tuzilmoqda. 1969 yilda demografiya mavzusi bo’yicha keng muhokama o’tkazildi, bu demografiya mustaqil fan ekanligini va uni faqat demografik statistikaga qisqartirish mumkin emasligini ko’rsatdi. Matbuotda tug’ilishning o’sishi sabablarini, o’lim dinamikasi va sabablarini o’rganishga, demografik, shu jumladan reproduktiv xulq-atvor va oila rivojlanishi muammolariga va boshqa ko’plab masalalarga bag’ishlangan ko’plab nashrlar nashr etildi, aholining rivojlanishi o’rganildi. 1960-1980-yillarda demografiya fanining muvaffaqiyatli rivojlanishiga, afsuski, B.T.Urlanis, A.Y.Boyarskiy, M.S.Bedny, V.A.Borisov, D.I.Valentey, A.N.Guzevati,

L.E.Darskiy, A.Ya.Kvasha, V.M.Medkov, M.Ya.Sonin va boshqalar kabi bizni tark etgan taniqli rus olimlarning tadqiqotlari yordam berdi.

1960-1980 yillarda ko’plab demograflar qatag’on qilindi, aniq demografik tadqiqotlar o’tkazilmadi va aholining yagona universal qonuni tan olindi. Akademik va idoraviy institutlar tizimida, shuningdek, oliy o’quv yurtlarida mavjud bo’lgan qator ilmiy muassasalarda demografik muammolar bo’yicha zamonaviy tadqiqotlar olib borilmoqda. Demografiya fani rivojlanishining hozirgi bosqichida O’zbekiston, Rossiya va dunyodagi demografik jarayonlarning eng xilma-xil tomonlarini o’rganuvchi olimlar orasida Yo.Abdullaev, Q.Abdurahmonov, M.R.Bo’rieva, D.Egamova, I.A.Antonova, V.N.Arxangelskiy, A.G.Volkova, N.V.Zverev, V.A.Iontseva, L.L.Ribakovskiy, N.M.Rimashevskaya, A.B.Sinelnikova va boshqalar mavjud.

Aholi statistikasi va demografiyasini o’rganishda aholining miqdoriy va sifat tarkibiga alohida e’tibor beriladi. Ushbu tadqiqotlarning rivojlanishi birinchi navbatda inson faoliyati bilan bog’liq. Aholini hisobga olishning birinchi ta’riflari Konfutsiy (miloddan avvalgi VI-asr) asarlarida mavjud bo’lib, bir vaqtning o’zida Qadimgi Yunonistonda Attikada Solon islohotlari amalga oshirilgan, bu esa aholini hisoblashni o’z ichiga olgan. Qadimgi Rimda noyob aholini ro’yxatga olish (malakali) o’tkazilgan: oila boshliqlari o’zlari, oila a’zolari soni, ularning yoshi, shuningdek, qullarning soni, jinsi va yoshi haqida ma’lumot berishgan. Yer va aholi yozuvlarining aksariyati din paydo bo’lgan vaqtga to’g’ri keladi, aholi to’g’risidagi ma’lumotlar cherkov kitoblarida qayd etilgan.

Statistikaning paydo bo’lishi va rivojlanishi nemis olimi G.Axenval nomi bilan bog’liq. Birinchi marta "statistika" atamasi (lotincha status - davlat, vaziyat) XVIII-asrning ikkinchi yarmida u tomonidan kiritilgan. Ammo bu atamaning zamonaviy ma’nosida statistika emas, balki tavsiflovchi statistika yoki hukumat fani sifatida qaralgan. Statistikaning matematik rivojlanishi XIX-asrning birinchi yarmidan boshlanadi, uning asoschisi belgiyalik olim A.Ketelet hisoblanadi.

Rossiyada statistika fanining shakllanishi ham tavsifiy yo’nalish bilan bog’liq bo’lib, XVIII-asrning birinchi yarmigacha asosiy yo’nalish bo’lgan. Rossiyada matematik statistikaning jadal rivojlanishi XX-asrning boshlarida boshlangan.

Shunday qilib, aholi to’g’risidagi ma’lumotlarni to’plash va tahlil qilish davlatning tug’ilishidan boshlab kuzatilgan va insonning amaliy ehtiyojlari bilan belgilanadi, shuning uchun demografik statistika haqli ravishda statistikaning eng qadimgi tarmog’i hisoblanadi.

1.4. Demografiya va aholi statistikasi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi

Aholining takror paydo bo‘lishi va unda sodir bo’layotgan o‘zgarishlar insonlar hayotidagi kelib chiqishi ijtimoiy xarakterga ega turli munosabatlar ta’sirida kechganligi tufayli demografiya qator ijtimoiy fanlar bilan bog’liq. Jumladan, bu tarix, iqtisodiy fanlar, sotsiologiya, ijtimoiy psixologik, huquqshunoslik, aholi geograflyasi. Biroq demografiya bu munosabatlarning o‘zini emas, balki ularning aholi takror barpo bo‘lishiga bo‘lgan ta’sirini o‘rganadi. Aholi takror barpo bo‘lishi qonuniyatlarini tushuntirib berish uchun demografiya shu fanlarning uslublari, ma’lumotlaridan foydalanadi. Aholi takror barpo bo‘lishining qonuniyatlari va harakatlantiruvchi kuchlari tobora chuqur o‘rganib borilishi, demografiyaning boshqa fanlar bilan aloqasini kuchaytirib beradi. Shu asosda ba’zan demografiya aholi haqidagi yanada kengroq bilimlar tizimining elementi sifatida ko‘riladi.

Ayniqsa, demografiyaning tarix fani bilan aloqadorligi katta, chunonchi “tarix, bu alohida avlodlar almashinuvi va ularning har biri oldingi avlodlardan meros bo‘lib o‘tgan kapital, ishlab chiqaruvchi kuchlardan foydalanadilar”. Aholi takror barpo etilishini tarixiy jarayon sifatida ko‘rilishi uning ijtimoiy kelib chiqishini to‘laligicha yoritish imkonini beradi. Demografiya tarix fani bilan demografik tarixni o‘rganishda uyg‘unlashadi; mazkur tarix ba’zan tarix fanining ob’yekti sifatida ko‘riladi, lekin ayni vaqtda demografik tadqiqotlarning bir yo‘nalishi ham sanaladi. Etnografiya demografiyaga turli xalqlar madaniyatining ta’sirini yoritishda yordam beradi; demografiya arxeologiya bilan paleodemografiya orqali bilvosita bog‘liq bo‘lib, bu fan uzoq o‘tmishdagi demografik jarayonlarni yoritib beradi.

Demografiyaning iqtisodiy fanlar bilan bog‘liqligi demografik jarayonlarga ishlab chiqaruvchi kuchlar, ishlab chiqarish munosabatlari, ayniqsa, bandlik masalalari ta’sirining xarakteri orqali ifodalanadi. Aholi takror barpo bo‘lishining jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichidagi ijtimoiy institut, ijtimoiy aloqalar va me’yorlar bilan bog'liqligi demografiyaning sotsiologiya, jumladan, nikoh va oila sotsiologiyasi bilan o‘zaro aloqadorligini ifodalaydi.

Ijtimoiy psixologiya demografiya bilan demografik mayl, uning demografik jarayonlarni ijtimoiy boshqarish mexanizmidagi rolini o‘rganish borasida to‘qnashadi. Insonlarning xulq-atvori (masalan, nikohga kirish yoki uni bekor qilish) huquqiy me’yorlar bilan ham tartibga solinganligi, demografik siyosat esa qonunchilik bilan mustahkamlangani bois demografiyada huquqshunoslik bilan uyg‘unlashuvchi tarmoqlar mavjud.

Inson populatsiyasida individlarning biologik xususiyatlari mavjudligi demografiyani ijtimoiy va tabiiy fanlar chegarasida bo‘lgan ba’zi fanlar bilan bog‘laydi. Ijtimoiy gigiyenada inson salomatligi, mehnat sharoitlari, turmush tarzi kabilarning kasallanish va o‘lim sabablariga o‘tkazgan ta’sirlari borasida olib boriladigan tadqiqotlar demografiyaga o‘lim omillarini aniqlashda yordam beradi. Tug‘ilish dinamdkasi va omillarini o‘rganishda ayollar sog‘ligining tahlili, jinsiy hayot, saqlanish uslublari, farzandlar tug‘ilishining miqdori kabilar muhim ahamiyatga ega. Tibbiy - biologik tadqiqot natijalari, aholining turli guruhlarida va ularning xarakterini tushuntirish uchun xizmat qiladi; ayni vaqtda demografik jarayonlarining tibbiy-biologik omillari ijtimoiy gigiyena tadqiqotlarining muhim yo‘nalishi sanaladi. O‘limni o‘rganish borasida demografiya gerontologiya bilan aloqada bo'ladi. Mazkur fan inson qarishining qonuniyatlarini o‘rganadi, lekin demografik qarish jarayoni, ya’ni qariyalar salmog‘ining oshishi, buning sabablari to‘laligicha demografik tadqiqotlar doirasiga kiradi. Demografiyaning antropologiya, populyasion genetika, inson ekologiyasi, odam fiziologiyasi, tibbiy genetika va ruhshunoslik kabi odamni biologik evolyutsiyasining mahsuli va ob’yekti sifatida ko‘rib o‘rganuvchi tabiiy fanlar bilan bog‘liqligi demografik jarayonlarning ijtimoiy tavsifini ochib beradi.

O‘z navbatida boshqa fanlar, birinchi o‘rinda, ijtimoiy fanlar, demografik omil va qonuniyatlardan o‘z voq’elik muhitlarini chuqurroq tushunish maqsadida foydalanadi, ayni vaqtda, bir xil demograflk-statistika ma’lumotlari turli fanlar uchun dastlabki baza sifatida xizmat qilishi mumkin. Masalan, tug‘ilish va o’lim qonuniyatlari shuningdek, ularning aholining yosh jinsiy tarkibiga bo‘lgan ta’siri iqtisodiyotda mehnat resurslarini taqsimlashda, etnografiyada - etnik birliklar dinamikasini o‘rganishda, sotsiolgiyada - ayolning jamiyat va oiladagi ijtimoiy rolini tahlil qilishda o‘ta zarur hisoblanadi.

Shunday qilib, aholi takror barpo bo‘lishining xususiyatlari demografik tadqiqotlarning asosiy ob’yekti sanalsa-da, boshqa fanlarda

ma’lum jarayonlarning omillari sifatida namoyon bo’ladi. Bunday chegaralanish demografiya va boshqa fanlar predmetlari o‘rtasida chegaralar belgilash imkonini beradi. Binobarin, mazkur chegaralanish aniq tadqiqot faoliyatida shu kabi cheklanish bo‘lishini anglatmaydi. Vaholonki, yirik ijtimoiy-demografik muammolarni ishlab chiqarish zarurati, masalan, aholi o‘sishi va atrof-muhit holatining o‘zaro bog‘liqligi, etnik va demografik jarayonlarning aloqasi, sog‘liqni saqlashning samaradorligi kabi va boshqa turli fanlar to‘qnashuvida olib boriladigan fanlararo tadqiqotlarning salmog‘ini oshiradi. Mazkur chegaradagi bilimlarni nisbatan mustaqil ilmiy fanlarga ajratish tendensiyasi ham sezilarli darajada (jumladan, bu holat demografiyaning iqtisodiyot, tarix, etnografiya, ijtimoiy gigiyena bilan chegaralarida yuz bermoqda); shuningdek, turli bilim sohalari mutaxassislarining kompleks ilmiy ishlar olib borish maqsadida birlashishlari ham tez-tez uchraydigan holat bo‘lmoqda. Shuningdek, demografiya falsafa, ekologiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanlari bilan ham bog‘liqdir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Demografiya va aholi statistikasi fanining mohiyati nimada, uning xususiyatlari nimada?
2. Aholi statistikasini o’rganish ob’yekti va predmeti nima?
3. Demografiyaning ob’ekti va predmeti nima?
4. Aholini o’zining statistik kategoriyasi sifatida tavsiflang.
5. Aholining tabiiy harakati haqida tushuncha.
6. Aholining migratsiya harakati tushunchasi.
7. Aholining ijtimoiy harakatchanligi qanday xususiyatlarga ega?
8. Aholining ijtimoiy harakatchanligi turlari, yo’nalishlari va xususiyatlarini sanab o’ting.
9. Aholining demografik xulq-atvori: tushunchasi va asosiy jihatlari.
10. “Aholining takror barpo bo’lishi” tushunchasining mohiyati nimada? So’zning "keng" va "tor" ma’nosida bu tushuncha o’rtasidagi farq nima?
11. Aholi ko’payish turlarini sanab o’ting, bu toifalarga ta’riflar bering.
12. Aholi statistikasi va demografiyaning asosiy vazifalarini sanab bering.
13. Aholi statistikasi va demografiyani o’rganishda umumiy ilmiy usullarga misollar keltiring va tavsif bering.

14. Aholi statistikasi va demografiyani o’rganishda o’z (o’ziga xos) metodlaringizga misollar keltiring va tavsif bering.
15. Demografiya bo’limlarini sanab bering va ularga baho bering.
16. Demografiyaning tarmoq fanlarini ayting.
17. Aholi statistikasi va demografiyaning tuzilishini tavsiflang, demografiyaning tarmoq fanlari o’rtasidagi bog’liqlikni ko’rsating.
18. Demografiyaning tarixan birinchi ilmiy tadqiqot ob’yekti nima bo’lgan ?
19. Demografiyaning fan sifatida paydo bo’lishi qaysi olim bilan bog’liq? Nega?
20. Zamonaviy o’zbek olimlarining qanday nomlari aholining tabiiy va migratsiya harakati jarayonlarini o’rganish va rivojlantirish bilan bog’liq?

II BOB. AHOLI VA DEMOGRAFIK JARAYONLAR HAQIDAGI AXBOROT MANBALARI

2.1. Aholini ro’yxatga olish

Har qanday demografik va ijtimoiy hodisalarni o’rganish uchun asosiy ma’lumotlar kerak. Turli tashkil etilgan statistik kuzatishlar demografik jarayonlarni baholash, tahlil qilish va bashorat qilish uchun aholining demografik xususiyatlari to’g’risidagi ma’lumotlar manbai bo’lib xizmat qiladi. Har bir tur o’ziga xos tarzda, bir-birini takrorlamasdan, jamiyatdagi turli demografik sharoit va jarayonlarni tavsiflovchi noyob statistik ma’lumot manbai hisoblanadi.

Demografik ma’lumotlarning asosiy manbalari:

- aholini ro’yxatga olish;
- demografik hodisalarning joriy hisobi;
- namunaviy (maxsus) so’rovlar;
- aholi registrlari.

Aholi to’g’risidagi ma’lumotlarning eng muhim manbalaridan biri bu aholini ro’yxatga olishdir. Avvalo, chunki faqat ushbu usul yordamida ma’lum bir hududda, mintaqada yoki umuman mamlakatda yashovchi aholining eng muhim miqdoriy xususiyatlarini olish mumkin. Aholini ro’yxatga olish jarayonida keyingi ro’yxatga olishgacha olingan natijalar har yili o’tkaziladigan hisob-kitoblarda hisobga olinadi, chunki aholi soni va demografik jarayonlar doimiy ravishda ta’sir ostida bo’ladi. Populyatsiya ko’rsatkichining ahamiyatini e’tiborsiz qoldirib bo’lmaydi. Har qanday davlatdagi bu miqdoriy xarakteristika rivojlanishning eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va mudofaa parametrlarini hisoblash imkonini berdi. Aholini ro’yxatga olish paytida aholi soni qanchalik aniq aniqlansa, hisoblash natijalari shunchalik asosli bo’ladi. Aholini ro’yxatga olish faqat aholi sonini aniqlash bilan cheklanmaydi, balki uning tarkibi haqida ma’lumot olishga qaratilgan. Buning uchun aholining muayyan demografik va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini qayd etish zarur. Ijtimoiy rivojlanishning turli sharoitlarida, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlar davrida, masalan, uy-joylarni xususiylashtirish, bir nechta turarjoy binolariga xususiy mulkchilikning paydo bo’lishi va hokazolarda aholi ro’yxatini tashkil etish va o’tkazishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar tufayli, tashkil etish va amalga oshirish nuqtai nazaridan nihoyatda qiyin bo’lgan ushbu hodisaga aholida shubhali munosabat shakllanadi. Ammo bu jamiyatni boshqarish va rivojlantirish uchun zarur bo’lgan aholining ko’plab

demografik xususiyatlari to’g’risida eng muhim va yagona ma’lumot manbai ekanligini bilgan holda, skeptitsizm mutaxassislar va jamiyat tomonidan uni bir butun amalga oshirishga professional va mas’uliyatli munosabat bilan almashtirilishi kerak. Shu sababli, aholining jadal o’zgaruvchan turmush sharoitlarini hisobga olgan holda tashkiliy muammolar munosib tarzda hal qilinishi kerak bo’ladi. Ammo zamonaviy sharoitda deyarli hech qanday alternativa yo’q.

Aholining sifat tarkibi to’g’risida hayotiy muhim ma’lumotlarning boshqa manbasi yo’q. Aholining umumiy ta’lim darajasi, jamiyatning oilaviy ahvoli, oilalarning soni va tarkibi, jinsi va yoshi tarkibi va aholining sifat tarkibini tavsiflovchi bir qator boshqa ko’rsatkichlar aholini ro’yxatga olish, faqat aholini ko’paytirish jarayonida qayd etilishi mumkin. Mamlakatning ma’lum bir davrda yoki aniq belgilangan qismda yashovchi butun aholi to’g’risidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma’lumotlarni to’plash, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonida amalga oshiriladi.

2.1.1. Dunyo mamlakatlarida aholini ro’yxatga olishning qisqacha tarixi

Aholi haqidagi yozuvlar qadim zamonlardan beri mavjud. Davlatning harbiy, fiskal va ma’muriy faoliyati aholi soni va tarkibi to’g’risida hech bo’lmaganda asosiy ma’lumotlarni talab qildi. Ma’lum bo’lgan eng qadimgi aholi ro’yxatga olish Xitoyda miloddan oldingi XXVIII-asrda o’tkazilgan. Miloddan avvalgi XII-asrdan boshlab bu yerdagi aholi vaqti-vaqti bilan hisoblab chiqilgan.

Aholini hisobga olish Qadimgi Misr, Eron, Hindiston, Mesopotamiya va boshqa mamlakatlarda olib borilgan, lekin ular asosan fiskal xususiyatga ega edi. Bibliyada Yahudiyadagi aholi soni haqida bilvosita ma’lumotlar mavjud. Rim imperiyasida aholini ro’yxatga olish nisbatan muntazam ravishda amalga oshirilgan. Aholini va uning mulkini hisobga olish miloddan avvalgi VI-asrdan boshlab malaka nomi bilan olib borilgan. Ushbu hodisalarning rahbarlari tsenzura deb ataldi. Ro’yxatga olinishi kerak bo’lgan har bir fuqaroning vazifasi qasamyod ostida o’z ismini va kerakli ma’lumotlarni taqdim etishdir. I-asrda aholini ro’yxatga olish to’xtatildi.

O’rta asrlarda Yevropada aholi asosan ba’zi favqulodda holatlar - urushlar, epidemiyalar bilan bog’liq holda hisoblangan. Eng mashhur buxgalteriya hisobi Angliyada bosqinchi Uilyam hukmronligi davrida amalga oshirilgan. Ushbu buxgalteriya hisobining natijalari tarixga

"Oxirgi hukm kitobi" nomi bilan kirdi - bu nom aholining amalga oshirilayotgan buxgalteriya hisobiga munosabatini tavsiflaydi. Aholini hisobga olish Yevropa shaharlarida (Nyurnberg - 1449, Strasburg - 1473), alohida shtatlarda (Syurix kantoni - 1567, Saksoniya - 1571, Prussiya - 1582) yanada rivojlangan. Ularning asosiy maqsadi soliq to'lash va qurol olib yurishga qodir odamlar sonini aniqlashdir. Shuning uchun ko'p hollarda faqat erkaklar ro'yxatga olinishi kerak edi.

Faqat XVIII-asrning ikkinchi yarmida Yevropada ozmi-ko'pmi muntazam ravishda aholini ro'yxatga olish o'tkazila boshlandi. Shvetsiyada 1749 yilda, Avstriyada - 1754 yilda, Ispaniyada - 1748 yilda. Aholini ro'yxatga olish atamasining zamonaviy ma'nosida 1790 yilga to'g'ri keladi, birinchi ro'yxatga olish AQShda o'tkazilgan. Keyin Shvetsiya va Finlyandiyada aholini ro'yxatga olish o'tkazildi. 1801 yilda bir vaqtning o'zida Buyuk Britaniyada, Fransiyada, Daniyada, 1815 yilda Norvegiyada, 1824 yilda Gollandiyada, 1830-yillardan boshlab Germaniyaning alohida shtatlarida o'tkazilgan. Ammo ularning barchasi zamonaviy tushunchada ilmiy jihatdan tashkil etilgan jarayondan hali ham uzoq edi. Ular vaqtning ma'lum bir nuqtasiga bog'lanmagan, cheklangan xususiyatlar to'plami hisobga olingan va tashkil etish, aholini ro'yxatga olish va materiallarni qayta ishlashda qat'iy qoidalarga ega emas edi. Zamonaviy aholini ro'yxatga olishning birinchi xarakterli xususiyati ularning universalligidir. Aholini ro'yxatga olishning qat'iy ilmiy yondashuviga kelsak, u Belgiya olimi Adolf Kvetlet (1796-1874) tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar (tamoyillar) asosida Belgiya aholisining umumiy ro'yxatini (1846) o'z ichiga oladi. Keyingi o'n yilliklarda aholini ro'yxatga olish metodologiyasi 1853-1876 yillarda Xalqaro Statistika Instituti, hozirda esa BMT Statistika Komissiyasi tomonidan muntazam ravishda o'tkazib kelinadigan xalqaro statistik kongresslar tomonidan ishlab chiqilgan.

Osiyo qit'asida Yaponiya (1872 yildan), Turkiya (1927 yildan), Tailand (1911 yildan), Hindiston (1872 yildan) aholini ro'yxatga olish muntazam ravishda olib boriladi.

Faqat 1953 yilda Xitoyda birinchi umumiy aholi ro'yxati o'tkazildi. 1870 yildan 1879 yilgacha butun dunyo bo'ylab 48 ta davlatda aholini ro'yxatga olish o'tkazildi; 1880 yillarda – 54, 1890-yillarda – 57, XX-asrning birinchi o'n yilligida – 74, XX-asr boshlariga kelib aholini ro'yxatga olishlar dunyo aholisining 64% ni qamrab oldi[1]. Aholining soni va tarkibini qayd etishning bu usuli Ikkinchi jahon urushidan keyin ayniqsa keng tarqaldi. Mustamlakachilik tuzumi parchalanib, yangi

mustaqil bo’lgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi davlatlari birin-ketin aholi ro’yxatini tashkil etib, o’tkazdilar. Urushdan keyingi 10 yil davomida 1955-1964 yillarda 151 ta davlatda aholini ro’yxatga olish o’tkazildi, 1965-1974 yillarda - 179, 1975-1984 yillarda - 191. Natijada XX-asr o’rtalariga kelib ro’yxatga olishlar aholining 80 foizini, 1960 yilga kelib esa dunyo aholisining 99 foizini qamrab oldi.

Urushdan keyingi aholini ro’yxatga olish usullari, tashkil etilishi, dasturlari va 16 mamlakatda (yangi sotsialistik lager a’zolari va rivojlangan kapitalistik mamlakatlar) batafsil tahlili "Urushdan keyingi aholi" maqolalar to’plamining yorqin nashrida aholini ro’yxatga olish" keltirilgan. Moskva Iqtisodiy-Statistika Institutining demografiya kafedrasi mudiri I.And rahbarligida tayyorlangan. Boyarskiy nomidagi va 1957 yilda Davlat statistika nashriyoti tomonidan nashr etilgan.

2.1.2. Aholini ro‘yxatga olish dasturlari

Ro'yxatga olish aholining soni, jinsi, yoshi, ta’lim darajasi, millati, mehnat tavsifi va h.k.larni aniqlashni ko'zlaydi. Shaxslar yoki oilalardagi ro'yxatga olinuvchilarning muayyan bir alomatlar bo'yicha ro'yxatini tuzish «aholini ro‘yxatga olish dasturi» deb yuritiladi.

Dastur ro'yxatga olishda yig'iladigan ma’lumotlar doirasi va mazmunini belgilab beradi. Uning mazmuni davlatning aholi to'g'risidagi ma’lumotlarini so'rovnoma o'tkazish va boshqa manbalardan olish mumkinligi xususidagi u yoki bu ehtiyojlariga bog'liq bo'ladi.

Aholini ro'yxatga olish dasturini quyidagi uchta shartli qismlarga ajratish mumkin: manzil qismi; ro'yxatga olish dasturining o'zi va boshqa tadqiqotlarga bog'liq bo'lgan ro'yxatga olish bilan shartlangan alomatlar.

Manzil qismi o'z ichiga quyidagilarni oladi: viloyat, shahar, aholi manzilgohi nomi: ko'cha nomi, uy va xonadon raqami, ya’ni o 'z mohiyatiga ko'ra, joyning manzili; familiya, ismi va otasining ismi; oila boshlig'iga kim ekanligi. Manzil ma’lumotlari aholini ro'yxatga olish bilan qanchalik to'laroq qamrab olishini tekshirish imkonini beradi va uni yanada aniqroq tashkillashtirishga yordam beradi. Ular hududiy kesimda aholini ro'yxatga olish materiallarini avtomatik tarzda qayta ishlashni ta’minlaydi.

Familiya va ism katta ahamiyat kasb etmaydi. Ular aholining ma’suliyatliligini oshirish va turli nazorat operatsiyalari uchun kerak bo'ladi (ro'yxat bilan solishtirish, ba’zan esa aholiga yetishmayotgan ma’lumotlarni olishda murojaat etish uchun va h.k.). Ba’zida ro'yxatga olishda hisobga olinadigan familiyalar geneologik, onosmatik

(onosmatika — ismlar to‘g‘risidagi fan) va lingvislik tadqiqotlar uchun foydalaniladi.

So'raluvchining oila boshlig‘iga kim ekanligi hanuzgacha aholini oilalarga to‘g‘ri taqsimlash uchun xizmat qiladi, bu esa uni ro‘yxatda qamrab olish to’liqligiga yordam beradi. Ushbu masala oila va uy xo'jaligi o‘rtasidagi chegarani aniqroq belgilash maqsadini ko‘zlaydi va qarindoshlikni mustaqil tadqiq etish imkoniyati ta’minlab beradi. Vaholanki, oila boshlig’i kategoriyasining o‘zi qonunchilik tamoyillariga javob bermaydi va ro‘yxatga ma’lumotlarni qayta ishlashda foydalanilmaydi, ushbu maqsadlar esa birinchi ro‘yxatdan o’tkazishda yozib qo‘yilgan oila a’zosiga nisbatan qarindoshlik munosabati xususidagi yozuvlar orqali erishishi mumkin.

Demografik ro'yxatdan otkazish dasturini quyidagi bir nechta guruhlarga ajratish mumkin.

1. Aholi toifalarini hisobga olishni ko‘zlovchi masalalar.

Amaliyotda, buning uchun ro‘yxatga olishning kritik momentiga berilgan xonadonda kim yashaganligi, jumladan, yashashning doimiy yoki vaqtinchalik tavsifi aniqlanadi. Bundan tashqari, doimiy yashovchilar ichidan vaqtinchalik yo'qlar ham inobatga olinadi. Yashash tavsifini yanada aniqlashtirish uchun vaqtinchalik yo‘q bo’lish davomiyligi yoki vaqtinchalik yashash sabablari

xususida savollar qo‘yiladi. Chunki, aksariyat odamlar hisobchilar bilan doimiy yashash joyida uchrashadi va ro'yxatga otkazishning kritik momentida (ayni vaqtida) mavjud bo’lganliklari uchun vaqtinchalik yo‘qligi yoki vaqtinchalik yashayotganligi to‘g‘risidagi dalilni inobatga olishning o'zigina kifoya qiladi, xolos. Masalan, 1989 yildagi ro‘yxatga olishda aynan shunday qilingan edi. Yashovchilar ro‘yxatidagi doimiy yashovchilar, lekin vaqtincha yo‘qlar uchun uydagi bo’lmaganligining davomiyligi va sababi yozib qo‘yilgan, vaqtinchalik yashovchilar uchun esa doimiy yashash joyi va u yerda bo’lishining davomiyligi yozib qo‘yilgan. Varaqalarning o‘zlarida esa «vaqtinchalik yo‘q» yoki «vaqtincha

yashaydi» deb belgilab qo‘yilgan. Agar bu belgilarning birinchisi bo’lmasa ushbu odam mavjud odamlar tarkibiga kirishini, agar ikkinchisi bo’lmasa doimiy yashovchilar soniga kirishini, agar ikkalovi ham bo'lmasa, unda ushbu odam ro'yxatga qo'yilgan joyidagi aholining mavjud odamlar tarkibiga va doimiy yashovchilari tarkibiga kiritilgan.

2. Shaxsiy (demografik) tavsiflar — jins, yosh, nikoh holati.

So'raluvchining jinsi to'g'risidagi savol alohida tushuntirishlarni talab etmaydi. U shbu savol barcha ro'yxatga olish clasterlaridan chiqarilib tashlanadi. Aholini jinsi bo'yicha tarkibi ahohning takror barpo bo'lishini, mehnat resurslarini va h.k.larni o'rganishda juda muhim rol o'ynaydi.

Ro'yxatga olish dasturining eng muhim savollaridan biri — yosh to'g'risidagi savoldir. Aholini ro'yxatga olishda yoshi yoki (tug'ilish sanasi to'g'risida savol qo'yilgan, chunki yosh uzluksiz alomat bo'lib, to'liq yillarning butun sanalari yozuvini o'zida aks ettiradi. Bir yoshgacha bo'lgan bolalar uchun odatda hayotning oylar bo'yicha miqdori inobatga olinadi.

Yosh to'g'risidagi savol bir vaqtning o'zida juda mushkul masalalardan biridir. Gap shundaki, odamlar aniq yoshning o'rniga ko'pincha yaqin bo'lgan, yaxlitlangan yillar sonini ko'rsatishadi. Natijada odamlarni yoshlar bo'yicha taqsimlayotganda yaxlitlangan yoshlarning to'planmasi vujudga keladi. Ushbu hodisa «yosh akkumulyatsiyasi» deb yuritiladi. Yoshni noaniq ko'rsatishning asosiy sababi — aholini madaniy darajasining natijasidir. Bu yerda ro'yxatga olishda yillar sonini ko'rsatish o'rniga odamlarga o'zlarini oddiygina qilib uchta guruhlardan biriga kiritish so'raladi; bolalar, kattalar yoki qariyalar.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning aksariyatida ko'pincha

tug'ilgan sanasi to'g'risidagi savol qo'yiladi. Tug'ilgan sana ayrim demografik hisob-kitoblar uchun juda muhim, xususan, boshqa hodisalar bilan taqqoslash uchun ham muhimdir (farzandning tug'ilishi, nikohga kirish va h.k.). Tug'ilgan sanani bilgan holda ro'yxatga olish vaqtidagi aniq yoshni aniqlash mumkin, vaholonki, to'lgan yillar soni to'g'risidagi ma’lumotlarga ega bo'la turib tug'ilgan sanani aniqlashtirish mumkin emas.

Tug'ilgan sanani ro'yxatga olish yilidan tug'ilgan yilning sonini ayrib tashlab to'lgan yillarga aylantirish mumkin. Bunda, agar tug'ilgan sana ro'yxatga olish yilidagi uning sanasidan keyinroq bo’lmasa, mavjud farqni birga kichraytirishga to‘g‘ri keladi. Shu bilan bog’liq bo’lgan qo‘shimcha ishlardan qochish maqsadida ba’zida nafaqat tugilgan sana to‘g‘risidagi, balki to’lgan yillar soni to'g'risidagi savol ham qo'yiladi. Bizning mamlakatda barcha ro'yxatga olishlarda to'lg a n yillar soni inobatga olingan (1 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun — oylar ko'rsatilgan); 1970, 1979 va 1989 yillarda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish dasturlarida tug'ilgan yil to'g'risidagi savol ham qo'yilgan. To'lgan yillar sonini to'g'ri aniqlash uchun hisobchi so'ralayotgan odam 17

yanvargacha, 17 yanvarda yoki bu sanadan keyinroq tug'ilganligini aniqlash va keyin mos ravishdagi belgini qo'yishi lozim. Agar odam 17 yanvargacha tug'ilgan bo'lsa, uning yoshi 2023 yil va tug'ilgan yil farqiga teng bo'ladi, agar 17 yanvardan keyin tug'ilgan bo'lsa, ushbu farq 1 ga kamroq bo'ladi.

Nikoh holati to'g'risidagi savol odatda o'zida to'rt javob variantini mujassam etadi; nikohdami; ro'yxatga olish vaqtida nikohda bo'lmaganlar uchun — hech qachon nikohda bo'lmagan; beva va ajrashgan. Ayrim mamlakatlarda, xususan AQShda oila tarkibi tavsifini yanada aniqlashtirish uchun «bo'linganlar» (separated), ya’ni alohida yashovchi turmush o'rtoqlarga ajratilib, nikohda bo'lganlar orasida esa turmush o'rtog'i ushbu uy xo'jaligi yoki oila a’zolari tarkibiga kirmaydiganlarga ajratilib ko’rsatiladi.

Avvalambor, nikohda bo’lganlar deb kimlar atalishini aniqlashtirib olish juda muhim. Ko’pgina hollarda faktik nikoh munosabatlar mavjud qonunlar va odatlarga ko’ra rasmiylashtirilgan yoki yo’qligidan qat’iy nazar inobatga olinadi. Ba’zan bu narsa yanada aniqlashtiriladi. Masalan, Meksikada nikoh fuqarolik yoki diniy ekanligi to’g’risida, Bolgariyada esa nikoh ro’yxatdan o’tkazilganligi haqida so’ralgan. Ushbu aniqlashlar ma’lumotlarni joriy hisob bilan qiyoslashni ta’minlashga bo’lgan intilishi natijasida amalga oshirilgan bo’lib, bunda nikohda tug’ilganlar deb faqat ota-onalari yuridik jihatdan ro’yxatdan o’tkazilgan hisoblanadi.

Shuningdek, kimlarni ajralishgan deb hisoblashni ham aniqlashtirib olish kerak. Faqatgina ro’yxatga olingan nikoh hisobga olinadigan holda masala oddiy hal qilinadi. Faktik nikohni hisobga olishda esa masala turmush o’rtog’i o’lib nikoh to’xtalishi sabab bo’lmagan.

1897 va 1926 yillarda o‘tkazilgan aholi ro‘yxatlarida nikoh holati to‘g‘risidagi savol, uning kengaytirilgan tavsifini nazarda tutgan. Biroq, keyingi uchta ro‘yxatdan o‘tkazishlarda (1939, 1959 va 1970 yillar) faqat nikohda turadimi yoki yo‘qligi to‘g‘risida ko‘rsatish so‘ralgan. 1979 va 1989 yillardagi ro‘yxatdan o‘tkazishda nikoh holatining to‘rtta toifasi hisobga olingan: hech qachon nikohda bo’lmaganlar; nikohda bo’lganlar; bevalar va ajrashganlar.

3. Ijtimoiy-demografik tavsiflar. Ro‘yxatga olish dasturining ijtimoiy guruhlar va sinflarining miqdoriy nisbatlarini aniqlash imkonini beruvchi aholining ijtimoiy tarkibi va ijtimoiy kesimda aholini boshqa barcha tavsiflarining o‘rganilishi masalalari, ya’ni ijtimoiy guruhlar va sinflar bo‘yicha differensatsiyalash birlamchi ahamiyat kasb etadi.

Sinflar ishlab chiqarish vositalariga egaligi bo‘yicha aniqlanadi. Bu holat rasmiy tarzda «ishdagi holat»ga tenglashtirilishi mumkin emas, ko‘pincha rivojlangan mamlakatlardagi ro’yxatga olishlarda uchta toifa farqlanadi: xo‘jayinlar, yollanma ishchilar, yordam beruvchi oila a’zolari. Rasman xo‘jayin bo‘lib yirik zavodning egasi va kichik hunarmand ham bo‘lishi mumkin; yollanma ishchi bo‘lib — doker va yirik firmaning direktori ham bo’lishi mumkin, mohiyatan, ko‘pchilik hollarda uning xo’jayini bo’ladi; yordam beruvchi oila a’zolari bo’lib — fermerning xotini va monopolistning «ish o‘rganayotgan» o‘g‘li bo’lishi ham mumkin. Aholi ro‘yxatlarida ijtimoiy guruhlarning bevosita ta’rifi berilib, unga ko‘ra, ro‘yxatdan o‘tuvchi (agar u ishlayotgan bo’lsa), o‘zining mavjud holatiga ko‘ra, agar ishlamayotgan bo‘lsa, aytaylik pensionerlikka o‘tgan bo‘lsa, avvalgisini yoki agar qaramog‘ida bo’lgan kishi voyaga yetmagan bo’lsa, kimning qaramog’ida bo’lsa o‘shaning holatiga asoslanib ko‘rsatishi kerak va h.k.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, dasturning ushbu qism masalalari shunday shakllantirilishi kerakki, bunda avvalambor mashg‘ulotga ega bo’lgan, daromad keltiruvchi, mustaqil daromad ko‘rish manbalariga ega bo’lgan va boshqa shaxslarning, davlatning yoki jamoat tashkilotlarining qaramog’ida bo’lgan odamlar guruhlarini ajratib ko‘rsatish mumkin bo’lsin. So’ngra ish bilan band bo‘lganlarni iqtisodiyot tarmoqlari yoki ijtimoiy faoliyatning u yoki bu tarmog‘iga taalluqligini ob’yektiv mashg‘ulotlar bo’yicha ajratish zarur. Oddiygina qilib bunga ish joyi haqidagi savolni qo‘yish yo‘li bilan erishiladi. Ishlab chiqish jarayonida bandlar tarmoqlar bo’yicha korxona yoki muassasaning tavsifi asosida guruhlanadi. Bunda mustaqil ish joyi nima ekanligi haqida aniq ko‘rsatmalar kiritilishi kerak. Ularsiz, masalan, zavodning bolalar bog‘chasida ishlaydigan ishchilar ma’lum bir hollarda ushbu sanoat tarmog’i ishchilari tarkibida bo‘lib qolishi (agar ishchilar o‘z ish joyini zavod deb aytadigan bo’lsa), boshqa holda esa maorif ishchilari tarkibida bo’lib qolishi mumkin (agar ular o’zlarini bog’chaning ishchilari, deb hisoblaydigan bo’lsa).

Shuningdek, shaxsiy funksiyalar tavsifini ham aniqlab olish kerak, chunki ular ish joyi bo’yicha aniqlanmaydi: masalan slesar sanoatning istalgan tarmog’ida, qishloq xo’jaligida, uy xo’jaligida va h.k.larda band bo’lishi mumkin.

1989 yildagi ro’yxatdan o’tkazishda ijtimoiy-iqtisodiy tavsiflar quyidagi to’rt savol bilan aniqlangan:

1. Mavjud mablag’ manbalariga ko’ra, ya’ni bu savolga so’ralayotgan shaxsdan korxona yoki muassasada, tomorqa xo’jaligida ishlashini ko’rsatishi yoki pensiya, nafaqa, stipendiya oladimi (davlat qaramog’ida) yoki xususiy shaxs qaramog’ida ekanligini ko’rsatishi talab qilingan.

2. Ish joyi (korxona, tashkilot, muassasa yoki xo’jalik nomi);

3. Ish joyi bo’yicha mashg’uloti, bunda lavozimi yoki bajaradigan mashg’uloti ko’rsatilgan;

4. Ijtimoiy guruhi, bu yerda quyidagi guruhlar ajratilgan: ishchi, xizmatchi, hunarmand, yakka tartibdagi dehqon, madaniyat xodimi va h.k.

Ko'pincha dasturning ko’rib chiqilayotgan qismida aholini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yanada aniqroq tavsiflash imkonini beruvchi savollar nazarda tutilgan, masalan, ikkinchi (yordamchi) mashg’uloti yoki avvalgi mashg’uloti (nogironlar va nafaqaxo’rlar uchun). Oxirgi vaqtlarda ro’yxatga olishda daromad miqdori haqida ham ma’lumotlar olishga bo’lgan harakatlar uchrab turibdi.

4. Ta’lim va savodxonlik. «Ta’lim» va «savodxonlik» tushunchasiga kiritiladigan ushbu savollarning ro’yxatga olish dasturiga kiritilishi, uning shakllantirilishi va mazmuni ko‘p jihatdan aholining umumiy madaniy darajasiga bog’liq bo’ladi.

Ro’yxatga olishda savodxonlikni o’rganish uchun nafaqat o’qiy olishlik, balki yoza olishlik haqida ham savol qo’yiladi. Birinchi talqin 1897 yildagi ro’yxatga olishda qo’llanilgan. 1926 yildagi ro’yxatga olishda ro’yxatga olinuvchi savodxonlik til bilishiik bilan birgalikda, o’qish va yozishni ham bilishi aniqlangan. Amaliy jihatdan savodsizlikni yo’q qilinishi bilan bog’liq holda 1939, 1959, 1970, 1979 va 1989 yillardagi ro’yxatga olishlarda savodxonlik xususidagi maxsus savol qo’yilmagan, u ta‘lim xususidagi savolda inobatga olingan.

Barcha ro’yxatga olishlarda biron-bir tilda o’qiy olishligi savodlilik alomati hisoblangan, shuning uchun olingan materiallar qiyoslanishi mumkin edi - o ‘qiy olishligi ta’rifi deyarli o’zgarishlarga uchramadi. 1926 yilda esa hech bo’lmaganda bosma so’zlarni bo’g’inlab o’qiy ohshligining o’zi yetarli bo’lgan; 1939, 1959, 1970, 1979 va 1989 yillarda o’qiy olishlik talab qilingan, 1989 yildagi savodxonlik to’g’risidagi savol faqatgina 7 yosh va undan kattalarga berilgan.

1926 yildagi ro’yxatga olish dasturida ta’lim xususidagi savol mavjud bo’lmagan, keyingi ikkitasida esa so’ralayotgan shaxsdan o’rta yoki oliy maktabni tugatganmi yoki yo’qligi to’g’risida so’ralgan. 1959,

1970, 1979 va 1989 yillardagi ro’yxatga olishlarda ta’limning kengaytirilgan tavsifi olingan bo’lib, unga ko’ra olingan ta’lim darajasini aniq ko’rsatishi talab etilgan.

Aholining ta’limi va savodxonligi tavsifini o’quv muassasiga borganligi to’g’risidagi savol yakunlangan. Birinchi marotaba u 1939 yildagi ro’yxatga olish dasturiga kiritilgan va boshqasi bilan birga berilgan; «Nechanchi sinfda yoki nechanchi kursda o’qiysiz?» 1959 yildagi ro’yxatga olishda o’quvchilarga muassasaning aniq nomi haqida savol kiritilgan bo’lib, 1970, 1979 va 1989 yillarda shaxs o’qiydigan muassasaning turi aniqlangan. Shu bilan birga, ro’yxatga olish dasturlari necha yil ta’lim olganligi to’g’risidagi savolni ham o’z ichiga olgan.

5. Etnik tavsiflar. Ushbu guruhga ahohning milliy tarkibini aniqlashga yo‘naltirilgan savollar kiradi. Bu, ayniqsa, ko‘p millatli mamlakatlar uchun muhim ahamiyatga ega, ular qatoriga O‘zbekiston Respublikasi ham kiradi.

Ahohning milliy tarkibini aniqlash bilan bog’liq bo‘lgan savollar O‘zbekistonda o‘tkazilgan aholini ro‘yxatga ohshlarda asta-sekinlik bilan o‘z aksini topgan. Millat (1926 yilda - xalq) bizning barcha ro‘yxatga olishlarimizda hisobga olingan.

Etnik mansublik to‘g‘risidagi savollar ayrim shaxslar uchun shu bilan murakkablashadiki, bunda uning ta’rifini berish uchun faqatgina ma’lum bir «ob’yektiv alomatlar» yetarli bo‘lmay qoladi. Fransiyada yashaydigan va ishlaydigan italyan fransuz millati bilan iqtisodiy va hududiy jihatdan bog‘liq bo’lishga qaramay ko‘pincha birdaniga fransuz bo‘lib qolmaydi, vaholonki, uning etnik mansubligi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Shuning uchun u yoki bu millatga mansublilik xususidagi mezonlar barcha ro‘yxatdan o‘tkazishlarda so‘raluvchining o‘zini anglashiga qaratilgan, ya’ni so‘raluvchi o‘zi ko'rsatgan millat turi yozib qo‘yilgan. Bolalarning millatini ota-onalari ko'rsatishgan. Turli millatga mansub bo‘lgan ota-onalar bolalarining millatini aniqlashda qiynalgan, shartli ravishda onasining millatiga ustuvorlik berilgan. 1926 yildagi ro‘yxatga olish ko‘rsatmalarida fuqarolikni millat bilan aralashtirmaslik haqida maxsus ogohlantirilgan.

Til millatning asosiy alomatlaridan biri bo‘lganligi uchun ona tili haqidagi savolning qo‘yilishi aholining milliy tarkibini tasavvur qilishga yordam bergan. Bu yerda ushbu tushunchaga aniq ta’rif berish muhim ahamiyat kasb etadi. Ona tili va so‘zlashuv tili farqlanadi. Odatda, so‘raluvchi ona tilini so‘zlashuv tili bilan aralashtirib yuborishidan qochish uchun undan bolaligidan gaplashadigan tili haqida alohida

ta’kidlangan va h.k. Aholining katta qismi uchun so‘zlashuv tili ona tili bilan mos tushadi. Biroq, bundan tashqari holatlar ham bo'lishi mumkin. Masalan, 1961 yildagi yugaslav ro‘yxatga olishi ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, sloveniyalikka turmushga chiqqan xorvat ayoli o‘z ona tilini erining uyida sloveniya tilida so'zlashadigan bo‘lsa ham serb-xorvat deb ko‘rsatishi talab qilingan.

So‘zlashuv tili haqidagi savol u yoki bu tilning qiyosiy tarqalganligini o'rganishda, etnik assimilyatsiya va boshqa bir qator amaliy maqsadlarni o'rganishda mustaqil ahamiyatga ega. Shuning uchun ko'p tilli mamlakatlarda ro'yxatga olishda ko'pincha ikkinchi tilni bilishi haqidagi savol qo'yiladi.

O'zbekistonda o'tkazilgan barcha ro'yxatga olishlarda millat bilan birga ona tili haqidagi savol ham inobatga olingan. Biroq, uning aniqlashtirilishi har doim ham bir xil bo'lavermagan. 1926 yildagi ro'yxatga olishda so'raluvchi eng yaxshi egallagan yoki u gaplashadigan til hisoblangan. Oxirgi beshta ro'yxatga olishlarda so'raluvchi o'zi ona tili deb hisoblaydigan til ona tili deb hisoblangan. 1959 yildagi ro'yxatga olish ko'rsatmasida agar so'ralayotgan shaxs ona tilini aniqlashi qiyin bo'lgan vaqtda u eng yaxshi egallagan yoki odatda oilada ishlatadigan tilni yozib qo'yilishi haqida ko'rsatma berilgan. 1970, 1979 va 1989 yillardagi ro'yxatga olishlarda so'raluvchi erkin gaplasha oladigan boshqa tili ham ko'rsatilgan. Ona tili millati bilan mos tushmasligi ham mumkin. Shunday qilib, amaliyotda «ona tili» tushunchasi, odatda bizda so'zlashuv tili tushunchasi bilan mos tushadi.

Savollarning ushbu guruhiga diniy mansublik haqidagi savol ham kiritilgan. Biroq, din ona tiliga nisbatan etnik mansublikni aniqlash imkonini bermaydi. 1960-yillardagi dinga mansublik haqidagi savollar mamlakatning katta qismi uchun inobatga olingan bo'lsa, millat va til xususidagi savollarsiz ular juda kam hollarda qo'llanilgan. Aytish joizki, din to'g'risidagi savol 1897 va 1937 yillarda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish dasturlariga kiritilgan.

6. Aholining takror barpo bo’lishi. Oxirgi yillardagi ro'yxatga olishlarda aholining takror barpo bo'lishini o'rganishga taalluqli bo'lgan savollar ham keng yoyilib bormoqda. Ushbu savollar nikohga kirish sanasi haqidagi shaklda bo'lib ko'pincha birinchi nikoh to'g'risidagi sanani ajratib ko'rsatish, shu jumladan, uni tugatilishi sanasi (agar, u to'xtatilgan bo'lsa) haqidagi savohar ham kiritilib, ulardan nikoh davomiyligini hisoblash va nikohlilikning turli xil ko'rsatkichlarini aniqlash uchun ma’lumotlarni olish mumkin bo'lgan.

Ushbu savollar qatoriga ayol tomonidan dunyoga keltirilgan farzandlar sonini ko'rsatish yoki tirik tug'ilgan bolalar haqidagi savollarni kiritish mumkin. Bu savollar ko'pgina mamlakatlarning ro'yxatga olish dasturlariga kiritilgan. Ushbu savollar bo'yicha javoblardan tug'ilishni va uning istiqboldagi o'zgarishini o'rganish uchun zarur bo'lgan ma’lumotlar olish mumkin. Ayollarni ular tuqqan bolalar soni yoki ularda mavjud bo'lgan farzandlar bo'yicha taqsimlanishi bolalar uchun nafaqalarni to'lashni rejalashtirish va boshqa ijtimoiy masalalarni hal qilishda juda muhimdir. 1979 yilda o'tkazilgan aholini ro'yxatga olish dasturida birinchi marta ayollar uchun ular tomonidan tuqqan bolalar to'g'risida savol qo'yilgan edi.

7. Migratsiya. Dasturning ushbu qismiga hozirgi va oldingi turar-joyidagi yashash davomiyligi, qochoqlar yoki ko'chirilgan shaxslar, qandaydir voqealar bilan bog'liq holda ko'chganlarning tarkibini o'rganish bilan bog'liq savollar kiritilgan. Shu bilan birga, ro'yxatga olish dasturlariga urushda yoki harbiy xizmatda qatnashganlik, jismoniy va ruhiy nuqsonlar haqidagi savollar ham kiritilgan.

Aholini ro'yxatga olish dasturlarida yashash sharoitlari xususidagi savollar alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'pincha yashash joyini ro'yxatga olish aholini ro'yxatga olish bilan birgalikda mustaqil olib boriladi. Bizning mamlakatimizdagi ro'yxatga olishlarda yashash sharoitlari faqat 1926 yildagi ro'yxatga olishda hisobga olingan va muzkur aholi ro'yxatida yashash sharoitlari haqidagi ma’lumotlar maxsus oila xaritasiga yozilgan.

Shunday qilib, aholi ro'yxati dasturiga kiritilgan o'ziga xos jihatlar shundan iboratki, unda kuzatuv birligi sifatida oila emas, balki uy xo'jaligi olinib, bu holat aholini ro'yxatga olish natijalarini boshqa mamlakatlarda olingan natijalar bilan taqqoslash imkonini beradi. Shu bilan birga, aholi haqidagi ma’lumotlarni jamlashning o'zi kifoya qilmaydi, balki to'plangan axborotni ishlab chiqish, olingan ma’lumotlarni jadvallarga guruhlash lozim. Shu bois, aholi ro'yxati axborot yig'ish bilan cheklanmaydi. Aholi ro'yxati materiallarini ishlab chiqish dasturi turli savollarga doir ko'plab jadvallarni tuzishni nazarda tutadi. Ushbu jadvallarning katta qismi keyinchalik mamlakat va uning alohida hududlari bo‘yicha tuzilib, nashr etiladi.

2.1.3. Rossiyada aholini ro’yxatga olishning qisqacha tarixi

Mamlakatdagi aholini ro’yxatga olish tarixi haqida biroz. Fiskal maqsadlarda aholini hisobga olishning boshlanishi IX-asrning ikkinchi

yarmiga to’g’ri keladi. Xronikalarda o’lpon to’plami haqida ma’lumotlar mavjud. XIII-asrdan boshlab "Qo’pol yozuv kitoblari" va "ertaklar" paydo bo’ldi. Ular XV-asr oxiri - XVI-asr boshlaridagi yozuvchilar kitoblari uchun asos bo’lgan. Keyin "uy" ro’yxatga olishlari paydo bo’ldi (ro’yxatga olish birligi hovli edi) va XVIII-asrning ikkinchi o’n yilligidan boshlab XIX-asrning oltinchi o’n yilligigacha. Rossiyada aholini hisoblashning asosiy asosi qayta ko’rib chiqish edi - buxgalteriya birligi erkak "jon" edi (bu davrda jami o’nta qayta ko’rib chiqilgan). Ular bir necha yil davom etdi. Qayta ko’rib chiqishning dastlabki yillari 1722, 1743, 1761, 1781, 1794, 1811, 1815, 1833, 1850 yillar edi. Ikkinchisi 1856 yilda boshlangan va 1860 yilda tugagan. Ular "aholi jon boshiga" deb nomlangan. Taxminan 1860-yillarning o’rtalaridan boshlab. "Bir kunlik" shahar ro’yxati, shuningdek, ba’zi zemstvolarda dehqonlarning uy-ro’yxatga olishlari allaqachon o’tkazilgan. Ammo bu yo’l bilan olingan aholi ma’lumotlari mamlakatni boshqarish uchun zarur bo’lgan umumlashtirilgan ma’lumotlarni to’liq ta’minlay olmadi . Shu sababli, Rossiya aholisining umumiy ro’yxatini tashkil etish va o’tkazish masalasi tobora dolzarb bo’lib qoldi. Uni tayyorlash to’g’risida qaror 1876 yilda Xalqaro statistik kongressda qabul qilingan. Ikkita loyiha taqdim etilgan. 1863-1882 yillarda Ichki ishlar vazirligi huzuridagi Markaziy statistika qo’mitasiga statistik va mashhur rus geografi P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy (1827-1914). U Rossiyada aholini ro’yxatga olish va o’tkazishning asosiy ilhomlantiruvchisi va tashkilotchisi edi. Ikkinchi loyiha A.B.ga tegishli edi. Bouchen (1831-1876). P.P.ning loyihasi qabul qilindi. Semenov. Shu munosabat bilan maxsus komissiya tashkil etilib, qabul qilingan loyiha ijrosi bilan shug’ullandi. 1877 yilda komissiya aholini ro’yxatga olish loyihasini Davlat kengashiga taqdim etdi, ammo uni amalga oshirish uchun vaziyat yetarli darajada qulay emas edi va aholini ro’yxatga olish qoldirildi. 1883 yilda aholini ro’yxatga olish loyihasi Moliya vazirligiga taqdim etildi; vazirlar aholini ro’yxatga olish materiallarining tez eskirganligi sababli ushbu turdagi ma’lumotlarning yangi joriy yozuvini tashkil qilish yaxshiroq degan xulosaga kelishdi. Va faqat 1895 yilda "Umumiy aholini ro’yxatga olish" to’g’risidagi Nizom imperator Nikolay II tomonidan imzolangan. Aholini ro’yxatga olish 1897 yil yanvar oyida o’tkazilishi rejalashtirilgan edi. Aholini ro’yxatga olish dasturi o’sha davrlar uchun yuqori darajada tashkil etilgan edi.

1897 yilgi aholini ro’yxatga olishdan oldin aholini ro’yxatga olish alohida shaharlarda o’tkazildi. Butun aholi faqat Livoniya, Kurland va

Estland viloyatlarida sanab o’tilgan (1881 yildagi Boltiqbo’yi aholi ro’yxati). Faqat Moskva (1871, 1882,1902, 1912) va Sankt-Peterburg (1862, 1863, 1864, 1869, 1881, 1890, 1910, 1915) aholisi muntazam ro’yxatga olindi.

2.1.4. Aholi ro’yxatini o’tkazish tamoyillari, usullari, vositalari va tashkil etilishi

9 ta asosiy qoida (tamoyillar) aholini ro’yxatga olishni aniq tashkil etishga yordam beradi. Ular hech qanday ierarxiyaga ega emas, chunki ularning barchasi istisnosiz muhim, ular to’ldiradi va o’zaro bog’liqlikda ishlatiladi.

1. Qamrashning universalligi. Bu shuni anglatadiki, aholini ro’yxatga olish paytida ro’yxatga olish o’tkazilayotgan mamlakat hududida bo’lgan barcha odamlar, istisnosiz, ro’yxatga olinishi kerak, ilgari ro’yxatga olish jamiyatning ma’lum bir sinfini yoki ma’lum yosh va jins guruhlarini qamrab olgan. Umumjahonlik zamonaviy aholini ro’yxatga olishning asosiy xususiyatlaridan biridir.

2. Muntazamlik. Aholini ro’yxatga olishga tayyorgarlik ko’rish va o’tkazish ko’p mehnat talab qiladigan va juda qimmatga tushadigan ishdir. Aynan shu sabablarga ko’ra ularni tez-tez bajarish mumkin emas. O’n yillik davr aholini ro’yxatga olish o’rtasidagi optimal interval sifatida tan olingan. Shuning uchun, qoida tariqasida, aholini ro’yxatga olish o’n yillik oraliqda va 0 bilan tugaydigan yillar oralig’ida o’tkaziladi. Bu demografik hisob-kitoblar yordamida aholi sonini ro’yxatga olish oralig’ida to’g’ri aniqlash imkonini beradi, shuningdek aholining yoshi bo’yicha tarkibi bo’yicha ro’yxatga olish ma’lumotlarini solishtiradi.

3. Aholini ro’yxatga olish dasturining mavjudligi va uning davlat tarkibiga kiruvchi barcha hududiy birliklar uchun birligi. Barcha odamlar haqida bir xil qoidalarga muvofiq bir xil ma’lumot to’planishi kerak. Bu esa olingan statistik materialni turli hududlar bo’yicha taqqoslash va u bo’yicha tahliliy ishlarni amalga oshirish imkonini beradi.

4. Individual ro’yxatga olish. Hamma haqida ma’lumot olish uchun hamma haqida ma’lumot kerak. Shuning uchun ma’lumot to’g’ridan-to’g’ri respondentlarning o’zidan olinadi, kichik bolalar bundan mustasno, ular haqida ma’lumot kattalar tomonidan taqdim etiladi. Har bir shaxs to’g’risidagi ma’lumotlar alohida yig’iladi, so’ngra ular qayta ishlanadi, umumlashtiriladi va anonim jadvallar tuziladi.

5. Axborotning anonimligi. Respondentlardan olingan ma’lumotlar kodlangan va umumlashtirilgan shaklda qayta ishlanadi, individual ma’lumotlar mavjud emas. Har bir respondent uning javoblaridan boshqa javoblar bilan umumlashtirilgan shaklda foydalanilmasligiga ishonch hosil qilishi mumkin.

6. O’z taqdirini o’zi belgilash tamoyili. Ma’lumot suhbatdoshning so’zlaridan uning javobini tasdiqlovchi hujjatlar yoki dalillarsiz yozilishi kerak. Shu bilan birga, ayrim savollarga javoblar shaxsning qonuniy tasdiqlangan holatidan farq qilishi mumkin (masalan, oilaviy ahvol haqida).

7. Bir vaqtning o’zida aholini ro’yxatga olish. Barcha ma’lumotlar ma’lum bir sana bo’yicha yig’iladi - vaqtning muhim nuqtasi, ikkinchisi aholining turli tuzilmalari to’g’risidagi ma’lumotlarni umumiy aholi soniga qisqartirish, shuningdek, ikki marta hisoblashni bartaraf etish imkonini beradi. Aholini ro’yxatga olishning muhim daqiqalari juda xilma-xildir. Aholini ro’yxatga olish uchun eng kam "mobil" yoki eng harakatsiz turmush tarzini olib boradigan vaqtni tanlash muhimdir. Iqtisodiy faoliyat sharoitlari va iqlim sharoitlari ham hisobga olinadi. Bu daqiqalar bayramlar, dam olish kunlari yoki ommaviy dam olish kunlariga to’g’ri kelmasligi kerak. Shimoliy yarim sharda aholi qishda eng kam harakatchan. Shuning uchun, kritik moment deyarli har doim qishda tanlanadi, ammo bayramlarda emas.

8. Aholini ro’yxatga olishni boshqarish va o’tkazishning markazlashgan shakli. Butun tashkilot qonun bilan belgilangan yagona markazdan amalga oshiriladi.

A.Ketle tufayli aholini ro’yxatga olish amaliyotiga aholini ro’yxatga olish shakllari kiritildi. Bular aholini ro’yxatga olishning belgilangan dasturiga mos keladigan, unda joylashtirilgan savollarga javoblarni yozib olish shakllari. Aholini ro’yxatga olish usuliga va materiallarning keyingi rivojlanishiga qarab, turli shakllardagi ro’yxatga olish shakllari qo’llaniladi. Aholini ro’yxatga olish blankalari va ularni to’ldirish bo’yicha ko’rsatmalar aholini ro’yxatga olishning asosiy vositalarini tashkil qiladi. Aholini ro’yxatga olish shakllarini to’ldirishning belgilangan usuliga (o’z-o’zini ro’yxatga olish yoki so’rov) va ularni qayta ishlash usuliga (qo’lda, mashinada o’qiladigan) qarab, ular maydonlarni to’ldirishning turli formatlariga ega.

9. Aholini ro’yxatga olish maqsadlarining davlatning har qanday shaxsiy manfaatlariga mos kelmasligi (savollar har qanday masala bo’yicha aholining fikrini aniqlash, sotsiologik so’rovlar xarakteriga ega

bo’lmasligi kerak). Aholini ro’yxatga olish shakllarining mazmunini tuzish uchun statistik kuzatish birligi tanlanishi kerak. Butun Ittifoqdagi aholini ro’yxatga olishda (SSSRda) oxirgi 1989 yilgacha kuzatuv birligi oila - qarindoshlik, mulk va umumiy byudjet bilan bog’liq bo’lgan birga yashaydigan odamlar jamoasi edi. Aholining yashash sharoitlarining o’zgarishi (mulkdagi bir nechta turar-joy binolari va boshqalar), birgalikda yashovchi odamlarning oilaviy munosabatlari tufayli, 2002 yildagi O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olishdan boshlab, kuzatuv birligi sifatida uy xo’jaligi tanlangan.

Aholini ro’yxatga olishning turli toifalari mavjud: mavjud aholi va doimiy aholi. Aholini ro’yxatga olishda qaysi toifani - doimiy yoki mavjud aholini yoki ikkala toifani hisobga olish belgilanadi. Rezident aholi - bu aholini ro’yxatga olish paytida qayerda bo’lishidan qat’i nazar, ma’lum bir hududda (kamida olti oy) doimiy yashovchi odamlar to’plami. Shunday qilib, doimiy aholi mavjud aholi va vaqtincha yo’q va vaqtinchalik yashovchi farqiga teng:

DA=MA + VY – VB (2.1)

Mavjud (haqiqiy) aholi - ma’lum bir hududda, ma’lum bir aholi punktida ro’yxatga olishning muhim vaqtida joylashgan odamlar to’plami:

MA=DA + VB – VY (2.2)

1920, 1926 va 1937 yillardagi aholini ro’yxatga olishda buxgalteriya toifasi mavjud aholi edi va 1939 yildan boshlab barcha keyingi Butunittifoq ro’yxatga olishlarida ikkala toifa bir vaqtning o’zida hisobga olindi - mavjud va doimiy aholi. SSSRda tashqi davlatlararo migratsiya jarayonlari deyarli bo’lmaganligi sababli, mavjud bo’lgan ma’lumotlarni taqqoslash, doimiy aholi esa to’plangan ma’lumotlarning to’g’riligini aniqlash uchun o’ziga xos nazorat vazifasini o’tagan. Hozirgi aholini hisobga olish ancha murakkab, bundan tashqari, 1990-yillarda boshlangan jadal tashqi migratsiya jarayonlari aholining ikki toifasi uchun ma’lumotlarni yig’ishning ushbu nazorat funksiyasini yo’q qildi. Shu sababli O’zbekistonda aholini ro’yxatga olishda (2002 va 2010 yillar) doimiy aholi toifasini hisoblashga o’tildi.

Turli mamlakatlarda aholini ro’yxatga olishning uchta asosiy usuli keng qo’llaniladi:

1. Aholini ro’yxatga olishning eng aniq, lekin juda ko’p mehnat talab qiladigan va qimmat usuli hisoblanadi. U, masalan, bizning mamlakatimizda qo’llaniladi.

2. Aholini ro’yxatga olish blankalarini pochta orqali jo’natish usuli. Ushbu usul bilan to’ldirilgan va qaytarib yuborilgan shakllarning maksimal soni 70% dan oshmaydi. Rezidentlarning qolgan 30% haqida ma’lumot birinchi usul yordamida olinadi. Aholi to’g’risidagi ma’lumotlarni to’plashning bunday turi AQSHda amalga oshiriladi. Bu sizga turar-joy binolarini tekshirish va aholini o’rganish bilan shug’ullanadigan xodimlarga haq to’lash uchun mablag’larni tejash imkonini beradi. Mablag’larning asosiy qismi keng ko’lamli tayyorgarlik, tushuntirish, axborot ishlari, aholini ro’yxatga olish materiallarini puxta ishlab chiqish va nashr etishga yo’naltirilmoqda.

3. Maxsus punktlarda ro’yxatdan o’tish. Bu usul yordamida aholi ro’yxatini o’tkazish uchun aholining muayyan mentaliteti, fuqarolarning yuksak intizomi va faolligi bo’lishi kerak. Misol tariqasida Xitoyni keltirish mumkin.

Usullar ko’pincha birlashtiriladi, ularning kombinatsiyalari ishonchli va to’liq ma’lumotni imkon qadar tez va aniq olish uchun tanlanadi.

Aholini ro’yxatga olishni o’tkazishning tashkiliy muammolari juda ko’p qirrali, murakkab, mas’uliyatli va tashkiliy jarayon ishtirokchilaridan yuqori professionallikni talab qiladi. Tayyorgarlik aholini oldingi ro’yxatga olish ma’lumotlarini o’tkazish va dastlabki ishlov berishdan so’ng deyarli darhol boshlanishi bejiz emas. Aholini ro’yxatga olish dasturining loyihasi, aholini ro’yxatga olish blankasiga kiritilgan masalalar, ko’rsatmalar va aholini ro’yxatga olishning tashkiliy rejasi demograflar va statistik olimlarning keng ko’lamli yig’ilishlarida, ishchi guruhlarning navbatdagi yig’ilishlarida qayta-qayta muhokama qilinadi, pilot hududlarda test sinovlari esa yakka tartibda o’tkaziladi. Tajribali hisobchilar tomonidan aholini ro’yxatga olish natijalariga ko’ra dasturlarga, aholini ro’yxatga olish shakllariga, ko’rsatmalarga va tashkiliy rejalarga tuzatishlar kiritiladi.

Aholini ro’yxatga olishdan oldin odamlar yashaydigan yoki yashashi mumkin bo’lgan joylarning (turar-joy binolari) to’liq ro’yxati tuziladi. Shaharlar va qishloq joylari uchun bu turli xil ro’yxatlardir, chunki aholining turar-joy binolarida joylashishi tabiatida shahar va qishloq joylari o’rtasida sezilarli farqlar mavjud. Ro’yxatlar tuzilgandan so’ng, hudud aholini ro’yxatga olish materiallarini tashkil etish va qabul qilish bo’linmalarini tashkil etuvchi bo’limlarga bo’linadi (ro’yxatni rayonlashtirish), ya’ni eng kichik bo’linma hisobchi tomonidan xizmat ko’rsatadigan aholini ro’yxatga olish traktidir. Hisoblash

maydonlarining o’lchami kerakli metrlar sonini aniqlaydi. Masalan, agar hisobchi kuniga 50 kishini sanab o’tishi kerak bo’lsa, u holda turar-joy binolariga tashrif buyurishning o’n kunlik davrida ro’yxatga olish maydoni taxminan 500 kishini o’z ichiga olishi kerak. Bunga asoslanib, hisoblagichlar soni aniqlanadi. Aholini ro’yxatga olish shakllarini to’ldirish va qayta ishlashning yangi texnologiyalari ularni to’ldirish uchun maydonlarni bitta hisobchi ko’proq varaqlarni to’ldirishi uchun o’zgartirish imkonini beradi. Bunday holda, so’rov usulidan foydalanish kamroq hisoblagichlarni talab qiladi. Aholini ro’yxatga olish bo’yicha xodimlarni tayyorlash yoki o’qitish jarayoni juda muhimdir. Ko’rsatmalarni bir xil tushunishga erishish kerak. Tayyorgarlik bosqichida aholini ro’yxatga olish varaqasi bo’yicha savollarga javob berishda aniq, to’liq va haqqoniy ma’lumot berishning ahamiyati va zarurligi to’g’risida aholi bilan tushuntirish ishlarining rolini e’tiborsiz qoldirib bo’lmaydi. Ko’pincha tushuntirish ishlarining yetarli emasligi aholini ro’yxatga olishni tashkil etish bo’yicha ulkan sa’y-harakatlarni inkor etadi.

Barcha tayyorgarlik ishlari aniq va batafsil tashkiliy rejani talab qiladi.

Aholini ro’yxatga olish orqali to’plangan ma’lumotlar noyobdir va uni joriy yozuvlar yoki namunaviy so’rovlar orqali to’plash mumkin emas. Biroq, aholi soni va tarkibidagi o’zgarishlar har kuni sodir bo’ladi. Bu o’zgarishlar esa demografik va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasida yuzaga keladi. Agar siz ma’lumot manbasi sifatida faqat aholini ro’yxatga olish materiallaridan foydalansangiz, ro’yxatga olishlar orasidagi davrlarda (ro’yxatga olish oralig’i) bu ma’lumotlar allaqachon eskira boshlaydi.

2.1.5. O’zbekiston va SSSRda aholini ro’yxatga olish: natijalar, nashrlar

Birinchi marotaba O’zbekistonda aholini ro’yxatga olishdan oldin vazirlar mahkamasida uzoq, murakkab tayyorgarlik ishlari va kurash olib borildi. Va nihoyat, 1920 yilda, 28 yanvar (9 fevral, yangi uslub) holatiga ko’ra, O’zbekistonda birinchi umumiy aholini ro’yxatga olish o’tkazildi. Kutilgan bir yarim oy o’rniga uch oy davomida amalga oshirildi. Keng hududda, o’sha paytda mavjud bo’lgan aholi punktlari chegaralarida amalga oshirdi, buning imkoni va amalga oshishiga hamma ham ishonmadi. Uni amalga oshirishda 5 ming xodim ishtirok etdi. Natijalar umumlashtirildi va 1925 yilda 39 jildda nashr etildi. Materiallar nafaqat

kattalikni, balki aholi tarkibini keng ko’rsatkichlar bo’yicha ko’rsatdi: jinsi, yoshi va oilaviy ahvoli, ma’lumoti va savodxonligi, diniy, ona tili (milliy tarkibning bilvosita xususiyati) va bandlik turlari va shakllari bo’yicha tirikchilikni ta’minlaydigan kasblar (bandlikning tarmoq tuzilishi yoki iqtisodiy faoliyat turlari - ular hozir aytganidek).

Keyingi, eng muvaffaqiyatli ro’yxatga olish 1926 yil 17 dekabrda o’tkazildi. Aholini ro’yxatga olishga tayyorgarlik ko’rish masalalari 2-Butunittifoq konferentsiyasida va statistiklarning Butunittifoq qurultoyida (02.01.02.07.1926) keng muhokama qilindi. Aholini ro’yxatga olish varaqasi (shaxsiy varaq deb ataladi) 1920 yildagi kabi deyarli bir xil savollarni (14 ta, 30 ta kichik savoldan iborat) o’z ichiga olgan. Bandlik va ishsizlik, uning davomiyligi va oldingi mashg’ulot haqidagi ma’lumotlarga katta e’tibor berilgan. Mamlakatda 1 millionga yaqin ishsizlar bor edi. Materiallar 26 jildda nashr etilgan. Ushbu nashrlar hali ham mamlakatimizdagi aholini ro’yxatga olish tarixidagi eng boy nashrlar bo’lib qolmoqda. Allaqachon tuzilgan SSSRning umumiy aholisi 148530 ming kishini tashkil etdi.

Keyingi navbatdagi aholini ro’yxatga olish 1932 yilga rejalashtirilgan edi, lekin bir necha bor qoldirildi va 01.02.1937 yilga kelib amalga oshirildi. Uning tashkilotchilarining taqdiri ayanchli va natijalar bekor va hatto sabotaj deb hisoblanadi. Joriy hisob natijalariga ko’ra (bu ocharchilik, qatag’on, O’rta Osiyo qishloq aholisining Xitoyga qochib ketishi va boshqalardan ko’rgan yo’qotishlarni hisobga olmagan) 1937 yilga kelib aholi soni 180 milliondan ortiq bo’lishi kerak edi. Aholini ro’yxatga olish natijalari bor-yo’g’i 163 million kishini ko’rsatdi, bu esa aholini ro’yxatga olishni nuqsonli, sabotaj deb tan olish va uning tashkilotchilariga nisbatan repressiya (hatto qatl qilish) uchun asos bo’ldi. 17.01.1939 dan boshlab quyidagilar amalga oshirildi. Natijalar 170 million kishi ko’rsatkichiga to’g’ri kelishi kerak edi, bu esa aholini ro’yxatga olish natijalariga ko’ra ko’rsatdi - 170557 ming kishi.

Ulug Vatan urushi natijasida aholining dahshatli yo’qotishlari urushdan keyingi yillarda ham aniqlanmadi, chunki navbatdagi aholini ro’yxatga olish yildan-yilga qoldirilgan va faqat 1959 yil 15 yanvarda o’tkazilgan. Dasturning asosiy masalalari bo’yicha u 1939 yilgi aholini ro’yxatga olishdan unchalik farq qilmadi. Biroq, 1959 yilgi aholini ro’yxatga olish natijalari nafaqat demografik tadqiqotlar uchun, balki iqtisodiy, sotsiologik va boshqa ijtimoiy tadqiqotlarni jonlantirish uchun ham juda katta material berdi. Materiallar 16 jildda nashr etilgan - 1 tasi umuman SSSR bo’yicha va 15 tasi ittifoq respublikalari soni bo’yicha.

Navbatdagi aholini ro’yxatga olish 1970 yil 15 yanvarda o’tkazildi. Aholini ro’yxatga olish varaqasi 18 ta savoldan iborat edi. Oldingi aholini ro’yxatga olish bilan solishtirganda, 1926 yildan beri sodir bo’lmagan aholi migratsiyasini baholash uchun savollar qo’shildi. Birinchi marta tanlov usuli qo’llanildi. Bu shuni anglatadiki, butun aholi atigi 11 ta savolga javob bergan, qolgan ettitasiga esa har to’rtta oila a’zolaridan biri javob bergan (25% tasodifiy tanlov). Ushbu oilalarning javoblari ma’lum statistik qoidalarga muvofiq butun aholiga (umumiy aholi) taqsimlangan. Aholini ro’yxatga olish natijalari cheklangan miqdordagi foydalanuvchilar uchun 7 jild va 10 jildda e’lon qilindi, faqat "Rasmiy foydalanish uchun" materiallardan foydalanish huquqiga ega bo’lganlar uchun. SSSR aholisi 241,7 million kishi edi.

Navbatdagi aholini ro’yxatga olish 1979-yil 17-yanvar holatiga ko’ra o’tkazildi. Aholini ro’yxatga olish varaqasi so’rovda qatnashgan oilalarning 25 foizi uchun 16 ta savoldan iborat bo’lib, ulardan beshtasi tanlab olish usulidan foydalangan. Aholini ro’yxatga olish shaklining formati modernizatsiya qilindi, chunki uning maydonlari javoblarni so’zlar emas, balki kichik belgilar yordamida kiritish imkonini berdi. Bu maxsus o’qish moslamalari yordamida olingan ma’lumotlarni kiritish va qayta ishlash jarayonini soddalashtirish va tezlashtirish imkonini berdi. Va shunga mos ravishda xatolar sonini kamaytirish, ma’lumotlarni qo’lda kiritish imkoniyati paydo bo’ladi. Umumiy foydalanish uchun ro’yxatga olish natijalari atigi 1 jildda, cheklangan kirish uchun esa "Rasmiy foydalanish uchun" belgisi bilan 10 jildda nashr etilgan. SSSR aholisi 262,4 million kishidan oshdi (2.1-jadval).

2.1-jadval

Ma’lumotlarga ko’ra SSSR aholisining dinamikasi urushdan keyingi aholini ro’yxatga olish

Aholisi, million kishi					O’rtacha yillik o’sish sur’ati, %		
	1959	1970	1979	1989	1959-69	1970-78	1979-89
Jami aholi soni	208,8	241,7	262,4	286,7	1,3	0,9	0,9
Shahar	100,0	136,0	163,6	188,8	2,8	2,1	1,4
Qishloq	108,8	105,7	98,8	97,9	-0,3	-0,7	-0,1

So’nggi Butunittifoq aholi ro’yxatga olish roppa-rosa 10 yil o’tib, 1989 yil 12 yanvar holatiga ko’ra bo’lib o’tdi. U savollarning yanada keng doirasi bilan ajralib turardi - 16 emas, 25 tasi, ulardan 7 tasi aholining turmush sharoitiga bag’ishlangan edi. Bu 1926 yildan beri

birinchi marta sodir bo’ldi. Ikki qo’shimcha masala aholi migratsiyasi bilan bog’liq edi. Namuna olish usuli ham qo’llanilgan. Bu 15 ittifoq respublikasida yagona dastur bo’yicha o’tkazilgan oxirgi aholi ro’yxati edi. Ammo natijalarni e’lon qilish taqdiri juda achinarli bo’lib chiqdi, chunki barcha yangi shtatlar ma’lumotlarni mustaqil ravishda qayta ishlashgan va o’z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda turli xil nashrlarni nashr etishgan. O’zbekistonda qisqacha ma’lumotlarning beshta soni nashr etildi, keyin bir xil mavzularda batafsilroq xulosalar nashr etildi.

2.1.6. Aholining sifat tarkibi haqida ma’lumot

Mustaqil davlat sharoitida tashkil etilgan birinchi O’zbekistonda aholini ro’yxatga olish zarur bo’lgan vaqt oralig’ini buzgan holda faqat 2011 yilda, aprel oyida tanlab kuzatish yo’li bilan ro’yxatga olindi, unga ko’ra respublika aholisi 28,5 mln kishini tashkil qilgan. Birinchi marta aholini ro’yxatga olish har bir aholini ro’yxatga olishdan oldin maxsus ishlab chiqilgan va qabul qilingan "O’zbekistonda aholini ro’yxatga olish to’g’risida" qonunlari asosida amalga oshirildi.

2011 yilgi aholini ro’yxatga olish natijalari O’zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo’mitasi tomonidan 14 tematik jildga tuzilgan va har bir jild qog’oz versiyasiga qo’shimcha ravishda elektron ommaviy axborot vositalarida ham tarqatilgan.

Ushbu O’zbekiston Respublikasida aholi ro’yxatini o’tkazishda, avvalgi ro’yxatga olishlarda bo’lgani kabi, aholini so’roq qilish va maxsus tayyorlangan ro’yxatga olishchilar tomonidan ro’yxatga olish blankalarini to’ldirish usuli qo’llanilgan. Aholini ro’yxatga olish davrida ro’yxatga oluvchilar o’zlari yashaydigan yoki yashashi mumkin bo’lgan ro’yxatga olish hududi binolari (shu jumladan muassasalar, korxona va tashkilotlar) bo’ylab sayr qilishdi. Axborot to’plash, Butunittifoq aholini ro’yxatga olishdan farqli o’laroq, statsionar ob’yektlarda va istisno hollarda, telefon aloqalaridan foydalangan holda amalga oshirildi. Umumiy ma’noda aholini ro’yxatga olish qiyin bo’lgan hududlar uchun (asosan tog’li hududlarda) aholini ro’yxatga olish boshqa davrlarda - 2011 yil apreldan dekabrgacha o’tkazildi.

2011 yilgi aholini ro’yxatga olishdan so’ng, ro’yxatga olishda qatnashishdan bosh tortgan shaxslar (0,1 million kishi) va ro’yxatga olish davrida ro’yxatga olish paytida uyda topa olmagan odamlar to’g’risidagi qonunga muvofiq (0,2 million kishi bor edi), ma’lumotlar ma’muriy manbalardan olingan. Bunday shaxslarni ro’yxatga olish blankalarida

jinsi va tug’ilgan sanasi qayd etilgan, boshqa ma’lumotlar kiritilmagan. Aholini ro’yxatga olish aholining doimiy (odatiy) yashash joyida o’tkazildi, bu shaxs ro’yxatga olingan manzilga to’g’ri kelishi yoki bo’lmasligi mumkin. Har bir turar-joy binosida odatda unda yashovchi har bir kishi, shu jumladan aholini ro’yxatga olish vaqtida vaqtincha bo’lmaganlar ro’yxatga olindi (yo’q bo’lish muddati olti oygacha belgilangan). Bundan tashqari, quyidagilar sanab o’tilgan: O’zbekiston Respublikasining davlat organlari orqali chet elga uzoq muddatli xizmat safarlariga (olti oy va undan ko’proq muddatga) ketgan O’zbekiston fuqarolari va ular bilan birga bo’lgan oila a’zolari (ularning joylashgan joyida sanab o’tilgan); aholini ro’yxatga olish sanasida O’zbekiston hududida vaqtincha (olti oygacha bo’lgan muddatga) bo’lgan, ammo chet elda doimiy yashagan shaxslar (ular qisqartirilgan dastur bo’yicha sanab o’tilgan). Aholini ro’yxatga olishda quyidagilar hisobga olinmadi: olti oy yoki undan ko’proq vaqt davomida mustaqil ravishda xizmat safarida, O’zbekiston yoki xorijiy tashkilotlar bilan shartnomalar bo’yicha ishlash yoki o’qish uchun sayohat qilgan O’zbekiston fuqarolari (yuqorida aytib o’tilganlardan tashqari) O’zbekiston Respublikasidan tashqarida hisoblanadi; O’zbekiston Respublikasidagi xorijiy davlatlarning vakolatxonalarida ishlagan chet el fuqarolari va ular bilan birga yashaydigan oila a’zolari; shuningdek, xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalarida ishlagan chet el fuqarolari va xorijiy davlatlar yoki xalqaro tashkilotlar delegatsiyalari tarkibida O’zbekiston Respublikasiga kelgan chet el fuqarolari hisobga olinadi. Aholini to’liq qamrab olishni ta’minlash, davr mobaynida jismoniy shaxslarning takroriy kirishlari va qoldirilishi holatlariga yo’l qo’ymaslik uchun aholini ro’yxatga olish va undan keyin nazorat tadbirlari o’tkaziladi. Bir nechta yashash joyiga ega bo’lgan shaxslar to’g’risidagi ma’lumotlar aholini ro’yxatga olish blankalari bilan bir qatorda “Aholini ro’yxatga olish varaqalari to’ldirilganligini nazorat qiluvchi shaxslar ro’yxati” CS shakllariga kiritilib, ularga tegishli tartibda ro’yxatga olish tugaganligi to’g’risida guvohnoma beriladi, istino tarzida takroriy ro’yxatga olish amalga oshiriladi. Shuningdek, guvohnoma doimiy yashash joyi ko’rsatilmagan ro’yxatga olinganlar (uysizlar; agar aholini ro’yxatga olish yo’lda aniqlangan bo’lsa, bir yashash joyidan boshqa joyga ko’chib o’tayotganlar) va O’zbekistonda vaqtincha bo’lgan, lekin chet elda doimiy yashovchi shaxslarga ham berildi. Aholini ro’yxatga olishdan so’ng darhol, 2011 yil 26-29 oktyabr kunlari to’rt kun davomida aholini ro’yxatga olishning to’liqligi va to’g’riligini tekshirish uchun turar-joy

binolarining 10 foizida nazorat yurishi o'tkaziladi. Aholini ro'yxatga olishda o'tkazib yuborilgan va nazorat bosqichida aniqlangan shaxslar ro'yxatga olish blankalariga kiritiladi, noto'g'ri qayta yozilganlar esa ulardan chiqariladi. O'tkazilgan nazorat tadbirlari natijalariga ko'ra, ikki marta ro'yxatga olingan 0,02 mln.kishi (bu umumiy aholi sonining 0,07 foizini tashkil etadi) to'g'risidagi ma'lumotlar chiqarib tashlandi.

2011 yilgi O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olish natijalari bosma va elektron rasmiy nashrlarda tematik to'plamlarni nashr etish va ularni axborot-kommunikatsiya tarmoqlarida ommaviy foydalanish uchun joylashtirish orqali tarqatiladi. Respublika darajasida O'zstat 2012 yildan 2013 yilgacha o'n bir jildda tematik to'plamlarni nashr etildi. Har bir jildning elektron versiyasi CD-da chiqarildi. Mintaqaviy darajada, O'zstatning hududiy organlari O'zbekiston Respublikasining tegishli sub'ekti va uning munitsipalitetlari uchun 2011 yilgi O'zbekistonda aholini ro'yxatga olish natijalari bilan o'xshash nashrlarni nashr etdilar. 2013 yil oxirida O'zstat har qanday hududiy kontekstda 2011 yilgi O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olish dasturining har qanday ko'rsatkichlari bo'yicha o'zboshimchalik bilan so'rovlar tuzish orqali aholini ro'yxatga olish mikroma'lumotlar bazasiga bepul onlayn kirishni ta'minladi.

2.2-jadval

Ma'lumotlarga ko'ra shahar va qishloq aholisi 2011 va 2023 yillardagi mamlakatda aholini ro'yxatga olish

	Ming kishi		2023 yilga 2011 yilda nisbatan %da	o'rtacha yillik ko'payish darajasi, %	
	2011	2023		2011-2023 yillar uchun	2000-2011 yillar uchun
Jami aholi	29123.4	36024.9	124	24	19
Shahar aholisi	14897.4	18370.9	123	23	63
Qishloq aholisi	14226.0	17654.0	124	24	0.92

Manba: http://www.gks.ru

Aholini ro'yxatga olishning ahamiyati shundan iboratki, faqat aholini uzluksiz o'rganish usuli bilan butun jamiyatning juda muhim ijtimoiy-demografik xususiyatlarini aniqlash mumkin (Jadval. 2.2).

Keling, buni 2011 va 2023 yillardagi aholini ro’yxatga olish (ARO) ma’lumotlaridan foydalanib ko’rsatamiz.

Uy xo’jaliklarining soni va tarkibi

2011 yilda 5766,4 ming xususiy uy xo’jaliklari mavjud bo’lib, ularda 28832,2 ming kishi yoki O’zbekiston umumiy aholisining 99 foizi istiqomat qildi. Xususiy uy xo’jaliklari (keyingi o’rinlarda uy xo’jaliklari deb yuritiladi) 2011 va 2023 yillarda hajmi bo’yicha quyidagicha taqsimlangan (2.3-jadval).

O’zbekistonda uy xo’jaligining o’rtacha kattaligi (uy a’zolarining o’rtacha soni) o’zgarmadi va 5.1 kishini tashkil etdi. Umuman olganda, O’zbekistonda uy xo’jaliklarining o’rtacha hajmining yuqoriligi to’rt va besh kishilik uy xo’jaliklarining ko’pligi bilan bog’liq, bunday uy xo’jaliklari barcha xususiy uy xo’jaliklarining yarmidan ko’pini tashkil qiladi.

2.3-jadval

Uy xo’jaligi tarkibi va tuzilishining dinamikasi (2011 va 2022 natijalari asosida)

Soni bo’yicha aholi guruhlari jami ulushda	Uy xo’jaliklari soni, millionlar		2022 yil 2011 yilga nisbatan%	Jami foizda	
	2011 y	2022 y	2011 y	2011 y	2022 y
Shu jumladan uy xo’jaliklari	5710.5	6915.9	114.8	100	100
1 kishidan	182.7	186.9	102.3	3.2	2.7
2 kishidan	388.3	463.4	119.3	6.8	6.7
3 kishidan	656.7	760.7	115.8	11.5	11.0
4 kishidan	1136.4	1279.4	112.6	19.9	18.5
5 kishidan va undan ortiq	3346.4	4225.6	126.3	58.6	61.1
Uy xo’jaligining o’rtacha kattaligi, kishi	5.1	5.1	X	x	x

Manba: http://www.gks.ru

Aholining oilaviy ahvoli bo’yicha tarkibi yoki tuzilishi

Har qanday mintaqada har yili tuzilgan nikohlar soni, turmush qurganlar yoki turmush qurmaganlar soni, shuningdek, ushbu xususiyat (oilaviy holat) bo’yicha aholining boshqa guruhlari to’g’risidagi statistik ma’lumotlarni faqat butun aholini so’rov qilish orqali aniqlash va tegishli savolni berish mumkin (2.4-jadval).

2.4-jadval

16 yoshdagi aholining nikoh tarkibi 2000 va 2008 yillardagi ARO ma’lumotlariga ko’ra va boshqalar(ming kishi).

Oilaviy ahvoli bo’yicha aholi guruhlari	Ikkala jins		erkaklar		ayollar	
	2000 y	2008 y	2000 y	2008 y	2000 y	2008 y
16 yosh va undan katta aholi, ming kishi	16406.8	18138.4	8170.6	9069.4	8236.2	9902.2
ulardan:						
hech qachon turmushga chiqmagan	3363.5	3759.2	2140.6	2203.0	1459.8	1710.9
turmush qurganlar (ro’yxatga olingan va ro’yxatdan o’tmagan)	9466.7	10216.5	5123.0	5649.5	4369.4	5170.3
beva	1952.4	2217.4	286.0	454.8	1501.0	1859.4
rasman ajrashgan va ajrashgan	1624.2	1945.3	621.0	762.1	906.0	1224.6

Manba: http://www.gks.ru

Har bir ayoldan tug’ilgan bolalarning haqiqiy soni

Jamiyatda kichik, o’rta yoki ko’p oilalarning tarqalishini baholash uchun har bir ayoldan tug’ilgan bolalar soni bo’yicha umumlashtirilgan statistik ma’lumotlarga ega bo’lish kerak. Ushbu ma’lumotlar aholini ro’yxatga olish paytida ham ro’yxatga olish blankasiga tegishli savollarni kiritish orqali to’planadi (2.5-jadval).

2.5-jadval

Ayollardan tug’ilgan bolalar soni 2011 va 2022 yillardagi ARO ma’lumotlariga ko’ra

1. Tug’ilgan bolalar soni bo’yicha ayollar guruhlari	kishi		2022 yilda 2011 yilga nisbatan %da	jami foizda	
	2011 y	2022 y	2011 y	2011 y	2022 y
15 yosh va undan katta yoshdagi barcha ayollar ko’rsatilgan: tug’ilgan bolalar soni:	622835	932217	150	100	100
1	19931	25170	126	3.2	2.7
2	42353	62459	147	6.8	6.7
3	71626	102544	143	11.5	11.0
4	123944	172460	139	19.9	18.5
5 va undan ziyod	364981	549585	151	58.6	61.1

Manba: http://www.gks.ru

Aholini ro’yxatga olish davrida ro’y bergan o’zgarishlarga ko’ra, besh va undan ziyod bolali ayollar 2011 yildagi 58.6 %dan 2022 yilda 61.1 %ga ko’paygan.

O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olishda fuqarolik respondentlarning o’zlari tomonidan o’z taqdirini o’zi belgilash asosida ko’rsatilgan va aholini ro’yxatga olish xodimlari tomonidan respondentlarning so’zlaridan qat’iy ravishda qayd etilgan . Ammo odamlar millat haqidagi savolga javob berishda 74 foiz aholi o’zbek millatiga mansubligi aniqlangan ya’ni 26.1 mln.kishi.

Aholining ta’lim darajasi

Aholining sifat tarkibining eng muhim belgilaridan biri uning ta’lim darajasi bo’yicha taqsimlanishidir. 2022 yilgi aholini ro’yxatga olishda 15 yosh va undan katta yoshdagi 98 foiz aholi asosiy umumiy va oliy ma’lumotga ega bo’lgan. 2011 yilga nisbatan ma’lumot darajasi belgilangan aholi soniga 1,1 foiz oshdi.

Oliy kasbiy ma’lumotga ega bo’lganlarning umumiy sonidan 4,3 foizi bakalavr darajasiga ega, mutaxassis - 93% va magistratura - 2,3%. Oliy kasbiy ma’lumotli mutaxassislar orasida 0,707 ming kishi oliy o’quv yurtidan keyingi ta’limga ega (2011 yilda – 0,369 ming kishi).

Shuni ta’kidlash kerakki, 10 va undan ortiq yoshdagi savodsiz aholi ulushi kamaydi. Agar 2011 yilda ushbu yosh guruhida savodsizlar ulushi 0,5% ni tashkil etgan bo’lsa, 2022 yilda 0,3% ni tashkil etdi. Savodsiz aholi orasida 42% 60 yosh va undan katta yoshdagilar (2011 yilda - 67%).

Aholining sifat tarkibi haqidagi bu muhim ma’lumotni faqat doimiy so’rov orqali to’plash mumkin.

2.6-jadval

Pul manbalari bo’yicha aholi soni va tuzilishi 2011 va 2023 yillardagi ARO ma’lumotlariga ko’ra mavjudligi

Tirikchilik manbalari turlari	Barcha ko’rsatilgan manbalar bo’yicha aholi jon boshiga to’g’ri keladigan real daromad ming so’m		2011 yilga nisbatan 2023 yilda o’sishi %	aholining asosiy qismi 2023 yilda manba, ming kishi	O’zlarining yashash manbalarini ko’rsatgan umumiy aholi soniga nisbatan foizda		
					barcha manbalar bo’yicha		**2023 yilda asosiy manba bo’yicha**
	2011	**2023**			**2011**	**2023**	
Umumiy daromadlar, jami	**2729.9**	**18201.2**	**667**	**36024.9**	**100**	**100**	**100**
Shu jumladan							
Birlamchi daromadlar	**2203**	**13414**	**608**	**26550.4**	**80.7**	**73.7**	**85.6**
Shundan ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	2154	12832	596	18718.0	78.9	70.5	78.4
Mol mulkdan olingan daromadlar	49	582	1188	7832.4	1.8	2.8	7.2
Transfertlardan daromadlar	**527**	**4787.2**	**908**	**9474.5**	**19.3**	**26.3**	**14.4**

Manba: http://www.gks.ru

Tirikchilik manbalari

2011-yilda 20,7 million kishi bitta yashash manbasiga, 6,9 million kishi ikki manbaga, 0,9 million kishi uchta yoki undan ko'p manbaga ega bo'lgan. Tirikchilik manbalarining turlari va ularni nomlagan aholi soni va asosiy manbasi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (2.6-jadval).

2.7-jadval

Aholining iqtisodiy faol qismining salmog'i 2011 va 2022 yillardagi ARO ma'lumotlariga ko'ra

Hududlar	2011	2014	2017	2020	2022
O'zbekiston respublikasi	66.2	67.7	69.2	66.0	67.2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	57.0	57.9	58.3	62.0	61.6
Andijon	68.6	70.8	73.0	66.5	69.5
Buxoro	73.5	74.4	72.5	68.3	67.2
Jizzax	56.1	57.3	60.0	66.2	66.2
Qashqadaryo	61.1	62.5	65.4	60.9	61.9
Navoiy	74.6	73.6	72.4	66.8	67.7
Namangan	56.6	59.3	63.4	65.0	64.8
Samarqand	64.0	66.5	69.7	63.2	64.7
Surxondaryo	62.2	63.4	66.6	63.9	64.2
Sirdaryo	72.1	72.9	71.1	64.8	64.0
Toshkent	71.8	75.1	75.2	68.2	71.0
Farg'ona	67.9	68.8	69.9	65.1	67.1
Xorazm	63.3	65.0	66.9	63.7	64.7
Toshkent sh.	80.7	80.9	80.8	81.7	82.5

Manba: http://www.gks.ru

Aholining iqtisodiy faoliyati

Xususiy uy xo'jaliklarida yashovchi 16-55 yoshli ayollar 16-60 yoshli erkak aholining hududlar bo'yicha bandlik darajasining o'zgarishlarni ro'yxatga olish davri mobaynida quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (2.7-jadval).

Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, shuni aytish mumkinki, mamlakatda bandlik darajasi yildan yilga oshib bormoqda. Bunda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Namangan, Surxondaryo, Xorazm va Toshkent shahri peshqadamlik qilmoqda. Biroq Buxoro, Navoiy, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida bandlik darajasi ko'payish o'rniga kamayishi kuzatilmoqda.

Aholini ro’yxatga olish paytida olingan barcha sanab o’tilgan xususiyatlar to’g’risidagi ma’lumotlar noyobdir, chunki butun populyatsiyadagi har bir xususiyatning kunlik o’zgarishi sodir bo’lgan o’zgarishlarning joriy hisobini yuritishga imkon bermaydi. Faqatgina aholining tabiiy va migratsiya harakati hodisalari joriy statistik hisobga olinadi.

Doimiy aholi soni 2023 yil boshida	Jami ming kishi	Shu jumladan			
		Shahar aholisi		Qishloq aholisi	
		Ming kishi	%	Ming kishi	%
O’zbekiston Respublikasi	36024.9	18370.9	51	17654.0	49
Qoraqalpog’iston Rrespublikasi	1976.2	967.3	49	1008.9	51
Andijon	3322.7	1734.5	52	1588.2	48
Buxoro	2009.7	740.5	37	1269.2	63
Jizzax	1476.5	692.0	47	783.5	53
Qashqadaryo	3482.3	1491.6	43	1990.7	57
Navoiy	1055.5	517.1	49	538.4	51
Namangan	2997.5	1943.9	65	1053.6	35
Samarqand	4118.2	1513.0	37	2605.2	63
Surxondaryo	2806.5	1016.8	36	1789.7	64
Sirdaryo	896.6	386.4	43	510.2	57
Toshkent	2993.4	1499.5	50	1493.9	50
Farg’ona	3976.3	2264.1	57	1712.2	43
Xorazm	1958.1	647.8	33	1310.3	67
Toshkent sh.	2956.4	2956.4	100	-	-

So’rov bo’yicha ma’lumotlar mamlakatning umumiy ijtimoiy-demografik portretini aks ettiruvchi to’plam shaklida taqdim etilgan. To’plam quyidagi tematik bo’limlardan iborat.

1. Aholi soni va tarqalishi.
2. Yoshi, jinsi tarkibi va oilaviy ahvoli.
3. Fertillik.
4. Uy xo’jaliklarining soni va tarkibi.
5. Milliy tarkib va tilni bilish, fuqarolik.
6. Aholining bilim darajasi.
7. Tirikchilik manbalari.

8. Aholining iqtisodiy faolligi (bandlik va ishsizlik).

9. Aholining doimiy yashash joyida yashash muddati.

10. Aholining uy-joy sharoiti.

2015 yil 1 oktyabrdan 31 oktyabrgacha mamlakatning barcha hududlarida "Ijtimoiy-demografik so'rov (mikro-ro'yxatga olish) 2015" hududiy statistik kuzatuvi o'tkazildi.

2015 yilgi mikro ro'yxatga olish shahar va qishloq joylarda o'tkazildi. 2011 yilgi O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olish va 2015 yilgi "Vodiy hududida aholini ro'yxatga olish" hududiy statistik kuzatuvida ro'yxatga olingan uy xo'jaliklari aholisining 1,5 foizini haqiqiy tanlama hajmi tashkil etdi.

O'zstatning 2014 yil 22 apreldagi 267-son buyrug'i bilan tasdiqlangan so'rovnomada 28 ta savol mavjud bo'lib, ular orasida 2010 yilgi aholini ro'yxatga olishning standart savollari ham bor edi. Alohida e'tibor quyidagi savollarga qaratildi:

- fuqarolik to'g'risida - anketaga O'zbekiston fuqaroligini olish tarixi va oldingi fuqaroligi haqidagi savollar qo'shildi;
- migratsiya haqida - 2011 yilgi O'zbekiston Respublikasi aholini ro'yxatga olishdan so'ng sodir bo'lgan migratsiya jarayonlari haqida ma'lumot olish uchun oldingi yashash joyi, 2011 yil oktyabr oyida yashash joyi va ro'yxatdan o'tish joyi to'g'risida savollar qo'shildi (o'lchamdagi og'ishlarni baholash uchun);
- tillar haqida - tilni bilish va ona tiliga oid savollarga qo'shimcha ravishda, aholini ro'yxatga olish shakli endi tillardan kundalik hayotda foydalanishga oid savolni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy demografik va ijtimoiy ma'lumotlarni olish uchun sog'liqni saqlash holatini baholash va belgilangan nogironlik guruhining mavjudligi, shuningdek respondentning farzand ko'rish qaroriga ta'sir qilgan omillar haqida savollar berildi.

O'zbekiston aholisining navbatdagi ro'yxati 2022 yilda bo'lib o'tdi. Ilgari, xuddi shunday voqea 2011 yilda bo'lib o'tgan. 2011 yilda O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olishda 40 mingdan ortiq aholini ro'yxatga oluvchilar ishlagan. O'rtacha ish yuki dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biridir. Bu har bir aholini ro'yxatga oluvchiga 44 kishi to'g'ri keladi. 2022-yilda aholini ro'yxatga oluvchilarni planshetlar bilan ta'minlash rejalashtirilgan. Ushbu maqsadlar uchun taxminan 20 ming gadjet kerak bo'ladi. Ular xatolarni aniqlash va oldini olish uchun dastur bilan jihozlangan. 2022 yilgi aholini ro'yxatga olish onlayn rejimida mavjud bo'ladi. Anketani davlat xizmatlari portali orqali

onlayn to’ldirish imkoniyati yaratilishi rejalashtirilgan. Ushbu xizmat yordamida so’rovnomalarni uy sharoitida ro’yxatga oluvchini qabul qilish qulay bo’lmagan odamlar to’ldirishlari mumkin. Ammo hozircha bu muhokama qilinayotgan loyiha. Planshetlardan foydalanish nafaqat xatolarni aniqlash dasturi orqali taqdim etilgan ma’lumotlarning sifatini sezilarli darajada yaxshilashga, balki uni tezroq qayta ishlashga ham yordam beradi. Mamlakat aholisining qariyb yarmi qog’ozga qayta yoziladi.

Hammasi bo’lib, 1897 yildan 2017 yilgacha O’zbekistonda 12 ta umumiy aholi ro’yxati o’tkazildi.

Ularning har birining umumlashtirilgan shakldagi xarakterli xususiyatlari 1-ilovadagi ma’lumotlar bilan tasdiqlanadi.

2.2. O’zbekistondagi hayotiy statistikaning joriy statistikasi

Joriy deb ataladigan hayotiy muhim voqealarning statistik qaydi fuqarolik holati dalolatnomalari (FHDYo) ga asoslanadi. 1914 yildan boshlab shaharlarda o’lim sabablarini majburiy tibbiy ro’yxatga olish joriy etildi, buning asosida ro’yxatga olish kitoblariga o’lim sabablari to’g’risidagi ma’lumotlar kiritildi. 1917 yil dekabr oyida fuqarolik nikohi, bolalar va boyliklarni hisobga olish kitoblarini yuritish to’g’risida qaror qabul qilindi. Ushbu farmonga muvofiq hamma joyda tug’ilish, o’lim va nikohni qayd etish bo’yicha tegishli bo’limlar tashkil etila boshlandi. 1928 yilga kelib, mamlakatning Yevropa qismida FHDYo bo’limlarini (FHDYo) shakllantirish 1940-yillarning boshlariga kelib tugallandi. Hayotiy ro’yxatga olish butun mamlakat bo’ylab mavjud bo’lib, 1948 yildan boshlab ro’yxatga olishning to’liqligi muntazam ravishda tekshiriladi.

Mamlakatimizda FHDYo organlarining to’liq shakllanishi faqat 1940-yillarda yakunlandi. O’tgan asrda, bir qator yevropa mamlakatlarida esa bunday muntazam buxgalteriya hisobi XVIII-asr oxiridan boshlab amalga oshirilgan.

Aholining tabiiy harakatining demografik hodisalari hisobga olinadi. Zamonaviy FHDYo organlarida tug’ilish, o’lik tug’ilish, o’lim, nikoh va ajralish faktlari qayd etiladi. Yuqorida qayd etilgan barcha hodisalar to’g’ridan-to’g’ri (tug’ilish va o’lim) yoki bilvosita (nikoh yoki ajralish) aholining ko’payishiga ta’sir qiladi.

Tabiiy harakat haqidagi ma’lumotlar asosida mamlakat aholisi, hayotiy harakatning nisbiy ko’rsatkichlari (aholi ro’yxati ma’lumotlari

bilan birgalikda) hisoblab chiqiladi, kelajak uchun aholi soni va tarkibi prognozlari tuziladi.

Joriy buxgalteriya hisobining qonunchilik asosi bir qator qonunlardir.

1. "Fuqarolik holati aktlari to'g'risida".

2. "Tug'ilish va o'limni ro'yxatga olish tartibi va muddatlari to'g'risida".

3. "Nikoh va ajralish to'g'risida" va boshqalar.

Ushbu hujjatlar tufayli ma'lumotlar tashkil etiladi va hayotiy statistikani ro'yxatdan o'tkazish muddati belgilanadi. Shunday qilib, oilada bolaning tug'ilishi fakti tug'ilgandan keyin bir oydan kechiktirmay FHDYo tomonidan tasdiqlanishi kerak. Va o'lik tug'ilish haqiqati uch kundan kechiktirmay beriladi. Barcha demografik hodisalar ro'yxatga olish idorasi tomonidan rasmiy huquqiy hujjatlar bilan tasdiqlangan . Shu bilan birga, ularning statistik yozuvlari amalga oshiriladi. Aholining ikki toifasi joriy ro'yxatga olinadi : doimiy va qonuniy. Yuridik aholi - bu ma'lum bir hududda ro'yxatdan o'tgan yoki haqiqiy yashash joyidan qat'iy nazar, boshqa ro'yxatga olish qoidalari bo'yicha ma'lum bir aholi punkti bilan bog'langan odamlar to'plami.

Akt yozuvlari shakllaridagi barcha savollarni semantik yukiga ko'ra uchta blokga bo'lish mumkin (1-ilovaga qarang).

Birinchi blok aholining huquqiy holati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan savollardan iborat. Masalan, tug'ilganlik daftaridagi savol:

"Bolaning tug'ilishi faktini tasdiqlovchi hujjat:

a) tug'ilganlik to'g'risidagi belgilangan shakldagi hujjat

" " yildan;

b) "" yil" sanasidagi bayonot .

Yoki "Familiya" savoli - ma'lumot demograflar uchun mutlaqo keraksizdir

/-yilda qancha Eshmatovlar yoki Toshmatovlar tug'ilganligi haqida.

Ikkinchi blok aholining hayotiy harakatini kuzatishga yordam beradigan barcha savollarni o'z ichiga oladi, masalan, jins (erkak yoki ayol) haqidagi savol yoki "O'lim sababi" degan savol. Ushbu ma'lumotlar yosh va o'lim o'rtasidagi bog'liqlik, turli yosh va jins guruhlarida individual sabablarga ko'ra o'lim ko'rsatkichlari va boshqalar haqida hisob-kitoblarni amalga oshirishga imkon beradi.

Uchinchi blok aholining mexanik harakati haqida ma’lumot beruvchi savollardan iborat. Masalan, Nikoh to’g’risidagi qonun hujjatlarida "Tug’ilgan joy" va "Yashash joyi" savoli ma’lum darajada odamlarning tug’ilgan paytdan boshlab nikohni ro’yxatga olish paytigacha bo’lgan harakatini tadqiq qilish va baholash imkonini beradi.

1999 yilgacha birlamchi buxgalteriya hujjatlari fuqarolik holati dalolatnomalarining ikkinchi nusxalari edi. Ushbu turdagi xususiyatlarni hisobga olish ijtimoiy-demografik guruhda sodir bo’layotgan muayyan hodisalarni joy va vaqtning o’ziga xos sharoitlari bilan taqqoslash imkonini berdi.

1998 yildan boshlab "Fuqarolik holati dalolatnomalari to’g’risida" qonunning qabul qilinishi bilan fuqarolik holatini qayd etishning yangi shakllari qo’llanila boshlandi, ularda hisobga olingan xususiyatlar soni qisqartirildi. Bu, albatta, demografik ma’lumotlarning bir oz yo’qolishiga olib keldi.

Hayotiy jarayonlarni qayd etishning mavjud imkoniyatlarini tushunish uchun 1997 yilgacha va undan keyin amalga oshirilgan statistik ma’lumotlarni yig’ish dasturlarini taqdim qilaylik.

1997 yilgacha va undan keyin tug’ilishni ro’yxatga olish dasturlari

1997 yilgi	qonunga muvofiq 1997 yilgacha
Bola haqida ma’lumot	
Familiyasi, otasining ismi Jins Tug’ilgan sanasi va joyi nechta bola tug’ilgan, bir, egizak, uch egizak Tirik yoki o’lik tug’ilgan onadan qaysi bola tug’ilgan, shu jumladan yangi tug’ilgan chaqaloq (o’liklarni hisobga olgan holda va o’lik tug’ilganlarni hisobga olmaganda) Bolaning tug’ilganligini tasdiqlovchi hujjatlar (tug’ruqxona guvohnomasi № ...)	Familiyasi, otasining ismi Jins Tug’ilgan sanasi va joyi Tirik yoki o’lik tug’ilgan bolalar soni Tasdiqlovchi hujjatlar bolaning tug’ilganligi fakti (tug’ruqxona ma’lumotnomasi №....)
Ota-onalar haqida ma’lumot	
Familiyasi ismi otasini ismi Tug’ilgan sanasi va yoshi (tugallangan yillar) Millati Doimiy yashash joyi, qaysi yildan boshlab shu joyda doimiy yashab kelmoqda. U qayerda va kim bo’lib ishlaydi (ishlamaydiganlar uchun - tirikchilik manbai) Ta’lim	Familiyasi, ismi, otasining ismi Tug’ilgan sanasi Tug’ilgan joyi Fuqaroligi Fuqarolik yashash joyi Ota haqidagi ma’lumotlarni qayd etish uchun asos

Ota (a) nikohni ro’yxatdan o’tkazish sanasi va joyi to’g’risidagi ma’lumotlarni yozish uchun asos b) otalikni tasdiqlovchi guvohnoma (c) onaning arizasi	

1997 yilgacha va undan keyin o’limni ro’yxatga olish

1997 yilgi	qonunga muvofiq 1997 yilgacha.
Familiyasi, ismi, otasining ismi Jins Millati O’lim vaqti O’lim joyi O’lim sababi Tug’ilgan sanasi va joyi Yosh. Bir yoshgacha bo’lgan bolalar uchun oylar va kunlar soni, onadan tug’ilganlar soni va onaning yoshi ko’rsatilgan "U doimiy yashagan va qaysi yildan doimiy yashagan. Oilaviy ahvol (uylangan, hech qachon turmushga chiqmagan, beva qolgan, ajrashgan) "U qayerda va kim bo’lib ishlagan (ishlamaydiganlar uchun - tirikchilik manbai, nafaqaxo’rlar uchun - oldingi kasbi) "Ta’lim O’lim faktini tasdiqlovchi hujjatlar	Familiyasi, ismi, otasining ismi Jins Fuqaroligi (agar o’lgan shaxsning shaxsini tasdiqlovchi hujjatda fuqaroligi to’g’risidagi ma’lumotlar ko’rsatilgan bo’lsa, to’ldiriladi) Fuqarolik O’lim sanasi O’lim joyi O’lim sababi O’lim sanasi va tug’ilgan joyi O’lim faktini tasdiqlovchi hujjatlar

1 yoshgacha bo’lgan bola uchun yulduzcha bilan belgilangan narsalar o’lim to’g’risidagi guvohnoma asosida onaga nisbatan to’ldiriladi.

Yangi qonunga ko’ra, nikohni qayd etish joyi endi turmush o’rtoqlardan birining yoki ularning ota-onasining yashash joyiga bog’lanmaydi va nikohga kiruvchi shaxslarning xohishiga ko’ra istalgan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi.

Nikoh to’g’risidagi qonundan nikohga kiruvchi shaxsning oilaviy ahvoli to’g’risidagi ma’lumotlar chiqarib tashlandi, bu esa qayta nikohlarning tarqalishini o’rganishni imkonsiz qiladi, shuningdek, haqiqiy nikohlar va nikohdan oldingi munosabatlarning tarqalishi, 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar to’g’risidagi ma’lumotlarni bilvosita baholash imkonini berdi. Nikohdan ajralishni ro’yxatga olish er-xotindan birining yashash joyida yoki nikohni davlat ro’yxatidan o’tkazilgan joyda amalga oshiriladi. 1997 yilda "Ajralish to’g’risida"gi qonundan 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar soni to’g’risidagi ma’lumotlar

chiqarib tashlandi, buning natijasida har yili to’liq bo’lmagan oilalarda bo’lgan (bitta oilada qolgan) bolalar sonini hisoblab bo’lmaydi. Ota-onalarning ajralishi natijasida va shuning uchun bolalarni ota-onalardan birida tarbiyalashning keng tarqalganligi haqida ma’lumot yig’iladi. Nikohning davomiyligini uning tartibiga qarab (birinchi, takroriy) hisoblash ham mumkin emas, chunki bu ma’lumot yig’ilmaydi. Nikoh faqat ajralish ro’yxatga olinganidan keyin tugatilgan deb hisoblanadi va bu ro’yxatga olish muddati qonun bilan belgilanmaganligi sababli, har doim ajralishlar sonining kamligi mavjud.

Nikoh ro’yxatga olish dasturi

1997 yilgi	qonunga muvofiq 1997 yilgacha
Familiya (nikohni ro’yxatga olishdan oldin va keyin), ismi va otasining ismi Ro’yxatdan o’tgan sana va joy Tug’ilgan sana va to’ldirilgan yillardagi yosh Tug’ilgan joyi Oldingi oilaviy ahvol Ta’lim darajasi millati U qayerda va kim bo’lib ishlagan (tirikchilik manbai) Doimiy yashash joyi va qaysi yildan buyon ushbu yashash joyida doimiy yashaydi 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar haqida ma’lumot	Familiyasi (nikohni ro’yxatga olishdan oldin va keyin). Ism Otasining ismi Ro’yxatdan o’tgan sana va joy Tug’ilgan sanasi va yoshi yillar Tug’ilgan joyi Fuqaroligi Fuqarolik (nikohga kiruvchi shaxslarning iltimosiga binoan to’ldiriladi) Oldingi nikohni bekor qilishni tasdiqlovchi hujjat: a) ajralish to’g’risidagi guvohnoma (b) o’lim haqidagi guvohnoma

Ko’rinib turibdiki, aholining tabiiy harakatining ko’plab muhim belgilari ularni yig’ish va qayta ishlash uchun moliyaviy resurslarning yetishmasligi tufayli yo’qolgan. Moliyaviy ahvol yaxshilansa, ular qayta tiklanishi mumkin. Biroq, shunga qaramay, joriy buxgalteriya hisobi orqali to’plangan statistik ma’lumotlar, aholini ro’yxatga olish ma’lumotlarini to’ldirib, jamiyatdagi demografik jarayonlarning yanada yaxlit tasvirini yaratishga imkon beradi. Ko’rsatilgan demografik ma’lumot manbalarining hech biri (aholi ro’yxati, joriy yozuvlar) boshqasini almashtira olmaydi, ular faqat bir-birini to’ldiradi.

1997 yilgacha va undan keyin ajralishlarni ro’yxatdan o’tkazish

1997 yilgacha	1997 yilgi qonunga muvofiq
Nikoh haqida ma’lumot: ajralishni ro’yxatdan o’tkazish sanasi va joyi ajrashgan nikohning tuzilgan sanasi va joyi 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar soni ajralishni qayd etish uchun asos: a) turmush o’rtoqlarning birgalikdagi arizasi b) ajrashish to’g’risidagi sud qarori v) bedarak yo’qolgan deb topish to’g’risidagi sud qarori nogiron yoki majruh d) ozodlikdan mahrum qilish to’g’risidagi sud hukmi Ajrashayotganlar haqida ma’lumot: ajralishdan oldin va keyin familiyasi, ismi, otasining ismi tug’ilgan sanasi va to’ldirilgan yillardagi yoshi Tug’ilgan joyi millati doimiy yashash joyi va qaysi yildan boshlab doimiy yashash joyi ya’ni bu yerda yashaydi Siz qanday turmush qurgansiz? ta’lim darajasi qayerda va kim bo’lib ishlagan (ishlamaydiganlar uchun - manba tirikchilik)	Nikoh haqida ma’lumot: nikohni bekor qilish sanasi ajralishni qayd etish uchun asos: a) voyaga yetmagan umumiy farzandlari bo’lmagan er-xotinlarning birgalikdagi arizasi b) ajrashish to’g’risidagi sud qarori v) bedarak yo’qolgan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilgan sud qarori d) ozodlikdan mahrum qilish to’g’risidagi sud hukmi Ajrashayotganlar to’g’risidagi ma’lumotlar: ajrashishdan oldin va keyin familiyasi, ismi, otasining ismi tug’ilgan sanasi, tug’ilgan joyi fuqaroligi millati (ariza beruvchining iltimosiga binoan to’ldiriladi) yashash joyi.

Aholini ro’yxatga olish ma’lumotlari va joriy demografik yozuvlarning qisqacha mazmuni bilan siz ma’lum bir sanada mamlakat, shahar yoki istalgan mintaqa aholisini olishingiz mumkin. Keling, bunday hisob-kitobni misol yordamida ko’rib chiqaylik: 2023 yil boshida, FHDYo ma’lumotlariga ko’ra, O’zbekistonning doimiy aholisi 36,025 mln.kishini tashkil etdi, shundan 18,1 mln.kishi erkaklar, 17,9 mln.kishi ayollar, 18,3 mln.kishi shaharda, 17,7 mln.kishi qishloqda yashaydi. Yil davomida respublikada 0,932 mln.kishi tug’ilgan, 0,172 kishi vafot etgan; 0,002 mln.kishi kelgan, 0,009 mln.kishi ketgan. 2023 yil oxirida doimiy aholi sonini hisoblang, u qanday o’zgargan?

Yil oxirida aholi sonini hisoblash uchun 2023 yil davomida aholi bilan sodir bo’lgan barcha demografik hodisalarni (tug’ilish, o’lim, kelish va ketish) hisobga olish kerak:

$$\mathbf{DA_{yo} = DA_{yb} + T - O' + K_l – K_t \ (2.3)}$$

Bu yerda DA_{yb}, DA_{yo} mos ravishda, yil boshidagi va oxiridagi doimiy aholi soni:

T - yil davomida tug'ilgan;

O' - yil davomida vafot etganlar;

K_l - yil davomida mamlakatga kelganlar:

K_t - yil davomida mamlakatni tark etganlar

DA_{yo} = 36,025 + 0,932 – 0,172 + 0,002 – 0,009 = 36,778 mln.kishi.

Mutlaq ko'rsatkich - aholining umumiy o'sishi (A) - 2023 yilda 2011 yilga nisbatan doimiy aholi qanday o'zgarganligi haqidagi savolga javob berishga yordam beradi:

A = 36,778 - 28 = 8,778 mln.kishi, ya'ni tahlil qilingan davrda (2023) jami aholi soni 8,778 mln.kishiga oshdi.

Analogiya bo'yicha, hozirgi aholining o'sishini (kamayishini) hisoblash mumkin.

Aholining tabiiy harakatining joriy hisobidan farqli o'laroq, migratsiyaning joriy hisobi yanada murakkab hisoblanadi. Migratsiya jarayonlari har doim mavjud bo'lgan, ammo oxirgi yillarda faollashdi. XIX-asr oxiridan boshlab XX-asrning 20-yillarigacha migratsiya migrantlarni asosiy manzillarida ro'yxatdan o'tkazish yo'li bilan hisobga olindi. Sovet davrida bunday hisobot mahalliy hokimiyatlarga taqdim etilgan. Mamlakatda pasport tizimining qayta tiklanishi (1932 yil) va ro'yxatga olish instituti bilan migrantlarni joriy hisobga olish dastlab yirik shaharlarda, so'ngra 1953 yildan boshlab hamma joyda pasport bo'limlari tomonidan amalga oshirila boshlandi. O'tgan asrning 90-yillarida muassasa ro'yxatga olish ro'yxatga olish instituti bilan almashtirildi. Bu migratsiya harakatining asosiy mutlaq ko'rsatkichlarini: kelganlar va ketganlar sonini olish va shuning uchun migratsiya jarayonlarining hudud aholisiga ta'sirini baholash imkonini beradi. Ushbu masala tegishli bo'limda batafsilroq muhokama qilinadi.

Uzluksiz statistik kuzatishning asosiy joriy (oylik) shakllari aholining tabiiy harakatini o'rganish uchun "Tug'ilganlar to'g'risida ma'lumot", "O'lim to'g'risidagi ma'lumotlar", "Ro'yxatga olingan nikohlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar", "Ro'yxatga olingan ajralishlar to'g'risidagi ma'lumotlar" hisoblanadi.

2.3. Namuna va maxsus so’rovlar

Tanlama kuzatuvlarini o’tkazishning asosiy maqsadi eng kam xarajat bilan kichik populyatsiyada ilmiy so’rov o’tkazish va tanlab olish natijalarini butun populyatsiyaga tarqatishdan iborat. Bunday tanlab kuzatishning yorqin misoli SSSR Markaziy statistika boshqarmasi ilmiy-tadqiqot institutining demografiya bo’limi tomonidan 1966, 1967, 1969, 1972, 1978, 1981 va 1984 yillarda o’tkazilgan tadqiqotlardir. Tug’ilish omillarini 1985 va 1994 yillardagi mikro ro’yxatga olish va demografik jarayonlar haqida ma’lumot olish uchun boshqa yirik so’rovlar.

Birinchi marta 1979 va 1989 yillardagi aholini ro’yxatga olish oralig’ida aholining yirik Butunittifoq tanlab olingan ijtimoiy-demografik tadqiqoti o’tkazildi. Mikro-ro’yxatga olish, keyinchalik ma’lum bo’lishicha, 01.02.1985 yil holatiga ko’ra o’tkazilgan va aholining 5 foizini qamrab olgan. Anketa besh bo’limdan iborat bo’lib, unda aholini ro’yxatga olish uchun xos bo’lgan 27 ta savol: aholi tarkibi, nikohlar, tug’ilishlar, uy-joy sharoitlari to’g’risidagi ma’lumotlar va odatda ijtimoiy so’rovlarda aholining yashash sharoitlarini yaxshilash bo’yicha davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar to’g’risidagi fikriga kiritilgan savollar kiradi. Aholini ro’yxatga olishdan farqli o’laroq, ayollarning reproduktiv niyatlari (ular kutayotgan bolalar soni) haqida savol tug’ildi. Daromad haqida savol tug’ildi, garchi unga javoblar ochiqlanmagan bo’lsada.

Keyingi mikro ro’yxatga olish 1989 yilgi Butunittifoq aholini ro’yxatga olishdan besh yil o’tgach, yangi mustaqil va jadal isloh qilingan O’zbekiston davlati sharoitida o’tkazildi. 1-fevraldan boshlab o’tdi. Shuningdek, u aholining 5 foizini qamrab oldi. Unda sezilarli darajada ko’proq savollar mavjud edi (41 tasi, ulardan faqat beshtasi yashash sharoitlari haqida, qolganlari shaxsiy xususiyatga ega). Sobiq Ittifoq respublikalaridan O’zbekistonga aholini ko’chirishning jadal jarayoni munosabati bilan migratsiya bilan bog’liq batafsilroq savollar paydo bo’ldi.

Tanlama kuzatuvlarni maxsuslardan ajratib turadigan xarakterli jihati shundaki, ular tanlama kuzatuvlar qoidalarisiz olib borilganligi sababli ular bir xil dalillik kuchiga ega emas va shu sababli reprezentativlik xatolarini o’z ichiga oladi. Shuning uchun, olingan natijalarni sharhlashda (ma’nosini ochib berishda) juda ehtiyot bo’lish kerak.

2.4. Aholi registrlari

Aholi hisobini yuritishning zamonaviy usullaridan biri bu registr lardir. Bu tadqiqot ob'yektining (shaxs, oila, uy xo'jaligi) ijtimoiy-demografik xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan rezidentlarning nomlari fayli. Masalan: jinsi, yoshi, tug'ilgan joyi, yashash joyi va boshqalar.

Aholi registr lari asosida aholining kunlik hisobi yuritiladi, shuning uchun ularga kiritilgan asosiy tamoyil doimiy (ma'lum bir sana bo'yicha) ma'lumotlarni to'plash va yangilashdir.

registr lar aholining ikki toifasiga asoslanadi: doimiy va mavjud. Birinchi toifaga ma'lum bir hududda kamida 6 oy doimiy yashovchi yoki u yerda 6 oydan kam vaqt yashayotgan, lekin bu yerda doimiy yashash niyatida bo'lgan shaxslar to'plami kiradi. Ikkinchi toifaga majburiy ro'yxatga olinganligi sababli ma'lum bir hududga tegishli bo'lgan odamlarning umumiy yig'indisi kiradi.

Munitsipal aholi registr lari Yevropaning ayrim mamlakatlarida XVIII-XIX-asrlardayoq joriy qilingan. (1749 yilda - Shvetsiyada, 1847 yilda - Belgiyada, 1850 yilda - Gollandiyada). 2010 yilda ular Yevropa Ittifoqining 27 mamlakatidan 20 tasida mavjud. Bugungi kunda IT-texnologiyalarning rivojlanishi tufayli aholi soni va tarkibini ommaviy, global o'rganish mumkin, ammo buning uchun tegishli texnik jihozlar va aholining madaniy darajasini talab qiladi.

Registrlarda har bir munitsipalitet rezidenti to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud: qoida tariqasida, uning familiyasi, ismi, jinsi, tug'ilgan sanasi va joyi, manzili, oilaviy ahvoli, fuqaroligi; kamroq tez-tez, kasbi, oldingi yashash joyi, oila boshlig'i bilan yoki boshqa munosabatlar va boshqalar to'g'risidagi ma'lumotlar. Ulardagi ma'lumotlar yangilanishi kerak va deyarli doimiy ravishda yangilanadi. Bu amaldagi qonunchilikka muvofiq ta'minlangan vaziyatdagi barcha o'zgarishlar to'g'risida o'z-o'zidan xabar berish orqali yoki fuqarolik holati dalolatnomalari to'g'risidagi ma'lumotlarni uzatish yoki ish joyini o'zgartirish natijasida ro'yxatga olish ma'lumotlarini aniqlashtirish orqali sodir bo'ladi. Ma'lumotlar bazalariga kiritilgan har qanday o'zgartirishlar tegishli organlar tomonidan reestrlarda yangilanadi. Xususan, doimiy yashash uchun har bir yangi kelgan shaxs o'zini deklaratsiyalashi kerak, keyin esa u yangi yashash joyidagi reestrga kiritiladi. Xuddi shunday, siz nafaqaga chiqqanligingizni e'lon qilishingiz kerak. Ma'muriy qoidalar har bir mamlakatda bir oz farq qiladi. Reestrdan olingan ma'lumotlar asosida aholining demografik va

ijtimoiy-iqtisodiy harakati to’g’risidagi ma’lumotlar yig’iladi va qayta ishlanadi. Olingan ma’lumotlardan ma’lumotlar birlashtirilib, ular bo’yicha tahliliy ishlar va demografik rivojlanishni prognozlash amalga oshiriladi.

Agar dastlab aholi registr lari mahalliy va “qo’lda” ro’yxatga olish chorasi sifatida joriy qilingan bo’lsa, endilikda axborotlashtirishning rivojlanishi va shahar registr larini markazlashtirish imkoniyati tufayli ayrim mamlakatlarda aholi registr lari milliy xususiyatga ega bo’ldi. Ular birgalikda davlat reestrini tuzadilar. Mahalliy va milliy reestr ma’lumotlarini o’zaro tekshirish ularning har birini yaxshilashga yordam beradi va eng muhimi, ikki marta hisoblashdan saqlaydi. Aholining registr larini yanada samarali yuritish ma’lumotlar boshqa ma’muriy registr lar (uy-joy yozuvlari, ijtimoiy sug’urta tizimlari va boshqalar) bilan birlashtirilganda sodir bo’ladi (2.8-jadval).

Qat’iy belgilangan ma’lumotlar to’plamini o’z ichiga olgan alohida, maqsadli registrlarning mavjudligi aholining umumdavlat reestrini yuritish uchun asosdir. Ammo bu ularning mavjudligi statistik ishda har bir shaxs haqida batafsilroq ma’lumot olish uchun ulardan foydalanish uchun bir vaqtning o’zida bir nechta turli registrlar yordamiga murojaat qilishni talab qiladi. Aholining milliy reestrini yuritish muvaffaqiyatining asosiy sharti turli ma’muriy organlarning aniq o’zaro hamkorligi va qat’iy huquqiy nazoratdir.

2.8-jadval

Yevropa davlatlarining usul bo’yicha taqsimlanishi 2010 va 2020-2021 yillarda aholini ro’yxatga olish *

2020-2021 -> 2010	Klassik	Aholini ro’yxatga olish aralash**	Ro’yxatdan o’tish	Ketma-ket	jami
Klassik	20	5	1	1	27
Aralash**	-	6			6
Ro’yxatdan o’tish	-		3		3
Ketma-ket -	-				
aholini ro’yxatga olish o’tkazilmagan	1	2	1		4
Jami	21	13	5	1	40

** Davlatlar ro’yxati: Avstriya, Albaniya, Belarusiya, Belgiya, Bosniya-Gersegovina, Bolgariya, Buyuk Britaniya, Vengriya, Germaniya, Gretsiya, Daniya, Kipr, Irlandiya, Islandiya, Ispaniya, Italiya, Latviya, Litva, Lyuksemburg, Makedoniya, Malta, Moldova, Niderlandiya, Norvegiya, Polsha, Portugaliya, Rossiya, Ruminiya,*

Serbiya, Slovakiya, Sloveniya, Ukraina, Finlyandiya, Fransiya, Xorvatiya, Chernogoriya, Chexiya, Shveytsariya, Shvetsiya, Estoniya.

*** Boshqa manbalar bilan birgalikda reestr ma'lumotlaridan foydalanish: masalan, namunaviy so'rovlar.*

Ma'muriy registrlarga asoslangan davlat statistika tizimida registrlarni yaratish, yuritish va doimiy yangilab borish bo'yicha bunday ishlar ham ancha qimmatga tushadi va ulardagi ma'lumotlarning to'liqligi, dolzarbligi va ishonchliligini ta'minlash uchun katta moliyaviy mablag'larni talab qiladi. Bundan tashqari, olingan ma'lumotlardan turli maqsadlarda foydalanish uchun jamoatchilikning roziligi talab qilinadi. Ehtimol, ma'muriy registrlarda statistik ahamiyatga ega bo'lgan jismoniy shaxslar yoki uy xo'jaliklarining ayrim xususiyatlari yo'qolgan bo'lishi mumkin. Bunday hollarda registrlardan olingan ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri maydondan to'plangan ma'lumotlar bilan birlashtirish kerak. Boshqa tomondan, mahalliy ma'lumotlarni to'plash registrlardagi ma'lumotlarning dolzarbligi va ishonchliligini nazorat qilish imkonini beradi va bu, o'z navbatida, ikkinchisining sifatini oshiradi. Albatta, estrodiol usul faqat registrlar bilan ishlashdan ko'ra ko'proq vaqt, kuch va pul talab qiladi. Bundan tashqari, bu aholi uchun bir qator noqulayliklar tug'diradi, ammo klassik aholini ro'yxatga olish bilan solishtirganda samaraliroq bo'lishi mumkin. Ushbu usul 2021 yilda bir nechta mamlakatlarda qo'llanilgan: Ispaniya, Estoniya, Italiya, Latviya, Litva va Chexiya.

Aholi to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash usullarini modernizatsiyalash, ro'yxatga olishning klassik amaliyotidan voz kechish va muqobil shakllardan foydalanish mamlakatlar soni ortib bormoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yevropa Iqtisodiy Komissiyasi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining Statistika bo'limining qo'shma tadqiqotiga ko'ra, Yevropa davlatlarining taxminan yarmi, ya'ni 2020 yilda 40 ta davlatdan 21 tasi klassik aholi ro'yxatini o'tkazdi, beshta mamlakat faqat aholi registrlaridan foydalangan, 13 tasida esa registrlar va boshqa manbalarni birlashtirgan aralash usuldan foydalanilgan. Nihoyat, Fransiya 2004 yildan beri ketma-ket aholini ro'yxatga olishga o'tdi.

Klassik aholini ro'yxatga olishni amalga oshiruvchi mamlakatlar qatoriga Rossiya va Sharqiy va Janubiy-Sharqiy Yevropaning deyarli barcha davlatlari kiradi. G'arbiy va Janubiy Yevropa mamlakatlaridan bu guruhga Buyuk Britaniya va Irlandiya, Gretsiya va Portugaliya kiradi.

Aholi registrlari asosan shimoliy mamlakatlarda qo'llaniladi, ammo Avstriyada ham bu usul qo'llaniladi. Aralash texnologiyadan foydalanadigan davlatlar orasida Boltiqbo'yi mamlakatlari, Markaziy Yevropaning bir qancha mamlakatlari, Janubiy Yevropa mamlakatlari - Ispaniya va Italiya bor.

2010-yillardagi aholini ro'yxatga olish davri bilan taqqoslaganda. Klassik aholini ro'yxatga olishni qo'llaydigan mamlakatlar ulushi kamaydi: uni qo'llagan 27 mamlakatdan oltitasi aralash usullar yoki registrlardan foydalanishga o'tdi, Fransiya esa ketma-ket aholi ro'yxatini o'tkazishga o'tdi (2.12-jadvalga qarang). Biroq, 2010 yilda faqat to'qqizta davlat aholi registrlaridan foydalangan, garchi ularning soni asta-sekin o'sib bormoqda.

Test savollari va topshiriqlari

1. Aholining tabiiy harakati haqidagi axborot manbalarini ayting.
2. Aholi ro'yxatini o'tkazishda aholi haqida qanday ma'lumotlar yig'iladi?
3. Ilmiy tashkil etilgan birinchi aholi ro'yxati qachon va qayerda o'tkazilgan?
4. Ilk ilmiy tashkil etilgan aholini ro'yxatga olish blankasi muallifi kim?
5. AQShda birinchi aholini ro'yxatga olish nechanchi yilda o'tkazilgan?
6. O'zbekistonda umumiy aholi ro'yxatini o'tkazish to'g'risidagi qaror qachon va qayerda qabul qilingan?
7. Birinchi marta O'zbekistonda aholini ro'yxatga olish qachon bo'lib o'tdi?
8. Aholini ro'yxatga olishning asosiy tamoyillarini ayting.
9. Aholini ro'yxatga olishning inqirozli nuqtasi nima? Qanday qilib va nima uchun tanlangan?
10. Anonimlik tamoyili nimani anglatadi va unga qanday erishiladi?
11. Dunyo mamlakatlarida aholi ro'yxatini o'tkazishning asosiy usullarini ayting.
12. Umumiy aholi ro'yxatini tashkil etishdan oldin O'zbekistonda aholi soni qanday hisoblangan?
13. Ikkinchi jahon urushigacha O'zbekiston va SSSRda aholini ro'yxatga olish qaysi sanalarda o'tkazilgan?

14. SSSRda urushdan keyingi aholini ro’yxatga olish kunlari qaysi sanalarda o’tkazildi.
15. XXI-asrda O’zbekistonda aholini ro’yxatga olish kunlari qanday?
16. Butunittifoq va O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olishda kuzatuv birligi qanday edi?
17. Aholi ro’yxatini o’tkazish bo’yicha yagona tashkiliy markaz qanday vazifalarni bajaradi?
18. Aholini ro’yxatga olish jarayonida aholi o’limi haqida qanday ma’lumotlar yig’iladi?
19. Hozirgi hayotiy statistika nima?
20. Joriy hisob usuli yordamida ma’lumotlar yig’iladigan demografik jarayonlarni ayting.
1. 21. Statistik kuzatish usuli bilan qanday migratsiya jarayonlari baholanadi ?
21. Tanlanma va maxsus statistik kuzatishlar qanday maqsadda tashkil etiladi?
22. SSSR va O’zbekistonda olib borilgan eng yirik maxsus statistik kuzatishlarni ayting.
23. Aholi reestrini tashkil etishda qanday yondashuvlar mavjud?
24. Aholini hisobga olishning aralash shakllari qanday?
25. Qaysi mamlakatlarda aholi registr lari tashkil etilgan?

III BOB. AHOLINING SONI, TARKIBI, TUZILISHI VA DINAMIKASINI STATISTIK O'RGANISH

Statistik kuzatish materiallari to'plangandan so'ng ularni ilmiy va tashkiliy qayta ishlash zarur, bu ma'lumotlarni tizimlashtirish va guruhlashni o'z ichiga oladi; statistik jadvallarni tuzish; guruh va umumiy natijalarni hisoblash, olingan ko'rsatkichlarni (nisbiy va o'rtacha qiymatlar) hisoblash; olingan ma'lumotlarni tahlil qilish.

Statistika populyatsiya(aholi)ning alohida birliklari guruhlash usuli yordamida guruhlarga birlashtiriladi - statistik populyatsiyani qismlarga bo'lish yoki o'rganilayotgan birliklarni subpopulyatsiyalarga birlashtirish asosida bir xil guruhlarni shakllantirish jarayoni, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, demografiya va aholi statistikasida tipologik, strukturaviy va analitik guruhlardan foydalaniladi, taqsimot qatorlari tuziladi. Guruhlash belgilarining soniga ko'ra, oddiy va murakkab guruhlar ajratiladi va ikkinchisi kombinatsiyalangan yoki ko'p o'lchovli bo'lishi mumkin. Manba ma'lumotlarining tartiblanishiga asoslanib, guruhlar asosiy yoki ikkilamchi bo'lishi mumkin[1].

Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar - birlamchi (mutlaq qiymatlar) va ikkilamchi (nisbiy va o'rtacha qiymatlar) asosida amalga oshiriladi.

Har qanday mamlakat aholisini miqdoriy (aholi soni) va sifat jihatidan (tarkibi, tuzilishi) tavsiflash mumkin. Demografiya va aholi statistikasidagi "aholi soni" ko'rsatkichi asosiy hisoblanadi, u har doim ma'lum bir vaqt va ma'lum bir hudud bilan chegaralanadi.

3.1. Aholi soni, tarkibi va tuzilishining statistik ko'rsatkichlari

Tahlil qilinayotgan aholi soniga asoslangan har qanday demografik ma'lumotlarni yig'ish jarayonida statistik ko'rsatkichlar shaklida ifodalangan birlamchi ma'lumotlar olinadi - bu o'rganilayotgan ob'yekt yoki mulkning umumlashtiruvchi miqdoriy tavsifidir (3.1-rasm). Har bir ko'rsatkich baza va kattalikdan iborat. Ko'rsatkichning asosi uning nomi haqida ma'lumotni o'z ichiga oladi (masalan, kelish tezligi); joy va vaqt sharoitlari; hisoblash algoritmi (kelganlar sonining o'rtacha yillik aholi soniga nisbati) va o'lchov birligi (mille). Ko'rsatkichning qiymati uning raqamli ko'rinishidir (bizning misolimizda - 32,3). Kelish koeffitsientining qiymatini quyidagicha talqin qilish kerak: 2015 yilda O'zbekiston Respublikasining 1000 o'rtacha yillik aholisiga 32,3 kelgan. Statistik xulosalar bosqichida aholining alohida birliklari

xususiyatlarining individual qiymatlaridan umumlashtirish orqali statistik ko’rsatkichlarni umumlashtirishga o’tadi.

Ifodaning boshlang’ich shakli mutlaq qiymatlar - ma’lum joy va vaqtning muayyan sharoitida hodisa darajasini (o’lchamlari, hajmlari) tavsiflovchi umumlashtiruvchi ko’rsatkichlar. Masalan, 18,3 million kishi degan raqam bizga ma’lum. O’z-o’zidan bu raqam hech qanday demografik yoki statistik ma’lumotni bermaydi. Va agar biz "O’zstatning tezkor ma’lumotlariga ko’ra, 2024 yil 1 yanvar holatiga O’zbekiston Respublikasida 18,3 million shahar aholisi bor" deb aytsak, unda bizning raqamimiz haqiqiy ma’noga ega bo’ladi: aholining sifat ko’rsatkichi uning turidir – shaharda yashovchi aholi miqdori - uning soni; joy holati - O’zbekiston; vaqt holati - 01/01/2024.

Vaqtga qarab, mutlaq qiymatlar bir lahzalik (ma’lum bir sanadagi qiymatni tavsiflash) yoki intervalli (ma’lum bir vaqt uchun qiymatni tavsiflash , masalan, bir hafta, yil va boshqalar) bo’lishi mumkin. Barcha mutlaq ko’rsatkichlar o’lchov birliklariga ega, shuning uchun ular shunday nomlanadi. Mutlaq demografik ko’rsatkichlarga aholi soni; tug’ilganlar soni; o’limlar soni; nikohga kirgan yoki ajrashgan juftliklar soni ; har qanday hududdan kelgan yoki ketganlar soni; umumiy, tabiiy va mexanik o’sish va boshqalar.

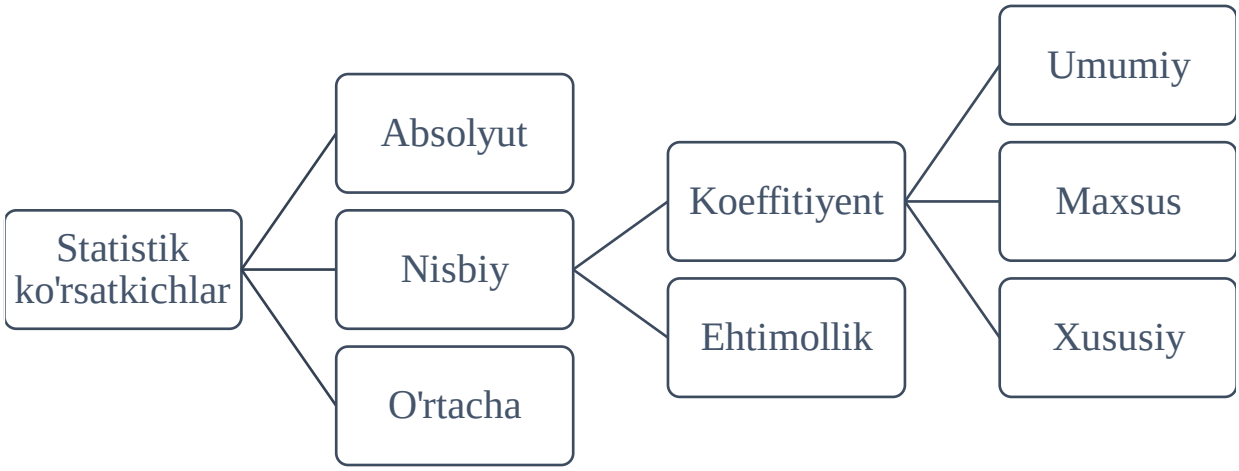

3.1.-rasm. Demografik ko’rsatkichlarning turlari

Mutlaq qiymatlarning kamchiliklari ularning past ma’lumot tarkibidir. Aholi statistikasida ular o’rganilayotgan hodisani chuqurroq tahlil qilish uchun asosiy asos sifatida qo’llaniladi. Va bu tahlilni amalga

oshirish uchun ular nisbiy qiymatlarni - bir mutlaq ko’rsatkichni boshqasiga bo’lish natijasida hosil bo’lgan umumiy ko’rsatkichlarni hisoblash va o’rganishga murojaat qilishadi. Sur’at - taqqoslanadigan miqdor; maxraj - ular nima bilan solishtirishni xohlashadi (taqqoslash asosi).

Statistikada bir xil va turli nomdagi ko’rsatkichlar ajralib turadi.

Xuddi shu nomdagi nisbiy qiymatlar - bir xil o’lchov birliklari bilan mutlaq qiymatlarning nisbati ajralib turadi:

- dinamikaning nisbiy kattaligi (yoki o’sish koeffitsientlari) - bir xil birliklar taqqoslanadi, lekin turli vaqtlar (lahzalar) uchun;
- tarkibiy nisbiy qiymati - butunning bir qismini jamining umumiy qiymati bilan taqqoslash;
- muvofiqlashtirishning nisbiy kattaligi - bir butunning qismlarini bir-biri bilan taqqoslash;
- kuzatishning turli ob’yektlari uchun bir xil ko’rsatkichlarni taqqoslash - aniqlikning nisbiy kattaligi.

Turli nisbiy ko’rsatkichlar, ya’ni intensivlik ko’rsatkichlari deb ataladigan narsa, ma’noga bog’liq bo’lgan ikki xil xususiyatning nisbati (ko’rsatkich ma’lum bir muhitda hodisaning tarqalish zichligini, ya’ni mutlaq qiymatlarning mutlaq qiymatlarga nisbatini tavsiflaydi, ya’ni turli o’lchov birliklarda; demografiyada bu xarakterlovchi ko’rsatkichlar statistik ma’lumotlarda tug’ilish, o’lim darajasi, nikoh darajasi, migratsiya va boshqalar, masalan, aholi zichligi - mintaqa, mamlakat, hudud va boshqalarning aholisi va maydoni nisbati).

Masalan, O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, 2023 yil boshida erkaklar soni 18,1 million kishini va umumiy aholi soni 36,025 million kishini tashkil etganligini bilib, biz butun aholi tarkibidagi erkaklarning nisbiy ko’rsatkichini yoki ulushini hisoblashimiz mumkin:

18,1 : 36,025 = 0,502 (100 ga ko’paytirsak, biz 50,2% ni olarniz).

Quyidagicha hisoblash ham mumkin:

18,1 : (36,025 – 18,1) • 1000 = 18,1 : 17,925 • 1000 = 1010%0,(promilada)

ya’ni mamlakatda har 1000 ayolga O’zstat ma’lumotlariga ko’ra 2023 yil boshida 1010 erkak bor edi - bu holda biz muvofiqlashtirishning nisbiy miqdorini hisoblab chiqdik.

Ko’pincha demografiyada nisbiy ko’rsatkichlar koeffitsientlarga va ehtimollarga bo’linadi.

Demografik koeffitsientlarni to’rtta asosiy blokga bo’lish mumkin.

Birinchi blok umumiy koeffitsientlar - 1000 aholiga kalendar vaqt davomida sodir bo'lgan har qanday demografik hodisalar soni. Bu ko'rsatkich aholini bitta raqam bilan tavsiflaydi, lekin o'rganilayotgan aholi tarkibidagi erkaklar va ayollar soniga va ularning yoshiga bog'liq.

Ikkinchi blok - bu maxsus koeffitsientlar, ular kamroq darajada yosh va jins tarkibiga bog'liq. Maxsus koeffitsientlarni hisoblashda demografik jarayonni tavsiflovchi mutlaq qiymat butun aholini emas, balki ushbu demografik jarayon bevosita sodir bo'lgan butun aholining faqat bir qismini tavsiflovchi mutlaq qiymatni anglatadi. Bu shuni anglatadiki, butun aholining jinsi va yoshi tarkibi maxsus koeffitsientlarning qiymatiga ta'sir qilmaydi. Va bu ularning umumiy koeffitsientlardan ustunligi katta.

Uchinchi blok - qisman koeffitsientlar. Ushbu ko'rsatkichlar, agar butun tarkibiy qismlarning har bir qismini alohida ko'rib chiqish zarur bo'lsa, qo'llaniladi. Demografik jarayonni tavsiflovchi mutlaq qiymatning aholining ma'lum demografik jarayon sodir bo'lgan qismini tavsiflovchi mutlaq qiymatga nisbati qisman koeffitsient hisoblanadi.

Maxsus va qisman koeffitsientlarning kamchiligi shundan iboratki, ular tahlil qilinayotgan yosh oralig'ida demografik jarayonning intensivligidagi farqlarni hisobga olmaydi.

To'rtinchi blok - yosh koeffitsientlari, jins va yosh koeffitsientlari va hokazo, guruhni tanlashga qarab, ya'ni maxsus va qisman koeffitsientlarning yetishmasligini bartaraf eta oladigan ko'rsatkichlar.

Ehtimollar - bu amalga oshirilgan voqealar sonining mumkin bo'lganlar soniga nisbati. Ular ko'pincha tug'ilish, o'lim jarayonini o'rganish va prognoz qilishda qo'llaniladi. Ehtimollar - bu koeffitsientlar kabi aholining turli xususiyatlari, uning tuzilishi, demografik jarayonlari va umuman aholining ko'payishi o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi nisbiy qiymatlar; ammo ikkinchisidan farqli o'laroq, ehtimolliklarning maxraji aholi bo'yicha umumiy ma'lumotlar emas, balki ma'lum demografik hodisalar ro'y berganda kamayib boruvchi dastlabki aholi sonidir. Bundan tashqari, boshlang'ich aholining barcha birliklari u yoki bu demografik hodisaning paydo bo'lish xavfi ostida bo'lib, u hisoblagichdagi raqam bilan tavsiflanadi.

Amaliy maqsadlar uchun ma'lum bir vaqt oralig'ini tavsiflovchi o'rtacha qiymat hisoblanadi (masalan , shahar, viloyat va boshqalarning o'rtacha yillik aholisi). O'rtacha qiymat - bu o'rganilayotgan sifat jihatidan bir hil bo'lgan populyatsiyaga ma'lum makon va zamonning muayyan sharoitlarida yagona son ko'rinishida baho beradigan

umumlashtiruvchi ko’rsatkich. O’rtachaning har xil turlari mavjud, ularning tanlovi ma’lum bir ko’rsatkichning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va dastlabki ma’lumotlar bilan belgilanadi. O’rtacha hisoblash uchun dastlabki ma’lumotlar lahzali yoki intervalli ko’rsatkichlar shaklida taqdim etilishi mumkin.

3.1-misol. 3.1.-jadvalda aholi punktlaridan birining aholisini ko’rsatadi.

3.1-jadval

Aholi dinamikasi, ming kishi

Sana	Aholi,	Sana	Aholi
01.01.2023	137.0	01.08.2023	134.7
01.02.2023	136.7	01.09.2023	134.4
01.03.2023	136.4	01.10.2023	133.8
01.04.2023	135.0	01.11.2023	131.9
01.05.2023	134.8	01.12.2023	130.8
01.06.2023	134.6	01.01.2024	129.0
01.07.2023	135.0	-	-

Vaqtinchalik ko’rsatkichlar asosida yil davomida o’rtacha aholi sonini aniqlash kerak.

O’rtacha xronologik oddiy formuladan foydalanib, har oyning birinchi kunidagi aholi soni bo’yicha o’rtacha yillik aholini hisoblaymiz:

$$\overline{\boldsymbol{A}} = \frac{\frac{1}{2}*\boldsymbol{A_1}+\boldsymbol{A_2}+\cdots+\frac{1}{2}\boldsymbol{A_n}}{\boldsymbol{n-1}} \textbf{ (3.1)}$$

bu yerda $\overline{\boldsymbol{A}}$ - o’rtacha yillik aholi;

A_1 ...A_n - ma’lum bir sanadagi aholi soni; n - bir lahzalik ma’lumot miqdori.

$$\overline{\boldsymbol{A}} = \frac{\frac{1}{2}*137.2+136.7+136.4+135.0+134.8+134.63+135.5+134.7+134.4+133.8+131.9+130.8+\frac{1}{2}*129.0}{13-1} =$$

$$\boldsymbol{134.3\ ming\ kishi}$$

3.2-misol. O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, 01.01.2022 yil holatiga ko’ra, O’zbekiston aholisi 35271.3 ming kishini, 2023 yil 1 yanvar holatiga esa 36024.9 ming kishini tashkil etdi. 2022 yilda o’rtacha yillik

aholi sonini hisoblash kerak. Buning uchun quyidagi formulaga murojaat qiling:

$$\overline{A} = \frac{A_{yb}+A_{yo}}{2} \textbf{ (3.2)}$$

bu yerda $\overline{A}$ - o'rtacha yillik aholi;
A_{yb} —yil boshidagi aholi soni;
A_{yo} - yil oxiridagi aholi soni.
2022 yilda O'zbekiston aholisining o'rtacha yillik soni:

$$\overline{A} = \frac{35271.3 + 36024.9}{2} = 35648.1 \text{ ming kishi.}$$

Agar aholi ikki sana uchun ma'lum bo'lsa va u geometrik (masalan, Hindiston aholisi) yoki uzoqroq vaqt davomida o'zgarib turadi deb taxmin qilinsa, o'rtacha aholi soni quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\overline{A} = \frac{A_1-A_0}{lnA_1-lnA_0} \text{ Место для уравнения. } \textbf{(3.3)}$$

Misol . O'zstat ma'lumotlariga ko'ra, 2022 yil boshida Hindiston aholisi 1319 577 958 kishini, 2023 yil boshida esa 1 336 191 444 kishini tashkil qilgan. 2023 yilda Hindistonning o'rtacha yillik aholisini aniqlang.

$$\overline{A} = \frac{1336191444-1319577958}{ln(1336191444)-ln(1319577958)} = \textbf{1327867380 kishi}$$

Ko'rsatkichlar shaklida olingan ma'lumotni idrok etish qiyin. Shu sababli, 1727 yilda rus olimi Ivan Kirillovich Kirilov (1689-1737) o'zining "Umumrossiya davlatining gullab-yashnagan holati" kitobida raqamli materialni jadval shaklida taqdim etishning eng oqilona shaklini taklif qildi. Har qanday jadval predmet va predikatdan iborat. Jadvalning mavzusi jadvalda qanday hodisa muhokama qilinayotganini ko'rsatadi. Mavzu bir qator ko'rsatkichlar, ya'ni predikat bilan tavsiflanadi. Jadvallar bilan tanishish uchun siz yana bir tushunchani bilishingiz kerak - kogort - bu bir xil vaqt ichida u yoki bu demografik hodisa (tug'ilish, nikoh, birinchi bolaning tug'ilishi va boshqalar) sodir bo'lgan odamlar to'plami. .

Demografik jadvallar - bu kogortdagi bir yoki bir nechta jarayonlarning borishini tavsiflovchi o’zaro bog’liq qiymatlar qatori. Bu kogortning o’z vaqtiga qarab demografik jarayonlarning intensivligidagi o’zgarishlarni aks ettiruvchi raqamli modellar. Tadqiqotlar umumiy va maxsus demografik jadvallardan foydalanadi. Takroriy hodisalarni o’rganishda umumiy jadvallar qo’llaniladi, ularning asosiy ko’rsatkichi demografik koeffitsientdir. Uni yoshga qarab o’zgarmaydigan kogortaning butun populyatsiyasiga nisbatan yoki ma’lum bir yoshga qadar kogortada sodir bo’lgan voqealarning o’rtacha sonini ko’rsatadigan to’plangan, jamlangan koeffitsientlarni hisoblash orqali hisoblash mumkin. Jadvallar makon, zamon va boshqalar xususiyatlariga ega bo’lgan har qanday turdagi demografik ko’rsatkichlar uchun tuzilishi mumkin.

Raqamli demografik ma’lumotlarni eng vizual va ixcham taqdim etish uchun jadvallarni tuzish qoidalari mavjud.

1. Har qanday jadval uning mazmunini qisqacha ifodalovchi sarlavhaga ega bo’lishi kerak. Sarlavha markazda stol ustida joylashgan.

2. Jadvalda makon va zamon holatlari ko’rsatilgan.

3. Tahlil qilinayotgan materialni taqdim etish jarayonida bir nechta jadvallardan foydalanish zarur bo’lsa, ular raqamlangan bo’lishi kerak. Raqamlash sarlavha ustidagi o’ng burchakda joylashgan.

4. Agar ko’rsatkichlar bir xil o’lchov birliklariga ega bo’lsa, ular sarlavhadan keyin jadvalning yuqori o’ng burchagida ko’rsatiladi. Agar ko’rsatkichlar turli nomlarga ega bo’lsa, o’lchov birliklari indikator nomidan keyin ko’rsatiladi.

5. Jadvalda xulosa satr yoki ustun yoki bir vaqtning o’zida ikkalasi ham bo’lishi kerak. Ular "Jami", "Hammasi" yoki "O’rtacha" so’zlari bilan ifodalanishi mumkin. Agar barcha ko’rsatkichlar jadvalga kiritilmagan bo’lsa, "jami", "Hammasi" so’zlaridan keyin jadval qo’ying va agar hammasi bo’lsa, "ulardan" yozing. Ma’lumotlar jadvalda keltirilgan, ammo ular ma’lumotlarni to’liq guruhlashni amalga oshiradilar - "shu jumladan".

6. Agar biron bir indikator haqida ma’lumot bo’lmasa, lekin uni hisoblash mumkin bo’lsa, tegishli katakchaga ellips qo’ying (...); agar ko’rsatkichni tabiatan hisoblash mumkin bo’lmasa - chiziq (—) yoki xoch (X).

7. Agar ko’rsatkichning qiymati tanlangan o’lchov birliklariga nisbatan ahamiyatsiz bo’lsa, unda tegishli katakchaga (0,0) qo’ying.

8. Jadvaldagi bir xil nomdagi ko’rsatkichlar bitta o’lchamga ega bo’lishi kerak (ya’ni, o’nli kasrlarning aniq soni).

9. Jadvalning satr va ustunlari kesishmasida jarayon yoki hodisani jadval predmeti va predikatida ko’rsatilgan belgilarga ko’ra tavsiflovchi ko’rsatkich mavjud.

10. Jadvalning satr va ustunlari raqamlangan.

3.4-misol. 2023 yilgi O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish natijalariga ko’ra, 17.896 million ayollar va 18.129 million erkaklar bor edi. Bundan tashqari, 0-9 yoshda mos ravishda 4.3 va 3.9; 10-19 yosh – 2.8 va 3.0; 20-29 yosh – 2.8 va 2.9; 30-39 yosh – 3.0 va 3.0; 40-49 yosh – 2.0 va 2.1; 50-59 yosh – 1.7 va 1.5; 60-69 yosh – 1.2 va 1.0; 70-79 yosh – 0.5 va 0.4; 80 va undan yuqori yosh 0.2 va 0.1 million kishi. Mavjud ma’lumotlarni statistik jadval shaklida taqdim etish kerak.

Buni amalga oshirish uchun, birinchi navbatda, jadvalning mavzusi va predikati haqida qaror qabul qilishingiz kerak . Bunda o’rganish ob’yekti aholi, uning xarakteristikasi esa son (jins va yoshga qarab) hisoblanadi.

Jadvalga nom beramiz: "O’zbekiston aholisi jinsi va yoshi bo’yicha (2023 yilgi O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish ma’lumotlariga ko’ra)." Keling, jadvalning tartibini ko‘rib chizamiz, ya’ni satr va ustunlar soni to’g’risida qaror qabul qilarniz.

3.2-jadval

O’zbekistonning jinsi va yoshi bo’yicha aholisi, million kishi (2023 yilgi mamlakat aholini ro’yxatga olish ma’lumotlariga ko’ra)mln.kishi

3.3-jadval

O’zbekistonning jinsi va yoshi bo’yicha aholisi, million kishi (2023 yilgi O’zbekisto Respublikasida aholini ro’yxatga olish ma’lumotlariga ko’ra)

T.r.	Aholi	Jami, shundan:	YOsh guruhlari, qaysi yillari							
			0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	jami, shu jumladan:									
2	Ayollar									
3	erkaklar									

Keyinchalik, jadvalning satrlari va ustunlarini tegishli raqamli ma’lumotlar bilan to’ldirib, biz demografik jadvalni olarniz.

3.4-jadval

O’zbekistonning jinsi va yoshi bo’yicha aholisi, million kishi (2023 yilgi O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish ma’lumotlariga ko’ra)

T.r.	Aholi	Jami, shundan	YOsh guruhlari, qaysi yillari								
			0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80va yu
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Jami,	36.0	8.1	5.7	5.6	5.9	4.1	3.2	2.2	0.9	0.3
	shu jumladan										
2	Ayollar	17.9	4.2	2.8	2.8	3.0	2.1	1.7	1.2	0.5	0.2
3	Erkaklar	18.1	3.9	2.9	2.8	2.9	2.0	1.5	1.0	0.4	0.1

0-9 yoshda mos ravishda 4.3 va 3.9; 10-19 yosh – 2.8 va 3.0; 20-29 yosh – 2.8 va 2.9; 30-39 yosh – 3.0 va 3.0; 40-49 yosh – 2.0 va 2.1; 50-59 yosh – 1.7 va 1.5; 60-69 yosh – 1.2 va 1.0; 70-79 yosh – 0.5 va 0.4; 80 va undan yuqori yosh 0.2 va 0.1 million kishi.

SHunday qilib, 2-chiziq va 3-ustun kesishmasida mutlaq ko’rsatkich mavjud - 0 yoshdan 9 yoshgacha bo’lgan ayollar soni.

3.2. Aholining tarkibi va tuzilishi

Umumiy aholi ichidagi qismlarning (yoki guruhlarning) ushbu populyatsiyaga nisbatan nisbati u yoki bu sabablarga ko’ra (jinsi, yoshi, yashash joyi va boshqalar) aholi tarkibini tashkil qiladi. Aholining tarkibi

(tuzilmasi) haqida ma’lumotsiz demografik jarayonlarni tahlil qilib bo’lmaydi. Aholi tarkibi - odamlarning ma’lum demografik, ijtimoiy, ijtimoiy-iqtisodiy, etnik va boshqa xususiyatlariga ko’ra guruhlarga taqsimlanishi. Aholining tarkibi haqidagi ma’lumot manbai aholini ro’yxatga olish hisoblanadi. Har bir inson jinsi, yoshi, oilaning kattaligi va tarkibi, yashash joyi (shahar, qishloq), ta’lim darajasi, fuqaroligi, dini va boshqalarga qarab turli xil xususiyatlar to’plamiga ega, ya’ni ma’lum bir populyatsiyani har xil xususiyatlarga ega bo’lgan qancha odam tashkil qiladi, uning tuzilishi shakllanadi.

3.2.1. Aholining yosh va jins tarkibi. Demografik yuk. Demografik qarish

Aksariyat demografik jarayonlar (tug’ilish, o’lim, nikoh, migratsiya va boshqalar) erkaklar va ayollarning yoshiga qarab aholining turli guruhlarida turlicha sodir bo’ladi va ba’zi demografik jarayonlar mavjud emas (masalan, erkaklarda tug’ilish). Shu munosabat bilan, erkaklar va ayollar uchun alohida yosh guruhlarida demografik jarayonlarni o’lchash va o’rganish odatiy holdir, ya’ni qavat bo’yicha.

Gender - erkak va ayolning biologik va ijtimoiy shaxsiy holatini belgilovchi fiziologik, reproduktiv, xulq-atvor, ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik va psixologik xususiyatlar majmui. Gender asosiy demografik xususiyatlardan biri bo’lib, u aholini ro’yxatga olish shakllarida, shuningdek jamiyatda sodir bo’layotgan demografik jarayonlarni qayd etadigan barcha birlamchi hujjatlarda ko’rsatilgan. Demografiyada jinslar nisbatini tavsiflovchi asosiy nisbiy ko’rsatkichlar ma’lum jinsdagi aholining butun populyatsiyadagi ulushi (foiz) va bir jinsdagi aholining qarama-qarshi jinsdagi aholiga nisbati hisoblanadi.

Yosh - bu insonning tug’ilishidan hayotining u yoki bu qat’iy daqiqalarigacha bo’lgan davr.

Ma’lumki, yosh guruhlardagi aholi eng yuqori reproduktiv salohiyatga ega, shuning uchun aholining jinsi va yoshi bo’yicha nisbati reproduktiv funksiyalarni amalga oshirish, iqtisodiy va tabiiy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish va hokazolarga kuchli ta’sir ko’rsatadi. Ayollarning yoshi o’sishi va ularning turmush qurish ehtimolining pasayishi o’rtasida qat’iy bog’liqlik mavjud, 28-30 yildan keyin noqulay homiladorlik va tug’ish ehtimolining oshishi va boshqalar.

Demografiyada yoshga qarab aholini ma’lum guruhlarga taqsimlash odatiy holdir. Masalan, yoshiga ko’ra, mamlakatimizda iqtisodiy nuqtai nazardan, butun aholi uch guruhga bo’lingan:

1) 0-15 yosh - mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo’lgan shaxslar (bolalar);

2) 16-60 (55) yosh - mos ravishda erkaklar va ayollar uchun mehnatga layoqatli yosh;

3) 60 (55) yosh va undan kattalar - mehnatga layoqatli yoshdan oshgan shaxslar (pensionerlar).

Agar tug’ilish, o’lim, migratsiya kabi demografik jarayonlarni o’rganish haqida gapiradigan bo’lsak, unda 5 yillik (kamroq 10 yoshli) yosh guruhlari qo’llaniladi. Albatta, eng aniq yosh tuzilishi bir yillik guruhlar asosida beriladi, ammo bunday hisob-kitoblar ko’p vaqt talab etadi va shuning uchun faqat maxsus tadqiqotlarda qo’llaniladi. Iqtisodiy tasnifga (uchta yosh guruhiga) asoslanib, biz demografiyada "demografik yuk" sifatida qabul qilingan tushuncha haqida gapirishimiz va tegishli ko’rsatkichni hisoblashimiz mumkin.

Demografik yuklama aholining yosh tarkibining xususiyatlaridan biri bo’lib, mehnatga layoqatsiz yoshdagi aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbati hisoblanadi. Keling, ushbu konseptsiyani aniq bir misol yordamida ko’rib chiqaylik.

3.5-misol. 2011 va 2022 yil boshlarida O’zbekiston aholisi soniga ko’ra. Yosh taqsimoti quyidagicha edi (3.5-jadval).

3.5-jadval

2011 yil va 2022 yil boshidagi O’zbekiston Respublikasi aholisi, ming kishi

Aholining yosh guruhi	O’zbekiston Respublikasi aholisi	
	2011 y	2022 y
Mehnatga layoqatli yoshdan kichik	8539.7	10518.5
Mehnatga layoqatli	17286.4	19517.5
Mehnatga layoqatli yoshdan o’tgan	3297.3	5235.3

Demografik yukning ko’rsatkichlarini aniqlaymiz: bolalar, keksa odamlar, umumiy.

Demografik yuk ko’rsatkichlarini hisoblash uchun biz quyidagi formulalardan foydalanamiz:

$$\mathbf{K_{0\text{-}15}} = \frac{A_{0-15}}{A_{16-55(60)}} * 1000 \quad (3.4)$$

$$\mathbf{K_{55(60)\ va\ yuqori}} = \frac{A_{55(60)\ va\ yuqori}}{A_{16-55(60)}} * 1000 \quad (3.5)$$

$$\mathbf{K_{um}} = \frac{A_{0-15} + A_{55(60)va\ yuqori}}{A_{16-55(60)}} * 1000 \ (3.6)$$

bu yerda $A_{0\text{-}15}$ - 0-15 yoshdagi bolalarning o'rtacha yillik soni;

$A_{16\text{-}55(60)}$ – 16-55(60) yoshdagi mehnatga layoqatli aholining o'rtacha yillik soni;

$A_{55(60)\ va\ yuqori}$ – 55(60) va yuqori yoshdagi o'rtacha yillik aholi.

Tegishli ma'lumotlarni (3.4), (3.5) va (3.6) formulalar bilan almashtirib, biz 2011 yil boshida mehnatga layoqatli yoshdagi har 1000 kishiga 494 bola, 2022 yilda esa 539 bola to'g'ri kelishini olamiz. Xuddi shunday, 2011 yilda 1000 kishiga mehnatga layoqatli aholi 191 nafar pensioner, 2022 yilda esa 268 nafar pensioner. Pensionerlar va bolalarning umumiy yukini (3.6) formula yordamida yoki tenglik asosida hisoblash mumkin:

$$\mathbf{K_{um} = K_{0\text{-}15} + K_{55(60)+}} \ (3.7)$$

Shunday qilib, 2011 yil boshida K_{umumiy} = 494 + 191 = 685, ya'ni 1000 kishiga 685 nafar mehnatga layoqatli bo'lmagan yoshdagi kishilar to'g'ri kelmoqda. 2022 yilda 539+268= 807 kishi. Shunday qilib, 2011 yildan 2022 yilgacha mehnatga layoqatli aholining 1000 nafariga demografik yuk 122 kishiga oshdi (807-685 = 122).

Boshqa yosh tasniflari ham mumkin. Shunday qilib, shved demografi G. Sundbergning tasnifiga ko'ra, butun aholi uch yosh guruhiga bo'linadi: 0-14 yosh - bolalar; 15-49 yosh - ota-onalar; 50 yosh va undan katta - bobo va buvilar. Muallif aholining umumbashariy qonuniyatlaridan biri bu ota-onalar (50%) nisbatining doimiyligi, deb hisoblagan va bolalar va bobo-buvilar nisbatiga qarab aholining yosh tarkibining uch turini aniqlagan (3.6-jadval).

3.6-jadval

Aholining yosh tarkibining turlari

Yosh guruhi, yillar	Aholining yosh tarkibi,%		
	Progressiv	statsionar	regressiv
0—14	40	27	20
15—49	50	50	50
50 va undan katta	10	23	30

Aholi yosh tarkibining birinchi turi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xosdir; uchinchisi rivojlanganlar uchun. Ikkinchi turga o'tish davridagi davlatlar kiradi.

3.6-misol. 3.6.-jadvaldagi va mavjud ma'lumotlarga ko'ra, 3.7-jadvalni to'ldiring:

- 2011 va 2022 yillardagi aholining yosh tarkibi;
- yosh strukturasining tabiati (progressiv, statsionar yoki qayta progressiv);
- tuzilmaviy o'zgarishlarning normalangan koeffitsientlaridan foydalanish, aniqlash

strukturaviy hodisalarning turini ajratish, natijalarni sharhlash.

Shu sababli demografik yukning o'xshash ko'rsatkichlari quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

$$\mathbf{K_{0\text{-}14}} = \frac{A_{0-14}}{A_{15-49}} * \mathbf{1000} \ \mathbf{(3.8)}$$

$$\mathbf{K_{50+}} = \frac{A_{50+}}{A_{15-49}} * \mathbf{1000} \ \mathbf{(3.9)}$$

3.7-jadval

Aholining yoshiga, odamlariga qarab taqsimlanishi

Yoshi	2011	2022
Jami aholi soni	29123.4	35271.3
0—14	8539.7	10518.5
15—49	16587.2	18450.4
50 va undan ortiq	3996.5	6302.4

Aholi statistikasi va demografiyada aholi tarkibini o'rganishga alohida e'tibor berilishi kerak. Bundan tashqari, bu holda struktura umumiy aholi tarkibini aks ettiruvchi va aniqlangan hodisalar turlarining tarqalishini tavsiflovchi tipologik guruhlash bo'yicha hisoblanadi. Hodisalarning uch turi mavjud: ahamiyatsiz (birliklarning minimal nisbati bo'lgan guruh), dominant (aholining 60-80% birliklari to'plangan guruh) va ustuvor (eng keng tarqalgan hodisa turi). Agar turli hududlardagi agregatlarning tuzilishidagi farqlar o'rganilsa, ular "tarkibiy farqlar" ni va ma'lum vaqt oralig'ida bir ob'yekt uchun "tarkibiy o'zgarishlar" ni anglatadi. Strukturaviy farqlarni (o'zgarishlarni) baholash uchun bir qator mutlaq va nisbiy (normativ) ko'rsatkichlar mavjud. Mumkin bo'lgan farqlarning (smenaning)

me’yoriy koeffitsientlari eng realdir. Tuzilishlardagi farqlarni va ularning o’ziga xoslik darajasini aniqlash uchun Gatev koeffitsienti va Ryabsev koeffitsienti hisoblanadi:

$$\mathbf{K_{Gateva}} = \sqrt{\frac{\sum(\boldsymbol{d_1}-\boldsymbol{d_0})^2}{\sum \boldsymbol{d_1^2}+\sum \boldsymbol{d_0^2}}} * \mathbf{100\%} \ \mathbf{(3.10)}$$

$$\mathbf{K_{Ryabseva}} = \sqrt{\frac{\sum(\boldsymbol{d_1}-\boldsymbol{d_0})^2}{\sum(\boldsymbol{d_1}+\boldsymbol{d_0})^2}} * \mathbf{100\%} \ \mathbf{(3.11)}$$

bu yerda d_1 va d_0 - mos ravishda joriy va bazaviy davrlarda 1 yosh guruhi aholisining ulushi.

Ko’pgina tarkibiy o’zgarishlar (farqlar) koeffitsientlaridan farqli o’laroq, masalan, Kazenets, Szalay, Gatev va boshqalar koeffitsientlari, Ryabsev koeffitsienti atributiv shkala mavjudligi sababli populyatsiya tarkibini tahlil qilish uchun keng qo’llaniladi, ya’ni tuzilmalardagi aniqlangan farqlarni baholash va ularning o’ziga xoslik darajasi[1] (3.8-jadval).

3.8-jadval

Strukturaviy farqlarni atributiv baholash shkalasi Ryabsev koeffitsienti qiymatlariga ko’ra

Ryabsev koeffitsientining qiymati %	O’rganilayotgan strukturadagi farqlar darajasini baholash
0.0-3.0	Bir xil tuzilmalar
3.1-7.0	Strukturaviy farqlarning juda past darajasi
7.1-15.0	Strukturaviy farqlarning past darajasi
15.1-30.0	Strukturaviy farqlarning sezilarli darajasi
30.1-50.0	Strukturaviy farqlarning sezilarli darajasi
50.1-70.0	Tarkibiy farqlarning juda muhim darajasi
70.1-90.0	Qarama-qarshi turdagi tuzilmalar
90.1 va undan yuqori	Tuzilmalarning to’liq qarama-qarshiligi

Hisoblash jadvali yordamida strukturani va ikkala koeffitsientni hisoblaymiz (3.9-jadval).

3.9-jadval

Hisoblash jadvali

Yosh	salmog'i, %		Hisoblangan ma'lumotlar			
	2011 y	2022 y	$((d_1+d_0)/2)^2/100$	$(d_1+d_0)^2$	D_1^2	D_0^2
0-14	29.3	29.8	8.7	3492.8	888.0	858.5
15-49	57.0	52.3	29.9	11946.5	2735.3	3249.0
50 va yuqori	13.7	17.9	2.5	998.6	320.4	187.7
Jami	100	100	41.1	16437.9	3943.7	4295.2

Guruhlashtirish shuni ko'rsatadiki, 2011 va 2022 yillarda ustuvor guruh ikkinchi guruh (ota-onalar guruhi) (57.0 va 52.3%) bor edi, ahamiyatsiz va dominant guruhlar ham 11 yil davomida o'zgarmadi, mos ravishda birinchi (bolalar) va ikkinchi va uchinchi guruhlar (ota-onalar va buvilar) yig'indisi. .

Olingan natijalarga asoslanib aytishimiz mumkinki, 2011 yilda ham, 2022 yilda ham. O'zbekiston aholisining yosh tarkibi uchinchi turga tegishli, regressiv.

$$\mathbf{K_{Gateva}} = \sqrt{\frac{26.96}{4055+3992.18}} \mathbf{*0.058*100\% = 5.8\%}$$

$$\mathbf{K_{Ryabtseva}} = \sqrt{\frac{26.96}{16069.12}} \mathbf{*100\% = 4.1\%}$$

Ryabsevning atributiv baholash shkalasiga asoslanib, biz sanoqlararo davrda tuzilmada deyarli hech qanday o'zgarishlar bo'lmagan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Ushbu 11 yil davomida aholining mutlaq o'sishiga kelsak, umuman olganda, mamlakatda aholining mutlaq qisqarishi kuzatilmoqda, shu bilan birga: reproduktiv yoshdan kichik toifada aholi toifalari bo'yicha 1.0 foizga ko'paydi. Reproduktiv yoshdagi aholi soni 8.2 foizga kamaydi, reproduktiv yoshdan kattalar toifasi esa 30.7 foizga oshgan. Ushbu tendensiyani 2011-2022 yillar uchun noqulay deb izohlash mumkin, yangi demografik to'lqin. Ammo demografik to'lqin nima ekanligini tushunish uchun yosh-jinsiy piramida nima ekanligini tushunish kerak.

Yosh-jins piramidasi ikki tomonlama chiziqli diagramma bo'lib, unda x o'qi ma'lum yoshdagi aholini, y o'qi esa yoshni (bir yoki besh yoshli yosh guruhlari) ko'rsatadi. Erkak populyatsiyaning kattaligi

odatda ordinata o’qining chap tomoniga, ayol populyatsiyasining o’ng tomoniga chiziladi. Boshqacha qilib aytganda, jinsiy yoshdagi piramida ma’lum bir sanada ma’lum bir hudud (odatda mamlakat) aholisining yosh-jinsiy tarkibining grafik tasviridir. Grafikning asosi yoki pastki qismi bolalar va o’smirlar sonini, o’rta qismida - mehnatga layoqatli aholini, yuqori qismida - nafaqaxo’rlarni aks ettiradi. Agar uzoq vaqt davomida aholi soni va tuzilishiga bevosita ta’sir ko’rsatadigan demografik jarayonlar (tug’ilish va o’lim darajasi) bir xil guruhdagi erkaklar va ayollar uchun bir xil bo’lib qolgan bo’lsa, unda jinsiy yoshdagi piramida teng yonli uchburchak shaklida ko’rinadi. Aslida, bu sodir bo’lmaydi, chunki tug’ilish va o’lim chastotasi vaqt o’tishi bilan va ba’zan juda sezilarli darajada o’zgarib turadi. Tug’ilganlar sonining kamayishi grafikda (piramida) "truba" hosil qiladi. Va aksincha, tug’ilganlar sonining ko’payishi grafikda (piramida) "protrusion" hosil qiladi. Piramidadagi bunday "depressiyalar" va "chiqindilar" vaqti-vaqti bilan har 25-30 yilda bir marta takrorlanadi va demografik to’lqin deb ataladi.

Grafik sizga barcha yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar soni va aholining ma’lum jins va yosh guruhlari nisbati to’g’risida juda ko’p ma’lumotlarni vizual baholash imkonini beradi.

Aholining yosh tarkibi nuqtai nazaridan uch turdagi jins va yosh piramidalari va shunga mos ravishda populyatsiyaning ko’payishining har xil turlariga mos keladigan uch turdagi piramida shakllari mavjud:

1) progressiv (piramida shakli - konus) - yosh avlod soni ota-onalar va bobo-buvilar avlodlari sonidan ustun turadi, ya’ni piramida keng asosga ega (O’zbekiston aholisining jinsi va yosh tarkibi 1897, 1926, 1939, 1959);

2) statsionar tip (qo’ng’iroq shakli) - yoshlar va bobo-buvilar avlodlari sonining yetarlicha muvozanatli nisbati (1979,1989);

3) regressiv tip (piramida shakli - urn) - ota-onalar avlodi bolalar avlodi bilan to’ldirilmaydi - piramida tor asosga va tor tepaga ega (2002).

Jadvalda ma’lum bir jins va yosh guruhining raqamli nisbatlarini vizual tarzda tasavvur qilishning iloji yo’qligiga rozi bo’ling, ammo grafik (jinsiy va yosh piramidasi) buni amalga oshirishga imkon beradi (3.2-rasm).

2022 yil 9 oktyabr holatiga ko’ra O’zbekiston Respublikasi aholisi

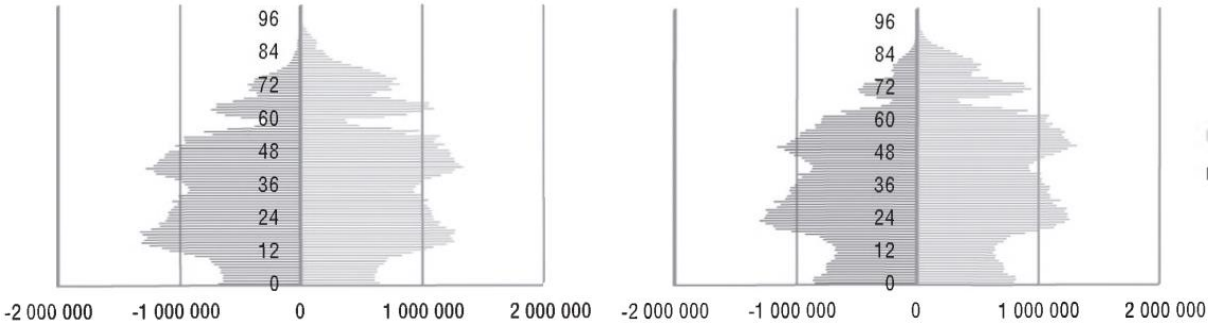

2011-yil (chapda ayollar, o’ngda erkaklar) **2022-yil (chapda ayollar, o’ngda erkaklar)**

3.2.-rasm. O’zbekiston Respublikasi aholisi (2011 va 2022 yillar)

Agar siz 2011 yilgi piramidaga diqqat bilan qarasangiz, uning asosi (2010 yil oktyabrdan 2011 yil oktyabrgacha tug’ilgan) biroz oldin tug’ilgan bolalar sonidan biroz kattaroq ekanligini ko’rishingiz mumkin. Bir yoshdan etti yoshgacha. Bu bolalar, ota-onalar, ularning o’zlari 1980-yillarning nisbatan katta avlodi (grafikda bular 20-30 yoshdagi erkaklar va ayollardir, lekin 25-30 yoshning o’zi ham eng ko’p reproduktiv hisoblanadi). Ularning ota-onalari, o’z navbatida, 40-50 yoshli ota-onalar avlodining farzandlaridir (biz piramidada demografik bo’rtib ko’ramiz). Shunga ko’ra, bir yoshdan etti yoshgacha bo’lgan aholi sonining pastligini bular 1990 yil avlodi bolalari ekanligi bilan izohlash mumkin. Bu o’n yillik esa mamlakatimizda murakkab ijtimoiy-iqtisodiy muammolar (SSSRning parchalanishi, ma’muriy-buyruqbozlik tuzumidan bozor munosabatlariga o’tish va boshqalar) bilan xarakterlanadi.

Shu bilan birga, demografik tushkunlik 35-40 yoshli va 57-63 yoshli avlodlarda kuzatiladi: bu 1937-1939 yillarda tug’ilgan nisbatan kichik avlodlar va 1941-1945 yillardagi Ulug’ Vatan urushi davrida.

Shunga o’xshash o’zgarishlarni 2022 yil piramidasida ham ko’rish mumkin. Yana 5-15 yoshda demografik tushkunlikni kuzatish mumkin, piramida 2011 yilga nisbatan kengroq asosga ega (2022 yilda tug’ilgan bolalar soni deyarli 1,3 baravar ko’p edi). 2011 yilda tug’ilganlarga qaraganda ko’proq); 65-70 yosh oralig’idagi demografik tubanlik va boshqalar keskinroq ajralib turadi.

Bundan tashqari, piramidalarga qaraganda, biz 2011 yilda ham, 2022 yilda ham ular urna shakliga ega degan xulosaga kelishimiz mumkin. Agar aholi tarkibida katta yoshdagi guruhlarning ulushi yildan-

yilga ortib borsa, biz demografik qarish haqida gapiramiz. Shunday qilib, aholining demografik qarishi - muayyan makon va zamonning muayyan sharoitlarida aholining umumiy sonidagi keksa odamlar ulushining ko'payishi. Bu uzoq muddatli demografik o'zgarishlar, aholining ko'payish xarakteridagi, tug'ilish va o'lim darajasi va ularning nisbatidagi o'zgarishlar, shuningdek, migratsiya natijasidir.

Aholining qarishining ikki turi mavjud:

1) pastdan qarish - bolalarning mutlaq soni va ulushining qisqarishi natijasida katta yoshdagi guruhlar ulushining ko'payishi;

2) yuqoridan qarish - o'rtacha umr ko'rishning ko'payishi, tug'ilishning past darajasi sharoitida keksa yoshdagi o'limning kamayishi hisobiga katta yoshdagi guruhlar ulushining oshishi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti aholining demografik qarishining quyidagi ko'lamini taklif qiladi: agar 65 yosh va undan katta yoshdagilarning umumiy aholi sonidagi ulushi 4% dan kam bo'lsa, aholi yosh; 4-7% - keksalik yoqasidagi aholi; 7% yoki undan ko'p - aholi keksa. Bu shkala barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda qo'llaniladi.

Agar mezon sifatida 60 yoshdan foydalanilsa, polshalik demograf E.Rossetning shkalasi qo'llaniladi (3.10-jadval).

3.10-jadval

Demografik keksalik shkalasi

Bosqich	60 va undan katta yoshdagi shaxslar Aholi qarish bosqichlari yuqori, jami aholiga nisbatan %da	qarilik darajasi
1	8 gacha	demografik yoshlar
II	8-10	Keksalikning birinchi ostonasi
III	10-12	Aslida qarish ostonasi
IV	12 va undan yuqori 12-14 14—16 16-18 18 va undan kattalar	Demografik qarilik Kirish darajasi O'rta daraja Yuqori daraja Yuqori darajada rivojlangan

Manba: Rosset e. Aholining qarishi - 20-asrning demografik muammosi. // Aholi muammolari . M.: Taraqqiyot, 1977. B. 103.

Rivojlangan miqyosga asoslanib, shuni ta'kidlash mumkinki, hech bir Yevropa mamlakati "yosh" aholi tarkibi bilan maqtana olmaydi (keksa aholisi bo'lgan mamlakatlar uchun yosh piramidalari kengaytirilgan tepa va toraygan bazaga ega). Bundan tashqari, XXI-

asrning boshlarida "yoshlar demografiyasi" atamasi faqat Janubiy Osiyo va Afrikaning ayrim mamlakatlariga tegishli.

Amalda mamlakatimizda aholi qarishining nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblash uchun qarish koeffitsienti qo'llaniladi:

$$\mathbf{K_{60+} = \frac{A_{60+}}{A} *100\% \ (3.11)}$$

bu yerda K_{60+} - qarish koeffitsienti;

A_{60+} - 60 yosh va undan katta yoshdagi aholi;

A - umumiy aholi.

Aholining demografik qarish jarayonlarini o'rganishga e'tibor bermaslik mumkin emas, chunki bunday jarayonning oqibatlari nikoh darajasining pasayishi, tug'ilishning kamayishi va o'limning ko'payishi va o'sishidir, ya'ni mehnatga layoqatli aholining demografik kamayishidir.

3.7-misol. O'zstat ma'lumotlariga ko'ra, qarilik uchun nisbiy taqqoslash qiymatlarini hisoblang.

Nisbiy taqqoslash qiymatlarini hisoblash uchun birinchi navbatda (3.11) formuladan foydalangan holda keksalik koeffitsientlarini hisoblash va har bir mamlakat aholisining keksa yoshiga baho berish kerak (3.12-jadval, 2 va 3-guruhlar) .

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, beshta mamlakatdan ikkita Yevropa mamlakati demografik qarilikning so'nggi bosqichida, Belorussiyada keksalarning ulushi Rossiyaga qaraganda yuqori. Ozarbayjon Kavkaz mamlakatlari orasida eng yosh bo'lib chiqdi, ammo uning 60 yoshdan oshgan aholisining salmog'i Tojikistondagi shu yoshdagi aholidan deyarli ikki baravar ko'p (3.12-jadval, 4-guruh).

3.11-jadval

MDHning ayrim mamlakatlari aholisi 2016 yil 1 yanvar holatiga
ming kishi

Davlatlar	Mamlakat aholisi, jami	shu jumladan 60 yoshdan oshganlar
Rossiya	146545	29794
Ozarbayjon	9706	948
Armaniston	2999	486
Belarusiya	9498	1955
Tojikiston	8551	439

3.12-jadval

Hisoblash jadvali

Mamlakat	Qarilik koeffitsienti, %	Aholi qarish bosqichlari va qarilik darajasi	Nisbiy taqqoslash qiymati, karra
Rossiya	20.3	Qarilikning yuqori darajada rivojlangan darajasi	4.0
Ozarbayjon	9.8	Qarilikning birinchi chegarasi	1.9
Armaniston	16.2	Qarilikning yuqori darajasi	3.2
Belarusiya	20.6	Keksalikning yuqori darajada rivojlangan darajasi	4.0
Tojikiston	5.1	Demografik yosh	-

3.2.2. Nikohlar va ajralishlar. Oila, uy xo'jaligi: tasnifi, ko'rsatkichlarning statistik tahlili

Yuqorida ta'kidlanganidek, aholining tabiiy harakatiga ta'sir etuvchi jarayonlar nikoh va ajralishlardir.

Nikoh - bu ijtimoiy muhit tomonidan tan olingan erkak va ayol o'rtasidagi jinsiy va iqtisodiy birlashma. So'nggi paytlarda nikohning turli shakllari ko'paymoqda: qonuniy ro'yxatga olingan, mehmon nikohi, qayta nikoh, de-fakto nikoh, guruh nikohi, rag'batlantirilgan nikoh va boshqalar. Bugungi kunda O'zbekistonda qonuniy ro'yxatga olingan nikoh mavjud. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaligi nikohning barcha shakllari umumiy nikohni saqlashni nazarda tutmaydi.

Bugungi kunda Rossiyada rasman tan olingan nikohning uchta shakli mavjud: cherkov, fuqarolik va konsensual (erkin) ittifoq (3.3-rasm). Cherkov nikohi - cherkovdagi to'y yoki turli diniy konfessiyalarning boshqa marosimlari natijasida tuzilgan nikoh. Bugun faqat fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organida ro'yxatga olingan, fuqarolik nikohi bo'lgan nikohlar qonuniy kuchga ega. Konsensual birlashmalarga birga yashaydigan erkak va ayol o'zlarini er va xotin deb hisoblaydigan va boshqalar tomondan tan olingan kasaba uyushmalari kiradi. Bunday holda, qonuniy ravishda ro'yxatdan o'tgan, cherkov yoki erkin ittifoqda bo'lgan shaxslar turmush o'rtoqlardir.

O'zbekiston Respublikasining oilaviy qonuni O'zbekistonda nikoh yoshini o'n sakkiz yosh deb belgilaydi. Nikoh tuzish uchun ushbu shartning asosiy va muhim talabi shundan iboratki, nikoh tuzayotgan shaxs FHDYo organiga ariza bergan paytda emas, balki nikohni davlat

ro’yxatidan o’tkazish vaqtida nikoh yoshiga etishi kerak. Shuni ta’kidlash kerakki, oila qonunchiligi nikoh yoshini nikoh uchun zarur bo’lgan minimal deb belgilaydi. Shu bilan birga, nikohga kiruvchi shaxslarning eng yuqori (chegaraviy) yoshi, shuningdek, nikoh tuzayotgan shaxslar o’rtasidagi yosh farqi qonun bilan belgilanmagan va shuning uchun ham cheklanmagan.

Turli mamlakatlar an’anaga ko’ra nikohning turli shakllarini tan oladilar. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin (3.3-rasm).

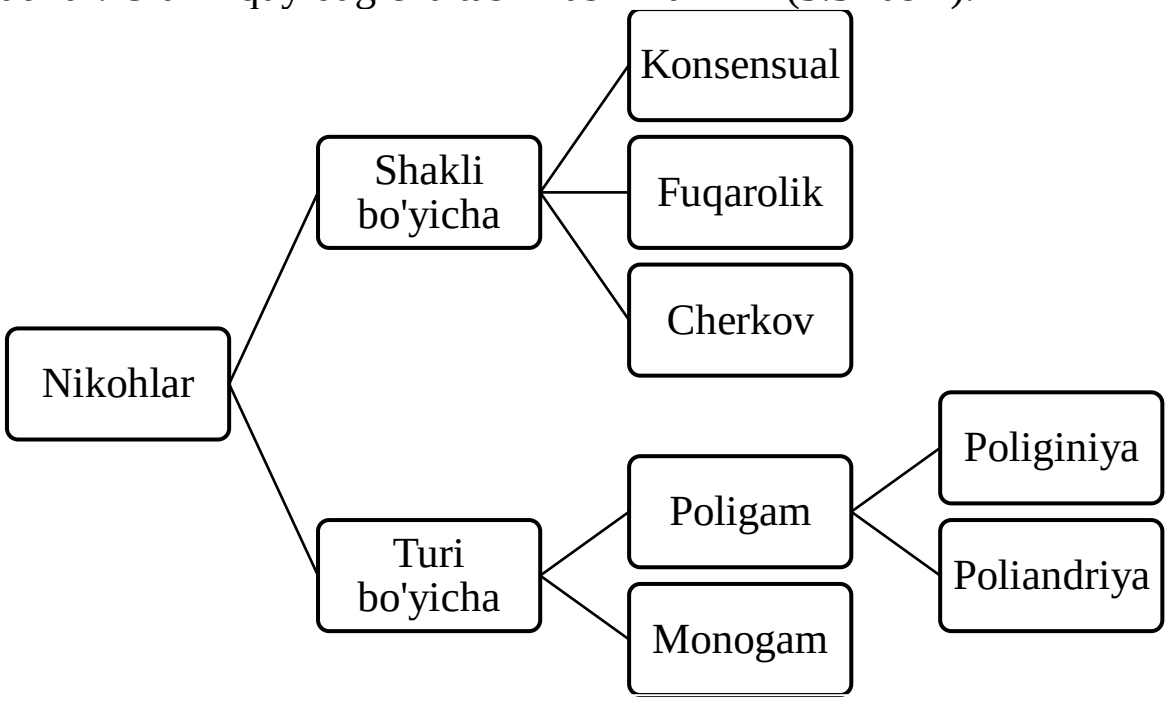

3.3-rasm. Nikoh turlari va shakllari

Monogamiya - bu tarixiy va madaniy sharoitlar bilan belgilanadigan nikoh va oila shakli, ittifoq bir erkak va bir ayol o’rtasida. Bugungi kunda dunyoda monogam nikohlar hukmronlik qilmoqda. Ko’pxotinlilik - bir erkak va bir necha ayol (ko’pxotinlilik) yoki bir nechta erkak va bir ayol (poliandriya) o’rtasida nikoh va oila birlashishi mumkin bo’lgan nikoh va oila shakli. Hozirgi kunda ko’pxotinlilik ayrim musulmon mamlakatlarida, poliandriya esa Okeaniya, Afrika va Janubiy Amerikaning ayrim xalqlarida uchraydi.

So’nggi paytlarda odatiy monogam nikohdan tashqari nikoh turlari ko’paymoqda. Mamlakatimizda norasmiy nikoh 1917 yildagi ijtimoiy tizimdagi o’zgarishlardan keyin o’zining eng muhim ko’lamini oldi, chunki o’sha paytda oilaviy qadriyatlar tizimida umumiy o’zgarishlar yuz berdi. Va faqat 1936 yilda SSSRning yangi Konstitutsiyasining qabul qilinishi bilan oila institutini mustahkamlash uchun nikohni rasmiy ro’yxatga olishning majburiy normasi joriy etildi.

Shaxsning demografik holatining eng muhim parametrlaridan biri bu oilaviy ahvoldir. So'nggi aholini ro'yxatga olishda aholining oilaviy ahvolining beshta toifasi ajratildi : 1) hech qachon turmushga chiqmagan; 2) turmush qurgan (de-fakto yoki konsensual ittifoqda); 3) bevalar (agar turmush o'rtoqlardan biri vafot etgan bo'lsa); 4) ajrashgan (nikoh FHDYo tomonidan rasman bekor qilingan) va 5) ajralgan (nikoh buzilgan, nikoh qonuniy ravishda bekor qilinmagan)[1] .

Ajralish - bu nikohning buzilishi. Ajralish sud yoki FHDYo tomonidan qonuniy ravishda rasmiylashtiriladi va nikohdan ajralish to'g'risidagi hujjatlar FHDYo tomonidan beriladi. Agar ikkala tomon ham ajralishga rozi bo'lsa va umumiy bolalar bo'lmasa, barcha protsedura FHDYo bo'limida amalga oshiriladi.

Aholining oilaviy ahvoli (sharti) bo'yicha taqsimlanishiga qarab nikoh tuzilmasi shakllanadi. Qoida tariqasida, nikoh tuzilmasini hisoblashda ular aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari yoki aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga (joriy yozuvlar) yaqin ma'lumotlarga asoslangan bir lahzalik ma'lumotlardan foydalanadilar. Aholini ro'yxatga olish davrlari o'rtasida hisob-kitoblarni amalga oshirish juda qiyin. Nikoh va ajralishlarning nisbiy ko'rsatkichlari umumiy koeffitsientlar bo'lib, ularni hisoblash uchun joriy yozuvlar bo'yicha ma'lumotlar qo'llaniladi:

$$\mathbf{K_n = \frac{N}{S} *1000 \ (3.12)}$$

$$\mathbf{K_{aj} = \frac{AJ}{A} *1000 \ (3.13)}$$

bu yerda K_n - umumiy nikoh darajasi;
N - yiliga tuzilgan barcha nikohlar soni;
K_{aj} - umumiy ajralish darajasi;
AJ - bir yil ichida bekor qilingan barcha nikohlar soni;
A - o'rtacha yillik aholi.

3.7-misol. O'zstat ma'lumotlarini (3.13-jadval) hisoblash kerak -. a) nikoh va ajralishlarning umumiy ko'rsatkichlari; b) tuzilgan va ajrashgan nikohlar sonining dinamikasini aniqlash; v) 2017 yildan 2022 yilgacha bo'lgan davrda kelin va kuyovlarning yoshi bo'yicha nikohlar tarkibi; d) 1000 ta nikohga qancha ajralishlar to'g'ri keladi.

Yuqorida taklif qilingan formulalar yordamida biz hisob-kitoblarni amalga oshiramiz, biz ularni hisoblash jadvali shaklida taqdim etamiz (3.14-jadval).

Natijada, har bir hisoblangan ko'rsatkich bo'yicha nikohlar sonining qisqarishi va tugatilgan uyushmalar sonining ko'payishi tendensiyasi aniq ekanligini ta'kidlash mumkin.

Bunday dinamika, shubhasiz, tug'ilishga salbiy ta'sir qiladi. Axir, mamlakatimizda hali ham bolalarning tug'ilishi va tarbiyasini iqtisodiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha yetarlicha konservativ qonunlar mavjud. Shu munosabat bilan, ko'pchilik er-xotinlar bolaning tug'ilishi turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlar rasmiylashtirilgandan keyin sodir bo'lishi kerak degan fikrda.

Nikoh va ajralishlarning umumiy ko'rsatkichlari unchalik ma'lumotga ega emas, chunki ular turmush qurmagan barcha aholi uchun, shuningdek, nikoh yoshiga etganlar va turmush qurmaganlar uchun hisoblanadi. Nikoh yoshiga etgan aholi to'g'risida ma'lumot olish uchun maxsus nikoh koeffitsientini hisoblashga murojaat qilish kerak:

3.13 - Jadval

Yillar	O'zbekiston aholisi, ming kishi	Nikohlar soni jami, kishi	Nikohlar soni shahar, kishi	Nikohlar soni qishloq, kishi	Ajrimlar soni jami, kishi	Ajrimlar soni shahar, kishi	Ajrimlar soni qishloq, kishi
2017	32120.5	306197	138681	167516	31929	19618	12311
2018	32656.7	311379	145756	165623	32326	19699	12627
2019	33255.5	310899	147501	163398	31389	19475	11914
2020	33905.2	296751	141605	155146	28233	17335	10898
2021	34558.9	305211	149173	156038	39349	24274	15075
2022	35271.3	296689	149096	147593	48733	30086	18647

3.14 - Jadval, ming kishi

Yil	O'zbekiston aholisi	Nikohdan o'tganlar soni	Umumiy aholiga nisbatan salmog'i, ‰	Ajrimlar soni	Umumiy aholiga nisbatan salmog'i, ‰
2017	32120.5	306.197	9.5	31.929	0.99
2018	32656.7	311.379	9.5	32.326	0.98
2019	33255.5	310.899	9.3	31.389	0.94
2020	33905.2	296.751	8.8	28.233	0.83
2021	34558.9	305.211	8.8	39.349	1.13
2022	35271.3	296.689	8.4	48.733	1.38

Misol. 2022 yilgi aholini ro’yxatga olish ma’lumotlariga ko’ra, O’zbekistonda 16 yosh va undan katta yoshdagi jami aholi soni 35.3 million kishini, shu jumladan 17.5 million ayollar va 17.8 million erkaklarni tashkil etdi. Ulardan mos ravishda 12.2 va 12.1 million kishi turmush qurgan. Maxsus nikoh stavkasini va xususiy maxsus nikoh stavkalarini hisoblash kerak, biz tekshirishni amalga oshiramiz.

Maxsus nikoh koeffitsientini (3.14) formuladan foydalanib hisoblash mumkin (aniqlangan nikohlar soni, chunki hisob-kitob 16 yosh va undan katta aholi uchun amalga oshiriladi):

K_{mn} = (24.3/35.3)*1000 = 688 promilla

Shunday qilib, 2022 yilgi aholini ro’yxatga olish natijalariga ko’ra, 688 kishi turmush qurgan nikoh yoshidagi har 1000 aholidan.

Xususiy nikoh stavkalarini hisoblash uchun miqdoriy ko’rsatkichlar qo’llaniladi, turmush qurgan erkaklar va ayollar haqidagi ma’lumotlar, ya’ni butun aholining bir qismi (bu holda, aholi yoshi butun aholi hisoblanadi

18 yosh va undan katta va uning tarkibiy qismlari erkaklar soni va belgilangan yoshdagi ayollar). Hisoblash quyidagicha bo’ladi:

$$\mathbf{K_e^n = (12.1/17.8)*1000 = 680 \text{ promilla}}$$
$$\mathbf{K_a^n = (12.2/17.5)*1000 = 697 \text{ promilla}}$$

ya’ni 18 yosh va undan katta yoshdagi har 1000 erkakka 680 ta turmush qurgan erkak to’g’ri keladi. 18 va undan katta yoshdagi har 1000 ayolga 697 nafar turmushga chiqqan ayol to’g’ri keladi.

Sinov xususiy nikoh stavkalari orqali maxsus nikoh stavkasini hisoblashni o’z ichiga oladi. Biz guruhlangan ma’lumotlar bilan ishlaganimiz uchun (jins bo’yicha guruhlash), biz xususiy nikohning o’rtacha ko’rsatkichlari asosida umumiy nikoh darajasini hisoblaymiz. Shuni hisobga olish kerakki, jami erkaklar va ayollar soni bir xil emas, shuning uchun biz erkaklarning ulushini va 18 yosh va undan katta yoshdagi ayollarning umumiy yoshidagi ulushini hisobga olgan holda o’rtacha o’tkazamiz. 18 yosh va undan katta (ya’ni, o’rtacha arifmetik og’irlik formulasidan foydalangan holda):

$$\mathbf{K_{br}^{16+} = \frac{680*17.8+697*17.5}{17.8+17.5} = 688‰}$$

Shuningdek, nikohlanuvchi aholi uchun xususiy nikoh stavkalarini hisoblash mumkin, bu holda kasr hisoblagichida nikohlar soni

to’g’risidagi ma’lumotlar bo’lishi kerak, maxrajda esa nikoh yoshidagi ayollar (erkaklar) soni to’g’risidagi ma’lumotlar bo’lishi kerak, ya’ni turmushga chiqmagan, turmush qurmagan, ajrashgan, beva va boshqalar.

Turli yosh guruhlarida nikoh ko’rsatkichlarining farqlarini tushunish uchun yoshga oid nikoh ko’rsatkichlarini hisoblash mumkin, ya’ni muayyan yosh guruhidagi nikohlar soni to’g’risidagi ma’lumotlar belgilangan yosh oralig’idagi umumiy o’rtacha yillik aholi soni bilan taqqoslanadi.

Ajralishlar ko’rsatkichlari bilan ishlashda shunga o’xshash hisoblashlar bo’lishi mumkin. Bunday holda, kasrning maxrajida turmush qurgan aholi soni to’g’risidagi ma’lumotlar bo’ladi.

Yuqoridagi ko’rsatkichlarni hisoblash uchun ishonchli ma’lumotlarni aholini ro’yxatga olish davrida olish mumkin, shuning uchun maxsus nikoh va ajralish ko’rsatkichlari ko’pincha aholini ro’yxatga olish davriga yaqin yillar uchun hisoblanadi.

Turmushga chiqmagan ayollar (18 yoshdan oshgan) sonining turmush qurmagan erkaklar soniga (18 yoshdan oshgan) nisbati sifatida hisoblangan oilaviy vaziyat ko’rsatkichi ham ma’lumotlidir:

$$\mathbf{K} = \frac{A_a^{18+}}{K_e^{18+}} * \mathbf{1000} \quad \mathbf{(3.15)}$$

N_a^{18+} (N_e^{18+}) - nikoh yoshidagi ayollar (erkaklar) soni; Nikoh jarayonining muhim ko’rsatkichi nikoh yoshi hisoblanadi, chunki bu ko’rsatkich tug’ilish darajasiga bilvosita ta’sir qiladi. Turmush qurganlarning yoshi to’g’risidagi ma’lumotlar manbalari aholini ro’yxatga olish, joriy buxgalteriya hisobi va maxsus so’rovlarda aks ettiriladi.

Yoshga qarab aholining nikoh holatining umumiy xarakteristikasi nikohning o’rtacha yoshi hisoblanadi. Statistik to’plamlarda va ma’lumotnomalarda ko’pincha ma’lum bir yoshda turmush qurganlar soni har bir yil uchun emas, balki yosh oralig’i sifatida ko’rsatiladi. Shunday qilib, turmush qurganlarning o’rtacha yoshini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaning:

$$\overline{X} = \frac{\sum(x_1 + 0.5n) * A_x}{\sum A_x} \quad \mathbf{(3.16)}$$

X - nikohning o’rtacha yoshi, yillar;

X_1 - yosh oralig’ining boshlanishi, yillar;

n - yosh oralig’i, yillar;

A_x - x yoshida turmush qurgan o’rtacha yillik aholi,

Misol. 3.15 jadvalga ko’ra, 2000, 2005, 2010, 2015, 2020, 2022 yillardagi nikohning o’rtacha yoshini hisoblashingiz kerak. Keling, o’n yildan o’n yillikdagi erkaklar va ayollarning o’rtacha nikoh yoshidagi o’zgarishlarni taqqoslaylik.

3.15-jadvalda birinchi va oxirgi yosh intervallari ochiq, shuning uchun mos ravishda bu intervallarning pastki va yuqori chegaralarini yopish kerak. Mamlakatimizda nikohning pastki chegarasi 16 yosh ekanligini hisobga olsak (garchi odamlar O’zbekiston Respublikasida 18 yoshda rasman turmush qurishadi) va 70 yoshdan oshgan nikoh ehtimoli ahamiyatsiz ekanligini hisobga olsak, har bir yosh oralig’ining uzunligi. Shunday qilib, n16-17 = 2 yil; n 18 - 24 = 7 yil, n25 - 34 = 10 yil; n35 - 70 = = 36 yil. Endi biz barcha mavjud ma’lumotlarni formulaga (3.16) almashtiramiz va natijani olamiz:

erkaklar uchun o’rtacha nikoh yoshi

$$\overline{X^{m}_{2000}} = \frac{(16+0.5*2)*2.5+(18+0.5*7)*809.5+(25+0.5*10)*328.4+(35+0.5*36)*178.8}{1319.3} = 27.9$$

ayollar uchun o’rtacha nikoh yoshi

$$\overline{X}_{2000}{}^{m} = \frac{(16+0.5*2)*19.2+(18+0.5*7)*933.3+(25+0.5*10)*201.5+(35+0.5*36)*165.1}{1319.3} = 26.7$$

Shunga o’xshash hisob-kitoblar natijalarini statistik jadval shaklida taqdim etamiz. 3.16-jadval.

3.16-jadval

Turmush qurayotganlarning o’rtacha yoshi, O’zbekiston, 1970-2022, yillar

Yil	Nikohning o’rtacha yoshi	
	erkaklar	ayollar
1970 yil	21.9	19.7
1980 yil	22.9	20.3
1990 yil	23.3	20.7
2000 yil	24.9	21.4
2010 yil	26.6	22.7
2022 yil	28.1	24.5

Hisob-kitoblardan ko’rinib turibdiki, ayollar va erkaklar uchun nikohning o’rtacha yoshi bir yildan olti yilgacha oshib bormoqda. Bu so’nggi yillarda yaqqol namoyon bo’layotganligini yana bir bor tasdiqlaydi: nikohning o’rtacha yoshining oshishi; oxirgi turmush qurmaslik yoshini oshirish; onalarning birinchi farzandini tug’ish yoshining oshishi va haqiqatda nikohda tug’ilish sonining kamayishi. Oila institutining biroz zaiflashishiga qaramay, uning asosida shakllangan ajralish stereotiplari hanuzgacha chuqur ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatga ega. Nikohlar va ajralishlar aholining tabiiy harakati jarayonlariga faol bilvosita ta’sir ko’rsatadigan omillardir. Shu munosabat bilan aholining gender tarkibini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratish lozim; erkaklar va ayollarning nikohga munosabati va buning natijasida jamiyatning asosiy ijtimoiy institutlaridan biri - oila institutidir.

So’nggi yillarda oila farovonligi mezoni sifatida nikoh va bolalar tug’ilishi birlamchi asosdir.

Norasmiy nikohlar soni borgan sari maqbul bo’lib bormoqda, jamiyat tomonidan qoralanmaydi va tobora ko’proq yosh avlod va ularning ota-onalari o’rtasida his-tuyg’ular va oilaviy hayotga tayyorlikning o’ziga xos sinovi bo’lib xizmat qilmoqda. Konsensual uyushmalar mamlakatimizda XX asr boshlarida 1917 yildan keyin o’zining eng muhim ko’lamiga ega bo’ldi. O’sha davrda oilaviy qadriyatlar tizimida umumiy o’zgarishlar yuz berdi. E.V.Belyakova ta’kidlaganidek, yangi fuqarolik sudlarida ajralishning osonligi va cherkov ajralish jarayonining sekinligi o’rtasidagi farq umumiy madaniy va demografik vaziyatga ta’sir qila olmadi. Faqat 1936 yilda oila institutini mustahkamlash uchun SSSRning yangi Konstitutsiyasi qabul qilinganda nikohni rasmiy ro’yxatga olishning majburiy normasi joriy etildi.

Shaxsning demografik holatining eng muhim parametrlaridan biri bu bir qator ijtimoiy-demografik va iqtisodiy sharoitlar ta’sirida shakllanadigan oilaviy holatdir. Oilaviy holat - bu bir vaqtning o’zida yashovchi odamlarning (shartli avlod) va ular bilan sodir bo’lgan demografik hodisalarning o’ziga xos xususiyati, fotosurati. Aholining oilaviy ahvoli, nikohning intensivligi va ajralishlar koeffitsienti to’g’risidagi ma’lumotlarning asosiy manbalarini maxsus tashkil etilgan statistik kuzatishlar - umumiy ro’yxatga olish, mikroro’yxatga olish va aholini tanlama so’rovlari orqali olish mumkin.

2023 yilda aholining reproduktiv rejalarini namunaviy kuzatish natijalariga ko’ra, erkaklar va ayollar nikohida yoshga bog’liq sezilarli o’zgarishlar kuzatilmoqda (3.17, 3.18-jadvallar).

3.17-jadval

Ayollar uchun birinchi nikoh yoshi, %

Birinchi nikoh yoshi (yillar)	Barcha turmush qurgan ayollar	Birinchi nikoh yili					
		2000 yilgacha	2000-2004	2005-2009	2010 - 2014	2015 - 2019	2020 - 2023
18 gacha	8.9	26.1	12.0	8.8	8.6	4.5	2.4
18-19	23.9	53.3	33.5	24.3	21.0	16.9	8.5
20-21	28.0	19.9	35.3	31.6	28.2	24.5	23.1
22-24	22.2	0.7	16.1	21.5	22.6	29.1	32.0
25 va yuqori	17.0	0.0	3.1	13.8	19.7	25.1	34.0
Barcha yosh guruhlari	100	100	100	100	100	100	100
O’rtacha yoshi	21.9	18.7	20.3	21.5	22.1	23.1	24.1

Manba: 2023 yilda aholining reproduktiv rejalarini tanlab kuzatish - tahliliy hisobot. URL: www.gks.ru

3.18-jadval

Erkaklar uchun birinchi nikoh yoshi, %

Birinchi nikoh yoshi, yillar	Barcha erkaklar turmush qurganlar	Birinchi nikoh yili					
		2000 yilgacha	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2019	2020-2023
18 gacha	2.3	2.6	3.5	2.3	2.9	0.9	0.6
18-19	6.8	7.9	9.9	6.3	7.5	3.7	2.1
20-21	22.6	29.0	26.9	21.1	14.4	15.6	10.6
22-24	36.0	40.3	30.6	35.4	33.2	33.8	34.7
25 vayuqori	32.1	20.2	29.1	34.7	42.1	46.0	52.0
Barcha yosh guruhlari	100	100	100	100	100	100	100
O’rtacha yosh	24.2	23.0	23.6	24.6	25.1	25.9	26.3

Manba: 2023 yilda aholining reproduktiv rejalarini tanlab kuzatish - tahliliy hisobot. URL: www.gks.ru

Ayollar orasida yosh guruhlaridagi tarkibiy o’zgarishlar sezilarli darajada o’zgardi: masalan, 2000 yilgacha ularning 80 foizi 20

yoshgacha turmushga chiqqan, dominant yosh guruhi esa 18-19 yoshdir. Ammo 2020 yildan beri vaziyat keskin o’zgardi: birinchi nikoh uchun dominant yosh 25 yosh va undan katta bo’lib, 21 yoshdan oshgan kogorta ustuvor hisoblanadi.

Erkaklar orasida ushbu ko’rsatkich dinamikasidagi o’zgarishlar yanada ziddiyatli bo’lib, ular 2010 yildan beri ayniqsa sezilarli.

Vaqt o’tishi bilan nikohning o’rtacha yoshini tahlil qilishda jiddiy farqlarni qayd etish mumkin, masalan, agar erkaklar birinchi nikohga 3,3 yildan keyin kirsa, ayollar esa 5,4 yildan keyin. Ikkinchisi, ayniqsa, oilada birinchi bolaning tug’ilishiga ta’sir qiladi.

(3.19-jadval). Jadvaldan ko’rinib turibdiki, birinchi va takroriy uyushmalarda davlatning yoshga bog’liq xususiyatlari kuzatiladi.

Agar statistik ma’lumotlar mavjud bo’lsa va tegishli ko’rsatkichlar hisoblansa, ajralishning asosiy sabablarini tahlil qilish mumkin.

Ijtimoiy-demografik tadqiqotlar natijalari shuni ko’rsatadiki, takroriy nikohlar, qoida tariqasida, nikohlarning umumiy sonining kichik qismini tashkil qiladi va ularning tarqalishi asosan ajralishlar va kichik yoshdagi bevalik darajasiga bog’liq sharoitlar. Nikohning buzilishining yuqori sur’atlari bilan takroriy uyushmalar ulushi ortadi. O’zbekistoonda rasman ro’yxatga olingan 100 ta kasaba uyushmasidan 10 ga yaqini tarqab ketadi. Ammo bu aholining yoshi va jinsi tarkibi hisobga olinmaganda, rasmiy statistikaning yillik natijalari.

3.19-jadval

Birinchi va ikkinchi nikohlar, %

Yosh,	ayollar		erkaklar	
	birinchi nikoh	birinchi nikoh emas	birinchi nikoh	birinchi nikoh emas
25 gacha	95.3	4.7	98.5	1.5
25-29	87.8	12.2	93.2	6.8
30-34	79.8	20.2	81.3	18.7
35-39	73.0	27.0	79.0	21.0

Manba: 2023 yilda aholining reproduktiv rejalarini tanlab kuzatish - tahliliy hisobot. URL: www.gks.ru

2011 va 2023 yillardagi O’zbekistonda aholini ro’yxatga olish paytida, aholining oilaviy ahvolining besh toifasi aniqlandi; 1) hech qachon turmushga chiqmagan; 2) turmush qurgan (de-fakto yoki konsensual ittifoqda); 3) bevalar (agar turmush o’rtoqlardan biri vafot etgan bo’lsa); 4) ajrashgan (nikoh FHDYo organi tomonidan rasman bekor qilingan); 5) ajralgan (nikoh buzilgan, nikohni qonuniy ravishda

buzish bo’lmagan). Ko’rsatkichlarning bunday guruhlanishi davom etayotgan demografik jarayonlarni batafsil o’rganish va tahlil qilish imkonini beradi (3.20-jadval).

3.20-jadval

Ma’lumotlarga ko’ra, O’zbekiston aholisining oilaviy ahvoli 2011 va 2022, ming kishi

Oilaviy ahvoli	Ikkala jins ham		erkaklar		Ayollar	
	2011	2022	2011	2022	2011	2022
16 yosh va undan katta aholi, jami: shundan:	20583.7	24752.8	10228.2	12292.9	10446.0	12459.9
turmush qurganlar	17310.9	20816.4	8499.6	10215.4	8889.5	10603.4
rasman ajrashgan	15227.2	3936.4	1729.2	2077.5	1556.5	1856.5

Manba: www.gks.ru

Nikoh va ajralishlar ko’rsatkichlarini o’rganishda aholi tarkibini oilaviy ahvolidan kelib chiqib tahlil qilishga alohida e’tibor beriladi. Aholining oilaviy ahvoli (sharti) bo’yicha taqsimlanishiga qarab, nikoh tuzilishi asosiy demografik belgilar - jins va yoshga ko’ra shakllanadi.

3.21-jadval

Aholining jinsi va yoshi bo’yicha oilaviy ahvoli, ‰

Aholi soni, shu jumladan yoshi, yillar	Nikohda bo’lganlar ulushi ,		shulardan: ro’yxatdan o’tgan nikohda bo’lganlar		Ajrashganlar ulushi		Hech qachon nikohda bo’lmaganlar ulushi		Ajrashganlar ulushi	
	erkak	ayol	erkak	ayol	erkak	ayol	erkak	ayol	erkak	ayol
18-19	26.7	113.2	12.3	62.8	0.6	2.6	942.5	852.1	0.5	2.1
20-24	206.0	378.9	139.6	280.2	4.0	10.4	750.6	554.2	7.6	22.9
25-29	525.0	616.1	422.4	508.8	12.9	20.6	389.4	253.6	37.5	67.6
30-34	665.0	674.3	555.5	565.3	21.2	25.8	203.7	141.5	71.5	107.7
35-39	718.4	678.1	604.3	574.9	23.5	26.7	125.5	92.2	91.6	140.6
40-44	750.8	670.1	642.0	579.5	23.9	26.6	79.1	64.1	101.3	156.1
45-49	772.6	662.7	674.9	587.3	22.0	24.3	58.8	49.0	97.4	153.4
50-54	791.4	636.6	705.7	573.8	19.6	22.1	43.6	41.1	87.3	144.2
55-59	801.8	580.2	727.7	530.3	16.9	20.1	32.9	39.0	76.7	134.7
60-64	802.0	506.0	741.7	468.8	13.2	16.6	22.9	36.1	61.1	116.1
65-69	779.6	406.8	727.2	379.4	10.9	14.0	17.6	31.4	47.9	93.2

Muallifning hisob-kitoblari.

Qoida tariqasida, nikoh tuzilmasini hisoblashda ular aholini ro’yxatga olish ma’lumotlaridan yoki aholini ro’yxatga olish ma’lumotlariga (joriy yozuvlar) yaqin ma’lumotlardan faqat bir lahzalik ma’lumotlardan foydalanadilar. Aholini ro’yxatga olish davrlari

o’rtasida hisob-kitoblarni amalga oshirish juda qiyin. Nikoh darajasini baholash uchun ikki guruh ko’rsatkichlari qo’llaniladi: nikoh va oilaviy holat. Nikoh holatining tarkibiy ko’rsatkichlariga alohida e’tibor berilishi kerak. Nikoh ko’rsatkichlarini nikoh tuzilmasi ta’siridan tozalash uchun yoshga oid nikoh ko’rsatkichlarini hisoblash mumkin, ya’ni ma’lum bir yosh guruhidagi nikohlar soni to’g’risidagi ma’lumotlar belgilangan yosh oralig’idagi umumiy aholi soni bilan taqqoslanadi (3.21-jadval).).

Shuni ta’kidlash mumkinki, jinsga qarab tarkibiy ko’rsatkichlarni taqqoslashda quyidagi kogortalar eng aniq ajralib turadi:

- umuman turmush qurgan erkaklar va rasmiy uyushmalarda 50-64 yosh, ayollar orasida esa 30-55 yosh;
- hech qachon turmushga chiqmagan ayollar orasida, 50 yoshdan boshlab - 15‰;
- ajrashganlik asosida barcha yosh guruhlarida (deyarli 2-3 marta) ayollarning erkaklarga nisbatan sezilarli ustunligi kuzatilmoqda.

Ro’yxatga olinmagan nikohlar sonini aniqlash uchun hali ham aholini ro’yxatga olishdan foydalaniladi. Bu nikohlar reproduktiv xulq-atvorga nisbatan ma’lum o’ziga xos xususiyatlarga ega, shuning uchun ro’yxatga olinmagan nikohda bo’lganlar ulushiga va bu ko’rsatkichni yoshga qarab farqlashga alohida e’tibor qaratish lozim (3.21-jadval). Zero, bunday birlashmalarni yaratish chastotasining ortishi, shubhasiz, tug’ilishning pasayishiga va natijada aholining ko’payish rejimiga olib keladi. Boshqa tuzilmaviy o’zgarishlar erkaklar va ayollar o’rtasida xuddi shunday, turli darajadagi intensivlik bilan sodir bo’ladi. Aholining gender oilaviy holatini tahlil qilganda shuni ta’kidlash mumkinki, ko’rsatkichlar ayollarga nisbatan erkaklarda ijobiy natijalarning barqaror ustunligini qayd etadi (3.22-jadval). Bu yana bir bor tasdiqlaydiki, oilani qayta tiklash erkaklar uchun osonroq va shunga ko’ra, bu uyushmalarning unumdorligi ayollarga qaraganda erkaklar uchun yuqori.

Erkaklar bilan solishtirganda, ayollar, birinchidan, ajralish va beva qolish ehtimoli ko’proq (3.20-jadval) va oilaviy ahvoldagi bu gender farqi barcha yosh guruhlarida ko’rish mumkin (3.21-jadval), ikkinchidan, ular uzoqroq bo’lgan.

Pasayishi va ajralishlarning beqarorligi tendensiyasi aniq kuzatilayotganiga qaramay, 2010 yildan 2015 yilgacha nikoh darajasining bir oz, lekin o’rtacha yillik pasayishi kuzatilganligini aytish mumkin. Rasman ro’yxatga olingan nikohlar (yiliga 1,45% ga) va deyarli

bir xil va ajralishlarning qisqarishi (har yili o’rtacha 1,38% ga) (3.22-jadval) ni kuzatishimiz mumkin.

Shunday qilib, O’zbekiston aholisi hali ham nikohda yashashga intiladi.

3.22-jadval

2011 yildan 2023 yilgacha O’zbekistonda nikoh va ajralishlar dinamikasi (birlikda)

Yillar	Nikohlar	Ajrimlar	Ajrimlar ulushi promillada
2011	287793	18603	65
2012	299048	17879	60
2013	304859	24025	79
2014	296055	28811	97
2015	287582	29647	103
2016	275048	29340	107
2017	306197	31929	104
2018	311379	32326	104
2019	310899	31389	101
2020	296751	28233	95
2021	305211	39349	129
2022	296689	48733	164

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki har 1000 ta tuzilgan nikohga ajrimlar soni 2011 yilga nisbatan 2023 yilda sezilarli oshgan, ya’ni 2.52 martaga oshgan.

Oilaviy holatga ko’ra, demografiya bir nechta guruhlarni ta’minlaydi: hajmi bo’yicha; oilaviy ahvoli bo’yicha (to’liq yoki to’liq bo’lmagan oilalar); tuzilishi bo’yicha (oddiy (yadro) yoki murakkab oilalar); turi bo’yicha (monogam yoki ko’pxotinli oilalar; yadroli yoki murakkab oilalar).

Hozirgi vaqtda O’zbekistonda yadroviy oilalar ustunlik qilmoqda - bu bolasiz yoki bolali er-xotin bo’lishi mumkin; bitta ota-ona farzandli yoki ikki avlod oilasi.

Oddiy yadro oilalari rivojlanishining asl nusxasi 1947 yilda amerikalik olim P.Glik tomonidan taklif qilingan. Oddiy oilaning hayot siklining ushbu diagrammasi oilaning reproduktiv funksiyalari asosida qurilgan olti fazani o’z ichiga oladi (3.23-jadval).

Ushbu sxema ilmiy tadqiqotlarda keng qo’llanilgach, bir qator olimlar aniq tadqiqot vazifalariga qarab, uni ishlab chiqishning boshqa variantlarini taklif qilishdi. Ko’plab sotsiologik tadqiqotlar shuni

ko’rsatdiki, biologik qobiliyatiga ko’ra ko’p farzandli bo’lishi mumkin bo’lgan turmush o’rtoqlarning aksariyati asosan bir yoki ikkita boladan iborat kichik oilaga qaratilgan. Oddiy ko’paytirish uchun esa, rus demografi V.A. Borisovning hisob-kitoblariga ko’ra, uch yoki undan ortiq bolali oilalar umumiy oilalar sonining yarmidan ko’pini tashkil qilishi kerak. Ijtimoiy-demografik siyosatning maqsadi o’rta oila (3-4 bolali) bo’lishi kerak[1]. Qarindoshlikka asoslangan oila tarkibining tipologiyasini alohida ajratib ko’rsatishimiz mumkin: a) bitta er-xotin farzandli va farzandsiz oilalar; b) bitta farzandli er-xotin va ota-onadan birida farzandsiz oilalar; v) er-xotinning bir ota-onasi bo’lgan bolalari bo’lgan bitta er-xotin va farzandsiz oilalar; d) ikki yoki undan ortiq turmush qurgan, farzandli yoki farzandsiz, bitta turmush o’rtog’i (yoki usiz) va boshqa qarindoshlari (yoki ularsiz) bo’lgan oilalar; e) ona va bolalardan iborat oilalar; f) ota va bolalardan iborat oilalar; g) bolali ona va onaning (otaning) ota-onasidan biridan iborat oilalar; z) otaning (onaning) ota-onasidan biri bo’lgan bolalari bo’lgan otadan iborat oilalar; i) boshqa oilalar.

3.23-jadval

Oilaviy hayot siklining bosqichlari diagrammasi

Oilaviy hayot siklining bosqichi	Oilaviy hayot siklining tegishli bosqichlarini tavsiflovchi hodisa	
	Boshlanishi	Oxiri
1. Shakllanish	Nikoh	Birinchi farzandning tug’ilishi
2. O’sish (kengayish)	Birinchi bolaning tug’ilishi	Oxirgi bolaning tug’ilishi
3. O’sishning tugashi	Oxirgi bolaning tug’ilishi	Birinchi bola ota-ona uyini tark etadi
4. Kamaytirish	Birinchi bola ota-ona uyini tark etadi	Oxirgi bola ota-ona uyini tark etadi
5. Kamaytirishning oxiri	Oxirgi bola ota-ona uyini tark etadi	Bir turmush o’rtog’ining o’limi
6. Oilaning buzilishi	Turmush o’rtog’idan birining o’limi	Tirik qolgan turmush o’rtog’ining o’limi

Oila asosiy ijtimoiy institutlardan biri bo’lib, uning asosiy vazifalari: bolalarni tug’ish va ularga g’amxo’rlik qilish; bolalarni ijtimoiylashtirish; uy xo’jaligi va boshqalar. Oila tarkibi va rivojlanishini batafsil tahlil qilish faqat aholini ro’yxatga olish paytida olingan

[1] Vaqt seriyalari ko’rsatkichlarini taqqoslash qoidalari 3.2-bandda batafsil ko’rib chiqiladi. Vaqt bo’yicha aholining tarkibi va tuzilishini statistik o’rganish

materiallar asosida aniqlanishi mumkin. Mavjud statistik ma’lumotlar, FHDYo organlari, politsiya va migratsiya xizmati tomonidan amalga oshirilgan yozuvlar mamlakat aholisining haqiqiy rasmini ta’minlamaydi. 2011 va 2023 yillardagi aholini ro’yxatga olish dasturlarining asosiy tashkiliy, o’xshash bo’lsa kadrlar, moliyaviy masalalar va uslubiy qoidalaridan boshlab, ularning natijalarini solishtirish mumkin bo’ladi. Va aholini ro’yxatga olish ma’lumotlari va 2011 yildan beri biroz noto’g’ri O’zbekiston uchun 1989 yilgi aholini ro’yxatga olish ma’lumotlari bilan taqqoslandi, yangi ma’lumotlar o’zbek oilalarining hozirgi holatini yetarlicha batafsil aks ettiradi. 18, 17, 16, 15, 7, 3 yoshgacha va bir yoshgacha bo’lgan bolalar soni bo’yicha kichik, o’rta va ko’p bolali oilalar sonining guruhlari mavjud bo’lib, bu ularning mavjudligini tahlil qilish imkonini beradi, ya’ni go’daklari bo’lgan oilalar, bolalar bog’chalariga, umumiy ta’lim muassasalariga va boshqalarga kirish yoshidagi bolalar; o’smirlik davridagi bolalar, turmush qurishning boshlang’ich yoshi va boshqalar. Va bu keyingi tadqiqotlar va prognozlarni ishlab chiqish uchun keng materialdir (3.24-jadval).

3.24-jadval

O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish 2011 yil	**O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish 2023 yil**
Xususiy uy xo’jaliklari, uysiz uy xo’jaliklari va ularni O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha kattaligi bo’yicha guruhlash.	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha xususiy va jamoaviy uy xo’jaliklari, uysiz uy xo’jaliklari aholisi.
18 yoshgacha bo’lgan bolalarning turi, kattaligi va soni bo’yicha ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ekti bo’yicha uy xo’jaliklari hajmi bo’yicha xususiy uy xo’jaliklari
O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari tomonidan 18 yoshgacha bo’lgan bolalarning turi, kattaligi va soni bo’yicha ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari	Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari 18 yoshgacha bo’lgan bolalarning turi, kattaligi va soni bo’yicha yoshi
Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, uy xo’jaligi a’zolarining kattaligi va fuqaroligi bo’yicha	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari tomonidan 18 yoshgacha bo’lgan bolalarning turi, hajmi va soni bo’yicha ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari.
Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, ularning kattaligi	Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, milliy bir

va uy xo’jaligi a’zolarining fuqaroligi bo’yicha O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari tomonidan	xillik va uy xo’jaliklarining kattaligi bo’yicha.
Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, iqtisodiyotda band bo’lganlar soni va qaramog’idagilar soni bo’yicha	Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ekti bo’yicha milliy bir xillik va uy xo’jaliklari hajmi bo’yicha.
Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, iqtisodiyotda band bo’lganlar soni va O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha qaramog’idagilar soni bo’yicha	Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, 15 yoshga to’lgan iqtisodiyotda band bo’lganlar soni bo’yicha. -72 yosh va qaramog’idagilar soni
Bir kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklarining aholisi, yashash manbalari va yosh guruhlari bo’yicha	Ikki yoki undan ortiq kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklari, 15-72 yoshdagi iqtisodiyotda band bo’lganlar soni va O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha qaramog’idagilar soni.
Bir kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklarining aholisi, yashash manbalari va O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha yosh guruhlari bo’yicha	Bir kishidan iborat xususiy uy xo’jaliklarining aholisi, asosiy yashash manbai va yosh guruhlari bo’yicha.
yosh guruhlari bo’yicha xususiy uy xo’jaliklarining aholi soni Jins va yosh guruhlari bo’yicha xususiy uy xo’jaliklari aholisi	yosh guruhlari bo’yicha xususiy uy xo’jaliklarining aholisi O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha yosh guruhlari bo’yicha xususiy uy xo’jaliklarining aholisi
-	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari bo’yicha jamoaviy uy xo’jaliklarining jinsi va yosh guruhlari bo’yicha aholi soni
	Kollektiv uy xo’jaliklarining jins va yosh guruhlari bo’yicha aholi soni 18 yoshgacha bo’lgan bolalarning kattaligi va soni bo’yicha xususiy uy xo’jaliklariga kiritilgan oila birliklari
-	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari tomonidan 18 yoshgacha bo’lgan bolalarning kattaligi va soni bo’yicha xususiy uy xo’jaliklariga kiritilgan oilaviy birliklar:

	- bolalarning yosh guruhlari bo’yicha xususiy uy xo’jaliklari tarkibiga kiruvchi oilaviy birliklar; - uy xo’jaliklarining jinsi va yosh guruhlari bo’yicha soni.

Yuqorida aytib o’tilganidek, oila - bu uy xo’jaligining bir turi. Uy xo’jaliklari a’zolarining oilaviy ahvoliga ko’ra tasniflanadi; hajmi va tuzilishida. Shunday qilib, oilaviy holatga ko’ra, uy xo’jaliklari oilaviy uy xo’jaliklariga (qarindoshlar yoki qarindoshlardan iborat) bo’linadi; guruh (oilaviy bo’lmagan), jamoaviy uy xo’jaliklari (mehribonlik uylari, kazarmalar va boshqalar) va aralash (ular oilaviy va guruh uy xo’jaliklarini birlashtiradi).

Uy xo’jaliklari kattaligi bo’yicha bir necha kishidan iborat guruh yoki bitta bo’lishi mumkin.

Ularning tuzilishiga ko’ra oddiy va murakkab uy xo’jaliklari farqlanadi. Birinchisiga yakka va yadroli oilalar, ikkinchisiga guruh va aralash oilalar kiradi.

So’nggi paytlarda xususiy (yakka tartibdagi kvartiralar, an’anaviy turar-joylar va boshqalar) va uy-joysiz uy xo’jaliklari ham ajralib turdi (bularga barcha mulkini o’zlari bilan olib yuradigan doimiy yashash joyi bo’lmagan odamlar kiradi).

Uy xo’jaliklarini tavsiflash va baholash uchun quyidagi ko’rsatkichlar ham qo’llaniladi:

- uy xo’jaliklarining a’zolarining yashash joylari bo’yicha tarkibi (uy xo’jaliklarining umumiy sonidagi qishloq va shahar uy xo’jaliklarining mutlaq soni va ulushi);
- uy xo’jaligi a’zolari soniga qarab uy xo’jaligi tuzilishi;
- xususiy uy xo’jaligining o’rtacha kattaligi.

3.8-misol. O’zbekiston Respublikasi aholisining 2023 yildagi mikro ro’yxatga olish natijalariga ko’ra, biz yakka tartibdagi uy xo’jaliklarining ulushini, uy xo’jaligining o’rtacha hajmini va 6 yoki undan ortiq kishidan iborat uy xo’jaligining o’rtacha hajmini hisoblaymiz (3.25-jadval).

3.25-jadval

O’zbekiston Respublikasi aholisining 2023 yilgi mikro ro’yxatida hisobga olingan ikki yoki undan ortiq kishidan iborat uy xo’jaliklari

Shahar va qishloq aholi punktlari	Uy xo’jaliklari a’zolari o’rganilgan	ikki yoki undan ortiq a’zosi bo’lgan uy xo’jaliklari	shu jumladan, nechchi kishidan iborat					
			2 kishi	3 kishi	4 kishi	5 kishi	6 dan yuqori	
							Uy xo’jaligi soni	A’zolar soni
Barcha uy xo’jaliklari	7400	2466	1085	690	446	147	98	656

Muammoning birinchi savoliga javob berish uchun yolg’iz uy xo’jaliklarining nisbati va uy xo’jaligi a’zolari sonini topish kerak:

$D_{bitta} = \frac{7400-2466}{7400} * 100 = 66.67\%$

ma’lum bir guruhning uy xo’jaliklari a’zolari soni:

$\frac{(7400-2466)*1+1085*2+690*3+446*5+147*6+98*6.5}{7400} = 1.7$ kishi.

Xuddi shunday hisob-kitob 6 yoki undan ortiq kishidan iborat uy xo’jaliklari uchun ham amalga oshirilishi mumkin: 656 : 98 = 6,7 kishi.

Aholining ijtimoiy statistikasida oila va uy xo’jaligi tarkibi, tarkibini baholashning asosiy ikkinchi darajali ko’rsatkichlari quyidagilardir:

Oila koeffitsienti oilalar sonining 1000 doimiy aholiga nisbati bo’lib, u aholining oilalarga guruhlanganlik darajasini tavsiflaydi, bu koeffitsientning oshishi esa oila sonining qisqarishini ko’rsatadi. (1000 doimiy aholiga o’rtacha 200-400 oila to’g’ri keladi):

$$\mathbf{K_{oila}} = \frac{\boldsymbol{oila\ soni}}{\boldsymbol{doimiy\ aholi\ soni}} * \mathbf{1000}\ \mathbf{(3.17)}$$

Ishlaydigan oila a’zosi (uy xo’jaligi) uchun iqtisodiy yuk koeffitsienti oila a’zolari (uy xo’jaligi) umumiy soni va ishlaydigan oila a’zolari (uy xo’jaligi) sonining nisbati:

$$\mathbf{K_{iy}} = \frac{\boldsymbol{oila\ a'zolari\ soni}}{\boldsymbol{ishlaydigan\ oila\ a'zolari\ soni}}\ \mathbf{(3.18)}$$

Uy xo'jaligining (oilalarning) o'rtacha kattaligi (Ch) - uy xo'jaliklari (oila) a'zolarining umumiy soni (Ch_n) va uy xo'jaliklari (oila) soniga ($\sum n$) nisbati:

$$\overline{Ch} = \frac{\sum Ch_n}{\sum n} \textbf{ (3.19)}$$

Voyaga etmagan bolalari bilan birga yashaydigan uy xo'jaliklarining ulushi (d) voyaga etmagan bolalari bo'lgan oilalar soniga (n_i) va voyaga etmagan bolalari bilan birga yashaydigan uy xo'jaliklari soniga (n) nisbati:

$$\textbf{D} = \frac{n_i}{n} \textbf{ (3.20)}$$

Voyaga etmagan bolalarning o'rtacha yoshi (V):

$$\overline{V} = \frac{\sum V_{i*} Ch_i}{\sum Ch_i} \textbf{ (3.21)}$$

bu yerda V_i - bolaning yoshi, yillar.
Ch_i- voyaga etmagan bolalar soni, odamlar.
Oila a'zolarining o'rtacha yoshi (V_{Me}):

$$\textbf{V}_{\textbf{Me}} = \textbf{X}_{\textbf{Me}} + \textbf{h}* \frac{\left(\frac{n}{2} - Z_{Me-1}\right)}{n_{Me}} \textbf{ (3.22)}$$

Bu yerda X_{Me} - median intervalning pastki chegarasi,
n — uylar soni;
Z_{Me-1} - bu medianadan oldingi oraliqda joylashgan uy xo'jaliklarining to'plangan soni.
Oila unumdorligi (D) - bolalar sonining (D_i) oilalar soniga (S_i) nisbati:

$$\textbf{B} = \frac{B_i}{O_i} \textbf{ (3.23)}$$

3.2.3. Shahar va qishloq aholisi

Aholi tarkibini yashash joyiga qarab o'rganish demografiyada alohida o'rin tutadi, chunki xulq-atvorning demografik va ijtimoiy shakllari va aholi tarkibi ko'pincha turar-joy shakliga bog'liq.

Aholini ko’chirish - bu aholini hudud bo’ylab taqsimlash va qayta taqsimlash jarayoni. Aholining fazoda joylashishi va aholi punktlari tarmog’ining ma’lum vaqt davomida shakllanishi jarayonining natijasi aholining joylashishi hisoblanadi. Aholining joylashishi va joylashishiga tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik omillar bevosita ta’sir qiladi. Joylashuvning eng muhim xarakteristikasi aholi zichligi - ma’lum bir hudud aholisining darajasi bo’lib, u maydon birligiga to’g’ri keladigan aholi soni bilan ifodalanadi.

Aholini joylashtirishning shahar va qishloq shakllari mavjud (3.5-rasm).

Shahar aholi punktlari - bu ma’lum, nisbatan ko’p sonli aholiga ega bo’lgan va o’ziga xos, asosan qishloq xo’jaligi bo’lmagan (sanoat, transport, madaniy, savdo, ma’muriy-siyosiy va boshqalar) funktsiyalarni bajaradigan aholi punktlari. O’zbekiston Respublikasida shahar posyolkalarining ikkita toifasi mavjud: shaharlar va shahar tipidagi aholi punktlari, ikkinchisi ishchilar, kurortlar va dachalarga bo’linadi. Aholi punktlarini shahar posyolkalarining u yoki bu toifasiga kiritish mezonlari qonun bilan belgilanadi.

.

3.26-jadval

2016 yilda aholi soni bo’yicha dunyodagi eng yirik shaharlar

T/r	Shahar	Aholisi (shahar atrofi bundan mustasno), kishi	Umumiy maydoni, km^2	Aholi zichligi, (odam/km^2)	Mamlakat
1	Shanxay	24256800	6340.5	3826	Xitoy
2	Karachi	23500000	3527.0	6663	Pokiston
3	Pekin	21516000	16410,54	1311	Xitoy
7	Istanbul	14160467	5461.00	2593	Turkiya
8	Tokio	13513734	2191.00	6168	Yaponiya
11	Moskva	12197596	2510,12	4859	Rossiya
12	San-Paulu	11895893	1521.11	7821	Braziliya
13	Shenzhen	10467400	1 991,64	5256	Xitoy
14	Jakarta	10075310	664,12	15171	Indoneziya
16	Seul	9995	784 605.21	16516	Janubiy Koreya
21	London	8673713	1572.15	5517	Buyuk Britaniya
22	Nyu-York	8550405	783,84	10908	AQSh
46	Ar-Riyod	5676621	1233,98	4600	Saudiya Arabistoni
47	Ahmadobod	5570585	475.00	11728	Hindiston

48	Singapur	5535000	719,10	7697	Singapur
49	Shantou	5391028	2064,42	2611	Xitoy
50	Yangon	5214000	598,75	8708	Myanma
51	Sankt-Peterburg	5191690	1439.00	3608	Rossiya

Manba: http:// www.gkstu

Har qanday hududning shahar posyolkalarida yashovchi odamlarning yig'indisi shahar aholisi deb ataladi. Mamlakat yoki mintaqadagi urbanizatsiya darajasi shahar aholisining nisbati bilan belgilanadi . Urbanizatsiya - bu shaharlarning o'sishi, dunyoda, mamlakatda, mintaqada shahar aholisi ulushining ko'payishi . Shahar aholisi o'sishining uchta asosiy manbasini ta'kidlash kerak: 1) sanoatlashtirish va qishloq xo'jaligini intensivlashtirish davrida qishloq aholisining shaharlarga ko'chishi; 2) tabiiy resurslarni rivojlantirish hududlarida yangi shaharlarni shakllantirish, transport arteriyalarini qurish va boshqalar; 3) qishloq aholi punktlarini shaharlarga ma'muriy-hududiy o'zgartirish.

Shahar aglomeratsiyasi - ishlab chiqarish, mehnat, madaniy, ijtimoiy va boshqa aloqalar bilan murakkab dinamik tizimga birlashtirilgan aholi punktlarining, asosan, shaharlarning ixcham fazoviy guruhlanishi. U katta yoki kichik shaharni, shuningdek, shahar chegaralaridan tashqarida joylashgan, ammo ularga tutash shahar atrofidagi aholi punktlarini (shu jumladan qishloqlarni) o'z ichiga oladiQonun hujjatlarida shahar posyolkalariga kirmagan va qishloq joylarda joylashgan aholi punktlari qishloq aholi punktlaridir. Qishloq aholi punktlari qishloq xo'jaligi, qishloq xo'jaligi bo'lmagan va aralash turlarga bo'linadi. Aholining soniga qarab tasniflash ham mumkin.

So'nggi bir necha o'n yilliklar davomida mamlakatda shaharlarning o'sishi (asosan migratsiya hisobiga), shuningdek, yirik shaharlar va aglomeratsiyalar aholisining tez konsentratsiyasi kuzatildi.

Aholi tarkibini shahar va qishloq joylarda joylashtirish asosida aniqlash uchun aholi zichligi va urbanizatsiya darajasi ko'rsatkichlari hisoblanadi.

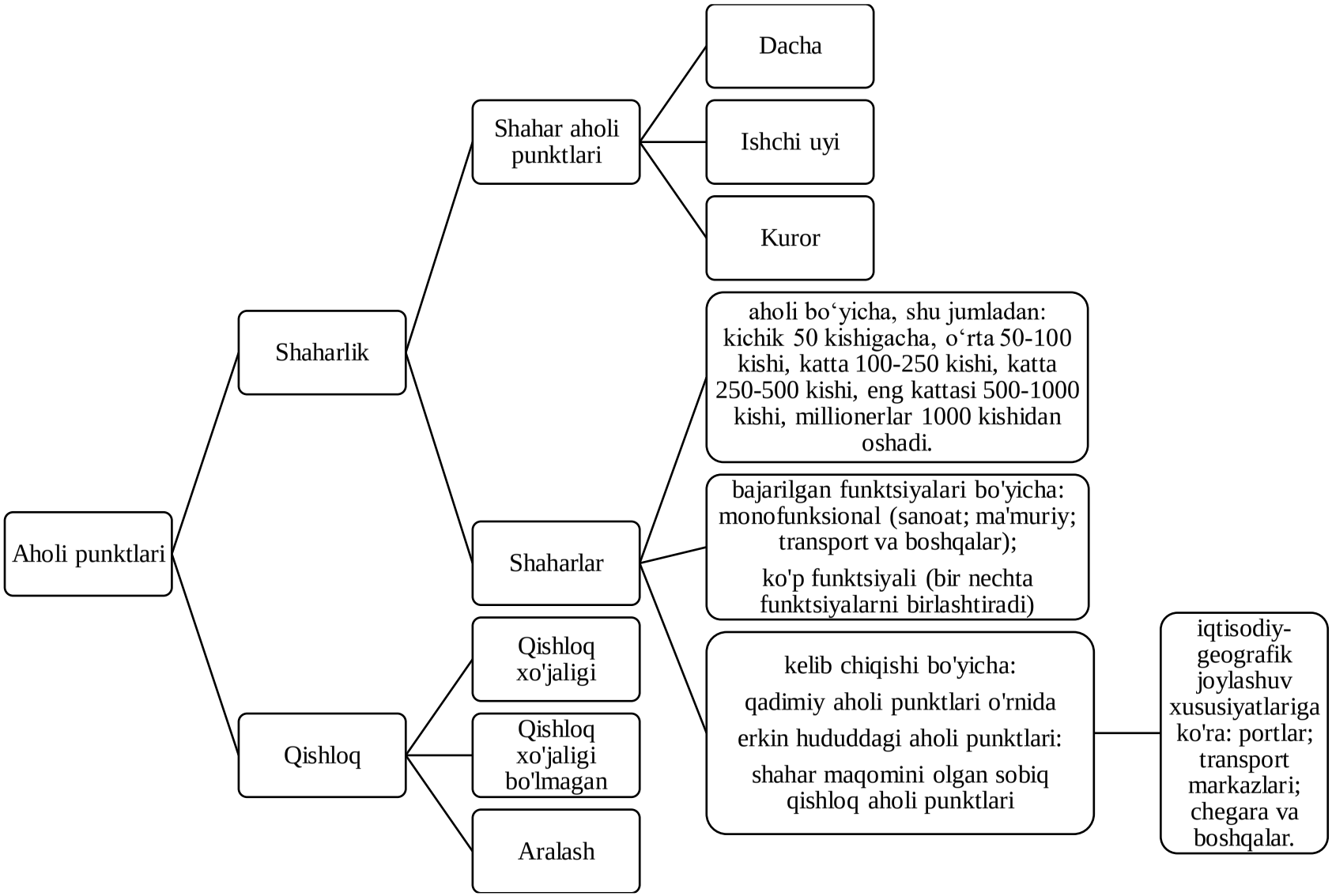

3.5-rasm. Aholini joylashtirishning shahar va qishloq shakllari.

Taqdim etilgan ma’lumotlarga asoslanib (3.27-jadval) 2023 yil 1 yanvar holatiga O’zbekistonda aholi zichligini hisoblash kerak.

Hisoblash natijalari (3.27-jadval) aholining eng yuqori zichligi Toshkent shahri, Andijon, Farg’ona, Namangan va Xorazm viloyatlarida, eng pasti esa Qoraqalpog’iston Respublikasi, Navoiy, Buxoro va Jizzax viloyatlarida kuzatilganligini ko’rsatadi. Xuddi shu holat, masalan , 2023 yilgi aholini ro’yxatga olish natijalariga ko’ra ko’p yillar davomida saqlanib qoldi.

3.27-jadval

2023 yil boshida O’zbekiston Respublikasining aholisi va hududining hajmi

Hududlar	Hududlar maydoni ming km^2	Aholi soni ming kishi	Bir km.kv.ga to’g’ri keladigan aholi soni kishi/km^2
O’zbekiston Respublikasi	448.97	36024.9	80
Qoraqalpog’iston Respublikasi	166.59	1976.2	12
Andijon	4.30	3322.7	773
Buxoro	40.22	2009.7	50
Jizzax	21.21	1475.5	70
Qashqadaryo	28.57	3482.3	122
Navoiy	111.10	1055.5	10
Namangan	7.44	2997.5	403
Samarqand	16.77	4118.2	246
Surxondaryo	20.10	2806.5	140
Sirdaryo	4.28	896.6	209
Toshkent	15.14	2993.4	198
Farg’ona	6.76	3976.3	588
Xorazm	6.05	1958.1	324
Toshkent sh.	0.45	2956.4	6570

O’zstatning rasmiy ma’lumotlariga ko’ra, O’zbekiston aholisining umumiy zichligi 2023 yil 1 yanvar holatiga 80 kishi/km^2 ni tashkil qiladi, 2011 yil ma’lumotlariga nisbatan u 15 kishi/km^2 ga ko’paydi. O’zbekistonning eng zich joylashgan va zich joylashgan hududi (aholi zichligi bo’yicha) Toshkent shahri bo’lib, aholisi 2956.4 ming kishi, zichligi 6570 kishi/km^2. Yana zich joylashgan viloyatlar Andijon 773 kishi/km^2, Farg’ona 588 kishi/km^2, Namangan 403 kishi/km^2 va Xorazm 324 kishi/km^2. Va O’zbekistonning eng kam aholi yashaydigan

hududlari (aholi zichligi bo'yicha) Qoraqalpog'iston Respublikasi 12 kishi/km^2, Navoiy 10 kishi/km^2, Buxoro 50 kishi/km^2 va Jizzax viloyati 70 kishi/km^2.

Mamlakatlarda urbanizatsiya darajasi haqidagi savolga javob berish uchun shahar aholisining mintaqa aholisining umumiy sonidagi ulushini hisoblash kerak:

$$\rho = \frac{A}{M} * 100 \quad (3.24)$$

bu erda ρ - shahar aholisining umumiy aholi sonidagi ulushi, %;

A—, o'rtacha yillik shahar aholisi kishi;

M—sahar maydoni km^2.

Berilgan ma'lumotlarga asoslanib (3.29-jadval), siz hisoblashingiz kerak.

Aholini ro'yxatga olish natijalariga ko'ra O'zbekistoonda urbanizatsiya darajasi.

Shahar va qishloq aholisining ulushini hisoblash uchun (3.24) formuladan foydalanamiz va hisoblash natijalarini 3.28.-jadvalga kiritamiz.

3.28.-jadval

2023 yilda aholini ro'yxatga olish natijalariga ko'ra O'zbekiston aholisi (ming kishi)

Yil	Aholi soni	Aholi soni shahar va qishloq			
	Ming kishi	ming kishida		% da	
	Jami	shahar	qishloq	shahar	qishloq
2000	24487.7	9165.5	15322.2	37.42899	62.57101
2001	24813.1	9225.3	15587.8	37.17915	62.82085
2002	25115.8	9286.9	15828.9	36.97633	63.02367
2003	25427.9	9340.7	16087.2	36.73406	63.26594
2004	25707.4	9381.3	16326.1	36.49261	63.50739
2005	26021.3	9441.9	16579.4	36.28527	63.71473
2006	26312.7	9495.1	16817.6	36.08562	63.91438
2007	26663.8	9584.6	17079.2	35.94611	64.05389
2008	27072.2	9698.2	17374.0	35.82346	64.17654
2009	27533.4	14236.0	13297.4	51.70448	48.29552
2010	28001.4	14425.9	13575.5	51.5185	48.4815
2011	29123.4	14897.4	14226.0	51.15268	48.84732
2012	29555.4	15143.2	14412.2	51.23666	48.76334
2013	29993.5	15370.1	14623.4	51.24477	48.75523
2014	30492.8	15555.2	14937.6	51.0127	48.9873
2015	31022.5	15748.0	15274.5	50.76316	49.23684
2016	31575.3	15963.9	15611.4	50.55819	49.44181
2017	32120.5	16250.8	15869.7	50.59323	49.40677

2018	32656.7	16532.7	16124.0	50.62575	49.37425
2019	32255.5	16806.7	16448.8	52.10491	50.99533
2020	33905.2	17144.1	16761.1	50.56481	49.43519
2021	34558.9	17510.4	17048.5	50.66828	49.33172
2022	35271.3	17935.8	17335.5	50.85098	49.14902
2023	36024.9	18370.9	17654.0	50.99501	49.00499

*O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, 1 yanvar holatiga ko’ra

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki, shahar aholisi 2023 yilda 2000 yilga nisbatan 2 baravar ko’paygan, qishloq aholisi esa 2023 yilda aholiga nisbatan, 2000 yilga nisbatan 1,2 baravar ko’paygan.

3.2.4. Aholining etnik tarkibi, ta’lim darajasi va yashash manbalari bo’yicha aholi tarkibi

Aholining demografik statistika va demografiyadagi muhim xususiyati aholining etnik tarkibi yoki tuzilishi, ya’ni aholining milliy, irqiy (kichik va katta) va diniy mansubligiga, ona tili, so’zlashuv tili kabi lingvistik ko’rsatkichlariga ko’ra taqsimlanishidir va hokazo. Etnos (xalq) — odamlarning tarixan shakllangan barqaror jamoasi.

Etnik guruhlar soniga qarab tasniflanadi (3.30-jadval); til bo’yicha (dunyo tillarining lingvistik tuzilishini hisobga olgan holda); mamlakatdagi millatlar soni bo’yicha. Monmillatlilar mavjud (bir etnik guruh aholining 90% dan ortig’ini tashkil qiladi); ikki millatli (aholining 90% dan ortig‘i ikki etnik guruhdan iborat); ko’p millatli (aholining 90 foizi uchta va (yoki) undan ortiq etnik guruhlardan iborat) davlatlar; diniy mansubligi bo’yicha (xristianlik, islom, buddizm, har bir dinning o’z harakatlari bor).

Mamlakat aholisining eng muhim sifat ko’rsatkichi - bu ta’lim darajasi. Bu ko’rsatkich tegishli ta’lim muassasasini tamomlaganlik natijasidir. Ma’lumotlarni yig’ish kuzatishning turli shakllari - statistik hisobotlar, monitoring tadqiqotlari, lekin asosan - aholini ro’yxatga olish asosida amalga oshiriladi. Aholini ro’yxatga olish dasturi har bir shaxsning individual ta’lim xususiyatlari haqida ma’lumot to’playdi. Oilaning ta’lim darajasi baholanadi va hokazo. Ta’lim darajasini o’rganishda uni aholining yosh tarkibiga qarab tahlil qilishga alohida e’tibor beriladi.

Ta’lim sifatiga ta’lim va fan sohasidagi professor-o’qituvchilar va ilmiy xodimlarning malakasi ham ta’sir ko’rsatadi. O’zbekistonda ARO-2023 natijalariga ko’ra, yoshi va ilmiy darajasiga qarab, oliy va oliy

o’quv yurtidan keyingi kasbiy ma’lumotga ega bo’lgan odamlar 2000 yilga nisbatan bir necha marta oshgan.

O’zbekiston Respublikasida kasb-hunar ta’limining quyidagi darajalari belgilanadi: 1) o’rta kasb-hunar ta’limi; 2) oliy ta’lim - bakalavriat; 3) oliy ma’lumot - mutaxassis, magistratura; 4) oliy ta’lim - yuqori malakali kadrlar tayyorlash. Shu bilan birga, oliy ta’lim muassasalarining ta’lim dasturlariga qabul bakalavriat, mutaxassislik, magistratura, doktorantura (aspirantura) ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash dasturlari (aspirantura), rezidentura, shuningdek assistentlik yo’nalishlari bo’yicha alohida amalga oshiriladi. tanlov asosida stajirovka dasturlari mavjud. Oliy ta’limning quyidagi ta’lim dasturlari bo’yicha o’qish ikkinchi yoki undan keyingi oliy ma’lumotni olish hisoblanadi: 1) bakalavriat yo’nalishlari yoki mutaxassislik dasturlari bo’yicha – bakalavriat, mutaxassislik yoki magistratura darajasiga ega bo’lgan shaxslar tomonidan; 2) magistratura yo’nalishlari bo’yicha - mutaxassislik yoki magistratura darajasiga ega bo’lgan shaxslar tomonidan; 3) rezidentura dasturlari yoki assistentlik-stajirovka dasturlari bo’yicha - rezidenturani tamomlaganlik to’g’risidagi diplomga yoki assistentlik stajirovkasini tamomlaganlik to’g’risidagi diplomga ega bo’lgan shaxslar tomonidan; 4) ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash dasturlari bo’yicha — aspiranturani (aspiranturani) tamomlaganligi to’g’risidagi diplomga yoki fan nomzodi diplomiga ega bo’lgan shaxslar tomonidan[1]. Doktorantura ta’lim doirasidan tashqariga ko’chirilib, ilmiy sohaga kiritildi, oliy ta’lim tizimida yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uchinchi bosqichi (ordinatura, aspirantura va boshqalar) paydo bo’ldi. Ta’lim shakllariga kelsak, ular bir xil bo’lib qoladi: kunduzgi, sirtqi va kechki. Yoshlar hali ham oliy ma’lumot olishga qiziqish ko’rsatmoqda, ammo shuni ta’kidlash joizki, o’qishga qabul qilish, bitiruv, ishga joylashish va hokazolar ko’rsatkichlarida hali ham biroz pasayish kuzatilmoqda.

Alohida ta’kidlash mumkinki, kunduzgi ta’lim bo’yicha bitiruvchilarni ishga joylashtirishda aniq ifodalangan ijobiy tendensiya kuzatilmoqda: “2023-yil 1-oktabr holatiga davlat va shahar ta’lim muassasalarining kunduzgi bo’limlarini tamomlagan 170 ming nafar mutaxassis (39%), byudjet asosidagi oliy ta’lim tashkilotlari ishga joylashishdi"

Aholining tirikchilik manbalari bo’yicha tarkibini baholash uchun tanlanma so’rovlar materiallaridan (masalan, bandlik muammolari bo’yicha tanlanma so’rov) foydalaniladi, lekin asosan aholini ro’yxatga

olishdan olingan ma’lumotlar. Bunday yo’llar bilan to’plangan ma’lumotlar mamlakatning mehnat resurslarini iqtisodiy faoliyat nuqtai nazaridan baholash imkonini beradi. Aholini ro’yxatga olish shakllarida (2011, 2023) mavjud tirikchilik manbalari haqida so’ralganda, quyidagi manbalar aniqlangan: mehnat faoliyati; tadbirkorlik faoliyati, shaxsiy yordamchi yer uchastkasi; qarilik nafaqasi, qaramlik; ishsizlik nafaqalari; stipendiya va boshqalar.

ARO-2011 natijalariga ko’ra, asosiy tirikchilik manbai mehnat, tadbirkorlik faoliyati, qaramlik (aliment va boshqalar), pensiyalar (3.29-jadval):

$$\boldsymbol{d_i = \frac{n_i}{\sum n_i}} \textbf{ (3,26)}$$

Shuni ta’kidlash kerakki, strukturaviy farqlar jinsga nisbatan eng aniq ko’rinadi. Shunday qilib, erkaklar uchun ham, ayollar uchun ham asosiy tirikchilik manbai mehnat faoliyati (ish haqi) bo’lsa, ayollar uchun bu umumiy tirikchilik miqdorining uchdan bir qismini, erkaklar uchun esa yarmidan bir oz kamroq (deyarli 42%). Ikkinchi o’rinda keksalik, boquvchisini yo’qotganlik va hokazolar bo’yicha pensiyalar turadi, shu bilan birga tirikchilik manbaini ko’rsatgan ayollarning ulushi ushbu turdagi pensiya oluvchi erkaklar ulushiga nisbatan 1,8 baravar yuqori. Erkaklar ham, ayollar ham tirikchilikning beshdan bir qismi qaramog’idagilar va alimentlar hisobidan keladi.

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki aholining birlamchi daromadlari 2010 yilgi 80.4 foizdan 2023 yilga kelib 73.3 foizga tushgan, shundan ishlab chiqarishdan olingan daromad 78.5 foizdan 2023 yilga kelib 70.5 foizga tushgan, mol-mulkdan olingan daromad esa 2010 yilgi 1.9 foizdan 2023 yilga kelib 2.8 foizga oshgan, transfertlardan olingan daromad esa 2010 yilgi 19.6 foizdan 2023 yilga kelib 26.7 foizga oshganligini kuzatishimiz mumkin.

3.29-jadval

Aholining yashash manbalari 2010-2023 yillar uchun foizda

Ko'rsatkichlar nomi	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Umumiy daromadlar, jami	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Shu jumladan birlamchi daromadlar	80.4	80.7	78.9	78.3	80.4	84.2	85.1	80.6	77.5	76.2	75.4	73.8	70.1	73.3
Shundan ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	78.5	78.9	77.1	76.1	78.4	82.0	82.2	77.4	74.6	73.5	73.2	71.7	67.9	70.5
Mol-mulkdan olingan daromadlar	1.9	1.8	1.8	2.2	1.9	2.2	2.9	3.1	2.9	2.7	2.1	2.1	2.2	2.8
Transfertlardan ollingan daromadlar	19.6	19.3	21.1	21.7	19.6	15.8	14.9	49.4	22.5	23.8	24.6	26.2	29.9	26.7

O'zstat ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

3.3. Vaqt bo’yicha aholining tarkibi va tuzilishini statistik o’rganish

Dinamik (vaqt, xronologik) qator - xronologik tartibda joylashgan statistik ko’rsatkichning vaqt bo’yicha o’zgaruvchan qiymatlari qatori.

Bunday holda, seriyalarni tasniflash mumkin:

- darajalarni ifodalash yo’li bilan (mutlaq, nisbiy va o’rtacha qiymatlar (darajalar) seriyasi);

- vaqt bo’yicha (bir zumda (sanada) yoki intervalda (ma’lum vaqt oralig’ida));

- darajalar orasidagi masofa bo’yicha (teng oraliqli satrlar yoki teng bo’lmagan darajalar bilan).

Bir qator dinamikalarni tahlil qilishda bir qator dinamika darajalarini solishtirish qoidalariga alohida e’tibor berish kerak.

1. Dinamika qatorlarining darajalari bir xil o’lchov birliklarida bo’lishi kerak.

2. Ko’rsatkichni qayd etish yoki hisoblash uchun bir xil metodologiya ishlab chiqilishi kerak.

3. Taqqoslash uchun ko’rsatkichlar bir xil hududga tegishli bo’lishi kerak.

4. Ketma-ket darajalari qamrab olingan ob’yektlar doirasi bo’yicha taqqoslanadigan bo’lishi kerak.

5. Seriya darajalari bir xil populyatsiyaga tegishli bo’lishi kerak.

Dinamika qatorlarini solishtirma shaklga keltiramiz (3.30-jadval).

3.30-jadval

O’zbekiston Respublikasi aholisining dinamikasi 2000-2023 yillar boshida, million kishi

Hududlar	2000 y	2010 y	2015 y	2020 y	2023 y	2000 yilga nisbatan 2023 yilda o’sishi %
O’zbekiston Respublikasi	24487.7	28001.4	31022.5	33905.2	36024.9	147.114266
Qoraqalpog’iston Respublikasi	1503.0	1632.0	1763.1	1898.3	1976.2	131.483699
Andijon	2186.2	2549.1	2857.3	3127.7	3322.7	151.98518
Buxoro	1419.3	1612.5	1785.4	1923.9	2009.7	141.597971
Jizzax	974.8	1116.8	1250.1	1382.1	1475.5	151.364382
Qashqadaryo	2166.8	2616.1	2958.9	3280.4	3482.3	160.711649
Navoiy	781.3	851.6	913.2	997.1	1055.5	135.095354
Namangan	1924.3	2258.5	2554.2	2810.8	2997.5	155.77093
Samarqand	2670.3	3119.0	3514.8	3877.4	4118.2	154.222372
Surxondaryo	1736.7	2075.0	2358.3	2629.1	2806.5	161.599585

Sirdaryo	642.2	714.4	777.1	846.3	896.6	139.613827
Toshkent	2350.2	2585.9	2758.3	2941.3	2993.4	127.367884
Farg'ona	2664.4	3074.6	3444.9	3752.0	3976.3	149.238102
Xorazm	1323.9	1561.6	1715.6	1866.5	1958.1	147.90392
Toshkent sh.	2142.3	2234.3	2371.3	2571.7	2956.4	138.001214

Jadval ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki hududlar aholisining 2000 yilga nisbatan 2023 yilda o'sish darajasi Andijon (152.0%), Jizzax (151.4%), Qashqadaryo (160.7%), Namangan (155.8%), Samarqand (154.2%), Surxondaryo (161.6%), Farg'ona (149.2%) va Xorazm (147.9%) viloyatlarida butun mamlakat aholisi o'sish darajasidan baland. Qoraqalpog'iston Respublikasi (131.5%), Buxoro (141.6%), Navoiy (135.1%), Sirdaryo (139.66%), Toshkent viloyatlari (127.4%) va Toshkent shahrida (138.0%) butun mamlakat aholisi o'sish darajasidan past ekanligi kuzatilayapti.

3.3.1. Dinamika qatorlarining analitik ko'rsatkichlari

Dinamikaning yangi qatoriga asoslanib, hodisa (jarayon)ning davrdan davrga (sanadan hozirgi kungacha) rivojlanish intensivligini tavsiflash, ko'rsatkich o'zgarishining o'rtacha intensivligini kuzatish, prognoz tahlilini o'tkazish va mavsumiy tebranishlarni ham kuzatib boradi.

Buning uchun dinamika qatorining mutlaq va nisbiy analitik ko'rsatkichlari (zanjirli va bazisli) hisoblanadi.

Analitik ko'rsatkichlarni hisoblash formulalari quyidagi jadvalda keltirilgan (3.31-jadval).

3.31-jadval

Dinamika qatorlarining analitik ko'rsatkichlari

Belgilanish	ko'rsatkichi	Hisoblash usuli	
		Zanjirli	bazisli
Δ	Mutlaq o'sish	$Y_i - Y_{i-1}$	$Y_i - Y_b$
$A_{1\%}$	1% qo'shimcha o'sishning mutlaq qiymati	$\frac{\Delta^z}{T^z_{qo's}} = 0.01Y_{i-1}$	$T^b_{qo'} = 0.01Y_b$
$K_{o's}{}^z$	O'sish koeffitsienti	$\frac{Y_i}{Y_{i-1}}$	$\frac{Y_i}{Y_b}$
$T_{o's}$	O'sish sur'ati	$K^z_{o's} * 100\%$	$K^b_{o's}$ *100%
$T_{qo's}$	O'sish sur'ati	$\frac{\Delta^z}{Y_{i-1}} = \frac{Y_i - Y_{i-1}}{Y_{i-1}} = T^z_r - 100\%$	$T^b_r - 100\%$

Y_i, Y_{i-1}, Y_b - dinamika qatori darajasining i-yildagi, undan oldingi yoki bazis yilidagi qiymati.

Dinamik qatorlarni tahlil qilish natijalari hisob-kitob jadvalida keltirilgan (3.32-jadval).

3.32-jadval

Vaqt seriyalarining analitik ko'rsatkichlarini hisoblash

Yil	Aholi soni, ming kishi	Mutlaq o'sish, ming kishi		O'sish sur'ati. %		Qo'shiimcha o'sish sur'ati, %		1% Qo'shimcha o'sishning mutlaq miqdori, ming kishi
		bazisli	zanjirli	bazisli	zanjirli	bazisli	zanjirli	
2016	31575.3	-	-	-	-	-	-	-
2017	32120.5	545.2	545.2	102	102	2	2	315.75
2018	32656.7	1081.4	536.2	103	102	3	2	321.21
2019	33255.5	1680.3	598.8	105	102	5	2	326.57
2020	33905.2	2329.9	649.7	107	102	7	2	332.56
2021	34558.9	2983.6	653.7	109	102	9	2	339.05
2022	35271.3	3696	712.4	112	102	10	2	345.59
2023	36024.9	4449.6	753.6	114	102	12	2	352.71

Muallif tomonidan ishlab chiqildi

Jadvaldagi ma'lumotlar ko'rsatilgandek O'zbekiston Respublikasi aholisi 2016-2023 yillar oralig'ida doimiy ravishda o'sib bormoqda. Aholi sonining doimiy o'sishi yildan-yilga 2% o'sishning muntazam ravishda o'sib borayotgan mutlaq qiymati bilan ham tasdiqlanadi: 31575.3 dan 32120.5 ming kishigacha (2-ustun).

O'zbekiston Respublikasi aholisining ko'payishi bir xil emas, bu zanjirli mutlaq o'sish (4-ustun) va zanjirli o'sish sur'atlari (8-ustun) qiymatlaridagi farq bilan tasdiqlanadi.

Shunday qilib, tahlil qilingan davrda O'zbekiston Respublikasining o'rtacha aholisi ushbu davrda 36024.9 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, har yili 720.5 ming kishiga yoki 2 foizga o'sdi.



3.6-rasm. 2016-2023 yillar boshidagi O'zbekiston Respublikasi aholisining dinamikasi

Aholining sonini o'rganishda trend chizig'ini tahlil qilishga alohida e'tibor beriladi. Shu maqsadda analitik moslashtirish usuli qo'llaniladi, ya'ni o'rganilayotgan hodisa (jarayon)ning vaqt funksiyasi sifatidagi o'zgarishlar qonuniyatini ifodalovchi tenglamani toping. Grafikimizdan ko'rinib turibdiki, aholi soni o'zgarib bormoqda (ko'paymoqda) va to'g'ri chiziqqa o'xshaydi.

To'g'ri chiziq bo'ylab bir qator dinamikani analitik tekislash bir necha bosqichda amalga oshiriladi.

1-bosqich. Chiziqning analitik tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$\mathbf{Y_t = a_0 + a_1 * t} \quad \textbf{(3.27)}$$

bu erda t - vaqt davrlarining (yoki momentlarining) seriya raqami; Y_t -dinamika qatorining tekislangan qiymatlari.

Dinamika seriyasining vaqt ko'rsatkichlari yig'indisi nolga teng bo'lishi uchun vaqtni hisoblash qulay:

$$\sum_{i=1}^{n} t_i = 0 \quad \textbf{(3.28)}$$

Shartli nol boshidan t vaqtini hisoblash prinsipiga rioya qilgan holda, normal tenglamalar tizimi quyidagi shaklga ega:

$$\begin{cases} a_0 = \sum y \\ a_1 \sum t^2 = \sum ty \end{cases} \textbf{(3.29)}$$

Tenglamaning parametrlari quyidagi formulalar bilan aniqlanadi:

$$\mathbf{a_0} = \sum \frac{y}{n}\mathbf{,\ a_1} = \sum \frac{ty}{t^2} \textbf{(3.30)}$$

$\sum y, \sum t^2$ *va* $\sum ty$ qiymatlarini hisoblash 3.40-jadvalda keltirilgan.

3.40-jadval

Yil	Aholi soni, ming kishi, Y	Shartli belgilash davrlar. T	Y*t	t^2	$Y_i=a_0+a_1t_i$
2016	31575.3	-3	-94725.9	9	31490.49
2017	32120.5	-2	-64241.0	4	32105.25
2018	32656.7	-1	-32656.7	1	32720.01
2019	33255.5	.0	0	0	33334.77
2020	33905.2	1	33905.2	1	33949.53
2021	34558.9	2	69117.8	4	34564.29
2022	35271.3	3	105813.9	9	35179.05
Jami	233343.4	0	17213.3	28	233343.39

$7a_0+a_1*0=233343.4$
$a_0*0+a_1*28=17213.3$

$a_0=233343.4/7=33334.77$
$a_1=17213.3/28=614.76$
$a_0=33334.77$ $a_1=614.76$

Shunday qilib, vaqt seriyasini tekislash uchun to'g'ri chiziq tenglamasi:

$Y_1=33334.77+614.76*(-3)=31490.49$
$Y_1=33334.77+614.76*(-2)=32105.25$
$Y_1=33334.77+614.76*(-1)=32720.01$
$Y_1=33334.77+614.76*(0)=33334.77$
$Y_1=33334.77+614.76*(1)=33949.53$
$Y_1=33334.77+614.76*(2)=34564.29$
$Y_1=33334.77+614.76*(3)=35179.05$

2-bosqich. Dinamikaning darajalangan qatorlari darajalarini hisoblashning to’g’riligini tekshirish (empirik qatorlar darajalari qiymatlari yig’indisi (2-ustun) darajalar qiymatlari yig’indisiga to’g’ri kelishi kerak, tekislangan seriyaning (6-ustun) yoki undan biroz ajralib turadi).

Hisob-kitoblarda miqdorlarning bir xilligi mavjud:

233343.4 = 233343.4

3-bosqich. Empirik va tekislovchi egri chiziqlarning grafiklari 3.7-rasmda keltirilgan.

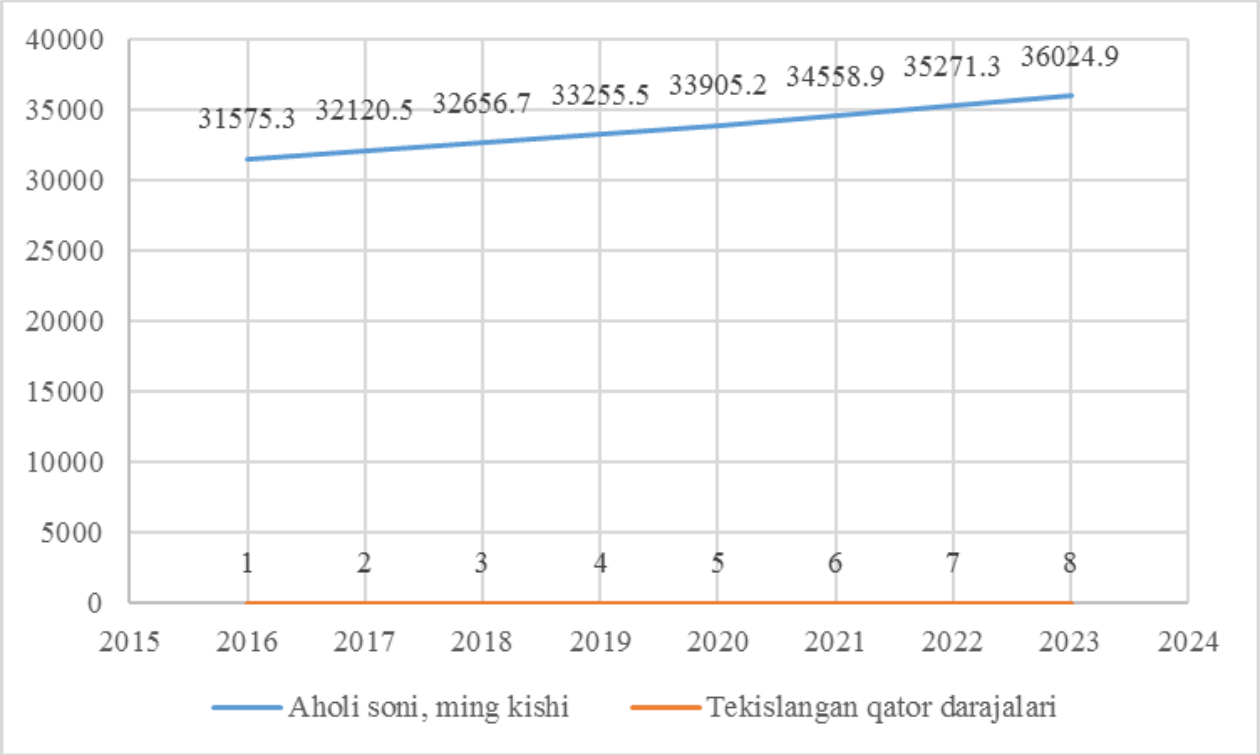

3.7-rasm. Aholi soni dinamika qatorini yumshatish (Analitik to’g’ri chiziqni tekislashning O’zR usuli)

3.3.2. Aholi sonini bashorati

Ekstrapolyatsiya usuli yordamida ko’rsatkichlarning qiymatlarini bashorat qilaylik[2]. Quyidagi usullar qo’llaniladi:

[2] ekstrapolyatsiya usulini qo’llash ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarning rivojlanish inertsiyasiga asoslanadi va kelajakda ushbu hodisaning rivojlanish tendensiyasi sezilarli o’zgarishlarga duch kelmasligini taxmin qilishdan iborat. Davr uchun tuzilgan prognoz, o’rganish davrining 1/3 qismidan ko’p bo’lgan trapolyatsiya (qo’rg’oshin davri) ilmiy jihatdan asosli deb hisoblanishi mumkin emas.

1. O’rtacha mutlaq o’sish yordamida dinamika qatorining darajasini prognozlash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$\mathbf{Y_{n+t} = Y_n + \bar{\Delta} * t} \qquad \mathbf{(3.31)}$$

bu erda $\mathbf{Y_{n+t}}$ - bashorat qilingan daraja;

t—etakchilik davri (yillar soni, choraklar va boshqalar); $\mathbf{Y_n}$ - o’rganilayotgan dinamika qatorining yakuniy darajasi;

$\bar{\Delta}$ - o’rganilayotgan davr uchun o’rtacha mutlaq o’sish (o’rtacha yillik, o’rtacha choraklik va boshqalar).

Jadvalda hisoblangan o’rtacha mutlaq o’sishdan foydalangan holda 2023 yil boshidagi prognozlangan aholi soni. 3.35:

Y_{n+t} = 36024.9 + 352.7 * 2 = 36730.3 ming kishi.

2. O’rtacha o’sish sur’ati (koeffitsient) yordamida bir qator dinamika darajasini prognozlash quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$\mathbf{Y_{n+t} = Y_n * \overline{T^t_{o's}}} \qquad \mathbf{(3.32)}$$

bu yerda $\overline{T^t_{o's}}$ - o’rganilayotgan davr uchun o’rtacha o’sish sur’ati (o’rtacha yillik, o’rtacha choraklik va boshqalar).

Jadvalda hisoblangan o’rtacha o’sish sur’atidan foydalangan holda ettinchi yilda prognoz qilinayotgan aholi soni (besh yillik davr mobaynida xabar qilinganidek). 3,35;

Y_{n+t} = 36024.9 * 1,02 = 36782.14 ming kishi.

3. To’g’ri chiziq bo’ylab bir qator dinamikani analitik tekislash usuli yordamida populyatsiyani prognoz qilish.

To’g’ri chiziq bo’ylab bir qator dinamikani analitik moslashtirish usulidan foydalangan holda 2023 yil boshidagi prognozlangan aholi soni:

Y = 36024.9 + 352.7 * 10 = 39551.9 ming kishi.

Olingan prognoz ma’lumotlari shuni ko’rsatadiki, 2023 yil boshida O’zbekiston Respublikasi aholisining barcha prognoz qilingan soni (etti yillik davr asosida) bir-biriga juda yaqin. Olingan ma’lumotlarning nomuvofiqligi prognozlash vaqt qatorlarini ekstrapolyatsiya qilishning turli usullariga asoslanganligi bilan izohlanadi.

Yillik dinamika qatorlarini tahlil qilishda “mavsumiy tebranishlar”ni o’rganishga alohida e’tibor beriladi. Mavsumiy

tebranishlarni (har chorakda yoki har oyda tug'ilish darajasi, o'lim darajasi, nikoh darajasi, ajralish darajasi va boshqalarda sodir bo'ladigan o'zgarishlar) miqdoriy aniqlash uchun ko'pincha mavsumiylik indekslari qo'llaniladi.

Bir necha yillar (y) uchun har bir 12 kalendar oyi uchun hisoblangan o'rtacha darajaning ko'rib chiqilayotgan butun davr uchun (y) dinamika seriyasining o'rtacha oylik darajasiga nisbati , ifodalangan foiz sifatida:

$$\mathbf{I_{Si}} = \frac{\overline{Y_i}}{Y_i} * \mathbf{100\ (3.33)}$$

buerda $\underline{Y_i}$ — yilning i-oyi uchun o'rtacha daraja;

Y_i — butun besh yillik ma'lumotlar davri uchun o'rtacha oylik darajasi.

Nazorat uchum savol va topshiriqlar

1. Statistik ko`rsatkich va demografik ko`rsatkich, umumiy va asosiy belgilari: ko`rsatkichlarni nomlang, misollar keltiring.
2. Qanday ko'rsatkichlar mutlaq deyiladi? Nega ular nomlanadi ? Misollar keltiring.
3. Nisbiy kattaliklar: ularning turlari, qo'llanilishi. Misollar keltiring.
4. Demografik ko'rsatkichlar va demografik ehtimollar o'rtasidagi farq nima?
5. O'rtacha yillik aholi sonini hisoblash uchun o'rtacha ko'rsatkichlardan foydalanish holatlarini sanab o'ting. Misollar keltiring.
6. Statistik jadval raqamli axborotni ifodalash shakli sifatida. Statistik jadvallarni tuzishning asosiy qoidalarini sanab o'ting.
7. "Tarkib" va "aholi tarkibi" tushunchalarining farqi nimada?
8. Aholining demografik yukini baholashning iqtisodiy va reproduktiv usullari. Koeffitsientlarni hisoblashga misollar keltiring.
9. "Aholining demografik qarishi" tushunchasi: aholi qarishi turlarini tavsiflang.
10. Aholining qarish darajasini baholash usullarini sanab o'ting.
11. "Nikoh"ning demografik tushunchasi. Nikoh turlari va shakllarini sanab bering.
12. O'zbekiston Respublikasida aholining oilaviy ahvolining qanday toifalari ajratiladi?

13. O’zbekiston Respublikasida nikoh tarkibini (tuzilmasini) va aholining holatini chuqur tahlil qilish uchun statistik kuzatishning qaysi turi qo’llaniladi?

1. Aholining turmush qurish va ajralish koeffitsientlarining asosiy ko’rsatkichlarini hisoblashning nomini sanab o’ting va formulalarni yozing .

14. Oila va uy xo’jaliklari demografik kategoriyalar sifatida. Ularning turlari va guruhlarini ko’rsating.

15. Oilaviy hayot siklining bosqichlarini sanab bering.

16. Qaysi oila kichik, o’rta va katta deb ataladi va nima uchun?

17. Uy xo’jaliklarini hisoblash va tahlil qilish uchun ikkilamchi ko’rsatkichlarni sanab o’ting.

18. Aholi tarkibini o’rganish uchun qanday nisbiy ko’rsatkichlar qo’llaniladi (tarkibiy o’zgarishlar va tarkibiy farqlarni baholash uchun)?

19. Tarkibiy o’zgarishlarning (farqlarning) boshqa nisbiy ko’rsatkichlaridan afzalligi nimada?

20. Tushunchalar o’rtasidagi farq nima? O’zbekiston Respublikasida aholi punktlarining tasnifi.

21. “Millioner shahar” atamasi nimani anglatadi? O’zbekiston Respublikasining qaysi shaharlari ushbu toifaga kiradi? O’zbekiston Respublikasi poytaxti dunyodagi millioner shaharlar orasida qaysi o’rinni egallaydi?

22. Oxirgi ro’yxatga olish davrida O’zbekiston Respublikasi aholisining etnik tarkibida qanday o’zgarishlar yuz berdi? Aholining milliy tarkibini hisobga olgan holda ustun, ahamiyatsiz va ustuvor tuzilmasi haqida nima deyish mumkin?

23. ARO-2010 natijalariga ko’ra, jins bo’yicha ta’lim darajasi bo’yicha O’zbekiston Respublikasi aholisi tarkibida nimani ta’kidlash mumkin?

24. Mamlakatimizda ta’limning qanday shakllari va turlari mavjud?

25. Qaysi tirikchilik manbai erkaklar uchun ustun va ahamiyatsiz , qaysi biri ayollar uchun? Nima deb o’ylaysiz? Buni qanday tushuntirish mumkin?

26. “Dinamik qator” atamasi nimani anglatadi? Darajalar ifodalanishiga, vaqtga va darajalar orasidagi masofaga qarab bir qator dinamikaning tasnifini tavsiflang.

27. “Bir qator dinamikani solishtirma darajaga olib chiqish” nimani anglatadi? Bir qator dinamika darajalarini solishtirish qoidalarini sanab o’ting.

28. Zanjirli usul va bazisli usul bilan hisoblangan dinamika qatorining analitik ko’rsatkichlarini hisoblash formulalarini yozing.
29. Zanjirli va bazisli o’sish koeffitsientlari o’rtasidagi bog’liqlik qanday hamda mutlaq zanjirli va bazisli ortishi o’rtasida qanday bog’liqlik bor?
30. Dinamika qatorining darajasini bashorat qilish uchun qanday usullardan foydalaniladi? Aholining taxminiy sonini hisoblash uchun formulalar yozing.
31. “Mavsumiylik indeksi” nima? Ular qachon hisoblab chiqiladi, nima maqsadda? Demografik prognozlash uchun hisob-kitoblar qanday qo’llaniladi?
32. Vaqt seriyalarining o’rtacha ko’rsatkichlarini hisoblash usullarini ayting.
33. O’rtacha xronologik formuladan foydalangan holda demografik hodisalarni baholash uchun o’rtacha ko’rsatkichlarni hisoblashga misollar keltiring.
34. Vaqt qatorlarini tekislash va tekislash uchun qanday usullardan foydalaniladi?

IV BOB. AHOLINING TUG'ILISHI VA REPRODUKTIV XULQ-ATVORINI STATISTIK O'RGANISH

4.1. Fertillik statistikasi

Aholining tabiiy harakatining asosiy tarkibiy qismlaridan biri tug'ilish darajasidir. Fertillik - bu ma'lum bir kalendar davrida va ma'lum bir hududda ma'lum bir populyatsiyada tug'ilish chastotasi. Bu demografiyaning asosiy muammolaridan biridir. Tug'ilish nisbatan yuqori va past o'lim darajasi sharoitida populyatsiyaning kamayishini belgilaydi.

Fertillik ko'pincha tug'ilish bilan aralashtiriladi. Bu ikki tushuncha orasiga teng belgi qo'yish mumkin emas. Fertillik - ayolning homilador bo'lish va tirik bolalarni tug'ish biologik qobiliyati. Shunday qilib, tug'ilish - bu tug'ilishning amalga oshirilishi. Bu bir qator biologik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida ayolning, umuman er-xotinning reproduktiv xulq-atvorining natijasidir.

Fertillik va tug'ilish demografiyada bir qator mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar bilan baholanadi. Fertillik statistikasi ma'lum bir kalendar davrida ma'lum bir hududda tug'ilganlar soni. Bu ko'rsatkich ushbu demografik jarayon - bolalar tug'ilishi - muhitda sodir bo'lgan aholi soniga bog'liq. Lekin u ko'p jihatdan aholi tarkibiga, birinchi navbatda, yosh tarkibiga bog'liq. Albatta fertillikni statistik o'rganish va aholining reproduktiv xulq-atvori bilan, turli hududlarda tug'ilish jarayonini mutlaq ko'rsatkich - tug'ilganlar soni yordamida taqqoslash mumkin emas. Aholining soni va tarkibi har xil bo'lgan turli hududlarda tug'ilgan bolalar soni haqidagi ma'lumotlarga asoslangan taqqoslash mutlaqo to'g'ri emas. Bu vaqtda nisbiy tug'ilish ko'rsatkichlari yordamga keladi.

4.1.1. Tug'ilishning umumiy va xususiy ko'rsatkichlari

Hisoblashning eng oddiylari umumiy koeffitsientlardir. Tug'ilishning umumiy darajasi (K_t) - bu tug'ilgan bolalar sonining (T)(ko'pincha hisob-kitoblar yiliga) bir xil hududdagi o'rtacha yillik aholi soniga (A) nisbati:

$$\mathbf{K_t = \frac{T}{A} *1000 \ (4.1)}$$

bu yerda T - yiliga tirik tug'ilgan bolalar soni;
A - o'rganilayotgan aholining o'rtacha yillik soni.

Olingan nisbatni 1000 ga ko’paytirsak, biz har 1000 aholiga o’rtacha tug’ilish sonini olamiz. Bu umumiy koeffitsient tug’ilish darajasi. Uning qiymati promila bilan ifodalanadi, chunki u qiymat aholining 1000 birligiga (bu holda aholi) olingan.

4.1-misol. O’zbekiston Respublikasi O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, 2022 yilda Toshkent viloyatida 73556 kishi, Samarqandda 111505 kishi tug’ilgan. Qaysi shaharda tug’ilish darajasi eng yuqori? Buning uchun siz ushbu hududlar aholisini bilishingiz kerak. Aholi soni mos ravishda 2993.4 ming kishi va 4118.2 ming kishini tashkil etdi. Endi siz tug’ilish ko’rsatkichlarini solishtirishingiz mumkin.

(4.1) formuladan foydalanib, 2023 yil uchun metropoliyalarda tug’ilishning umumiy ko’rsatkichlarini hisoblashingiz kerak:

ya’ni Toshkentning har 1000 aholisiga 24.6 ta tug’ilish to’g’ri keladi, Samarqandning har 1000 aholisiga 27 ta tug’ilish to’g’ri kelgan. Demak Toshkent viloyatida Samarqand viloyatiga nisbatan tug’ilish koeffitsienti 2.4 promillaga kam ekan.

Shunday qilib, agar mutlaq ma’noda Toshkentda tug’ilgan bolalar soni Samarqandga qaraganda sezilarli darajada past bo’lsa, unda nisbiy nuqtai nazardan, har bir viloyatda yashovchi aholining tug’ilish darajasi hali ham Toshkentda emas, balki Samarqandda yuqoriroq ekanligi ma’lum bo’ladi.

Tug’ilishning umumiy koeffitsienti barcha nisbiy ko’rsatkichlar ichida eng kam informativ hisoblanadi. Reproduktiv jarayonda butun populyatsiya emas, balki faqat ma’lum yosh guruhlarida ishtirok etayotganligi sababli, tug’ilishning umumiy koeffitsientining qiymati aholining yoshi va jinsi tarkibiga kuchli bog’liqdir. Ushbu omilning nisbiy ko’rsatkichlarga ta’sirini kamaytirish uchun ular boshqa nisbiy ko’rsatkichlar: tug’ilishning maxsus va qisman ko’rsatkichlari, shuningdek, tug’ilishning umumiy koeffitsienti hisoblariga murojaat qilishadi.

Tug’ilishning maxsus koeffitsienti, ma’lum yilda tug’ilgan bolalar va o’rganilayotgan populyatsiyadagi reproduktiv yoshdagi (15 yoshdan 49 yoshgacha) ayollarning o’rtacha yillik soniga nisbati (‰) bilan belgilanadi.

$$K_t^{15-49} = \frac{R}{A_j^{15-49}} * 1000 \quad (4.2)$$

Shuni ta’kidlash kerakki, umumiy tug’ilish darajasi va maxsus tug’ilish darajasi o’rtasida bog’liqlik mavjud:

$$\mathbf{K_t} = \frac{T}{A} = \frac{T}{A_j^{15-49}} * \frac{A_j^{15-49}}{A} = K_t^{15-49} * \mathbf{d_a} \ \mathbf{(4.3)}$$

bu yerda T - yiliga tirik tug’ilgan bolalar soni;

A - o’rganilayotgan aholining o’rtacha yillik soni;

A_t^{15-49} - reproduktiv yoshdagi ayollarning o’rtacha yillik soni: d_a - reproduktiv yoshdagi ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi

Tug’ilish darajasining o’zgarishiga uchta asosiy omilning ta’sirini hisoblash mumkin:

1) tug’ilganlarning mutlaq soni;
2) reproduktiv yoshdagi ayollarning umumiy ayollar sonidagi ulushi:
3) ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi.

Buning uchun siz uch faktorli multiplikativ modelni yaratishingiz mumkin:

$$\mathbf{K_t} = K_t^{15-49} * d_a^{15-49} * \mathbf{d_a} \ \mathbf{(4.4)}$$

bu yerda d_a^{15-49} - reproduktiv yoshdagi ayollarning umumiy ayollar sonidagi ulushi;

d_a - umumiy aholi sonidagi ayollar ulushi.

4.2-misol. Keling, 2021 va 2022 yillarda tug’ilishning mutlaq va nisbiy o’zgarishlarini omil tahlilini o’tkazamiz. Quyidagi ma’lumotlar olindi (4.1-jadval).

4.1-jadval

2021 va 2022 yillarda O’zbekiston Respublikasi aholisi

Yil	Tug’ilganlar soni, kishi	Reproduktiv yoshdagi ayollarning o’rtacha yillik soni , ming kishi	Ayollarning o’rtacha yillik soni, ming kishi	O’rtacha yillik aholi, ming kishi
2021	905211	9043	17180.5	34558.9
2022	932217	9201	17527.5	35271.3

Ushbu ma’lumotlarga asoslanib, tahlil qilish uchun yetishmayotgan ko’rsatkichlarni hisoblab chiqamiz: maxsus tug’ilish darajasi;

ayollarning umumiy sonida reproduktiv yoshdagi ayollarning ulushi; ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi (4.2-jadval).

4.2-jadval

Hisoblangan ko'rsatkichlar

Yil	Umumiy tug'ilish koeffitsienti, %0	Tug'ilishning maxsus koeffitsienti, ‰	Ayollarning umumiy sonidagi reproduktiv yoshdagi ayollar ulushi.%	Ayollarning mamlakat umumiy aholisidagi ulushi%
2021	26.19	100	52.6	49.71
2022	26.42	101	52.5	49.69

Tug'ilishning mutlaq o'sishi:

TMO' = 26.42 – 26.19 = 0,23 - bu yil bazaviy yilga nisbatan tug'ilish darajasi 0,23‰ ga ko'paydi.

Keling, har bir omilning tug'ilishning umumiy darajasining o'zgarishiga ta'sirini aniqlaylik:

- aholining umumiy sonidagi ayollar ulushining o'zgarishi hisobiga

$$K_t^{da} = K^{15\text{-}49} \text{ x } d^{15\text{-}49} \text{ x } d_a = 100 \text{ x } 52.6 \text{ x}(49.69\text{-}49.71) = -105.2‰,$$

ya'ni joriy yilda tug'ilishning umumiy koeffitsienti aholi umumiy tarkibida ayollar ulushining ortishi hisobiga bazaviy davrga nisbatan -105.2 promillaga oshdi;

- ayollarning umumiy sonidagi reproduktiv yoshdagi ayollar ulushini o'zgartirish orqali:

$$\Delta K_t^{d15\text{-}49} = K_{t0}^{15\text{-}49} \text{ x } \Delta d_a^{15\text{-}49} \text{ x } d_{a1} = 100 \text{ x}(52.5\text{-}52.6)\text{x}$$
$$\text{x } 49.69 = -496.9‰,$$

ayollarning umumiy sonida reproduktiv yoshdagi ayollar salmog'ining kamayishi hisobiga joriy yilda tug'ilishning umumiy koeffitsienti bazaviy davrga nisbatan -496.9 promillaga oshdi;

- tug'ilish darajasining o'zgarishi sababli:

$$\Delta K_t^{K_t^{15-49}} = \Delta K_t^{15-49} * d_{a1} = (101\text{-}100) \text{ x } 52.5 \text{ x}$$
$$\text{x } 49.69 = 503.1‰,$$

ya’ni tug’ilish intensivligining oshishi hisobiga joriy yilda umumiy tug’ilish darajasi bazaviy davrga nisbatan 503.1 promillaga kamaydi.

Keling, tekshiramiz:

ΔK_t = -105.2 + (-469.9) + 503.1 = -72‰.

koeffitsientining o’sishini (bu holda pasayishni) hisoblaylik :

IK_t = 26.42/26.19 = 0.23

ya’ni tug’ilish darajasi 2023 yilda 2022 yilga nisbatan umuman 0.23 x100-100 = -0.77 % ga kamaydi;

$$\frac{K_{t1}^{15-49} * d_{a1}^{15-49} * d_{a1}}{K_{t0}^{15-49} * d_{a1}^{15-49} * d_{a1}} = \frac{101}{100} = \mathbf{1.01}$$

ya’ni 1.01 marta yoki 1%ga oshgan;

reproduktiv yoshdagi ayollarning umumiy ayollar sonidagi ulushi:

$$\frac{K_{t0}^{15-49} * d_{a1}^{15-49} * d_{a1}}{K_{t0}^{15-49} * d_{a0}^{15-49} * d_{a1}} = \frac{52.5}{52.6} = \mathbf{0.999}$$

ya’ni 0,1% ga kamaydi;

Mamlakat aholisi umumiy sonida ayollarning ulushi:

$$\frac{K_{t0}^{15-49} * d_{a1}^{15-49} * d_{a1}}{K_{t0}^{15-49} * d_{a0}^{15-49} * d_{a1}} = \frac{49.69}{49.71} = \mathbf{0.999}$$

ya’ni 0.999 marta yoki 1‰ ga ga kamaydi.

Tug’ilish jarayonida ishtirok etuvchi aholining alohida toifalari uchun hisoblanadi. Masalan, shahar yoki qishloq aholisining tug’ilish koeffitsientini hisoblash uchun, ma’lum yosh guruhlarida tug’ilish koeffitsientini hisoblash uchun, aholi, turmush qurgan yoki turmush qurmagan va boshqalar o’rtasidagi tug’ilish koeffitsientini hisoblash uchun, tug’ilish darajasi bo’yicha aholining nodemografik tuzilmalari, ular demografik va qishloq aholisining ta’sirini tushunish uchun ishlatiladi.

Shuning uchun xususiy tug’ilish koeffitsientlariga quyidagilar kiradi: tug’ilishning yoshga oid ko’rsatkichlari, nikohda tug’ilish koeffitsienti, qishloq va shaharlardagi tug’ilish koeffitsienti va boshqalar.

4.2-misol. O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, 2022 yilda O’zbekiston Respublikasining hududlarida tug’ilganlar soni va o’rtacha yillik aholi soni quyidagi jadvalda berilgan:

4.3-jadval

Hududlar	Tug’ilganlar soni, kishi	O’rtacha yillik aholi, ming kishi
O’zbekiston Respublikasi	905211	35271.3
Qoraqalpog’iston Respublikasi	40272	1948.5
Andijon	84664	3253.5
Buxoro	43173	1976.8
Jizzax	41313	1443.4
Qashqadaryo	97079	3408.3
Navoiy	26576	1033.9
Namangan	79968	2931.1
Samarqand	110455	4031.3
Surxondaryo	80975	2743.2
Sirdaryo	23244	878.6
Toshkent	72659	2939.7
Farg’ona	99146	3896.4
Xorazm	42653	1924.2
Toshkent sh.	63034	2862.4

Hududlarda xususiy tug’ilish ko’rsatkichlarini hisoblash orqali tug’ilish darajasini aniqlash va solishtirish mumkin.

Keling, Samarqand viloyatidagi nisbiy tug’ilish darajasini, shuningdek, butun aholini aniqlaymiz:

$K_t = (110.455/4031.3)*1000 = 27.4‰$

ya’ni Samarqand viloyati aholisining har ming nafariga 27.4 nafar tug’ilgan;

Toshkent shahrida esa

$K_t = (63.034/2862.4)*1000 = 22‰$

ya’ni Toshkent shahrining har ming aholisiga 22 nafar tug’ilish to’g’ri keladi va hokazo. har bir hudud uchun.

Har bir hudud uchun faqat ma’lumotlarga ega bo’lgan butun O’zbekiston bo’yicha tug’ilishning umumiy koeffitsientini aniqlash uchun siz quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshirishingiz kerak:

$K_t = (905.211/35271.3)*1000 = 25.7‰$

Tug’ilishning umumiy koeffitsientini mavjud ma’lumotlardan foydalanib, quyidagi matematik bosqichlar yordamida ham hisoblash mumkin.

Maxsus tug’ilish koeffitsienti tug’ilganlar soni, aholi soni va reproduktiv yoshdagi ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi haqidagi ma’lumotlardan foydalangan holda hisoblanishi mumkin.

4.3-misol. 2022 yilda O’zbekiston Respublikasida tug’ilishning maxsus koeffitsientini hisoblaylik, agar yil davomida 905.211 ming kishi tug’ilganligi ma’lum bo’lsa, reproduktiv yoshdagi ayollarning butun aholi orasida ulushi 0,259 O’zbekiston Respublikasi aholisi 35271.3 ming kishi ekanligini hisobga olsak tug’ilish koeffitsientini hisoblash mumkin:

$K_t = (905.211/35271.3)*1000 = 25.7‰.$

Maxsus tug’ilish koeffitsientini quyidagicha topamiz:

$K_{mt} = 25.7/259 = 99‰$

Shunday qilib, maxsus tug’ilish koeffitsienti 99 promilani tashkil etadi yoki reproduktiv yoshdagi har 1000 ayolga 99 tug’ilish to’g’ri keladi.

Qisman tug’ilish koeffitsientlari orasida eng muhim o’rinni yoshga bog’liq koeffitsientlar (K_{rx}) egallaydi . Ular sizga umumiy ta’sir qilmaydigan ma’lum bir yosh guruhida tug’ilish darajasini baholashga imkon beradi. O’rganilayotgan aholining yosh tarkibi, eng ko’p ishlatiladigan bir yoshli yoki besh yoshli kogortlar:

$$\boldsymbol{K_{t_x} = \frac{T_x}{A_x} * 1000} \quad \textbf{(4.4)}$$

bu yerda T_x - ma’lum bir yosh guruhidagi onalardan tug’ilgan bolalar soni;

A_x - ma’lum bir yosh guruhidagi ayollarning o’rtacha yillik soni, x - yosh oralig’i.

Mavjud ma’lumotlardan foydalanib, tug’ilish darajasi turli yosh guruhlarida juda katta farq qiladi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ekstremal (eng yosh va eng keksa) yosh guruhlarida u past, eng yuqorisi (20 yoshdan 35 yoshgacha) yosh guruhlarida.

4.1.2. Tug’ilishning ehtimoliy ko’rsatkichlari

Tug’ilish darajasi va dinamikasi tug’ilishning umumiy koeffitsienti (TUK) tomonidan eng aniq aks ettirilgan. Bu ko’rsatkich yoshga oid tug’ilish koeffitsientlarining promilada emas, balki ulushlarda (tug’ilganlar sonining oddiy nisbatlarining yig’indisi va har bir yosh guruhidagi reproduktiv yoshdagi ayollar soniga ko’paytirilmasdan) yig’indisi sifatida hisoblanadi.

$$\mathbf{TUK = n\sum K_{t_x}} \quad \mathbf{(4.5)}$$

bu yerda K_{tx} - yoshga oid tug’ilish ko’rsatkichlari, ulushlarda; n - yosh oralig’i.

Tug’ilishning umumiy koeffitsientining qiymati o’rganilayotgan populyatsiyadagi bir ayoldan hayotning butun reproduktiv davrida tug’ilgan o’rtacha sonini ko’rsatadi. Bu ko’rsatkich boshqa nisbiy ko’rsatkichlarga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega: uning qiymati amalda aholining yosh tarkibiga bog’liq emas; bu aholining ko’payish turini (toraytirilgan, oddiy yoki kengaytirilgan) tavsiflash imkonini beradi, uning haqiqiy qiymatini 2,12-2,18 bolalar deb atalmish chegara TUK qiymati bilan taqqoslaydi.

Chegara qiymatiga teng bo’lgan TUK qiymati aholining ko’payishining oddiy turi mavjudligini ko’rsatadi, chunki hayotning reproduktiv davrida har bir ayol o’rtacha ikkidan ortiq bolani "ko’paytiradi" (0,12-0,18). Agar TUK qiymati ushbu chegara qiymatidan past bo’lsa, u holda populyatsiyaning ko’payish turi torayadi, ota-onalar avlodini bolalar avlodi bilan almashtirish uchun etarli emas. Agar TUK qiymati chegara qiymatidan katta bo’lsa, u holda reproduksiya turi kengaytiriladi, ya’ni ko’rib chiqilayotgan populyatsiyada ota-onasining avlodidan kattaroq avlod tug’iladi.

4.4-misol. O’zstat ma’lumotlaridan foydalanib, biz tug’ilishning umumiy darajasini hisoblaymiz (4.1-rasm). 2022 yil uchun ko’rsatkichni hisoblash misolini keltiramiz:

TUK = (905.211/9169.8)*1000=99‰

O’rtacha, butun reproduktiv yoshdagi ayollarda, 2022 yilda an’anaviy avloddan bir ayol 0.099 bolani tug’di.

Hisoblangan TUK qiymatini chegara bilan solishtirganda (O’zbekiston Respublikasi uchun bu 25.7), biz birinchisining qiymati ancha past ekanligini ko’ramiz, ya’ni 2022 yilda O’zbekiston Respublikasida aholi ko’payishining kengaygan turi mavjud edi.

Milliy TUK qiymati chegara bo’yicha (99 : 25.7 = 3.852) va keyin 100 ga ko’paytirilsa, ma’lum bir tug’ilish darajasi ota-onalar avlodini bolalar avlodi bilan almashtirishni qanchalik ta’minlashini aniqlash mumkin. Bizning misolimizda – 385.2% ga, lekin uning o’zgarishida ijobiy tendensiya mavjud (4.4-jadval).

4.4-jadval

Ota-onalar avlodini almashtirish dinamikasi (2000-2022 yillarda O’zbekiston Respublikasidagi bolalar)

Ko’rsatkich	Yillar					
	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Tug’ilishning yig’ma koeffitsienti	1.883	1.332	1.300	1.586	1.767	1.790
Haqiqiy almashtirish, %	88.8	62.8	61.3	74.8	83.3	84.4

Hisob-kitoblar shuni ko’rsatadiki, 2000-yillarning boshidan beri 2005 yilgacha haqiqiy tug’ilish darajasining pasayishi kuzatildi, keyin asta-sekin o’sish boshlandi (2020 va 2022 yillarda). Ayollar avlodi qizlar avlodi bilan atigi 4/5 dan sal ko’proqqa (83,3-84,4%) almashtirilmoqda.

Ushbu koeffitsient tufayli ma’lum bir hududda, ma’lum bir mamlakatda yoki mamlakatlar o’rtasida tug’ilish darajasini baholash, shuningdek, vaqt o’tishi bilan ko’rsatkichlarni solishtirish mumkin bo’ladi.

Tug’ilishning umumiy koeffitsienti ma’lum bir yil uchun tug’ilish darajasining samaradorligini aks ettiradi, ammo ijtimoiy-iqtisodiy (inqiroz, demografik siyosatning rag’batlantiruvchi choralari va boshqalar), siyosiy, tabiiy va boshqa o’zgarishlar natijasida rejalashtirilganidan oldin tug’ilish kechiktirilishi yoki sodir bo’lishi mumkin. Shu sababli, er-xotinning farzandlari soni dastlab rejalashtirilganidek qolishi mumkin, ya’ni u kamaymaydi yoki ko’paymaydi, faqat tug’ilish vaqti o’zgaradi. Turli omillarning tug’ilish taqvimiga ta’siri vaqt o’zgarishi deb ataladi.

Tug’ilish darajasi ma’lum darajada aholining oilaviy ahvoliga bog’liq.

Onaning ma’lum bir yoshida tug’ilgan bolalarning o’rtacha soni bo’yicha hisob-kitoblar asosida tug’ilishni tahlil qilish mumkin. Ko’rsatkich bola tug’adigan ayollarning o’rtacha yoshini tavsiflaydi. Vaqt o’tishi bilan bu ko’rsatkichning o’zgarishi tug’ilish darajasining "qarishi" yoki "yosharishi" ni ko’rsatadi. Ko’rsatkichni hisoblash o’rtacha vaznli arifmetik yordamida amalga oshiriladi, bunda yoshga oid tug’ilish koeffitsienti "vaznlar" sifatida ishlaydi:

4.5-misol. 2022 yilgi aholini ro’yxatga olish natijalariga ko’ra, O’zbekiston Respublikasida to’rt yoshgacha bo’lgan 3932.322 ming bola bor edi. Reproduktiv yoshdagi ayollar soni esa 9169.8 ming kishini tashkil etdi. Keling, tug’ilish darajasini hisoblaylik:

$K_{0\text{-}4} = 3932.322/9169.8 = 0.43$

ya’ni reproduktiv yoshdagi ayolga 0-4 yoshdagi o’rtacha 0,43 bola to’g’ri keladi.

Bolalik ko’rsatkichlari tug’ilishning juda qo’pol ko’rsatkichlari, ammo tug’ilish darajasidagi hududiy va milliy farqlarni aniqlash uchun juda foydali.

4.2. Reproduktiv xulq-atvorni, aholining reproduktiv munosabatlarini baholash

Fertillikni o’rganishda mutaxassislar aholining reproduktiv xulq-atvori kabi demografik tushunchaga alohida e’tibor berishadi - har qanday tartibdagi bolani tug’ish yoki tug’ishni rad etishga qaratilgan shaxsning harakatlari, munosabatlari va ruhiy holatlari tizimi o’rganiladi. Reproduktiv xulq-atvorni o’rganishda bevosita bolaning tug’ilishiga qaratilgan xatti-harakatlar va qarorlar majmuini o’rganishga alohida e’tibor beriladi; er-xotinning kontratseptiv xatti-harakatlarini (konsepsiyaning oldini olish) o’rganish; abort xatti-harakatlarini o’rganish (istalmagan tug’ilishning oldini olish). Shu munosabat bilan reproduktiv munosabatlarning ikki guruhi ajratiladi: bola tug’ish bilan bog’liq munosabatlar va aksincha, bola tug’ish soni va davrlarini tartibga solishga qaratilgan munosabatlar. Ushbu munosabatlarning o’zaro ta’siri doirasida bolalarga bo’lgan ehtiyojni qondirish jarayoni amalga oshiriladi. Reproduktiv munosabatlarning ikki guruhining nisbatiga

qarab, reproduktiv xatti-harakatlarning uch turi ajratiladi: ko’p bolali oilalar (besh va undan ortiq bola); o’rta oilalar (uch-to’rt bola) va kichik oilalar (bir yoki ikki bola).

Boshqa har qanday xatti-harakatlar singari, reproduktiv xatti-harakatlar ham ma’lum bir yoshda, ma’lum sharoitlarda bolalarning tug’ilishi yoki tug’ilmasligi uchun tashqi va ichki rag’batlarga bo’lgan munosabatdir. Shu munosabat bilan nafaqat tug’ilish niyatlari, balki bu niyatlarning motivatsiyasi ham o’rganiladi. So’rov usuli asosida niyat va motivatsiyani aniqlash mumkin.

Reproduktiv xatti-harakatlar ma’lum bir tuzilishga ega (4.2-rasm), uni ketma-ket psixologik komponentlar shaklida ko’rsatish mumkin: Reproduktiv xatti-harakatlar - "Munosabatlar -> Motivlar -> Qiziqishlar -n- Rejalar -> Qarorlar -> Harakatlar -" Harakatlar natijalari .

Reproduktiv harakatlar natijalari bolalarning tug’ilishi yoki tug’ilishning cheklanishi hisoblanadi.

Reproduktiv xulq-atvorning ko’rsatkichlari orasida: ideal, istalgan va kutilayotgan bolalar soni.

Bolalarning o’rtacha ideal soni respondentning oilada va umuman jamiyatda mavjud ob’yektiv turmush sharoitlaridan qat’i nazar, eng yaxshi bolalar soni haqidagi g’oyasini tavsiflaydi.

O’rtacha istalgan bolalar soni mavjud ob’yektiv va sub’ektiv mavjudlik shartlarini hisobga olgan holda bolalarga bo’lgan ehtiyojni eng yaqin baholaydigan ko’rsatkichdir.

O’rtacha kutilayotgan bolalar soni respondentning hayotining barcha holatlarini hisobga olgan holda uning haqiqiy niyatlarini tavsiflaydi.

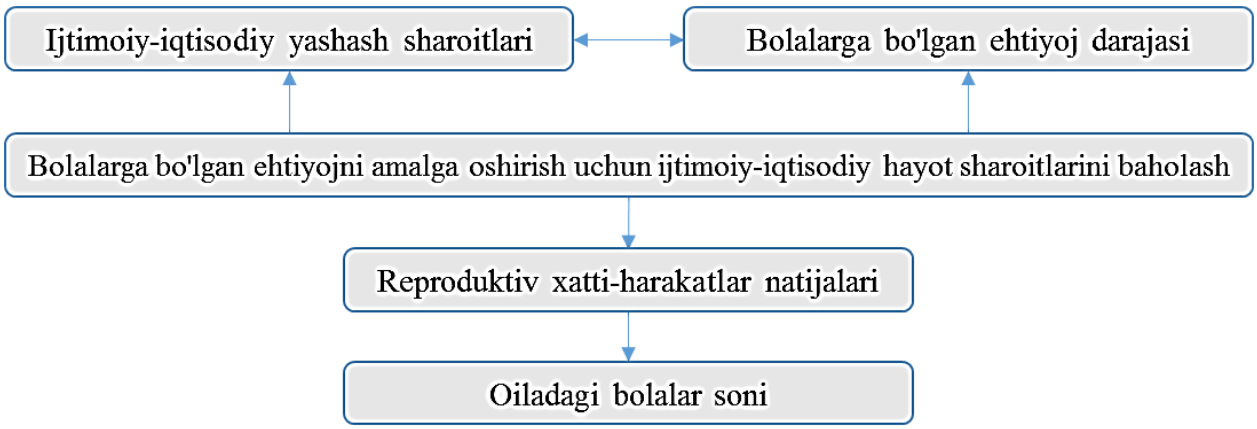

4.2.-rasm. Reproduktiv xatti-harakatlarning tuzilishi

Aholining reproduktiv munosabatlari haqidagi ma’lumotlarning asosiy manbalari aholini ro’yxatga olish va maxsus so’rovlardir. Birinchi

marta kutilayotgan bolalar soni haqidagi savol 1985 yilgi Butunittifoq mikro-ro'yxatga olishda savollar ro'yxatiga kiritilgan, ammo natijalar yomon ishlab chiqilgan va nashr etilmagan. 1994 yilgi O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olishda bolalarning afzal ko'rilgan soni haqida savollar ham bor edi. Shu bilan birga, bolalarning kutilayotgan (26 savol) va kerakli (27 savol) soni haqida savollar berildi. Savollarning bunday tartibi respondentlarga bosimni yo'q qiladi. Axborot to'plash va barcha tahlillar aholi o'rtasida muntazam ravishda o'tkaziladigan so'rovlar asosida amalga oshiriladi.

2019 yil sentyabr-oktyabr oylarida O'zstat "Oila va tug'ilish" tanlov so'rovini o'tkazdi; 2021 yilda O'zstat O'zbekiston Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Aholi jamg'armasi va Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazi bilan hamkorlikda O'zbekiston aholisining reproduktiv salomatligi bo'yicha so'rov o'tkazdi va 2022 yil sentyabr-oktyabr oylarida, aholining reproduktiv rejalarini tasodifiy kuzatish amalga oshirildi. So'rovlar O'zbekiston Respublikasining barcha hududlari vakili bo'lgan ta'sis sub'ektlarida o'tkazildi.

Kuzatishlar natijalariga ko'ra, mamlakatda rejalashtirish va tug'ilish sohasidagi mavjud vaziyatning umumiy manzarasi tuziladi. Har uchala holatda ham so'rovda shahar aholisining qariyb 73% va qishloq aholisining 27% (15-44 yoshdagi ayollar va 18 yosh va undan katta erkaklar) ishtirok etdi.

2019 va 2023 yillardagi so'rovnomalar bir ayoldan tug'ilgan bolalarning o'rtacha soni mos ravishda 4,28 va 4,13 bolani tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlar yosh guruhlari bo'yicha ham, respondentlarning oilaviy ahvoliga qarab ham o'zgarib turardi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, turmush qurishning boshlanishi va birinchi farzandning tug'ilishi o'rtasidagi vaqt oralig'i ortib borish tendensiyasi mavjud va nikohni ro'yxatga olishning kechikishi ko'pincha sabablardan biri sifatida keltiriladi. Shu bilan birga, tug'ilish oraliqlarining ortishi nikoh va birinchi bolaning tug'ilishi o'rtasida ham, birinchi va ikkinchi bolaning tug'ilishi o'rtasidagi davrda sodir bo'ladi.

Demografiyaning asosiy reproduktiv ko'rsatmalari - istayotgan va kutilayotgan bolalar soni.

So'rov ishtirokchilari, shuningdek, ko'pincha respondentlar tug'ilishini rejalashtirayotgan bolalar soni (bolalarning kutilayotgan soni) sifatida ikkita bolaning ismlarini aytishadi. Reproduktiv orientatsiyalarda gender tabaqalanishi saqlanib qolmoqda: bolalar soni

erkaklarda o’rtacha ko’rsatkichlar istalgan (2019 yilda 3,28 ga nisbatan 3,38 va 2022 yilda 3,30 va 3,28) va kutilgan (2029 yildagi 2,72 ga nisbatan 2,90 va 2022 yildagi jinsidan qat’iy nazar kamroq) ko’rsatkichlaridan biroz yuqoriroqdir. Shuningdek, taqdim etilgan natijalarga asoslanib, turmush darajasini baholash va bolalarning kerakli soni o’rtasida teskari bog’liqlik mavjudligini aytishimiz mumkin. Shu bilan birga, kutilayotgan bolalar soniga kelsak, aytishimiz mumkinki, ayollarning turmush darajasini baholashga umuman bog’liqlik yo’q va erkaklar uchun biz faqat juda zaif to’g’ridan-to’g’ri aloqa haqida gapirishimiz mumkin. Kerakli bolalar soni yashash sharoitlarini baholash bilan teskari bog’liqdir. Kutilayotgan bolalar soniga kelsak, bu yerda, aksincha, zaif teskari aloqa mavjudligi haqida gapirish mumkin. Istalgan bolalar soniga ega bo’lish uchun to’siqlar orasida respondentlar ko’pincha moliyaviy qiyinchiliklar va kelajakka nisbatan noaniqlikni ta’kidladilar.

Shu munosabat bilan shuni ta’kidlashni istardimki, O’zbekiston Respublikasi hukumati tug’ilish darajasini faol rag’batlantirish uchun ham hududiy, ham munitsipal darajada dasturlarni ishlab chiqmoqda. Biroq, oldingi davrlardan farqli o’laroq, 2019–2023 yillarda iqtisodiy inqiroz tufayli onalik kapitalini indeksatsiya qilish o’tkazib yuboriladi (budjet taqchilligi), bu oilaviy kapitalning oylik to’lov emasligi bilan oqlanadi. Shunisi e’tiborga loyiqki, nafaqat onalar, balki otalar - vasiylar ham onalik kapitalini olishlari mumkin.

Oila kapitali uy-joy sotib olish yoki qurish uchun ishlatilishi mumkin. Agar siz onalik kapitali bo’yicha ipoteka uchun ariza topshirsangiz, tug’ilgandan keyin onalik kapitalini olish huquqiga ega bo’lgan bola uch yoshga to’lguncha kutishingiz shart emas; ta’lim uchun haq to’lash; hududiy Pensiya jamg’armalariga hujjatlarni topshirish tartibi sezilarli darajada soddalashtirildi; onalik pensiyasining moliyalashtirilgan qismi uchun, shuningdek, nogiron bolalar uchun maxsus ro’yxat bo’yicha tovarlar va xizmatlar sotib olish.

Shunung uchun farzandlari 2021 yilda tug’ilgan ko’plab oilalar 2023 yilda mintaqaviy onalik kapitalini olgandan keyin foydalanishlari mumkin edi.

Hozirgi vaqtda tug’ilish jarayonlari bo’yicha tadqiqotlar olib borilmoqda, unda tezis "tug’ilish o’sishining tarkibiy omillari potensiali tugagan" degan xulosalar sifatida ilgari surilgan[1]: "Zamonaviy davrda keksa reproduktiv yoshdagi ayollar sonining ko’payishi. O’zbekistonda tug’ilishning o’sishi 25 yoshgacha bo’lgan ayollarga qaraganda

muhimroqdir, chunki oxirgi 15 yil ichida onalikning o’rtacha yoshi nikohning o’rtacha yoshidan keyin sezilarli darajada oshdi va 2023 yilda 22 yoshdan oshdi. Kattaroq tug’ish yoshidagi potensial onalar soni va shu yoshdagi tug’ilish ko’rsatkichlarining bir vaqtning o’zida o’sishi 2010-yillarda tug’ilish sonining ko’payishini ta’minladi. Ushbu o’n yarim yil ichida 25 yoshgacha bo’lgan yosh ayollarning hissasi salbiy bo’ldi. Biroq, tug’ilish darajasi o’sib borayotgan ayollarning o’sishi nihoyasiga etdi: 25-29 yoshli ayollarning asosiy guruhi 2022 yilda eng yuqori cho’qqiga chiqdi va keyin tez pasayishni boshladi. Kelgusi ikki yil ichida u 2000 yildagiga qaraganda kamroq bo’ladi. Keyingi 30-34 yoshlilar guruhi uchun burilish nuqtasi 2021 yil bo’ladi. Shunday qilib, 20-39 yoshli ayollarning umumiy soni tez o’sib bormoqda va shunga mos ravishda, hozirgi tug’ilish sonini saqlab qolish kerak bo’ladi.

Mamlakatimizda homiladorlikni to’xtatish amaliyoti juda keng tarqalgan bo’lib, bu aholining jinsiy madaniyatining pastligidan dalolat beradi, ayollar salomatligiga ta’sir qiladi va natijada bepushtlikka olib keladi.

Turmushga chiqqan (shu jumladan, ro’yxatdan o’tmagan) tug’ilish yoshidagi ko’plab ayollar istalmagan homiladorlikdan himoya sifatida kontratsepsiya vositalaridan foydalanadilar. Masalan, 2022 yilda O’zbekistonda 2022 yil sentyabr-oktyabr oylarida o’tkazilgan aholining reproduktiv rejalarini namunaviy kuzatish natijalariga ko’ra, ayollarning qariyb 73 foizi homiladorlikning oldini olishning biron bir usulini qo’llagan, 58,6 foizi esa zamonaviy kontratsepsiya turlaridan foydalangan. Zamonaviy kontratsepsiya usullaridan foydalanadiganlar ulushi (birinchi navbatda, turli xil gormonal dorilarni o’z ichiga oladi, intrauterin vositalar, kontratsepsiya va sterilizatsiyaning to’siq usullari) ancha past. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, tug’ilish darajasi yuqori va tug’ilishning deyarli universal tartibga solinishi bilan, O’zbekistonda ayollar ko’pincha homiladorlikning oldini olish uchun emas, balki uni to’xtatish uchun murojaat qilishadi.

2021 yilda O’zbekiston aholisining reproduktiv salomatligini tanlash bo’yicha o’tkazilgan so’rov natijalariga ko’ra, birinchi bola tug’ilganda ayollarning yoshi o’sayotganligi aniqlandi (40-44 yoshdagi ayollar uchun 22,4 dan 22,4 gacha). 25-29 yoshdagi ayollar uchun 24,9). Ikkinchisi kontratsepsiya vositalaridan foydalanish yoki abort qilishda o’zgarishlar yuz berganligining ko’rsatkichidir. Abort va tug’ilishning yoshga oid ko’rsatkichlariga kelsak , faqat 35 va undan katta yoshdagi kogortalarda abortlar tug’ilish sonidan ko’p. Buni ushbu yoshdagi

ayollar oilada kerakli miqdordagi bolalarga erishganligi bilan izohlash mumkin.

So’nggi paytlarda mamlakatimizda oilani rejalashtirish, bolalar tug’ilishi muammolariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu munosabat bilan, erta tug’ilgan chaqaloqlar sonining ahamiyatsiz, ammo aniq ko’rinadigan tendensiyasi mavjud, ammo homiladorlikning taxminan 4 foizi abort bilan, 4,2-4,4 foizi erta tug’ilish bilan tugaydi (4.5-jadval).

4.5-jadval

Tug’ilganlar soni va tug’gan ayollarning holati (2020-2022 yillarda O’zbekiston Respublikasida homiladorlik)

Ko’rsatkich	2020 y		2021 y		2022 y	
	kishi	% da	kishi	% da	kishi	% da
bolalar soni, jami muddatidan oldin	841817 49162	100 5.84	905211 51778	100 5.72	932217 52857	100 5.67
Homiladorlikni tugatgan ayollar soni	799726	100	859950	100	885606	100
shu jumladan: to’liq tug’ilganlar	734868	91.89	791756	92.07	814580	91.98
erta tug’ilish	32261	4.39	36118	4.20	36192	4.23
abort bilan	27337	3.72	32076	3.73	32427	3.79

Shu munosabat bilan, homiladorlik va tug’ish to’g’risidagi ma’lumotlarni tahlil qilishda homiladorlikni to’xtatishning yoshga xos ko’rsatkichlariga e’tibor qaratish lozim.

4.6-misol. 2022 yilda abortlar soni bo’yicha O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, biz hisoblaymiz: yoshga qarab abort qilish ko’rsatkichlari; abort qilish darajasi; umumiy abort darajasi (4.6-jadval).

4.7-jadval

Homiladorlikning to’xtatilishi

Yoshi, yil	Ayollar soni, kishi	To’xtatilgan homiladorlik soni, kishi
15-19	1272272	13995
20-34	4382225	170907
35-49	3453730	48352

Keling, yoshga qarab abort qilish ko’rsatkichlarini hisoblaylik:

$K_{15\text{-}19} = (13995/1272272)*1000=11.4‰$

ya’ni 15-19 yoshdagi har 1000 ayolga homiladorlikning 11-12 tasi to’g’ri keladi;

K_{20-34} = (170907/4382225)*1000=39.0‰

Ya’ni 20-34 yoshdagi har 1000 ayolga homiladorlikning 39 tasi to’g’ri keladi;

K_{35-49} =(48352/3453730)*1000=14.0‰

Ya’ni 35-49 yoshdagi har 1000 ayolga homiladorlikning 14 tasi to’g’ri keladi.

Eng ko’p reproduktiv yoshdagi 1000 ayolga homiladorlikni to’xtatishning 20-34 holati to’g’ri keladi;

Endi umumiy abort darajasini reproduktiv yoshdagi 1000 ayolga to’g’ri keladigan abortlar soniga nisbati sifatida hisoblaymiz :

K_{15-49} = ((13995+170907+48352)/(1272272+4382225+3453730))*1000 = (233254/9108227)*1000 = 25.6‰

SKab = (11,4 x 5 + 39,0 x 15 +14,0 x 15): 1000 = 0,852 abort - bu butun reproduktiv davrda bir ayolga to’g’ri keladigan abortlarning o’rtacha soni.

So’nggi paytlarda demograflar aholining uchta bir-biriga bog’liq bo’lmagan xatti-harakatlarini tobora ko’proq ajratmoqdalar: nikoh, reproduktiv, jinsiy. Ba’zi sotsiologlar va demograflar yaqin kelajakda ular hayot siklining yangi standartiga aylanishi mumkinligini istisno qilmaydi.

4.3. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O‘zbekistonda tugilish jarayonidagi o‘zgarishlar

O‘zbekiston hududida oila, tugilish va aholi ko‘payishiga oid ma’lumotlar, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan, ya’ni o‘rta Osiyo Chor Rossiyasi tomonidan zabt etilgan davrdan boshlab qayd etilgan. Rus chorizmi o‘lkaning tabiiy boyliklari, xo‘jaligi, aholisi, tarixi va madaniyati bilan qiziqib, ular haqida ma’lumot to‘plashga harakat qilgan. Jumladan, aholi haqidagi dastlabki ma’lumotlar 1872-yili

N.A.Maev tahriri ostida chop etilgan “Statistik yilnoma”[3] to‘plamidan o‘rin olgan. Bu “Statistik yilnoma”da. Turkiston aholisining umumiy soni, milliy tarkibi (Buxoro va Xivadan tashqari) va har bir oilada necha kishi borligi qayd etilgan. Unda yozilishicha, Zarafshon viloyatida (okrug) yashovchi har bir mahalliy xalq oilasi shaharda o‘rtacha 5 tagacha, qishloqda esa 12 tagacha a’zodan iborat.

Jinslar mutanosibligi jihatidan olib qaraganda, esa, har bir oilaga 7 tadan erkak va 7 tadan ayol to‘g‘ri kelgan[4] deyiladi. Umuman, ushbu “Yilnoma”dagi aholiga tegishli raqamlar, ular uncha to‘liq bo‘lmasada, ozmi-ko‘pmi demografik tasavvur hosil qilishga yordam beradi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida O‘zbekiston oilalarida tug‘ilish va aholi ko‘payishiga doir dastlabki bir muncha aniq ma’lumotlar sovet davrida olina boshladi. Biroq, malakali kadrlarning etishmasligi tufayli, statistik ma’lumotlarni to‘plash juda qiyin edi. O‘sha yillarda olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ichida eng muhimi so‘rash va suhbat usuli bilan o‘tkazilganlari edi. Bunday o‘rganish, odatda, “so‘roq varaqasi” (anketa) vositasida amalga oshirilgan.

Bevosita savol-javob, ya’ni muloqot har holda statistika varaqasiga tushmaydigan jihatlarni ham ochardi va uning natijalari, muttasil ro‘yxat qilib borilmagan hududlar uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgandi. Masalan, tibbiyot olimi A.A. Shoroxova o‘sha paytda o‘tkazilgan tadqiqot natijalari fan muxlislari tomonidan hozirgacha qadrlanib kelinmoqda. Tadqiqotchi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida tug‘ilgan bolalar sonini 44-55 tani tashkil etadi, deb xulosa qilgan. Soddaroq qilib aytganda, har 1000 aholi bir yilda 44-55 tagacha kopaygan[5]. Bu tug‘ilishning yuqori darajasidir. Endi bu ko‘rsatkichni hozirgi davr bilan qiyoslasak, dunyo bo‘yicha o‘rtacha - 26,0; O‘zbekistonda - 33,7 ni tashkil qiladi. Bu ko‘rsatkichni olimlar yuqori, deb bilishadi. Vaholanki, A.A. Shoroxova tadqiqoti xulosasidagi raqamdan ancha kam. Demak, bir asr muqaddam tug‘ilish ancha yuqori bo‘lgan ekan. Aholishunos olimlar B.S. Urlanis, M.N. Qorahonov, I.R. Mullajonovlarning ilmiy izlanishlarida ham xuddi shunday xulosa qayd etilgan[5].

Xo‘sh, nega o‘tmishda oilalarda farzandlar ko‘p tug‘ilgan?

Avvalo, shuni aytib o‘tish kerakki, tug‘ilish darajasining yuqoriligi o‘sha davrda faqat o‘zbek oilalarida emas, balki sobiq Sovet ittifoqi

[3] Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края, 1872 г.

[4] А.А. Шорохова. Методика изучения плодовитости человека. Ташкент, 1993 г., с.49

[5] Б.Ц. Урланис. История одного поколения. М., 1968, с 63:

territoriyasidagi boshqa xalqlar (ruslar, ukrainlar, belaruslar, tatarlar, qozoqlar, Kavkaz va O‘rta Osiyoning hamma xalqlari) uchun ham xos edi. Masalan, 1867-1990-yillarda Rossiyaning Yevropa qismidagi 50 guberniyasida har 1000 ta aholiga nisbatan tug‘ilgan bolalar soni 49-50 tani tashkil qilgan. Boltiqbo‘yi xlqlarida esa, XIX asrning o‘rtalarida har 1000 kishiga tug‘ilgan bolalar soni 40-50 tani tashkil etgan[6]. Lekin bu holat uzoqqa borgani yo‘q. XX asrdan boshlab, Yevropa xalqlari oilalarida tug‘ilish tez suratda kamaya boshladi, ayniqsa, Boltiqbo‘yi xalqlarida 1906-1913-yillarda har 1000 aholiga tug‘ilgan bolalar soni 22-25 ni tashkil qilgan va tug‘ilishning keskin kamayib ketish sababi, asosan, kapitalistik ishlab chiqarish usulining rivojlanishi bilan bog‘liq edi. Kapitalizmning rivojlanishi, shaharlar soni va shahar aholisining k o ‘payib borishi Rossiyada ham tug‘ilishning keskin kamayishiga olib keldi; 1861- 1865-yillarda har 1000 aholiga o‘rtacha 50-51 bola tug‘ilgan holda, 1911-1913-yillarda bu ko‘rsatkich 43-44 taga tushdi. Birinchi jahon urushi va Oktyabr inqilobi yillarida Rossiyada tug‘ilish yana ham kamayib, 1920-yilda 31 gacha tushdi. Tug‘ilish darajasining kamayishi Oktyabr inqilobidan keyingi davrda sobiq Sovet Ittifoqi tarkibiga kirgan yana bir qancha xalqlarda ham kuzatila boshladi (masalan, Ukraina, Kavkaz, Qozog‘iston aholisida). Yuqoridagi raqamlardan xulosa qiladigan bo‘Isak, u holda sobiq Sovet Ittifoqining Yevropa qismida yashovchi xalqlarda tug‘ilish XX asrning birinchi o‘n yilligidan boshlab kamaya boshlagan. O‘rta Osiyo xalqlarida esa, jumladan, o‘zbek oilalarida bu davrda tug‘ilish yuqori darajada saqlanib qolgan. Bu bir qancha omillar bilan bog‘liqdir. Ulardan birinchisi bu yerdagi mavjud feodal ishlab chiqarish munosabatlari edi.

Umuman olganda, kapitalistik bosqichgacha mavjud, ijtimoiy-iqtisodiy davrlarda tug‘ilish biologik xarakterga ega bo‘lgan, ya’ni sun’iy ravishda cheklanmagan, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bevosita bog‘liq holda, quldorlik davrida ham, feodalizm davrida ham ko‘p bolalikdan har bir oila ham, jamiyat ham manfaatdor edi. Sababi, oilada bolaning iqtisodiy mavqe’i (asosan o‘g‘il bolalar) juda yuqori turardi. Ko‘pgina mamlakatlarda oila yumushlariga, hunarmandchilikda, dehqonchilikda va chorvachilikda bolalar mehnatidan foydalanilgan, oiladagi iqtisodiy daromadning bir qismi bevosita bolalar mehnati orqali hosil qilingan. Demak, bola mehnati milliy daromadning ma’Ium ulushini tashkil etgani sababli, u jamiyat tomonidan ham qo‘llab -

[6] М.К.Караханоа “Воспроизводства населения в Узбекской ССР”. “Народонаселение и экономика” китоби. М., 1975, с, 85; Р.Й. Мулляджанов. Демографическое развитие Узбекской ССР. 1983

quvvatlandi. Hatto ba’zi davrlarda, masalan, Rossiyada dehqonlarga ishlash uchun beriladigan yer ham bolalar soniga qarab taqsimlanardi. Bunday sharoitda, o‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdiki, har bir oilada bolalar sonini ko‘paytirishdan manfaatdor boiingan.

Ikkinchi omil - shahar turmush tarzidir. O‘zbekiston Rossiyaga qaram bo‘lgan davrda, asosan, xomashyo bazasi hisoblangan, ishlab chiqarish kuchlari, ayniqsa, sanoat yaxshi rivojlanmaganligi uchun shaharlar soni kam bo’lgan, mehnatga yaroqli aholining 80 foizi qishloq xo‘jaligida band edi. Qishloq hayot tarzi o‘z navbatida, ko‘p bolalikni taqozo etadi.

Uchinchi omil - ayollarning jamiyatdagi o‘rnidir. 1917-yilgi Oktyabr inqilobiga qadar o‘zbek ayollari, asosan, uy ishlari va bola tarbiyasi bilan band bo’lganlar, ayollar ba’zida paxta terimida ishtirok etganlar. Boshqacha qilib aytganda, xalq xo‘jaligida juda kam salmoqni tashkil etgan.

To‘rtinchi omil - bu islom aqidalarining ta’siri edi. Musulmon xalqlari hayotida, ayniqsa, demografik jarayonlar islom dinida muhim o‘rin egallagan. Islom dinida oila qurish, bola ko‘rish va tarbiyalash muqaddas burch hisoblanib, homilani turli yo’ilar bilan yo‘q qilish esa qattiq qoralangan.

Beshinchi omil - o ‘zbek xalqida mavjud bo’lgan ko‘pgina mahalliy urf-odatlarni ko‘rsatsa bo’ladi. Jumladan, serfarzand oilalar jamiyatda hurmat-e’tiborga sazovor bo’lganlar. Ko‘p bolali onaning kiygan kiyimini “muqaddas”, deb bilishgan va bola ko‘rmagan ayollar “menga ham bola bersin”, degan yaxshi niyat bilan “muqaddas” ayol o‘rnidan turganda uning o‘rniga borib o‘tirgan. Yangi kelin - kuyovlarga solingan birinchi tun to‘shagiga ham dastlab “muqaddas” ayollar dumalab-ag‘anab tabarruk qilib berishgan. Farzand ko‘rish nasib etmagan oilalar, ko‘p hollarda kamsitilgan ham.

Oltinchi omil - o‘zbek oilalarida qizlarni erta turmushga berish holati edi. Odatda, to‘qqiz yoshga to’lgan qizlar balog‘at yoshiga yetgan hisoblanardi. Qizlarni erta turmushga berish farzand ko‘rish davrini bir muncha cho‘zadi va bunday ayollar, tabiiyki, ko‘proq bola ko‘radi. Lekin juda erta turmush qurishning salbiy tomonlari ham bor edi. Ma’lumki, hozirgi vaqtda 16-18 yoshga to‘lgan yigit-qizlargina balog‘at yoshiga yetgan, deb qabul qilingan. Demak, to‘qqiz yosh turmush qurish uchun ancha erta. Shu sababdan, balog‘atga yetmagan qizlarni erga berish, ularni ham ma’naviy, ham jismoniy tomondan mayib qilib, bu o‘z navbatida, ayollar o‘limining ko‘payishiga olib kelgan. Ko‘p hollarda esa

balog‘at yoshiga yetmay turmush qurish oqibatida, ayollar organizmi zararlanib, uzoq muddat yoki umuman bola ko‘rish qobiliyatini yo‘qotgan. Shuning uchun ilgarigi zamonlarda
o‘zbek ayollari o‘rtasida bola ko‘rmaslik hollari ko‘p edi. Masalan: A.A. Shoroxova ma’lumotiga qaraganda, XX asr boshlarida har 1000 o‘zbek oilasidan 29,8 foizi bolasiz oilalar bo‘lgan ekan; bu ko‘rsatkich o‘sha paytda arman oilalarida 29,2 foizni, Yevropa xalqlari oilalarida esa 18,9 foizni va yahudiy oilalarida 17,8 foizni tashkil qilgan[7].

Yettinchi omil - bu bolalar o’limi edi. Ilgarilari ko‘plab go‘daklar yuqumli ichak kasalliklaridan nobud bo’lgan ekan. Mutaxassislar ko'rsatishicha, 1914-yili Turkiston o‘lkasida har 1000 ta tug‘ilgan bolalardan 300 tasi, ba’zi yillarda esa 600-700 ta bola nobud bo‘lgan[8]. Bu ko'rsatkichni Rossiyaning markaziy rayonlariga nisbatan olib qaraganda, 65-70 foizga yuqori. O‘zbek oilalarida bolalar o‘limining yuqori bo‘lganligini demografik tadqiqot natijalari ham tasdiqlaydi. Masalan: Toshkent Davlat Universiteti Aholishunoslik laboratoriyasi xodimlari 1976-yili Surxondaryo viloyatida o‘tkazgan demografik tadqiqotda shu narsa ma’lum bo’ldiki, 1894-1909-yillarda tug‘ilgan ayollarning har biri o‘rtacha 9-10 tadan farzand ko‘rgan bo‘lsalarda, biroq ulardan 5-6 tasi tirik qolgan xolos. Ba’zan o‘n beshta farzand ko‘rgan ayollarning bor-yo‘g‘i uchta bolasi omon qolgan hollari ham qayd etilgan. O‘zbek oilasida bolalarning ana shunday ko‘p nobud bo’lishi tug‘ilishning cheklanmasligiga, ya’ni fiziologik imkoniyat darajasida davom etishiga sabab bo'lgan.

Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, oilada ko‘p bola tug‘ilgani, bu hali ko‘payadi, degani emas. Tug‘ilgan bolalar tirik qolgandagina aholi soni ortadi. Aholi ko‘payishining qator omillari bo’lgani bilan uning kamayish sabablari ham ko‘p edi. Statistik ma’lumotlar ham ushbu holatni tasdiqlaydi.

4.7-jadval

O‘zbekiston aholisining tabiiy o ‘sishi (1866-1917-yillar)*

Yillar	Har 1000 ta aholiga nisbatan		
	Tug‘ilganlar	O‘lganlar	Aholining tabiiy o‘sishi
1866-1870	49.0	44.0	5.0
1871-1875	48.9	43.8	5.1
1876-1880	48.9	43.9	4.9
1881-1885	49.1	44.2	4.9
1886-1890	48.9	43.9	5.0

[7] Акушерство и гинекология. 1930 г., № 2, стр. 133

[8] “Народонаселения и экономика’’. Стр. 86

1891-1895	49.6	44.7	4.9
1896-1900	49.8	44.8	5.0
1901-1905	49.6	44.1	5.5
1911-1915	47.3	42.6	4.8
1916-1917	49.5	41.9	6.6

*Manba: И.Р. Муллажонов “Демографическое развитие Узбекской ССР”. - Ташкент, 1983 г. стр, 115.

Oktyabr inqilobiga qadar o ‘zbek mehnatkashlari ham rus chorizmi, ham mahalliy yer-mulk egalari tomonidan ekspluatatsiya qilinar edilar, hatto mehnat haqlari ham Yevropa xalqlariga qaraganda ancha past edi. Bitta misol, 1914-yili Turkistonda har bir ishchining oylik maoshi o ‘rtacha 179 so‘m 69 tiyinga barobar bo’lgan paytda, Markaziy Rossiyada 280 so‘mni tashkil qilgan. Qishloq joylarida esa dehqon o‘zi keltirgan daromadning faqat beshdan bir qismigagina egalik qila olgan, qolgan daromadning asosiy qismi turli soliqlar uchun sarf bo’lgan, birgina Buxoro amirligida soliqning 86 xili mavjud edi. Ish haqining kamligi va soliqlarning ko‘pligi ustiga, mahalliy xalqdan turli ogir qora ishlarda foydalanilardi. Ularning yashash sharoiti e’tibordan chetda qolgan, mehnati muhofaza qilin-magan. Buning oqibatida ishchilar juda erta ish qobiliyatini yo‘qotganlar. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 1916-yili Toshkent korxonalarida sodir bo’lgan baxtsiz hodisalarning 5,6 foizi o’lim bilan, 68 foizi butunlay mehnat qobiliyatini yo‘qotish bilan tugallangan ekan. Baxtsiz hodisaga uchrab, ish qobiliyatini yo‘qotgan mahalliy ishchilarga juda oz miqdorda nafaqa ajratilgan.

Tibbiyot xizmatining yomonligi, yashash va mehnat qilish sharoitining og’irligi tufayli, aholi o‘rtasida vabo, bezgak, rishta, traxoma, moxov va boshqa infeksion kasallar keng tarqalgan edi.

Masalan: Buxoroda iflos hovuz suvlaridan ichib aholining 20 foizi rishta kasaliga mubtalo bo’lgan. Shifokor Ya. M. Finkelshteynning ma’lumotigako‘ra, Buxoroda bezgak kasalidan o’lish natijasida butun boshli qishloqlar huvillab qolarkan. 1892-yili Toshkentning eski shahar qismida 1440 kishi vabodan oiganligi qayd qilingan.

Ayollar o’limi, ayniqsa, yuqori edi. Xotin-qizlar mahalliy feodallar tomonidan qattiq ekspluatatsiya qilinishi bilan birga, mehnat huquqi ham kamsitilardi. Ularning og‘ir sharoitda ishlashiga qaramasdan, o‘zbek ayol ish haqi erkaklarga va boshqa millat ayollariga qaraganda ancha past edi. Masalan: 1913-yili pillachilik fabrikasida ishlovchi erkaklarga bir kunda 80 tiyin, rus ayollariga 50 tiyin to’lansa, o‘zbek ayollariga 45 tiyin

haq toianardi, xolos[9]. Go‘zallik va latofat timsoli bo’lmish ayollarning bevaqt olamdan ko‘z yumishiga, asosan, ularning ijtimoiy tengsizligi sabab bo’lgan. Ularning hayotiy masalalari ham, jumladan, turmush qurishi o‘zlarining xohishisiz hal qilinardi. Qizlar asosan 9-14 yoshlarida erga berilgan va buning salbiy oqibati haqida yuqorida aytib o‘tildi, ya’ni bu hol bir tomondan, ayolning bola ko‘rishining uzayishiga sabab bo‘lsa, ikkinchi tomondan, hali balog'atga etmagan, ko‘p hollarda yosh qiz ham ma’naviy, ham jismonan mayib qilinib, ayollar o ‘limining ko‘payishiga olib kelardi.

Ayollarning ijtimoiy tengsizligini ifodalovchi yana bir necha misolni olib ko‘raylik. Deylik, oilada er-xotinning ajralishi masalasi qo‘yildi. So‘zsiz, bu avvalo er ixtiyori bilan bo‘lgan. Manbalarda qayd etilishicha, 1894-yilda 100 ta qotillikdan 29 tasida ayollar o‘ldirilgan ekan. Ularning sabablari haqida jumladan, shunday yozilgan: xotin erining joniga tekkan, eridan beso‘roq ko‘chaga chiqqan, faqat qiz tuqqan va hokazo. Undan tashqari, ayollarga tibbiy yordam ko‘rsatish deyarli bo‘lmagani uchun ular bola ko‘rish davrida hamda bola ko‘rishdan qolgan salbiy oqibatlar natijasida ham ko‘plab nobud bo’lishgan. Ana shu tarzda ko‘plab ayollar nobud bo‘lishi natijasida O‘zbekistonda aholi o‘rtasida o‘sha paytlarda ayollar salmog‘i kam edi. Aniqroq qilib aytganda, 1897-yil ma’lumotiga ko‘ra ayollar mamlakat aholisining 46,4 foizini tashkil qilgan.

O‘lkadagi og‘ir turmush sharoiti, tibbiy xizmatlarning juda kamligi, aholi o‘rtasida o‘limning (ayniqsa, ayollar va bolalar o‘limining) ko‘pligi aholining o‘rtacha umr ko‘rish davrining kamayishiga olib kelgan. O‘tmishda O‘zbekiston aholisining o‘rtacha umr ko‘rish davri 32 yosh bo’lgan xolos. O‘sha davrda O‘zbekistonda tug‘ilish yuqori bo‘lishiga qaramay, aholi o‘rtasida o‘limning ko‘pligi, o‘rtacha umr ko‘rish davri juda qisqa bo‘lganligi tufayli aholining tabiiy ko‘payishi juda sekin borgan. Boshqacha qilib aytganda, yuqori tug‘ilish tabiiy o‘sishni ta’minlay olmagan. Tug‘ilishning “foydalilik” darajasi ancha past edi. Natijada, O‘zbekistonda aholi sonining o‘sishi sekin borgan. 1885-1917-yillarda, ya’ni 32 yil mobaynida O‘zbekiston aholisi 3 mln. 320 mingdan 4 mln. 52 mingga yetdi yoki aholining soni har yili o‘rtacha 0,6 foiz atrofida o‘sdi. Bu aholi o‘sish ko‘rsatkichi hozirgi davrga qaraganda 5-6 marta kamdir.

[9] Мельникова Т.С. Формирование промышленных кадров в Узбекистане. Ташкент, 1956 г., с. 27

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Aholining tug’ilish darajasi haqidagi asosiy ma’lumotlar manbalarini sanab o’ting.
2. Fertillik va fertillik tushunchalarining farqi nimada?
3. "Tug’ilganlar soni" mutlaq ko’rsatkichining kamchiliklari qanday?
4. Formulani yozing va tug’ilishning umumiy koeffitsientining asosiy kamchiligini tavsiflang.
5. Tug’ilishning umumiy darajasiga qanday omillar ta’sir qiladi?
6. Ayol necha yoshda reproduktiv (fertil) deb ataladi?
7. Hozirgi vaqtda ayollarning qaysi yoshi eng ko’p reproduktiv hisoblanadi?
8. Oxirgi yigirma yil ichida ayol populyatsiyasining eng reproduktiv yoshi dinamikasi haqida nima deyish mumkin?
9. Maxsus tug’ilish darajasi qanday aniqlanadi? Uning afzalliklari va kamchiliklarini ko’rsating.
10. Fertillikning qanday nisbiy ko’rsatkichlari eng aniq hisoblanadi?
11. Qisman tug’ilish ko’rsatkichlarini hisoblashga misollar keltiring.
12. Shaxsiy tug’ilish koeffitsientlarining umumiy ko’rsatkichlardan qanday afzalliklari bor?
13. Yoshga oid tug’ilish ko’rsatkichlari. Hisoblash va o’zgarishlarning asosiy tendensiyalari.
14. So’nggi 20 yildagi yosh koeffitsientlarining dinamikasi.
15. Umumiy tug’ilish koeffitsienti qanday hisoblanadi va u nimani ko’rsatadi?
16. Umumiy tug’ilish koeffitsientini hisoblash uchun qanday shartlar qabul qilinadi?
17. “Tug’ilish vaqti” tushunchasi nimani anglatadi?
18. Tug’ilish darajasiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar nima ?
19. Aholi statistikasida aholining “reproduktiv xulq-atvori” va “reproduktiv munosabat” tushunchalari nimani anglatadi?
20. O’zbekistonda aholining reproduktiv xulq-atvorini va tug’ilish jarayonlarini o’rganishda qanday statistik kuzatishlar o’tkazildi ?
21. Sun’iy abortning tasnifi.
22. Abort jarayonlarini o’rganish uchun qanday nisbiy ko’rsatkichlar qo’llaniladi?

23. Qaysi yosh guruhlarida induktsiyali abort ko’rsatkichlari eng yuqori?

24. “Onalik kapitali” atamasi nimani anglatadi? Rossiya Federatsiyasi va mintaqalarda qiymat jihatidan ko’rsatkichning dinamikasi qanday?

25. "Onalik kapitali" mablag’larini kim va qanday maqsadlarda sarflashi mumkin?

V BOB. DEMOGRAFIK SETKA

5.1. Leksis setkasi

Inson hayotida ro‘y beradigan barcha voqea-hodisalar koordinatasi vaqt hisoblanadi. Bu fikr demografik voqea-hodisalarga nisbatan ham to‘laligicha bildirilishi mumkin. Demografiyada vaqt uch ko‘rinishda, yokiboshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, uch o‘lchamda namoyon bo‘ladi.

Vaqtning birinchi o‘lchami – bu odatiy kalendar vaqti. Barcha voqea-hodisalar u yoki bu sanaga, u yoki bu davrga bog‘langan bo‘lib, real vaqtdaro‘y beradi.

Vaqtning ikkinchi o‘lchami – u yoki bu demografik holatda bo‘lib turish davomiyligi. Bunga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: insontug‘ilgan paytdan to kuzatuv davrigacha bo‘lgan vaqt sifatida yosh, bo‘ydoqlik (nikohsizlik) holatida bo‘lish davomiyligi, nikohning davom etish davri, farzandsizlik holatida bo‘lishning davomiyligi va h.k.

Vaqtning uchinchi o‘lchami – u yoki bu demografik (yoki boshqa) voqea-hodisalar majmuining vujudga kelish vaqti. Bunga quyidagilar misol bo‘la oladi: u yoki bu avlod tug‘ilgan vaqt (yil, davr), nikoh tuzilgan yil, maktabni tugatgan yil va h.k.

Vaqtning bu uch o‘lchami voqea-hodisalar majmuining vujudga kelish kalendar vaqti, u yoki bu demografik holatda bo‘lib turish davomiyligi va joriy kalendar vaqti – inson hayotida ro‘y beradigan voqea-hodisalarga, jumladan, demografik voqea-hodisalarga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Demografik hodisaning ro‘y berish ehtimoli bir tomondan, ushbu muayyan vaqt davrining real shart-sharoitlariga, boshqa tomondan esa – tadqiq etilayotgan voqea-hodisalar majmui tarixiga, uning qanday vujudga kelganiva bu davr mobaynida ishtirok etgan shaxslar bilan nimalar bo‘lganiga bog‘liq bo‘ladi. Voqea-hodisalar majmuining vujudga kelish kalendar vaqtiva ushbu demografik holatda bo‘lib turish davomiyligi aynan shu tarixni ifodalab beradi, yoki, sotsiologlar tili bilan aytganda, uning empirik indikatori, ro‘y bergan voqea-hodisalarning empirik indikatori sifatida namoyon bo‘ladi.

Aynan shu sababdan ham zamonaviy demografiyada uchyoqlama tasnif, ya’ni tadqiq etilayotgan hodisa vujudga kelgan real kalendar vaqti, bu hodisa ro‘y berayotgan real joriy kalendar vaqti va bu hodisa ro‘y berayotgan ushbu demografik holatda bo‘lib turish davomiyligini, eng avvalo, ushbu yoshni bir vaqtning o‘zida hisobga olgan holda demografik voqea-hodisalarni kuzatib borish qo‘llanadi. Faqat shu tarzda bir vaqtning o‘zida ko‘rib chiqishgina demografik voqea-

hodisalarning real xarakteri haqida real (haqqoniy) tasavvur berishi mumkin. Uchyoqlama tasnif asosida ACP-usul (age – yosh, cohort – kogorta, yoki uning vujudga kelish davri, *period* – kuzatuv amalga oshiriladigan davr so‘zlaridan) kabi zamonaviy demografik tahlil usuli muvaffaqiyat bilan qo‘llanib kelmoqda. ACP-usul demografik tahlilda ham, demografiya ilovalari, avvalo, iste’molchilar xohish-istaklarini o‘rganish hamda tovar va xizmatlarga talabni prognoz qilishda keng qo‘llanilmoqda.

Aktuariy – aktuar ish, ya’ni hayotni sug‘urta qilish bilan bog‘liq matematik hisob-kitoblar bo‘yicha mutaxassis. Aktuariylar faoliyati demografiyaning fan sifatida shakllanishiga, ayniqsa, o‘limlar sonini matematik-statistik o‘rganishda katta hissa qo‘shgan.

Uchyoqlama tasnifni yaqqol ifodalashga imkon beradigan vosita demografik setka yoki Leksis setkasi deb atalib, u ilk bor 1875- yilda demografiyada yosh va vaqtni grafik yordamida aks ettirishning o‘z usulini taklif etgan nemis statistik va aktuariysi Vilgelm Leksis (W. Lexis, 1837- 1914- yillar) nomi bilan bog‘liq.

Hozirgi paytda Leksis setkasi fransuz demografi R.Pressa tomonidan taklif etilgan yaqqolroq va tabiiyroq ko‘rinishda foydalanilmoqda.

Leksis setkasi vaqt o‘tishi bilan u yoki bu demografik jarayon ta’siri ostida kogort boshlang‘ich sonining kamayishini aks ettirishga imkon beradigan to‘g‘ri to‘rtburchakli koordinata setkasini ifodalaydi. Gorizontal o‘q bo‘ylab kalendar vaqt qiymatlari, vertikal o‘q bo‘ylab esa kogorta vaqti,ya’ni ushbu demografik holatda bo‘lib turish vaqti (yoshi, nikoh davom etish muddati va h.k.) joylashadi. Koordinata o‘qlariga perpendikulyarlar quyidagilarga mos keladi:

– ushbu demografik holatda bo‘lib turish vaqti davomiyligi (yosh gorizontal chiziqlari)

– kalendar sanalari (vertikal izoxrona).

Individual taqdir diagonal hayot chiziqlari yordamida aks ettiriladi:

– 3,5 yilga teng bo‘lgan ushbu demografik holatda bo‘lib turish davomiyligiga mos keladigan yosh chizig‘i,

– 1997- yil 30- iyunga mos keladigan izoxrona,

– ushbu demografik holatga 1995- yil 1- yanvarda qadam qo‘ygan (tug‘ilgan, turmush qurgan va h.k.) va bu holatdan taxminan 1999- yil o‘rtalarida, 4,5 yil muddatdan so‘ng chiqib ketgan (shu yoshda vafot etgan,ajrashgan va h.k.) odamning hayot chizig‘i.

Demografik hodisa Leksis setkasida uch o‘lchamda aks ettiriladi:

ushbu demografik holatga kirib kelish sanasi bo‘yicha, kuzatuv vaqti yoki undan chiqish sanasi bo‘yicha, kuzatuv vaqtiga kelib yoki chiqish vaqtida bo‘lib turish davomiyligi bo‘yicha.

Haqiqatda Leksis setkasida alohida hayot chiziqlari va alohida nuqtalar emas, balki ushbu demografik holatga u yoki bu davr mobaynida qadam qo‘ygan barcha kishilar va u yoki bu yosh yoki kalendar vaqti oralig‘ida ro‘y bergan barcha voqea-hodisalar bilan bog‘liq yig‘indilar aks ettiriladi. Masalan, 1996- yil 1- yanvar va 1997- yil 1- yanvarga moskeladigan nuqtalardan kelib chiqadigan hayot chiziqlari o‘rtasidagi diagonalchi 1996- yil davomida ma’lum bir demografik holatga qadam qo‘ygan shaxslarning turmush chiziqlari yig‘indisini aks ettiradi.

Hayot chiziqlari, izoxron va yosh chiziqlaridan tashqari, Leksis setkasida demografik voqea-hodisalar va aholi turli guruhlari aks ettiriladi. Demografik tahlilda vaqt bo‘yicha yo‘nalganlikka qarab, demografik voqea-hodisalar uch guruhi va aholining ikki guruhini ajratib ko‘rsatish qabul qilingan:

- I – birinchi turdagi aholi guruhi. U yoki bu demografik hodisaning ro‘y berish vaqti umumiyligi va ushbu demografik holatda bo‘lib turish davomiyligining bir xilligi bilan bog‘langan shaxslardan iborat (ularning hayot chiziqlari ushbu yosh chizig‘ini kesib o‘tadi). Masalan, bubelgilangan vaqt oralig‘ida tavallud topgan va ushbu ***x*** yoshni boshidan kechirgan shaxslar (tengdoshlar), u yoki bu vaqt oralig‘ida turmush qurganva birgalikda nikohda ***x*** yil yashagan shaxslar bo‘lishi mumkin. Ushbu holatda bu 1993- yil tug‘ilgan (yoki turmush qurgan) va 6 yoshga etgan (nikoh davri 6 yil davom etgan) shaxslar hisoblanadi. Bu guruhlar sonini statistik kuzatuvdan olib bo‘lmaydi, balki *elementar demografik guruhlardan* hisob-kitob yo‘li bilan aniqlanadi;
- II – ikkinchi turdagi aholi guruhi. Ushbu demografik holatda ma’lum bir kalendar vaqti yashagan shaxslardan iborat (ularning hayot chiziqlari u yokibu izoxronani tashkil qiladi). Mazkur holatda bu yoki 1995- yil 1- avgustdayashayotgan shaxslar (*zamondoshlar*) yoki shu sanada mavjud bo‘lgannikohlar hisoblanadi. Ko‘rish qiyin emaski, bu guruh ushbu demografik holatga turli vaqtda kirib kelgan (tug‘ilgan, turmush qurgan, birinchi farzandi tug‘ilgan va h.k.) va turli kogortalarga mansub shaxslardan iborat.

Ushbu guruh soni aholini ro‘yxatga olish davomida yoki demografik balanstenglamasidan hisob-kitob yo‘li bilan olinadi. Shu

sababdan izoxrona ba’zida ro‘yxatga olish *chizig‘i* deb ham ataladi;

• 1 – birinchi turdagi demografik voqea-hodisalar guruhi. Uni ushbu demografik holatga belgilangan davr mobaynida qadam qo‘ygan (tug‘ilgan,turmush qurgan va h.k.) va belgilangan vaqt oralig‘ida undan chiqqan (vafotetgan, ajrashgan va h.k.) shaxslar bilan bog‘liq voqea-hodisalar tashkil qiladi. Mazkur holatda bu, masalan, 1996- yil tug‘ilgan va 2 yoshida vafot etgan shaxslarning o‘lim holatlari hisoblanadi. Ko‘rish qiyin emaski, ularning bir qismi 1998- yil, boshqa qismi esa – 1999- yil vafot etgan;

• 2 – ikkinchi turdagi demografik voqea-hodisalar guruhi. Uni ushbu demografik holatga ma’lum bir kalendar davrida kirib kelgan (tug‘ilgan, turmush qurgan va h.k.) va undan belgilangan vaqt oralig‘i davomida chiqibketgan (vafot etgan, ajrashgan va h.k.) shaxslar bilan bog‘liq voqea- hodisalar tashkil qiladi. Mazkur holatda bu, masalan, 1989- yil tug‘ilgan va1996- yil vafot etgan shaxslarning o‘lim holatlari hisoblanadi. Ko‘rish qiyinemaski, ularning bir qismi 5 yoshda, boshqa qismi esa – 6 yoshda vafot etgan;

• 3 – uchinchi turdagi demografik voqea-hodisalar guruhi. Uni ushbu demografik holatdan ma’lum bir kalendar davri davomida uning (holatning)faoliyati belgilangan oralig‘ida chiqib ketgan shaxslar bilan bog‘liq voqea-hodisalar tashkil qiladi. Mazkur holatda bu, masalan, 1998- yil 4 yoshida vafot etgan bolalarning o‘lim holatlari yoki turmush qurilgandan keyin 5- yilda birinchi farzand tug‘ilish holatlari hisoblanadi. Ko‘rish qiyin emaski, bu voqea-hodisalar ro‘y bergan guruhning bir qismi 1993 -yil, boshqa qismiesa – 1994- yil shakllangan, ya’ni bu voqea-hodisalar ikkita yondosh kogorta (avlod) hayotida ro‘y bergan. Soddaroq qilib aytganda, masalan, 1998- yil 4 yoshida vafot etgan bolalarning bir qismi 1993- yil, boshqa qismi esa – 1994 - yil tug‘ilgan. Leksis setkasida vertikal polosani tashkil qiladigan uchinchi turdagi bir qator voqea-hodisalar guruhlarini gipotetik kogortda *(*avlodda*)* ro‘y bergan voqea-hodisalar tavsiflaydi.

5.2. Demografik setka – aholi tabiiy harakatiomillarini grafik usulda ifodalash

Aholi harakatini grafik usulda tasvirlashning eng keng tarqalgan usullaridan biri, demografik setka hisoblanadi. U XIX asrning oxirgi choragida yaratilgan vaqti bo‘yicha grafik tahlilning nomonografiya deb nomlangan yoshi yo‘nalishi faol rivojlangan davrga to‘g‘ri keladi.

Nomonografik – grekcha so‘z bo‘lib, («nomos» – qonun, «qrafio»

– yoritish) «qonunni yoritish» degan ma’noni beradi. Nomonografiyalar chizma kengligini alohida bo‘limlarga bo‘lib yuboradigan ko‘p chiziqlar yig‘indisidan iborat. Har bir bo‘limda o‘rganilayotgan voqea qandaydir maxsus sharoitlarda mavjud bo‘ladi yohud chizma belgining o‘zgarish qonuniyati, uning kattaligini belgilovchi belgilari ularning o‘zgarishiga bog‘liq ekanini tavsiflaydi. Nomonografiyalarning paydo bo‘lishi murakkab hisob-kitoblarni oddiy grafik qurilmalar bilan almashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi. «Aholi statistikasi» birinchilardan bo‘lib, nomonografiklarning qimmatli xususiyatlarini – o‘rganilayotgan o‘zgaruvchi miqdorlar orasidagi bog‘lanishni yaqqol ko‘rsatib berish xususiyatidan foydalanadi. V. Leksis demografik chizmalarning asosiy ustunliklarini ko‘rsatib, shunday degan edi: «Ularning asosiy ustunligi – alohida holatlarning ma’lum guruhlarini ma’lum to‘plamlarga yig‘ish imkoniyatini beradi».

Bunday qurilmalar alohida voqealarni alohida to‘plamlar orasidan u yoki bunday nisbatlarni ilg‘ab olish bilan birga bu nisbatlarning mantiqan lozimligini geometrik usul bilan yengil amallash imkoniyatini beradi, binobarin, buni tahlil yo‘li bilan isbotlash ancha qiyinchilik tug‘diradi.

Demografik setka 1850-1880- yillar aholi statistikasining nazariy muammolari bilan shug‘ullangan qator qo‘llanishlar natijasi sifatida yuzaga keladi. Aytish mumkinki, grafik ishlanmalarning paydo bo‘lishiga G.Knappning «Aholi statistikasining ko‘rsatmalari asosida vafot etishni aniqlash haqida», degan asari asos bo‘ldi. G.Knappi o‘z asarida, alohida olingan o‘limlarni qayd etish haqida bergan ma’lumotlar bilan o‘lish ehtimolining nazariy hisob-kitoblari orasidagi bog‘lanish yo‘qligini ko‘rsatib berdi. Hayotning X – yili davomida o‘lish ehtimolini empirik aksettirishning hisob-kitobi davrdan t+1 davrgacha tug‘ilgan va X yoshdan X+1 yoshgacha bo‘lgan bir avlod kishilari sonining, X yoshgacha yashagan o‘sha avlod kishilari soni bo‘linmasiga teng. To‘plamlarni Knapp o‘lganlar va yashayotganlarning birinchi bosh to’plami deb atagan. Bu ma’lumotlarnikuzatishning oddiy usullari bilan olish mumkin bo‘lmagani uchun, ularni teskari yo‘l, oddiy to‘plamlarga bo‘lish orqali aniqlashni tavsiya etgan.

Demografik setka grafikda to‘g‘ri burchakli dekart koordinatalarda qurilgan nomogrammani tashkil etadi. Uning gorizantal o‘qi Ot da yuz bergan voqealar (tug‘ilish, nikohdan o‘tish va boshqa) amalga oshgan kalendar kunlar aks ettirilsa, vertikal o‘qida esa, 1 yosh interval bilan kishining yoshi aks ettiriladi. Chizma manbaida vertikal va

gorizontalguruhlar birlashib, bir-biriga teng bo‘lgan kvadrat yacheykalar (1 yil oraliq bilan) tuziladi. Agar kuzatish momentini Z bilan, inson yoshni X bilan, kishitug‘ilgan momentni t bilan va Z ni bosqichli kattalik bilan belgilasak, undaZ□x□t yoshi X□ □t+Z. U holda biz to‘g‘ri chiziqli tenglama hosil qilarniz. Uagar ijobiy natijasi bo‘lsa, O_t bilan 45 gradus, salbiy natija bo‘lsa 135 gradusli burchak hosil qiladi. Shu tenglama yordamida uchta demografik tahlillash baholanadi: kishining tug‘ilgan yili, uning yoshi va kuzatishmomenti. Agar biz demografik setkada M, N, r nuqtalarini aniqlasak, unda ular 1 iyulda 1949- yilda tug‘ilgan inson (M), 6,5 yoshga kirgan (MN) va 1966- yil 1 yanvarda o‘lgan. Bunda vertikal chiziq MN M nuqtasi t – o‘qidao‘z hayotini boshlagan, uning tug‘ilgan momentiga to‘g‘ri kelgan va MN chizig‘ining tenglamasida o‘z hayotini tugatgan kishining hayotini aksettiradi. Vertikal MN chizig‘i hayot chizig‘i deb ataladi. Chiziqning yuqorinuqtalari o‘lim nuqtalari (T) deb ataladi. Gorizantal chiziqlarning hayot chiziqlarda aks etgan nuqtalar kishining yoshini belgilaydi va yosh chizig‘i deb ataladi. Demografik setkada vertikal va gorizantal chiziqlardan tashqariqiyshiq chiziqlar ham aks ettirilib, ularni izoxronlar deb nomlanadi.

Izoxronlar yordamida hayot chizig‘idagi har qanday yosh momenti ma’lum kalendar momentiga aylantiriladi. Buning uchun hayot chizig‘idagima’lum nuqtalarni izoxron bo‘yicha vaqt o‘qi T ustida ifoda qilinadi.Masalan, 1949- yil 1- iyulda tug‘ilgan odam 6,5 yoshda (1956- yil 1- yanvarda) o‘lgan, chunki N nuqtasidan biz izoxron bo‘yicha t vaqt o‘qi bo‘yicha 1956- yil 1- yanvar kalendar vaqtga tushamiz. Uch parallel tizim

– hayot chizig‘i, yosh chizig‘i, kuzatish chizig‘i yordamida demografik setka odamlarning har xil grafiklarini (ham yashayotganlar, ham vafotetganlar umuman tengdoshlar va zamondoshlarni) o‘rganish imkoniyatini beradi.

Agar biz vaqtning bir momentida yashayotgan odamlar to‘plamini olsak, masalan, aholi ro‘yxati bo‘yicha, u holda shu to‘plam zamondoshlar to‘plami deb ataladi. Agar biz demografik setkadagi to‘plamni ikkita pastkiva yuqori chegaradagi yoshi va tug‘ilgan vaqti, ya’ni demografik tavsifi bo‘yicha olsak, u holda 42 xildan ortiq odamlar to’plamini tashkil etamiz. Ammo undagi har qanday to‘plam ham statistik ma’noga ega bo‘lmaydi, chunki materiallarni shu kishilar bo‘yicha guruhlash va jamlash uchun ham nazariy, ham amaliy asos bo‘lmaydi.

Statistik amaliyotda quyidagi to‘plamlar eng keng tarqalgan hisoblanadi: I tur yil yashayotganlar to’plami, t tur o‘lganlar to’plami, II turo‘lganlar va yashayotganlar to’plami, III tur o‘lganlar va boshqa. Demografik setkaning birinchi to’plami – I tur yashayotganlar to’plamini ko‘rib chiqamiz. Bu kishilar t_1, t_2 vaqt orasida tug‘ilgan va X yoshdan o‘tgan kishilardan tashkil topgan to‘plam hisoblanadi. Bizning chizmada bu holat vertikal chiziqdagi AVSD figurasida aks ettirilgan. Biz ko‘rayotgan misolda – bular 1957- yil 1- yanvar bilan 1958- yil 1- yanvar orasida tug‘ilgan va 3 yoshdan o‘tgan kishilar to’plamini tashkil etadi. Bular bir avlod kishilari bo‘lib, ularning ma’lum yoshgacha yashashi l_x yoki:

$$e_x = \int_{t_1}^{t_2} f(X_1 t)dt \qquad (5.1)$$

bilan belgilanadi.

Bunda shuni esda tutish kerakki, bir xil X yoshli yoshga yetishi l_x to’plamidan t_1+X dan t_1+X… gacha amalga oshiriladi.

Agar AVSD figurasida AVRO kvadrat ajratib, unda o‘lim nuqtalari soni qo‘yilsa, u holda bu to‘plam 1 tur o‘lim bilan o‘lganlar to’plamini tashkil etadi.

Bu to‘plam kalendar yilining t_1 va t_2 orasida tuzilgan va bir xil yoshda(X_1,X_2) vafot etganlardan tashkil topadi. Mamlakatimizda AVRO kvadratda1957- yilda tug‘ilib, 3 yoshda vafot etgan bolalar to’plamini tashkil etadi. Bu to‘plam ma’lumotlari asosida – X-1 yoshdan X yoshga o‘tishda o‘lgan va X yoshgacha yashaydiganlar uchun X-1 yoshdan X yoshga o‘tishda o‘lish ehtimolini aniqlash mumkin bo‘ladi:

$$q_x = \frac{M_X}{e_x}; \qquad (5.2)$$

Bundan so‘ng R_x ni – X yoshgacha yashash ehtimoli bor kishilarni aniqlash mumkin bo‘ladi:

$$P_X = 1 - q_x; \qquad (5.3)$$

I tur yashayotganlar to’plamidan farqli o‘laroq, II tur yashayotganlar to’plamiga bir yilda t_1, t_2 topilganlar va bir kalendar momenti yashabo‘tganlar – tengdoshlar kiradi. Bizning misolimizda, u MEKN figurasida aks ettirilgan va unga 1964 yilda tug‘ilgan va 1967 yil

1 yanvarni yashab o‘tganlar kirmaydi. Shu to‘plamni aholi ro‘yxati ma’lumotlaridan olish mumkin va u quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$t_2$$

$L_X \square S$

t_1

$f(Z \square t_1, t)dt$; (5.4)X_2

$L_X \square S$

$$X_1$$

$f(X, t \square$

$X)dx$; (5.5)

Bu formula II tur yashayotganlar to’plamini 3 guruhga bo‘lib o‘rganish imkoniyatini beradi:

- umuman kuzatishning bir momentidagi zamondoshlar to’plami;
- $P_2 \square P_3$ da tug‘ilgan avlodlar zamondoshlari to’plami;
- X yoshdan X+q yoshgacha bo‘lgan zamondoshlar to’plami.

II tur o‘lganlar to’plami, bizning chizmada LRSZ figurasida aks ettirilgan va u bir yilda t_1, t_2 da tug‘ilib, bir kalendar yil davomida o‘lgan Z_1, Z_2 kishilardan tashkil topadi. Tashqaridan u parallelogramma ko‘rinishiga ega bo‘lib, uning ikki tomoni – izoxronlarga paralel bo‘ladi.

III tur o‘lganlar to’plamini qtmz parallelogrammni tashkil etib, uningikki tomoni – yosh chizig‘iga parallel qisqaradi. Unga bir yoshdagi X_1,X_2 bir kalendar yil davomida o‘lganlar Z_1, Z_2 kiradi.

Bizning misolimizda 1974 yil 8 yoshda o‘lgan kishilar, ularga 1965 va1966 yillarda tug‘ilgan 2 avlod vakillari kiradi.

Biz yuqorida ajratgan nisbiy to‘plamlardan tashqari, oddiy to‘plamlar ham mavjud. Har qaysi to‘g‘ri burchakli uchburchakda joylashgan o‘lim nuqtalari, o‘lganlarning oddiy to’plamini tashkil etadi. Tavsifli tomonlari shundaki, ularning demografik belgisidan har biri (voqeaning sodir bo‘lgan vaqti, yoshi va kuzatish davri) teng vaqtlar oralig‘iga to‘g‘ri keladi. Oddiy to‘plamlarning uch burchaklari, izonxronlarning ikki tomoniga joylashgan. Ularning izoxronlarga joylashishiga qarab, natija va yuqoridagi oddiy to‘plamlar bir-biridan uzoqlashadi va ular $\square_1$ va $\square_2$ bilan belgilansa, u holda o‘lganlarning umumiy soni quyidagiga teng bo‘ladi:

$$м^1 \square \square^1 \square \square^2 \text{; (5.6)}$$

X_t X^t Xt

Bu yerda: t - avlod;x – yosh;

$\square_1$ uchun tug‘ilgan yili – tug‘ilgan yili va o‘lgan yili orasidagi farqqa teng;

$\square_2$ uchun tug‘ilgan yili – shu ayirmadan bir birlikka kam bo‘ladi.

Amaliyotda, yashayotganlar sonini hisoblash uchun, odatda, elementarto‘plam sonini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi, chunki boshqa piramidalarfaqat boshqa statistik operatsiyalar natijasida olinadi.

Masalan, I tur yashayotganlar bizning misolimizda AVSD figurasida keltirilgan tengdoshlar sonini aniqlash uchun OV chizig‘ini kesib o‘tuvchilar yig‘indisini olish lozim bo‘ladi, binobarin, DVda aks ettirilgan kuzatish va AVOoddiy to‘plam chegarasida bo‘lgan quyidagi nuqtalar soni $l_x\square$ $L_x+\square_1$

Bu formuladagi birinchi qo‘shiluvchilar bular, II tur yashayotganlar to’plami hisoblanadi va ular ma’lum momentga aholi ro‘yxati ma’lumotlariasosida beriladi.

Demak, I tur yashayotganlar to’plamini aniqlash x yoshidagi masala – asosan oddiy to‘plamni aniqlashga borib taqaladi. Oddiy to‘plam ma’lumotlariniikki usulda: aholining joriy hisobi materiallari va yaqinlashtirilgan hisob-kitoblarasosida aniqlash mumkin.

Birinchi usulda 3021 burchaklaridan olingan o‘lchamlar haqidagi ma’lumotlar yoshi, millati va boshqa bo‘yicha guruhlashadi va statistik hisob shakliga keltiriladi.

shakl – o‘lganlarning yoshi, jinsi va ta’lim darajasi haqida ma’lumotlar;4-«A» shakl – avlodlar bo‘yicha 5 yoshga etmay o‘lganlar haqida

ma’lumotlar;

shakl – o‘lganlarning yoshi, jinsi va o‘lim sabablari haqida ma’lumotlarva h.k.

Demografik setkani amalda qo‘llashni quyidagi rasmda keltirilgan misoldaqarab ko‘ramiz:

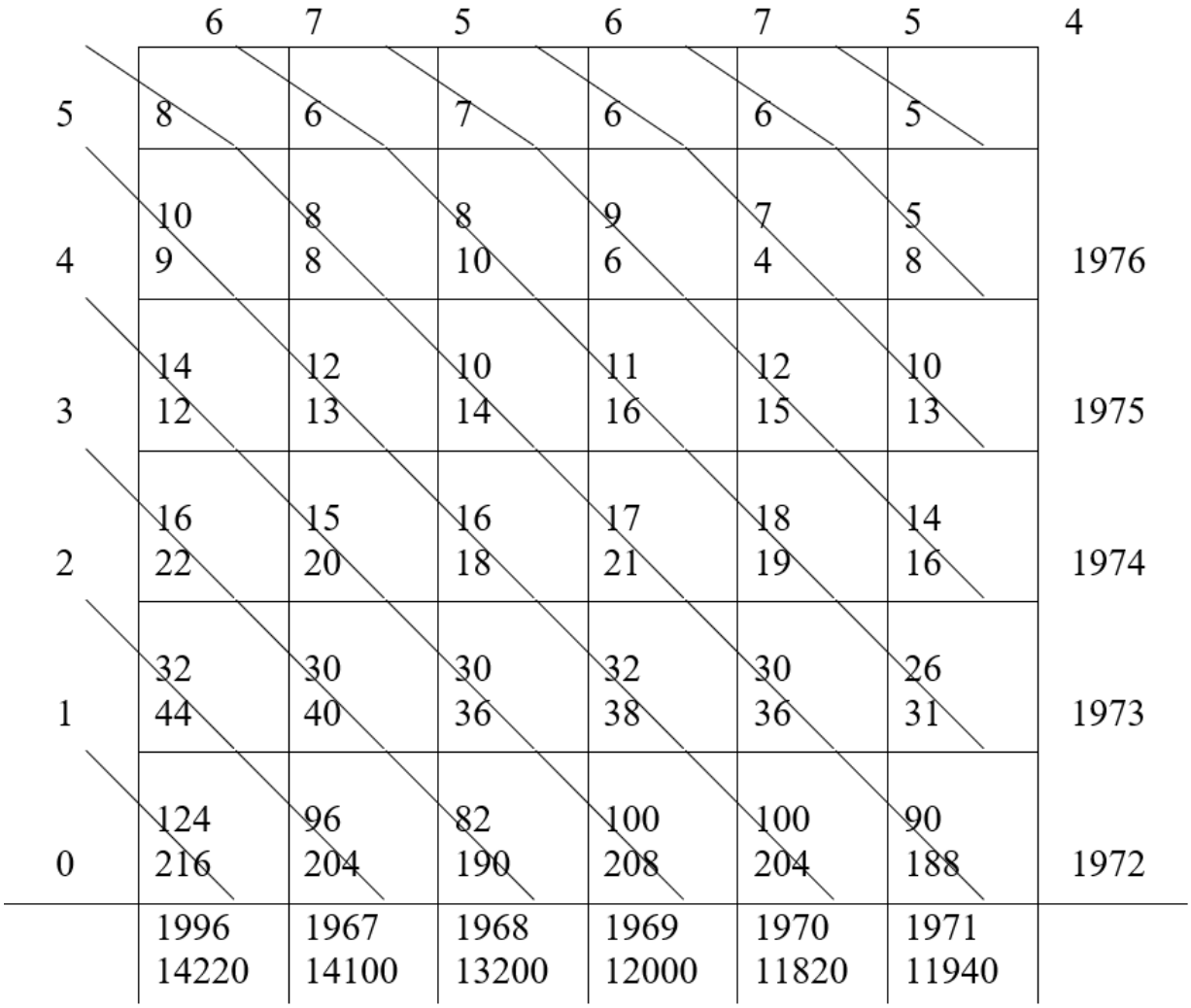

Demografik setka ma’lumotlari asosida 1966 va 1976 yillarda tug‘ilganlar va o‘lganlar haqidagi ma’lumotlar berilgan. Masalan, 1966 yilda tug‘ilgan bolalar soni 14220 nafar bo‘lgan. Kvadratlar ichida joylashgan uchburchaklarda pastki va yuqoridagi oddiy to‘plamlar ko‘rsatilgan.

Qisqacha xulosalar

Ushbu mavzuni o‘zlashtirish talabalarda aholining tabiiy va mexanik harakatini grafik usulda aks ettirish imkonini yaratadi. Talabalarda pastki va yuqoridagi oddiy to‘plamlar haqida voqeaning sodir bo‘lishi, kalendar kunlar va kishining yoshi orasida bog‘lanishlar haqida tushuncha hosil bo‘ladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Demografiyada vaqtning qanday ko‘rinishlari mavjud?
2. Aktuariy tushunchasiga ta’rif bering.
3. Demografiyada yosh va vaqtni grafik yordamida aks ettirish usullarini aytib bering.

4. Leksis setkasining tuzilishini aytib bering.
5. Birinchi bo‘lib Leksis setkasi kim tomonidan taklif etilgan?
6. Leksis setkasida demografik hodisa nechta o‘lchamda aks ettiriladi?
7. Nomonografik tushunchasi qanday ma’noni anglatadi?
8. Zamondoshlar to’plami qanday aniqlanadi?
9. Tengdoshlar to’plami qanday aniqlanadi?
10. Demografik setka amalda qanday qo‘llaniladi?

VI BOB. AHOLI MIGRATSIYASI

6.1. Migratsiya tushunchasi, turlari va tiplari

Aholi migratsiyasining ko’p qirraliligi aholi migratsiyasi tushunchasini turlicha talqin qilishga olib keladi.

Bugungi kunga qadar migratsiya tushunchasiga ikkita yondashuv mavjud - bu so’zning keng va tor ma’nosida. Keng ma’noda migratsiya deganda, uning muntazamligi, maqsadi va davomiyligidan qat’i nazar, aholining hududiy harakatchanligining har qanday shakli tushuniladi.

So’zning tor ma’nosida migratsiya — yashash joyini ma’lum bir hududdan tashqarida o’zgartirish[10]. Ko’pchilik migratsiya tadqiqotchilari ushbu ta’rifga amal qilishadi, eng aniq ta’rif L.L.Ribakovskiy tomonidan berilgan. U migratsiyani faqat bir vaqtning o’zida ikkita shartga javob beradigan aholining fazoviy harakatchanligi shakli sifatida ko’rsatadi: aholining bir joydan ikkinchisiga ko’chishi, ikkinchidan, harakat doimiy yashash joyini o’zgartirish bilan birga keladi[11]. V.I.Perevedensev aholi migratsiyasini “odamlarning yashash joyini o’zgartirishi bilan uzviy bog‘liq bo’lgan bunday harakatlarining yig‘indisi” deb ataydi[12]. Shu bilan birga, "migratsiya" tushunchasi aholi punktlarida yashash joyini o’zgartirishni istisno qiladi.

T.I.Zaslavskaya va L.L.Ribakovskiy "harakatchanlik" atamasini uchta ta’rifga ajratdi. Bir holatda u ko’chishning sinonimi sifatida qaralsa, boshqalarida u potensial va haqiqiy migratsiyaning umumiy tushunchasi, uchinchidan, aholining potensial tayyorgarligi sifatida ishlaydi.

1973 yilda M.V.Kurman ta’kidlaganidek, "harakatchanlik" so’zi harakatning o’zi emas, balki shaxsning potensial qobiliyati yoki harakat qilishga tayyorligini bildiradi[13]. Bunday yondashuv bilan, bir tomondan, harakatga psixologik tayyorlik, ikkinchi tomondan, aholining haqiqiy harakati farqlanadi[14]. Shunday qilib, migratsiyani hududiy harakatchanlik bilan to’liq aniqlab bo’lmaydi. Shuning uchun aholi migratsiyasini hududiy harakat, harakatchanlik (mobillik) deganda esa migratsiya qobiliyati, ya’ni potensial migratsiya faoliyati tushuniladi.

Migratsiya ta’riflarining uchinchi guruhi ham keng tarqalgan bo’lib, aholi harakatining turli turlarini, xususan, migratsiya va ijtimoiy

---

[10] Венчканов Г.С. Миграция трудовых ресурсов в СССР. Л.: ЛГУ, 1981. С. 73.

[11] Рыбаковский Л.Л. Территориальный анализ миграции. М.: Статистика, 1973. С. 5.

[12] Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. М.: Наука, 1975.

[13] Курман М.В. Статистика миграции населения. М., 1973. С. 99.

[14] Заславская Т.И., Рыбаковский Л.Л. Указ. Оп. Страница 64.

munosabatlarni o’z ichiga oladi. Bu yerda migratsiya ishlab chiqarish, hududiy, kasbiy va ijtimoiy harakatlarni o’z ichiga oladi[15]. Shuning uchun eng keng tarqalgan va umumiy qabul qilingan ta’riflar faqat aholining hududiy harakatlarini o’z ichiga olgan migratsiya ta’riflarini o’z ichiga oladi. Ular jo’nash joyi va kelish joyi o’rtasidagi masofa va migrantlar o’rtasida harakatlanadigan ob’yektlarning holati, odamlar harakatlanadigan davrlar va ular ko’zlagan maqsadlarda farq qilishi mumkin.

Harakatlar aholi punkti ichida ham, turli ijtimoiy-iqtisodiy maqomdagi aholi punktlari o’rtasida ham, turli darajadagi hududlar ichida ham, o’rtasida ham sodir bo’lishi mumkin. Bunday holda, harakatlar ixtiyoriy, majburiy va ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi mumkin. Ular iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy, siyosiy, diniy va boshqa omillarga asoslanishi mumkin. Migratsiya nafaqat ularni belgilovchi omillar va harakat usullariga, balki ularning yo’nalishlari, maqsadlari va boshqalarga ham bog’liq bo’lishi mumkin. Bularning barchasi, ta’kidlaydi L.L.Rybakovskiy tomonidan ishlab chiqilgan va aholi migratsiyasining ta’riflarining xilma-xilligini aniqlaydi.

Shunday qilib, migratsiya - bu odamlarning yangi joyga doimiy yoki vaqtincha joylashish maqsadida muayyan aholi punktlari chegarasidan o’tishidir. Aholi migratsiyasining asosiy xususiyati - doimiy, uzoq muddatli yoki vaqtinchalik bo’lishi mumkin bo’lgan odamlarning yashash joyini o’zgartirishi.

Aholi migratsiyasi eng murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan biri bo’lib, butun siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa munosabatlar. Shu munosabat bilan aholining migratsiya harakati xillari va turlarining yagona tasnifi haligacha mavjud emas. Migratsiya masalalariga bag‘ishlangan turli ilmiy ishlarda (ham mahalliy, ham xorijiy) aholining migratsiya harakatining tasnifi va tipologiyasiga turli belgilar, xususiyatlar, omillar va sabablarga ko’ra turlicha yondashuvlarni topish mumkin. Masalan, Frank Dyuvel migratsiya harakatining yashash muddati, joyi, geografiyasi, migratsiya maqsadi, kasbi, migratsiya harakati ishtirokchilari (aktyorlari), ularning soni, ular o’rtasidagi munosabatlar, siyosiy tabiati, migrantlarning huquqiy holati, madaniy xususiyatlari kabi ko’rsatkichlaridan foydalanadi. (9.1-rasm)[16].

[15] Филипов Н.Н., Сурков В.А. Проблемы формирования сельских трудовых ресурсов // Материалы. Том. 4. Свердловск, 1972. С. 107.

[16] Методология и методы изучения миграционных процессов: междисциплинарные исследования, учебное пособие; под редакцией Ю. Заёнчковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. М.: Центр миграционных исследований, 2007.

Biroq migratsiyani identifikatsiyalashning asosiy mezonlari va belgilariga (masofa (hudud) (chegaradan o’tish), vaqt va sabablarga ko’ra) ko’ra, migratsiya jarayonlarini quyidagicha tasniflash mumkin.

Migratsiya jarayonlarining umume’tirof etilgan tipologiyasiga ko’ra, migratsiyaning birinchi belgisi aholi punktida (yangi yashash yoki ish joyida) bo’lgan vaqtdir. Ushbu mezonga muvofiq, migratsiyaning asosiy turlariga doimiy (qaytib bo’lmaydigan) va vaqtinchalik (qaytib olinadigan) kiradi.

Doimiy migratsiyani doimiy yashash joyining o’zgarishi bilan bog’liq harakatlar deb hisoblash mumkin. Vaqtinchalik migratsiya ikki turga bo’linadi - qisqa muddatli migratsiya (migrant bir yilgacha odatdagi yashash joyidan tashqarida qoladi) va uzoq muddatli migratsiya (bir yildan ortiq). Qisqa muddatli migratsiyani ikkita migratsiya tartibiga bo’lish mumkin: muntazam va tartibsiz.

Muntazam migratsiya turlariga kunlik boradigan migratsiya va transchegaraviy migratsiya kiradi. Yo’lovchi muhojirlari - bu yashash joyi va ish joyi turli aholi punktlarida bo’lgan, bu ularni har kuni ertalab ishga kelishga va kechqurun yashash joyiga qaytishga majbur qiladigan odamlardir (masalan, Samarqand viloyatida yashovchi Samarqand shaharda ishlaydi). Transchegaraviy migrantlar ("frontaliers") bir xil yo’lovchi migrantlari bo’lib, faqat ular davlat chegarasini kesib o’tadilar, ya’ni ular bir davlatda yashaydi va boshqasida ishlaydi.

Noto’g’ri migratsiya turlariga shuttle, rotatsiya, mavsumiy va epizodik migratsiya kiradi. Mavsumiy ishchilar - ishi mavsumiy sharoitga bog’liq bo’lgan va faqat yilning ma’lum bir qismida (masalan, o’rim-yig’im) bajariladigan migrantlar. Shuttle migratsiyalari - bu har xil davomiylikdagi davriy sayohatlar, masalan, o’z yashash joyiga qaytib keladigan tovarlar uchun savdogarlar ("shatl treyderlar"). Shift migratsiyalari odamning ishining o’ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi va ekstremal iqlimi bo’lgan hududlarda qoladi (masalan , shimoldagi neft qazib olish joylariga sayohat qiladigan neftchilar), epizodik migratsiyalarga odamlarning o’z vaqtida va bir xil yo’nalishlar bo’yicha tartibsiz harakatlanishi - xizmat safarlari, turizm va boshqalar kiradi. Migratsiyaning bu turi juda kam o’rganilgan, garchi u bir qator qonuniyatlarga ega bo’lsa ham bozorlar va bir butun iqtisodiyotning rivojlanishiga ta’sir qiladi. Ikkinchi xususiyat - geografik yoki fazoviy - bizga ikki turni ajratish imkonini beradi - tashqi va ichki. Mezon - har qanday ma’muriy yoki davlat chegaralarini kesib o’tish.

Odamlarning mamlakatlar va qit’alar o’rtasidagi harakati tashqi (xalqaro) migratsiyadir. U ikkita asosiy turga (sinflarga) bo’linadi - qit’alararo va qit’alar ichidagi migratsiya.

Mamlakatdan kelayotgan migratsiya oqimi emigratsiya, aholining mamlakatga kirib kelishi immigratsiya deb ataladi. Shunga ko’ra, mamlakatga kelgan shaxslar immigrantlar, undan chiqib ketganlar esa emigrantlar deb ataladi. Shuningdek, reemigratsiya - emigrant avval ketgan mamlakatga qaytish va repatriatsiya - etnik vataniga, ya’ni shaxs o’zining kelib chiqishi bilan bog’liq bo’lgan mamlakat va yoki ota-bobolari boshqa joyga ko’chib o’tgan mamlakatga qaytishi.

Aholining bir mamlakat ichida ma’muriy rayonlar va aholi punktlari o’rtasida harakatlanishi ichki yoki davlat ichidagi migratsiya deb ataladi. Qoida tariqasida, ichki migratsiya aholining butun mamlakat bo’ylab taqsimlanishining o’zgarishi bilan bog’liq.

Ma’muriy -hududiy birlik chegaralaridagi ichki (tuman ichidagi) oqimlarga, aholi punktlariga (qishloq-shahar) shahar - qishloq, qishloq - shahar yo’nalishlari bo’yicha ko’chishi kabi oqimlarga bo’linadi. Shahar - shahar, qishloq - qishloq va viloyatlararo (tumanlararo) - bir viloyatdan (tumandan) boshqasiga ko’chish. Aholi aro migratsiya mintaqalararo va mintaqaviy bo’lishi mumkin. Aholi miqyosidagi harakatlar (masalan, bir shahar ichida yashash joyini o’zgartirish) bu tasnifda hisobga olinmaydi, chunki ular aslida aholi migratsiyasi bilan bog’liq emas.

Migratsiya oqimlarini iqtisodiy (mehnat, tijorat migratsiyasi), ta’lim, rekreatsion migratsiyaga, shuningdek, oilalarni birlashtirish, boshpana izlash, dam olish va turizm bilan bog’liq migratsiyaga bo’ladigan migratsiya maqsadlari, diniy migratsiya (ziyorat), an’anaviy dehqonchilik (ko’chmanchilik) bilan bog’liq migratsiya.

Zamonaviy jamiyatda iqtisodiy maqsadlar bilan bog’liq migratsiya, ya’ni ishga yoki tijorat maqsadlariga ko’chish ustunlik qiladi. Biroq, ba’zan maqsadlarni bir-biridan ajratish qiyin, chunki ular ko’pincha birlashtiriladi - oilaviy - iqtisodiy - ta’lim. Iqtisodiy migratsiyaning ikkita asosiy turi mavjud: mehnat va tijorat.

Bu mamlakat ichida ham, mamlakatlar o’rtasida ham ish joyini o’zgartirish bilan bog’liq bo’lgan ish bilan band aholining harakati . Xorijga ishlash uchun ketayotgan mehnat muhojirlari “mehmon ishchilar” (nemischa “mehmon-ishchi” atamasidan) deb ataladi. Mehnat migratsiyasi ham o’z ish joyining parametrlarini o’zgartirish istagi, ham ish joyidan tashqari sharoitlar: ijtimoiy-madaniy, uy-joy, ekologik, iqlimiy va boshqalar bilan bog’liq bo’lishi mumkin.

Turish muddati	→	Vaqtinchalik yarim doimiy	→	Haftalik Oylik Har yarim yilda Yilda bir marta Har 5 yilda bir marta Bir necha yil bir marta
Joy – yashash joyini o'zgartirish, turar-joy turini / xarakterini o'zgartirish	→	Qishloq-qishloq Qishloq-shahar Shahar-shahar Shahar-qishloq		
Geografiya	→	Qisqa, o'rta, uzoq masofalarga ko'chish	→	Mahalliy Mintaqaviy Mintaqalararo Ichkarida kontinental Qit'alararo Global
	→	Belgilangan manzil bo'yicha migratsiya	→	Sharq - G'arb Janubiy Shimoliy Janub - janub
Maqsad	→	Tahririyat Biznes Mehnat Tarbiyaviy Oila Majburiy		
Qaror qabul qilishning tabiati	→	Ixtiyoriy, majburiy		
Asosiy ishtirokchilar (aktyorlar)	→	Migrant Kontrabandachi/savdogar		
Asosiy ishtirokchilarning (aktyorlarning) xususiyatlari	→	Yosh Etnik	→	Ayollar Xitoy Bolalar xonasi va boshqalar.
Professional sifat	→	Malakasiz, past, o'rta va yuqori malakali ishchi kuchining migratsiyasi	→	Ishchilar, tibbiyot xodimlari, muhandis-texnik mutaxassislarning migratsiyasi
Aloqalar	→	"Uchuvchilar", "Ko'prik quruvchilar" (migratsiya		

		tarmoqlarini yaratuvchilar)		
Miqdori	→	Individual, oila, guruh, ommaviy		
Siyosiy xarakter	→	Ichki (shtat ichidagi) Xalqaro		
Huquqiy holat	→	Qonuniy, noqonuniy		
Madaniy masofa	→	Etnik, madaniy, diniy, lingvistik va boshqalar.		
Tarixiy xarakter	→	Merkantilizm davri migratsiyalari Globallashuv davridagi migratsiya Yangi migratsiya va boshqalar.		

6.1.-rasm. F. Dyuvel bo'yicha migratsiya harakatining turlari

Ichki mehnat migratsiyasi - ishchi kuchining bir davlat ichida harakatlanishi va xalqaro (tashqi mehnat) - davlat chegarasini kesib o'tish bilan bog'liq. Ichki mehnat migratsiyasi milliy qonunchilik va me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Shunday qilib, mehnat resurslarining O'zbekiston Respublikasi hududi bo'ylab harakatlanishi Mehnat kodeksi, hukumat qarorlari va boshqa joyga ko'chirish, ishchilarni boshqa ishga o'tkazish va boshqa masalalari bo'yicha ko'rsatmalarga muvofiq amalga oshiriladi.

Xalqaro mehnat migratsiyasi doimiy xarakterga ega bo'lishi mumkin, ya'ni u bir mamlakatdan boshqasiga doimiy yashash uchun ko'chish bilan bog'liq. Vaqtinchalik cheklangan shartnomalar bo'yicha mehnat migratsiyasi (mehmon ishchilari), mavsumiy migratsiya va transchegaraviy ishchilarning (chegaradagi) migratsiyasi vaqtinchalik xarakterga ega. Tashqi mehnat migratsiyasini tartibga solish Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 18.04.1990 yildagi 45/158-sonli rezolyutsiyasida qabul qilingan "Barcha mehnatkashlar huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya" tomonidan amalga oshiriladi, ya'ni o'zi fuqarosi bo'lmagan davlatda haq to'lanadigan faoliyat bilan shug'ullanadigan, shug'ullanayotgan yoki shug'ullangan shaxs sifatida.

Mehnat migrantlarining motivlari, malakasi, yoshi, mutaxassisligi yoki kelib chiqqan mamlakatdan uzoqligidan kelib chiqib, ularning boshqa davlatga ketish sabablari aniqlanadi.

Birinchidan, doimiy yashash maqsadida migratsiya, bu birinchi navbatda yuqori malakali migrantlarni (va bu yerda biz allaqachon "miya oqimi" kabi migratsiya oqimi haqida gapiramiz), shuningdek, oilani birlashtirish va qochqinlar uchun tark etayotgan odamlarni qamrab oladi.

Masalan, hamshiralar, qurilish ishchilari va boshqalarni to'ldirishga taklif qilish doirasida amalga oshiriladigan barcha turdagi bandlik uchun ma'lum vaqtga migratsiya.

Uchinchidan, ma'lum bir muddatga ish bilan ta'minlash uchun vaqtinchalik migratsiya, ya'ni migrantlarning boshqa davlat hududiga mavsumiy ishlarni to'ldirish, u tugagunga qadar muayyan loyiha doirasida ishlarni bajarish uchun ruxsati bilan kirishi. Masalan, qurilish sohasida, shuningdek xizmat ko'rsatuvchi shaxslar, talabalar va o'quvchilar[17].

Tijorat migratsiyasi migrantning o'z mehnatini sotishi bilan bog'liq emas, balki turli mintaqalar yoki mamlakatlardagi tovarlar narxining farqidan foyda olish bilan bog'liq. Ta'lim migratsiyasi o'qish joyiga ko'chish demakdir. Oilani birlashtirish maqsadida migratsiya, masalan, ota-onani bolalarga, turmush o'rtog'ini turmush o'rtog'iga, bolalarni ota-onaga ko'chirish va hokazo. Ba'zan oilaviy maqsadlarni iqtisodiy yoki ta'lim maqsadlaridan ajratish qiyin.

To'rtinchi xususiyat - uyushgan (davlat va nodavlat tashkilotlari vositachiligida) yoki havaskor migratsiyalarni ajratib turadigan tashkiliy daraja.

SSSRda migratsiyaning uyushgan shakllari katta rol o'ynadi. Ular qishloq xo'jaligiga ko'chirish, ishchilarni tashkil etish, yoshlarni ommaviy chaqirish, yosh mutaxassislarni markazlashtirilgan holda taqsimlash shaklida amalga oshirildi[18].

Beshinchi xususiyat - yosh, jins, etnik, oilaviy, ma'lumot, malaka va boshqa profilga ega bo'lgan migratsiya oqimining tuzilishi. Migratsiya oqimlari ayrim belgilar (yoshi, jinsi, millati, mutaxassisligi, oilaviy ahvoli) bilan birlashtirilgan migratsiyaning alohida turlari sifatida qaralishi mumkin. Bunda «oilaviy migratsiya», «mehnatga layoqatli aholi migratsiyasi», «yuqori malakali mutaxassislar migratsiyasi», «ayollar migratsiyasi», «etnik migratsiya» va hokazo atamalar qabul qilinadi[19].

[17]Юдина Т.Н. Миграция: глоссарий ключевых терминов: учебник, пособие. М.: Издательство РГСУ: Академический проект, 2007.

[18]Топилин А.В. Территориальное перераспределение трудовых ресурсов в СССР. М. Экономика, 1975.

[19] URL: http://rusnacia.ru/migraciya_naseleniya_2-tipologiyaJ_vidy_migracii.html

Oltinchi belgi - jalb qilish usuli. Migratsiyaning uch turi mavjud: ixtiyoriy, majburiy, noilojiy migratsiya.

Migratsiyaning birinchi turi bir shaxs yoki bir guruh kishilarning ko'chish haqidagi ixtiyoriy qarori bilan bog'liq.

Majburiy migratsiya - bu odamlarning yashash joyini ularga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra doimiy yoki vaqtincha o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan hududiy harakatlar majmui. Majburiy ko'chirishning sabablari harbiy va siyosiy voqealar, etnik va diniy sabablarga ko'ra ta'qiblar va boshqalar bo'lishi mumkin.

Majburiy migratsiya davlat tomonidan tashkil etilgan odamlarning majburiy ko'chirilishi (deportatsiyalar), shuningdek, jazoni ijro etish tizimida amalga oshirilgan migratsiya deb hisoblanishi mumkin.

1951 yilgi Jeneva qochqinlar konvensiyasi va 1967 yil Protokolining xalqaro hujjatlariga ko'ra, majburiy muhojirlarning bir nechta toifalari ajratilgan:

- Qochqinlar - bu mamlakatga kelishidan oldin yoki keyin qochqin maqomi berilgan majburiy muhojirlar. Masalan, Rossiyada 1993 yil 19 fevraldagi 4528-1-sonli "Qochqinlar to'g'risida" gi qonuni asosida (2014 yil 22 dekabrdagi tahrirda) Rossiya fuqarosi bo'lmagan va quyidagi shartlarga javob beradigan shaxs, majburiy migratsiya qochqin sifatida tan olinishi mumkin; o'z mamlakatidan boshqa davlatdan boshpana so'rab murojaat qilgan migrantlardir. Ariza beruvchining maqomi, xalqaro hujjatlarga muvofiq, ularning arizasi ko'rib chiqilgunga qadar va u bo'yicha tegishli qaror qabul qilinmaguncha ularda qoladi. Rossiyada ular maqom olish uchun ariza (murojaat) bergan shaxslar deb ataladi;
- Vaqtinchalik himoyalangan maqomga ega bo'lgan chet elliklar o'z mamlakatida hayotlari haqiqiy xavf ostida bo'lsa, mezbon davlatda vaqtincha (ba'zan cheksiz) qolishga ruxsat etiladi. Rossiya Federatsiyasining 1993 yil 19 fevraldagi 4528-1-sonli Federal qonuni (2014 yil 22 dekabrdagi tahrirda) vaqtinchalik boshpana olgan shaxsning maqomini belgilaydi;
- boshqa gumanitar sabablarga ko'ra qabul qilingan shaxslar. Bular to'liq qochqin maqomini olmagan, ammo insonparvarlik sabablarga ko'ra mamlakatga qabul qilingan xorijliklardir, chunki ular qochqinlarnikiga o'xshash vaziyatga tushib qolishadi. Masalan, O'zbekiston qonunchiligida bular siyosiy boshpana olgan shaxslardir.

Majburiy muhojirlarning yana bir turi ichki ko'chirilganlar shaxslar chegarani kesib o'tmaydigan va majburiy sabablarga ko'ra o'z davlati

ichida ko’chib yuradigan mamlakat fuqarolari (qochoqlar holatiga o’xshash). O’zbekistonda ular majburiy migrantlar deb ataladi. Ba’zida ichki ko’chirilganlar qochqinlar kabi azoblanadi. Ettinchi belgi - qonuniylik darajasi. Shu asosda migratsiyaning ikki turi mavjud - qonuniy va noqonuniy.

Qonuniy muhojirlar chegarani kesib o’tadi va qonuniy ravishda mamlakatda bo’ladi. Noqonuniy migrantlar - bu chegarani noqonuniy kesib o’tganlar, shuningdek, chegarani qonuniy ravishda kesib o’tgan, lekin keyinchalik noqonuniy migrantga aylangan shaxslar (masalan, vakolatli davlat organlarida ro’yxatdan o’tmagan, vizasining amal qilish muddatini buzgan yoki bo’lish maqsadlari va faoliyati mamlakatga kirishda e’lon qilingan maqsadlarga mos kelmasa). Noqonuniy migrant bo’lishning asosiy yo’llari: chegarani noqonuniy kesib o’tish; qonuniy ravishda kelish, lekin yashash yoki yashash joyida ro’yxatdan o’tmaslik; viza muddatidan oshib ketish; o’qishga kelish va savdo bilan shug’ullanish va hokazo.

So’nggi paytlarda noqonuniy (norasmiy) migratsiya konseptsiyasi doirasida "migrant savdosi" kabi atama qo’llanilmoqda - bu majburiy tashish yoki aldash va boshqa davlatga olib o’tilgandan keyin asosan ayollar va bolalar huquqlarini buzish uchun, masalan, hujjatlar olib qo’yiladi, mehnatga yoki fohishalikka majburlanadi[20].

Noqonuniy migratsiya sub’ektlari sifatida noqonuniy migrantlarga quyidagilar kiradi:

- O’zbekistonga qonuniy yo’l bilan, amaldagi sayohat hujjatlari, shaxsiy taklifnomalar, mehmon va xizmat vizalari bilan, lekin boshqa maqsadlarda (ko’pincha kichik biznes yoki noqonuniy iqtisodiy faoliyat, shu jumladan jinoiy faoliyat bilan shug’ullanish maqsadida) kiruvchi xorijiy fuqarolar;
- O’zbekistonga boshpana izlab kelgan va qochqin maqomini olmagan chet el fuqarolari va fuqaroligi bo’lmagan shaxslar;
- O’zbekistonga boshqa mamlakatlarga borish uchun qonuniy ravishda kirgan, muddati o’tgan vizasi bo’lgan tranzit migrantlar:
- ilgari O’zbekiston ta’lim muassasalarida o’qigan va o’qishni tugatgandan so’ng turli holatlar tufayli o’z vataniga qaytishni istamagan chet el fuqarolari;
- yashash yoki yashash joyida qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda O’zbekiston hududida ro’yxatdan o’tmagan chet el fuqarolari;

[20] Рыбаковский Л.Л. Практическая демография // URL: http://www.iu.ru/biblio/archive/ribakovsky_prakticeskaja

- mehnat qonunchiligida belgilangan mehnat qoidalarini buzgan holda ishlayotgan chet elliklar, shu jumladan, muddati o'tgan davlatlararo shartnomalar va kelishuvlar bo'yicha ishlayotgan, lekin mamlakatni tark eta olmaydigan yoki istamaydiganlar.

Noqonuniy migratsiyaning asosiy sabablari, birinchi navbatda, iqtisodiy, masalan, chet elda ish topish istagi, ko'proq yuqori daromad, har doim ham qabul qiluvchi mamlakat qonunchiligi talablariga mos kelmaydi. Noqonuniy muhojirlar qabul qiluvchi mamlakatlarda tadbirkorlar uchun arzonroq va kuchsiz ishchi kuchi vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, siyosiy boshpana berish kabi siyosiy sabablarni ham aniqlash mumkin, va geografik sabablar - qo'shni davlatlar chegarasining joylashuvi va chegaralardan foydalanish[21].

Migratsiya turlari va turlari sxematik tarzda 6.2.-rasmda ko'rsatilgan.

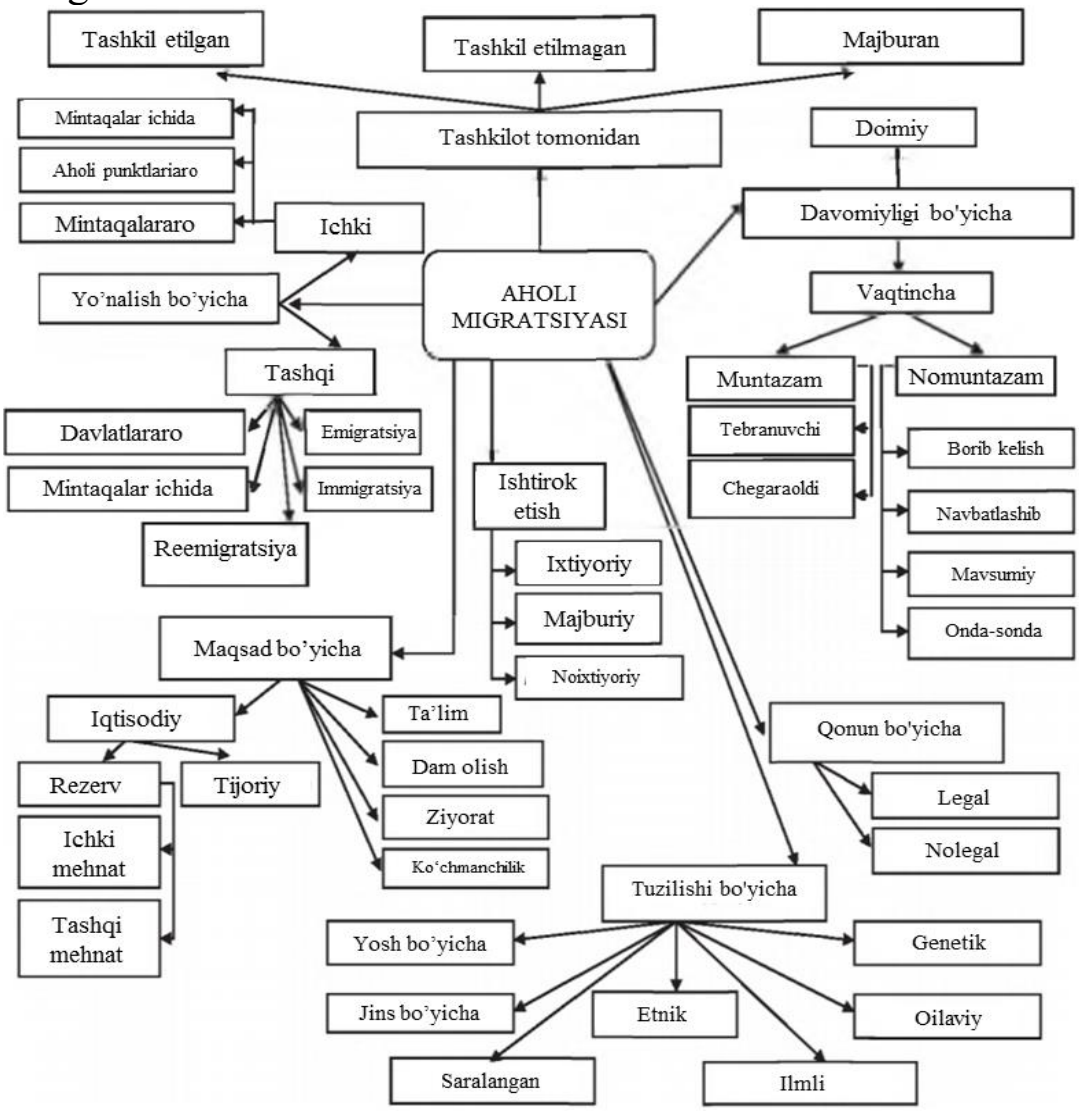

6.2.-rasm. Aholi migratsiyasining asosiy turlari va tiplari

[21] Юдина Т.Н. Нелегальная миграция: социологическая энциклопедия. : в пределах 2в. М.: Мысль, 2003. Т. 2.

6.2. Migratsiya jarayonlari haqidagi axborot manbalari

Aholi migratsiyasini hisobga olish har doim tabiiy harakatni hisobga olishdan ko’ra qiyinroq va murakkabroq bo’lgan. Buning sababi, harakatlanuvchi hodisalar qayd etilishi kerak va natijada yashash yoki yashash joyini o’zgartirgan aholi to’g’risidagi ma’lumotlar bo’lishi kerak. Aholining migratsiyasini qayd etishning murakkabligining ikkinchi sababi migratsiya jarayonining o’zi murakkabligi va migrantlarning tasniflash turlari, shakllari va toifalarining xilma-xilligi bilan bog’liq. Iqtisodiyot va jamiyat faoliyati nuqtai nazaridan migratsiyaning qaysi turlari yoki shakllari muhim, shuning uchun ularni hisobga olish va o’lchash kerak degan savol tug’iladi. Muhojirlarning qaysi toifalari qo’llab-quvvatlash va yordamga muhtoj, shuning uchun ularni aniqlash va hisobga olish kerak va qaysi biri kerak emas. Zamonaviy nazariyalar bu savollarga aniq javob bermaydi va shuning uchun migratsiya harakatlarini hisobga olish jarayoni uslubiy jihatdan ishlab chiqilmagan.

Migratsiya jarayonlari ko’lami, turli ijtimoiy-demografik xususiyatlari, yo’nalishlari va migratsiyaning boshqa parametrlari bo’yicha migrantlar tarkibi to’g’risidagi ma’lumotlarning asosiy manbalari quyidagilardir:

- joriy idoraviy va ma’muriy hujjatlar;
- aholini ro’yxatga olish;
- sotsiologik so’rovlar.

Shunga ko’ra, ma’lumotlar manbalariga ko’ra, usullarning ikkita guruhi ajralib turadi - to’g’ridan-to’g’ri va bilvosita.

To’g’ridan-to’g’ri usullar - migratsiya jarayonlarini joriy ro’yxatga olish. Joriy ro’yxatga olish usuli har bir harakatni to’g’ridan-to’g’ri ro’yxatdan o’tkazishni o’z ichiga oladi, ko’pincha ketish mintaqasida ham, kelish mintaqasida ham.

Bilvosita usullar - bu hisoblash xarakteriga ega bo’lgan va aholini ro’yxatga olish va tanlanma so’rovlar ma’lumotlariga tayanadigan usullar. Turli tarixiy davrlarda va turli mamlakatlarda ularning roli o’zgaradi - joriy buxgalteriya hisobi birinchi o’rinda turadi (masalan, SSSRda 1930-yillardan boshlab universal pasportlashtirish va ro’yxatga olish davrida), so’ngra aholini ro’yxatga olish ma’lumotlari, so’ngra tanlab olingan so’rovlar (hozirda O’zbekistonda). Bu asosiy axborot manbalari ishonchsiz bo’lib qolgan davrlarda sodir bo’ladi.

Keling, O’zbekistonda aholi migratsiyasini ma’muriy hisobga olish tizimini ko’rib chiqaylik. 1924-yildan boshlab SSSRda buxgalteriya hisobining bunday turi uchun ro’yxatga olish punktlari tashkil etila boshlandi. Ichki migratsiyani hisobga olish ro’yxatga olish va bo’shatish to’g‘risidagi ma’muriy ma’lumotlar asosida (1920-yillarning oxiri — 1930-yillarning boshi) boshlangan. 1953 yildan boshlab aholining migratsiya harakatlarini ro’yxatga olish keng tarqalgan va yagona shaklda amalga oshirildi. U pasport tizimi asosida amalga oshirildi.

Yashash joyi bo’yicha ro’yxatga olish tizimining mavjudligi tufayli doimiy propiskaga migratsiyaning joriy hisobi va ko’chishlarning hisobi dunyoning aksariyat davlatlariga qaraganda ancha yaxshi yo’lga qo’yildi. Shunday qilib, aholining aholi punktlari o’rtasida kelishi va ketishining joriy hisobi ichki ishlar organlari tomonidan fuqarolarni turar-joy binolarida ro’yxatga olish (yoki ilgari ro’yxatga olish) paytida amalga oshirilgan va amalga oshiriladi.

Aholi migratsiyasini qayd etishda statistik kuzatishning qanday shakllaridan foydalaniladi?

Migratsiya jarayonlarini joriy hisobga olish uchun - kelish va ketishni statistik qayd qilish uchun kuponlar. Ushbu kuponlar davlat statistika organlarida statistik ishlanmalar uchun maxsus ishlab chiqilgan. 1997 yildan boshlab migrantlarni statistik hisobga olishning yangi shakli (varaqlari) joriy etildi. Pasportlari bo’lmagan bolalar to’g’risidagi ma’lumotlar ota-onalardan birining kuponlariga kiritiladi. Kuponlardagi ma’lumotlar har chorakda bir marta qisqa statistik dastur bo’yicha va yiliga bir marta to’liq dastur bo’yicha ishlab chiqiladi. Qisqa dastur oylar bo’yicha ham ma’lumot beradi - mavsumiy migratsiya haqida ma’lumot shu tarzda olinadi. Aholining hududiy harakatini ro’yxatga olishning to’liqligi har bir davr uchun qabul qilingan va amal qiladigan buxgalteriya metodologiyasiga bog’liq. Amaldagi metodologiyaga qarab, migrantlarning ayrim toifalari statistik hisob sohasiga kiradi yoki undan chiqarib tashlanadi. Muayyan shaxsning statistik ro’yxatga olinishi shart bo’lgan migrant sifatida tasniflangan davrlar. Ro’yxatga olinadigan yoki bo’lmagan migrantlarning maqomlari o’zgarmoqda. U yoki bu migrantning statistik qayd etish ob’yektiga aylanishi shartlari o’zgarmoqda. Migratsiya jarayonlari to’g’risidagi ma’lumotlardan turli vaqt oralig’ida foydalanishda ushbu holatlarning barchasini bilish kerak.

Migratsiya jarayonlarini qayd etish metodologiyasiga o’zgartirishlar kiritilganda ma’lumotlar dinamikada tengsiz bo’lib

qoladi. So’nggi 20 yil ichida O’zbekistonda aholi migratsiyasi uchun mas’ul bo’lgan hududiy ijroiya organlarining tashabbusi bilan tashqi migratsiyani statistik hisobga olish metodologiyasiga uch marta o’zgartirishlar kiritildi. Natijada, hisobot ma’lumotlaridagi "sakrashlar" allaqachon uch marta kuzatilgan, bu esa aholining migratsiya jarayonlari dinamikasini kuzatishga imkon bermaydi (1995, 2002, 2011).

Ro’yxatga olish turi	Yashash joyi bo’yicha sanadan sanagacha bo’lgan davrda
Tug’ilgan kun	
Tug’ilgan joyi	Davlat O’zbekiston uchun – O’zbekiston Respublikasi sub’ekti
Jins	
Fuqarolik	Fuqarolik davlati ikkinchi fuqarolik (mavjud bo’lsa)
Yangi yashash joyi (turish)	O’zbekiston Respublikasining sub’ekti kelgan joy aholi punkti (shahar, tuman, qishloq)
Oldingi yashash joyi -	davlat qayerdan kelgan; O’zbekiston uchun O’zbekiston Respublikasining sub’ekti hudud aholi punkti (shahar, shahar posyolkasi)
Avvalgi yashash joyida yashagan ...	
Ko’chirish zaruriyatiga sabab bo’lgan asosiy holat	
Oldingi yashash joyidagi ish	
Ishga joylashish holati	
Oldingi yashash joyidagi ijtimoiy ta’minot turi	
Ta’lim	
Turmush holati	
Agar siz ko’chirishdan oldin oilangiz bilan yashagan bo’lsangiz	siz butun oilangiz va ba’zi oila a’zolaringiz bilan yoki yolg’iz kelgansiz. oilasiz yashagan
Ba’zi oila a’zolari allaqachon yangi yashash joyida yashaydilar	

6.3-rasm. Kelish statistikasi varaqlari savollari

1995 yilda "propiska" atamasi "ro’yxatga olish" atamasi bilan almashtirildi. Vaqtinchalik ro’yxatga olish yashash joyi bo’yicha

propiskaga, doimiy ro’yxatga olish yashash joyi bo’yicha propiskaga o’zgartirildi. 2002 yil oktyabr oyidan boshlab statistik ro’yxatga olish kuponlari xorijiy fuqarolar tomonidan to’ldirilmagan. Va soddalashtirilgan tartibda fuqarolikni olmagan yoki qabul qilmagan sobiq SSSRning barcha fuqarolari chet el fuqarosiga aylanganligi sababli, bir necha yil davomida ularning kirishini qayd etish juda to’liq bo’lmagan.

Bundan tashqari, yashash joyida ro’yxatdan o’tgan (ya’ni vaqtincha bo’lgan) va yashash joyida bo’lmagan fuqarolar migrant sifatida hisobga olinmaydi. Shunday qilib, muhojirlarning juda katta qismi, ayniqsa yirik shaharlarda, joriy migratsiya ro’yxatidan chiqarildi. Kuponlarni to’ldirish ishlari O’zbekiston Ichki ishlar vazirligining bo’linmalaridan biri, bir muncha vaqt O’zbekiston Hududiy Migratsiya Xizmati tarkibiga kirgan pasport va viza xizmati tomonidan amalga oshirilgan va amalga oshirilmoqda.

Migrantlarni ro’yxatga olish varaqasi juda katta ma’lumotlar to’plamini o’z ichiga oladi.Hozirgi vaqtda ro’yxatga olish varaqasi migrantlar to’g’risidagi ma’lumotlarni quyidagi ko’rsatkichlar bo’yicha shahar va qishloq joylari uchun alohida olish imkonini beradi:

- jinsi va yoshi;
- asosiy millatlar (jami 69 guruh);
- migratsiya sabablari (holati);
- oxirgi yashash joyi.

O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektlari uchun oxirgi yashash joyini ko’rsatuvchi ma’lumotlarning ishlab chiqilishi 83 satrdan 83 ustundan (soniga ko’ra) matritsalarni (shaxmat taxtasi deb ataladigan) qurish orqali yoki 6889 migratsiya oqimi uchun migratsiya oqimlari to’g’risida ma’lumot olish imkonini beradi.

Bunday jadvalning satrlari va ustunlari kesishmasi hududiy birlik ichidagi aholi migratsiyasi to’g’risidagi ma’lumotlarni o’z ichiga oladi.

Joriy migratsiya yozuvlari haqidagi ma’lumotlar faqat 1989 yilda ommaga ochiq bo’ldi. Bungacha migratsiya ma’lumotlari maxfiy yoki kirish imkoniyati cheklangan ma’lumotlar hisoblanardi. Faqat 1992 yildan boshlab aholi migratsiyasi to’g’risidagi ma’lumotlar ochiq matbuotda statistik byulletenlarda - "O’zbekiston Respublikasi aholisining soni va migratsiyasi", shuningdek, "Demografik yilnomalar" da va O’zstatning har choraklik hisobotlarida - "O’zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy iqtisodiy vaziyat. Aynan O’zstat bo’linmalari aholi

migratsiyasini statistik ro’yxatga olish uchun kuponlarda mavjud bo’lgan ma’lumotlarni qayta ishlaydi va ishlab chiqadi.

Migratsiyaning joriy hisobi majburiy migrantlar (qochoqlar, ko’chirilganlar) hisobi sifatida idoraviy hisobning ushbu turini o’z ichiga oladi.

Birlamchi ro’yxatga olish hujjatlari qochqin yoki majburiy migrant maqomini olish uchun ariza berganlar tomonidan ham, ushbu maqomni olgandan keyin ham to’ldiriladi. Qabul qilingan birlamchi ma’lumotlar qochqinlar va majburiy migrantlar to’g’risidagi alohida davlat hisobot shakllariga tuziladi, bu shakllarda umumiy xarakterdagi ma’lumotlar (raqami, jo’nab ketgan hududi, jinsi, kelgan joyi - shahar yoki qishloq) va ijtimoiy-demografik xususiyatlar - yoshi, ta’lim, millat, ko’chirishdan oldin tirikchilik manbai.

Migratsiya jarayonlari va turli toifadagi muhojirlarning statistik hisobini yurituvchi asosiy bo’lim O’zbekiston Hududiy Migratsiya Xizmati, 2016 yildan esa uning funksiyalari o’tkazilishi munosabati bilan O’zbekiston Ichki ishlar vazirligi edi.

Statistik ro’yxatga olinadigan migrantlarning eng ko’p toifasi chet el ishchi kuchidir. O’zbekistondda ishlayotgan xorijiy mehnat muhojirlarini bir necha toifalarga bo’lish mumkin:

- O’zbekiston mehnat bozorida ishlash uchun O’zbekistonga kirish uchun viza rejimiga ega mamlakatlardan kelgan fuqarolar har bir mintaqa uchun belgilangan kvotalar asosida berilgan ruxsatnomalarni oladilar;

- O’zbekistonga vizasiz kirish huquqiga ega bo’lgan mamlakatlardan kelgan fuqarolar mehnat qilish huquqiga patent shaklida ruxsatnoma oladilar;

- Bojxona ittifoqiga a’zo mamlakatlardan kelgan fuqarolar O’zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan bir xil asosda O’zbekistonda ishlash huquqiga ega.

Birlamchi buxgalteriya hujjatlari O’zbekiston Respublikasi hududida ishlashga ruxsat olish uchun ariza topshirilganda birinchi toifadagi ishchilar tomonidan to’ldiriladi. Qabul qilingan birlamchi ma’lumotlar hisobot shakllariga tuziladi. Ushbu shakllarda umumiy ma’lumotlar (chet ellik ishchilarning soni, ketgan hududi, qayerga kelgani, qaysi iqtisodiy faoliyat sohasida ishlayotganligi va ijtimoiy-demografik xususiyatlari - jinsi, yoshi, ma’lumoti, ruxsatnoma berilgan davr, ba’zilari ish beruvchining xususiyatlari).

2010-yilda vizasiz mamlakatlardan kelayotgan xorijiy fuqarolarga ish olib borishning huquqiy asosi sifatida patent olish tartibi joriy etildi. Biroq, xorijiy mehnat muhojirlarini ro'yxatga olishning bu turi sezilarli kamchilikka ega. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, patent asosida mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi xorijiy ishchilar soni emas, balki faqat ro'yxatga olingan va berilgan patentlar soni aks ettirilgan.

Chet elda yashovchi vatandoshlarni O'zbekiston Respublikasiga ixtiyoriy ravishda ko'chirishga yordam berish bo'yicha Davlat dasturida ishtirok etuvchi shaxslardir. Uning faoliyati 2006 yilda boshlangan, shu davrdan boshlab ushbu Davlat dasturi ishtirokchilarining statistik hisobi olib borilmoqda. Davlat dasturi ishtirokchilarining asosiy buxgalteriya tavsifi demografik xususiyatlar va tasarruf qilinadigan hudud to'g'risidagi ma'lumotlardir.

Aholi migratsiyasining joriy yozuvlari chegara xizmatlarining chet el fuqarolarining chegarani kesib o'tishlari haqidagi ma'lumotlarini ham o'z ichiga oladi.

Aholini ro'yxatga olish dunyoda migratsiya ma'lumotlarining eng keng tarqalgan manbai sifatida tan olingan. Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari aholining migratsiya harakati natijalarini, yangi ko'chmanchilarning omon qolish darajasini, aholining migratsiya faolligi darajasini va aholining migratsiya tajribasini baholash imkonini beradi.

Aholini ro'yxatga olish - bu ma'lum bir vaqtning o'zida mamlakat yoki mintaqaning har bir rezidentini tavsiflovchi demografik va ijtimoiy ma'lumotlarni to'plash jarayoni. Bu aholining o'ziga xos suratini beradi. Aholini ro'yxatga olish natijasida olingan ma'lumotlarga aholi migratsiyasi haqida va har bir shaxs to'g'risidagi ma'lumotlar (jinsi, tug'ilgan sanasi, til bilishi, fuqaroligi, millati, oilaviy ahvoli, ma'lumot xususiyatlari, tirikchilik manbalari, kasbi, iqtisodiy faoliyati va boshqalar) kiradi. Aholining migratsiyasi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida olingan savollar namunaviy kuzatish dasturining bir qismi bo'lib, har 4-uy (yoki 25%)dan biri hisoblanadi.

Aholini ro'yxatga olish nafaqat ma'lum bir vaqtda aholi to'g'risida to'liq va ishonchli ma'lumot olish imkonini beradi (BMT tavsiyalariga muvofiq, aholini ro'yxatga olish kamida o'n yilda bir marta o'tkaziladi), balki aholining turli xususiyatlarini solishtirish imkonini beradi. Masalan, migratsiya to'g'risidagi ma'lumotlarni alohida yosh guruhlari, millatlar, turmush qurgan (turmushga chiqmagan) shaxslar va boshqalar olish mumkin. Biroq, aholini ro'yxatga olishni rivojlantirish dasturi,

ularning natijalarini qayta ishlash va nashr etish xarajatlari yuqori bo'lganligi sababli, migratsiya aholisi to'g'risidagi cheklangan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, 1994 yildagi mikro ro'yxatga olish paytida O'zbekistonning alohida hududlari kontekstida olingan migratsiya to'g'risidagi nashr etilgan ma'lumotlarda doimiy yashash joyidagi aholining yashash muddatining alohida oraliqlari uchun ikki yildan kam bo'lmagan yashash muddati to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud va individual yosh guruhlari (mehnat yoshidan kichik, mehnatga layoqatli yosh va mehnat yoshidan katta). Alohida millat vakillarining yashash muddati to'g'risidagi ma'lumotlar faqat O'zbekiston Respublikasi tarkibidagi avtonom respublikalar, shaharlar, viloyatlar va tumanlar uchun ishlab chiqilgan. Oldingi yashash joyi va migratsiya sabablari to'g'risidagi ma'lumotlar faqat doimiy yashash joyida to'rt yildan kam yashayotgan aholi uchun e'lon qilingan[22].

Migratsiya quyidagi to'rtta savoldan biri yoki kombinatsiyasi yordamida o'rganiladi:

1) depozitlar;
2) respondent aholini ro'yxatga olish joyida yashash muddati;
3) oxirgi yashash joyi;
4) aholini ro'yxatga olishdan oldin ma'lum bir sanada yashash joyi.

Tug'ilgan joyi haqidagi savol O'zbekiston aholisini ro'yxatga olish kitobiga mikro ro'yxatga olish 1994, 2002 va 2010 yillar va SSSRda 1897, 1926, 1989, yillar kiritilgan.

O'tmishda ma'lum bir sanada yashash joyi haqidagi savol migratsiyani bashorat qilish uchun eng maqbul deb baholanadi, ayniqsa, agar u besh yillik migratsiya oralig'ini o'z ichiga olsa, besh yillik guruhlar bo'yicha aholining yosh tarkibini tahlil qilish uchun qulay.

Aholini ro'yxatga olishning asosiy afzalligi shundaki, ular barcha hududlarda aholini yetarlicha to'liq ro'yxatga olishni ta'minlaydi. Biroq, aholini ro'yxatga olish ko'p maqsadli statistik loyiha bo'lganligi sababli, ularda migratsiya bo'yicha savollar soni juda cheklangan va ma'lumotlarni qayta ishlash va nashr etish cheklangan.

Migratsiya to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rganish va tahlil qilish nuqtai nazaridan O'zbekistonda aholini ro'yxatga olishni uch guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruh: migratsiya haqidagi eng keng tarqalgan ma'lumotlar - 1897, 1920 va 1926 yillardagi aholi ro'yxati.

[22] Моисеенко В.М. Внутренняя миграция населения. М.: Экономический факультет МГУ; ТЭИС, 2004.

Ikkinchi guruh: migratsiya masalalari dasturlarga kiritilmagan - 1937-1939 va 1959 yillardagi aholini ro'yxatga olish.

Uchinchi guruh: migratsiya ma'lumotlarini to'plashni tiklash - 1970, 1979, 1989, 2002 va 2010 yillardagi aholini ro'yxatga olish. (1994 yildagi mikro-ro'yxatga olish alohida o'rin tutadi - yangi migratsiya jarayonlarining avj olish davrida - bu mavzu bo'yicha savollarning eng batafsil ro'yxatini o'z ichiga olgan).

1970 yilda migrantlar deganda bir joyda ikki yildan kamroq vaqt yashaganlar tushuniladi. Migratsiya sabablari haqida savol tug'ildi va eng yirik shaharlarda (500 mingdan ortiq) mayatnik migratsiyasi o'rganildi. Migratsiya sabablari to'g'risida eng batafsil ma'lumot 1994 yildagi mikro-ro'yxatga olish dasturi edi. Tug'ilgan joy haqidagi savolni migratsiyaga oid savollarga ham kiritish mumkin.

Shunday qilib, muayyan hudud aholisining har bir yosh guruhidagi migrantlar ulushini bilib, migratsiya tufayli aholining shakllanish bosqichlarini aniqlash, ya'ni migratsiya jarayonlarini uzoq muddatli retrospektivda o'rganish mumkin.

Namunaviy sotsiologik so'rovlar juda keng qo'llaniladi, ayniqsa statistik ma'lumotlarning ishonchliligi pasayadi. Bu migratsiya munosabatlari, motivatsiyalari, qarorlar qabul qilish bosqichida va moslashish davrida aholining turli ijtimoiy-demografik guruhlarining hududiy harakatchanligi omillari va sabablarini aniqlashning yagona manbasidir.

Tanlama sotsiologik so'rovlar so'rovlarining markaziy o'rnini aholining turli guruhlari harakatchanligi yoki barqarorligi darajasini o'rganishga qaratilgan savollar bloklari (masalan, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan joylarda maktab bitiruvchilari o'rtasida so'rov o'tkazish orqali ichki harakatchanlik) egallaydi, ya'ni eng keng tarqalgan savollar bloklari:

- umumiy migratsiya munosabati (siz ketishni rejalashtiryapsizmi);
- qanday hisob-kitob turi;
- vaqtincha yoki doimiy ravishda tark etish;
- harakatning motivatsiyasi va maqsadi.

Migratsiya so'rovlari uch guruhga bo'lingan bo'lib, migratsiyaning miqdoriy xususiyatlarini olish imkonini beradi.

1. Milliy tashkilotlar tomonidan tashkil etilgan so'rovlar, asosan statistik (milliy so'rovlar), ular vaqti-vaqti bilan (ko'pincha har yili) bir xil savollardan foydalangan holda migratsiya to'g'risidagi ma'lumotlarni to'playdi. Muntazam milliy so'rovlarning afzalligi migratsiyaning vaqt

seriyasini olish imkoniyati, shuningdek, vaqt o’tishi bilan ko’chib kelganlar kabi turli xil muhojirlar guruhlari uchun qo’shimcha savollarni kiritishdir.

2. Ayrim tadqiqotchilar yoki izlanuvchilar guruhlari tashabbusi va ishtirokida o’tkaziladigan so’rovlar. Qoida tariqasida, bu ma’lum bir hudud, masalan, shahar yoki mintaqa bilan cheklangan mahalliy so’rovlardir. Bunday so’rovlar asosida vaqtinchalik migratsiyaning hajmi va yo’nalishi, uning sabablari, turli hajmdagi shaharlarda yashovchi vaqtinchalik va doimiy migrantlar o’rtasidagi ijtimoiy-demografik farqlarni baholash mumkin.

3. Migratsiyani o’rganishda o’xshash muammolar mavjud bo’lgan bir qator mamlakatlarda solishtirma dastur bo’yicha olib boriladigan ichki migratsiyaning qiyosiy so’rovlari (mamlakatlararo so’rovlar). O’nlab yillar davomida ushbu turdagi so’rovning ahamiyati turli tashkilotlar, jumladan, xalqaro[1] moliyaviy yordami tufayli ortib bormoqda.

Aholini ro’yxatga olish va joriy hisob ma’lumotlaridan farqli o’laroq, tanlanma sotsiologik so’rovlar nafaqat haqiqiy, balki ehtimoliy migratsiya haqida ham ma’lumot beradi. Biroq, aholini ro’yxatga olish ham, bir martalik tanlanma so’rovlar ham kamdan-kam hollarda o’tkaziladi va aholi migratsiyasi juda dinamik jarayondir. Shuning uchun migratsiyani o’rganish uchun ko’pincha joriy hisob ma’lumotlaridan foydalaniladi.

Ko’pincha migratsiyani o’rganish uchun ekspertlar so’rovi (ekspert so’rovi usuli) qo’llaniladi, unga rasmiy statistikada mavjud bo’lmagan migrantlar soni, migratsiya xarakteri va migratsiya jarayonlarining boshqa parametrlari to’g’risida ma’lumotga ega bo’lgan hokimiyat organlari, migrantlar hamjamiyatlari vakillari kiradi. Ko’pincha sotsiologik so’rovlar anketalar, shaxsiy suhbatlar yoki telefon orqali suhbatlar shaklida o’tkaziladi. Ba’zi tadqiqotchilar muhojirlar bilan ishlash yoki yashash vaqtida ishtirokchilarni kuzatish usullaridan foydalanadilar va shu bilan qiziqish tafsilotlarini aniqlaydilar. Migratsiyaning ba’zi turlari (masalan, tijorat yoki "shatl") faqat sotsiologik tadqiqot usullari yoki bilvosita statistik usullar (yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlar soni to’g’risida ma’lumot olish) bilan aniqlanishi mumkin.

Yo’nalishli va aylanma migratsiya to’g‘risidagi ma’lumotlarning manbai kadrlar bo’limi va korxonalarning kadrlar xizmati ma’lumotlari, o’rta maxsus va oliy o’quv yurtlari ma’lumotlari, shuningdek, transport statistikasi bo’lishi mumkin. Hududiy statistika xizmati va uning

hududiy bo’linmalari tomonidan ko’chib yuruvchi migratsiyaning maxsus tadqiqotlari o’tkaziladi. 2000 yildan beri xizmat hududiy statistik kuzatuvlar ma’lumotlari, tanlanma so’rovlar va O’zbekiston vazirliklarining turizm masalalari bo’yicha ma’lumotlarini har to’rt yilda bir marta nashr etiladigan "O’zbekistonning turizm va turistik resurslari" to’plamida nashr etadi[23].

Migratsiya holati va migratsiya jarayonlarining ishonchli baholarini olish uchun bir-birini to’ldiradigan barcha turdagi ma’lumotlarni har tomonlama o’rganish kerak. Shunday qilib, namuna olish usuli aholini ro’yxatga olish ma’lumotlarini tekshirish, monitoring qilish, baholash, qayta ishlash va to’ldirish uchun ishlatilishi mumkin.

Turli mamlakatlarda tashqi migratsiyani hisobga olish xususiyatlari

Xalqaro migratsiya darajasini o’lchash juda qiyin masala, chunki, qoida tariqasida, ko’pchilik mamlakatlarda shaxsning mamlakatni tark etishi haqida majburiy bildirishnoma yo’q. Bundan tashqari, ko’p odamlar bor bir nechta davlatda vaqt o’tkazadigan va bir nechta davlat fuqaroligiga ega bo’lganlar. Turli mamlakatlar fuqarolarning turli toifalarini muhojirlar deb hisoblashini tushunish muhimdir. Misol uchun, Germaniya immigrantlar ro’yxatidan mamlakatning to’liq fuqaroligini olganlarni chiqarib tashlaydi. Shunday qilib, immigrantlar orasida vaqtinchalik fuqarolar, mehmon ishchilar va fuqarolikni olishga harakat qilayotganlar kiradi deb taxmin qilishimiz mumkin. Qo’shma Shtatlarda faqat mamlakatda yashash uchun ruxsatnoma (RP) olganlar immigrant hisoblanadi. Bu ko’rsatkich haqiqiy immigrantlar sonidan bir oz ko’proq , chunki yashash uchun ruxsat olganlarning hammasi ham AQShga ko’chib ketmaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining tavsiyalariga ko’ra, boshqa davlat hududida bir yildan ortiq yashagan shaxs emigrant deb hisoblanishi mumkin. Yevrostat ma’lumotlariga ko’ra, immigrantlar yangi mamlakat hududida kamida 12 oy yashagan (yoki yashashni rejalashtirgan) shaxslar hisoblanadi. Immigratsiya yozuvlari qabul qiluvchi davlatlarning elchixonalarida ham saqlanadi. Ammo elchixona statistikasi ularning muhojirlarni ro’yxatga olish maqsadini aks ettiradi. Gap shundaki, qabul qiluvchi davlatlar uchun kirayotganlarning barcha ijtimoiy-iqtisodiy va demografik xususiyatlarini bilish juda muhim: immigrantlar necha yoshda, ularning ma’lumoti va ijtimoiy mavqei, kasbi.

[23] Рыбаковский Л.Л. Практическая демография.

6.3. Aholi migratsiyasining statistik ko’rsatkichlari

Aholi migratsiyasining miqyosi, intensivligi va boshqa parametrlari migratsiya jarayonining turli bosqichlarida mutlaq (miqdori yoki soni) va nisbiy (boshqa ko’rsatkichga, shu jumladan bir xil, ammo asosiy) raqamli xususiyatlarini ifodalovchi ko’rsatkichlar tizimi yordamida tavsiflanadi. Uning paydo bo’lishi va hududlar aholisining umumiy harakatchanlik darajasini, ma’lum vaqt davomida migratsiya oqimlarining ko’lami, tuzilishi, yo’nalishlari va samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Migratsiya ko’rsatkichlari asosan hisoblangan ko’rsatkichlar (migratsiya ko’rsatkichlari) bo’lib, ular mutlaq ko’rsatkichlarni (kelganlar, ketishlar, o’sish (migratsiya balansi), migratsiya aylanmasi va boshqalar) ma’lum davrdagi o’rganilayotgan aholi soni bilan solishtirishga asoslangan. Boshqa koeffitsientlar bilan solishtirish maqsadida migratsiya koeffitsientlari, qoida tariqasida, tegishli hudud yoki aholining ijtimoiy-demografik guruhidagi aholining 1000 yoki 10000 kishisiga hisoblab chiqiladi.

Barcha statistik ko’rsatkichlar, shu jumladan, aholi migratsiyasi bo’yicha, mutlaq va nisbiy ko’rsatkichlarga bo’linadi. Mutloq ko’rsatkichlar summa yoki miqdor sifatida ifodalanadi; nisbiy ko’satkichlar, boshqa ko’rsatkichga nisbatan ifodalanadi.

Aholi migratsiyasining dastlabki, birlamchi ko’rsatkichlari ma’lum bir kalendar davrida ma’lum bir hududga kelganlar va chiqib ketishlar sonidir. Ushbu ko’rsatkichlarning to’g’riligi migratsiya hodisalarini qayd etishning to’g’riligiga bog’liq. Kelganlarni ro’yxatga olish aniqroq, shuning uchun iloji bo’lsa, ma’lum bir hududga aholining kelishi haqidagi ma’lumotlardan to’plangan ma’lumotlardan foydalanish yaxshiroqdir.

Aholi migratsiyasining mutlaq ko’rsatkichlarini hisoblashda, kelishi va ketayotganlarning umumiy soni ikki yo’nalishda - ichki va tashqi migratsiya bo’yicha harakatlanadigan migratsiya jarayonlarining natijasi ekanligiga alohida e’tibor qaratish lozim. Shuning uchun rasmiy ma’lumotnomalardagi birlamchi mutlaq ma’lumotlarda O’zbekiston Respublikasi hududlaridan kelganlar (ichki migrantlar) va mamlakat tashqarisidan kelganlar (tashqi muhojirlar - immigrantlar) ajralib turadi. Xuddi shunday, ketayotgan muhojirlar to’g’risidagi ma’lumotlar ikki qismdan iborat - O’zbekiston Respublikasining boshqa hududlariga ketganlar (ichki migrantlar) va O’zbekiston Respublikasidan chiqib

ketganlar (tashqi migrantlar - emigrantlar). Turli mintaqalar uchun ichki va tashqi migratsiya oqimlarining uyg'unligi nihoyatda farqlanadi va butunlay boshqacha sabab va oqibatlarga olib keladi.

Kelganlar va ketganlar o'rtasidagi farq umumlashtirilgan mutlaq ko'rsatkichdir - migratsiya o'sishi yoki migratsiya balansi (yoki sof migratsiya) - bu barcha ko'rsatkichlarning ma'nosi bir xil, faqat nomlar boshqacha:

$$\mathbf{MO' = K_l - K_t \ (6.1)}$$

bu yerda MO' - hisobot davri uchun migratsiya o'sishi (yilda),

K_l – ko'chib kelganlar,

K_t – ko'chib ketganlar.

Boshqa hisoblash usuli ham mumkin, chunki umumiy va tabiiy o'sish o'rtasidagi farq:

$$\mathbf{MO' = \Delta - TO' = (A_1 - A_0) - (K_l - K_t) \ (6.2)}$$

bu yerda K_l - kelganlar soni;

K_t - ketayotganlar soni;

A_1 va A_0 —hududning mos ravishda yil oxiri va boshidagi aholisi;

TO' - davr mobaynida aholining tabiiy o'sishi.

Migratsiyaning umumiy saldosi ham tashqi, ham ichki migratsiyaning ijobiy saldosidan iborat bo'lishi va umuman ijobiy bo'lishi mumkin, bu esa aholining migratsiya ko'payishini bildiradi. Ichki va tashqi migratsiya hajmlarining boshqa kombinatsiyalari ham bo'lishi mumkin, buning natijasida migratsiya o'sishi umuman salbiy bo'lishi mumkin, bu esa aholi sonining migratsiya qisqarishini bildiradi.

Kelish va jo'nab ketishlar yig'indisi ma'lum bir davr va ma'lum bir hududdagi migratsiya aylanmasi (jami migratsiya yoki yalpi va imtiyozli) deb ataladi:

$$\mathbf{MA = K_l + K_t \ (6.3)}$$

bu yerda MA - migratsiya aylanmasi.

Migratsiya aylanmasi, migratsiya o'sishiga o'xshab, aholining ichki va tashqi migratsiya hajmining turli kombinatsiyalaridan iborat bo'lishi mumkin.

6.1-misol. O'zbekistonning ayrim hududlarida kelganlar va ketishlar soni to'g'risida 2022 yil uchun ma'lumotlar mavjud. Ushbu

ma’lumotlardan foydalanib, biz migratsiya o’sishi va migratsiya aylanmasini butun mintaqa bo’yicha ham, alohida komponentlar - ichki va tashqi migratsiya bo’yicha aniqlashimiz mumkin. Bizda jadvalda ko’rsatilgan faqat 1, 2, 3 va 4 ma’lumotlar ustunlari mavjud (6.1-jadval). Qolgan grafiklarni hisoblash mumkin.

Olingan barcha natijalarni jadvalga joylashtirdik.

6.1-jadvalda O’zbekistonning bir qancha mintaqalari uchun barcha mutlaq migratsiya ko’rsatkichlari keltirilgan. Ulardan esa muayyan hududdagi migratsiya jarayonlarining hajmi, shuningdek, yo’nalishi – ichki yoki tashqi migratsiya aholi sonining o’zgarishiga ta’sir ko’rsatganligini aniqlashimiz mumkin.

Ketish va kelish haqida mutlaq ma’lumotlarga ega bo’lgan holda, boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin.

6.2-misol. O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, 2022-yilda O’zbekistonning migratsiya aylanmasi 436140 kishini tashkil etdi, O’zbekiston Respublikasiga boshqa mamlakatlardan 2291 kishi keldi va 8790 kishi ketdi. Umumiy migratsiya aylanmasida tashqi va ichki migratsiyaning ulushi qancha ekanligini aniqlash mumkin.

Buning uchun siz tashqi va ichki migratsiya tufayli rivojlangan umumiy migratsiya aylanmasini aniqlashingiz kerak:

MA = 214821 + 221319 = 436140 kishi.

Keyin strukturaning nisbiy qiymatlari sifatida ichki migratsiya ulushini va tashqi migratsiya ulushini (MU) aniqlash mumkin:

MU_i = (425059/436140)*100 = 97.45%

MU_t = (11081/436140)*100 = 2.55%

Shunday qilib, umumiy migratsiya aylanmasida O’zbekistondan tashqariga yo’naltirilgan migratsiya jarayonlari 2.55% ni, ichki migratsiya jarayonlari, ya’ni O’zbekiston hududlari o’rtasidagi hududiy harakatlar migratsiya harakatining barcha hajmining 97.45% ni tashkil etdi.

Har qanday boshqa demografik ko’rsatkichlar singari, mutlaq ko’rsatkichlar ham katta kamchilikka ega - ular migratsiya jarayonlari sodir bo’lgan mintaqa aholisiga bog’liq.

6.1-jadval

Hisoblash jadvali, kishi (2022 yil uchun)

Hudud	Hududga kelgan		Hududdan ketgan		Migratsiya saldosi		Migratsiya aylanmasi		O'zbekiston hududlaridan	
	Jami	Shu jumladan, boshqa mamlakatlardan	Jami	Shu jumladan, boshqa mamlakatlarga	Jami	Shu jumladan, boshqa mamlakatlardan	Jami	Shu jumladan, boshqa mamlakatlar bilan	Hududga kelgan	Hududdan ketgan
A	1	2	3	4	5=1-3	6=2-4	7 =1 +3	8 =2 + 4	9 =1 -2	10 = 3-4
O'zbekiston Respublikasi	214821	2291	221319	8790	-6498	-6499	436140	11081	212530	212529
Qoraqalpog'iston Respublikasi	7754	158	13270	4689	-5516	-4531	21024	4847	7596	8581
Andijon	6585	2	8471	71	-1886	-69	15056	73	6583	8400
Buxoro	6236	18	9344	82	-3108	-64	15580	100	6218	9262
Jizzax	6631	25	8498	119	-1867	-94	15129	144	6606	8379
Qashqadaryo	9138	14	16427	57	-7289	-43	25565	71	9124	16370
Navoiy	8721	56	9239	330	-518	-274	17960	386	8665	8909
Namangan	2506	23	4916	143	-2410	-120	7422	166	2483	4773
Samarqand	9071	18	143999	243	-134928	-225	153070	261	9053	143756
Surxondaryo	9577	42	14007	106	-4430	-64	23584	148	9535	13901
Sirdaryo	6885	21	7907	122	-1022	-101	14792	143	6864	7785
Toshkent	27350	478	32349	1572	-4999	-1094	59699	2050	26872	30777
Farg'ona	8618	61	11596	179	-2978	-118	20214	240	8557	11417
Xorazm	6685	13	8231	128	-1546	-115	14916	141	6672	8103
Toshkent sh.	99064	1362	62665	949	36399	413	161729	2311	97702	61716

Shuning uchun nisbiy ko’rsatkichlar hisoblab chiqiladi va qo’llaniladi. Intensivlik koeffitsientlari - kelish intensivligi va jo’nab ketish intensivligi (ma’lum bir muhitda hodisaning chastotasi - turli hududiy va demografik guruhlardagi migrantlar soni) - nafaqat aholi harakatchanligining eng muhim statistik ko’rsatkichi, balki muayyan hudud uchun migratsiya oqimlarining kuchi.

Kelish darajasi:

$$\mathbf{K_p = \frac{KL_j}{A_j} * 1000 \ (6.4)}$$

Bu yerda KL_j - j mintaqaga barcha hududlardan kelganlarning umumiy soni. S_j- j hududining o’rtacha yillik aholisi.

Ketish intensivligi nisbati:

$$\mathbf{K_{kt} = \frac{KT_j}{A_j} * 1000 \ (6.5)}$$

bu yerda KT_j - j tumanidan boshqa tumanlarga ketganlarning umumiy soni.

Migratsiya aylanmasining intensivlik koeffitsienti - bu kelganlar intensivlik koeffitsienti va jo’nab ketish intensivlik koeffitsienti yoki o’rtacha yillik aholi soniga migratsiya aylanmasining mutlaq ko’rsatkichi yig’indisidir, ya’ni

$$\mathbf{K_{int}^{mo} = K_{kl} + K_{kt} \ (6.6)}$$

$$\mathbf{Yoki \ K_{int}^{mo} = \frac{KL_j + KT_j}{A_j} * 1000 \ (6.7)}$$

Nisbiy ko’rsatkichlar ma’lum bir hudud uchun ham, hududlararo bo’lishi mumkin. Ular chiqish maydoni va kirish maydoni o’rtasidagi migratsiya almashinuvining hajmi va natijalarini tavsiflaydi.

Aholi migratsiyasining hududlararo intensivligini hisoblash migratsiya aloqalarini, ya’ni hududiy aholi o’rtasidagi ob’yektiv migratsiya munosabatlarini baholashga xizmat qiladi.

Umumiy samaradorlik koeffitsienti

$$\mathbf{K_{ums} = \frac{KT}{KL} * 1000 = \frac{K_{kt}}{K_{kl}} * 1000 \ (6.8)}$$

bu yerda KT - mintaqani tark etgan odamlar soni;

KL - mintaqaga kelganlar soni.

Umumiy migratsiya samaradorligi koeffitsientini hisoblashning yana bir varianti migratsiya balansining (yoki migratsiya o'sishi) migratsiya aylanmasiga nisbati hisoblanadi. Ushbu indikatorning qiymatlari noldan birgacha.

$$\mathbf{K_{ums} = (KL\text{-}KT)/(KT+KL) \ (6.9)}$$

Migratsiya ulanishlarining samaradorlik koeffitsienti (MUSK) - jo'nab ketganlar sonining ma'lum bir hududga kelganlar soniga (yoki 10 000 kelganlarga) nisbati:

$$\mathbf{MUSK = \frac{KT_{ji}}{KL_{ij}} * 1000 \ (6.10)}$$

bu erda KT_{ji} - j hududdan i hududga chiqib ketganlar soni; KL_{ij} - i mintaqadan j mintaqaga kelganlar soni.

Agar j mintaqasi uchun migratsiya ulanishlari samarali bo'lsa, MUSK 1000 dan kam bo'lishi kerak; agar samarali bo'lmasa, 1000 dan ko'proq.

Tumanlararo migratsiya aloqalarining intensivlik koeffitsienti (TMAIK) kelish va ketish uchun alohida hisoblanadi.

Kelish bo'yicha TMAIK - barcha hududlardan kelganlarning umumiy oqimidagi ma'lum bir hududga kelganlar ulushining kelgan hudud aholisining umumiy sonidagi kelgan hudud aholisi ulushiga nisbati:

$$\mathbf{TMAIK_{kl} = \frac{KL_{ij}/\sum KL_j}{\frac{A_i}{\sum A_j}} * 1000 \ (6.11)}$$

bu yerda $TMAIK_{kl}$ - kelish paytida migratsiya aloqalarining intensivlik koeffitsienti; KL_{ij}— j hududga i hududdan kelganlar soni;

$\sum KL_j$— j tumanga barcha tumanlardan kelganlarning umumiy soni;

A_i – i -chi ishlab chiqarish hududining o'rtacha yillik aholisi;

$\sum A_j$ – j-chi mintaqa uchun barcha chiqish joylarining o'rtacha yillik aholisi.

Ketish bo'yicha TMAIK - ma'lum bir hududga ketayotganlar ulushining ushbu hududdan chiqib ketayotganlarning umumiy oqimidagi ulushining hududlar aholisining umumiy sonidagi ketish mintaqasi aholisi ulushiga nisbati:

$$\mathbf{TMAIK_{kt}} = \frac{KT_{ij}/\sum KT_i}{A_i/\sum A_j} * \mathbf{1000} \quad \mathbf{(6.12)}$$

bu yerda $TMAIK_{kt}$ - jo'nash bo'yicha migratsiya aloqalarining intensivlik koeffitsienti; KT_{ij}— j hududiga i hududdan chiqib ketganlar soni;

$\sum KT_i$ - barcha tumanlar uchun i tumandan chiqib ketganlarning umumiy soni;

A_i – i-ishlab chiqarish hududining o'rtacha yillik aholisi;

$\sum A_j$ – j-aholini qabul qiluvchi barcha hududlarning o'rtacha yillik aholisi.

6.3-misol. Jadvalga ko'ra, agar kalendar (2022) yili uchun ma'lumotlar mavjud bo'lsa, kelish va ketish intensivligi qaysi hududlarda yuqori bo'lganligini aniqlash mumkin (6.2-jadval).

Natijalarni ma'lumotlar jadvaliga yozish uchun 1, 2, 3, 4 va 9-ustundan foydalanib 5,6,7 va 8-ustunlarni to'ldiramiz.

5-ustunni to'ldirish uchun 1-ustunni 9-ustunga bo'lamiz. Natijani 1000 ga bo'lib, biz mintaqada yashovchi har 1000 kishiga kelganlarning umumiy sonini ko'rsatadigan ko'rsatkichni olarniz. Bu migratsiya kelishi intensivligining o'ziga xos xususiyati bo'ladi.

6-ustunni to'ldirish uchun 2-ustunni 9-ustunga bo'lamiz. Natijani 1000 ga bo'lib, biz mintaqada yashovchi har 1000 kishiga boshqa mamlakatlardan kelganlarning umumiy sonini ko'rsatadigan ko'rsatkichni olarniz. Bu ma'lum bir mintaqaga tashqi migratsiya kelishining intensivligini tavsiflaydi.

6.2-jadval

Dastlabki ma’lumotlar

Mintaqa	Ko’chib keldi, kishi		Ko’chib ketdi, kishi		Ko’chib kelish intensivlik koeffitsiyenti Kp, ‰		Ko’chib ketish intensivlik koeffitsiyenti Kv, ‰		O’rtacha yillik aholi soni, ming kishi jami
	Jami	shu jumladan, boshqa mamlakatlardan	jami	shu jumladan boshqa mamlakatlarga	jami	xorijiy	jami	xorijiy	
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Qoraqalpog’iston Respublikasi	7754	158	13270	4689					1948.5
Andijon	6585	2	8471	71					3253.5
Buxoro	6236	18	9344	82					1976.8
Jizzax	6631	25	8498	119					1443.4
Qashqadaryo	9138	14	16427	57					3408.3

Xuddi shu tarzda 7-ustunni hisoblaymiz. (3-ustun 9-ustunga bo'lingan) va 8 (4-ustun 9-ustunga bo'lingan). Natijani 1000 ga bo'lib, biz mintaqada yashovchi har 1000 kishiga jo'nab ketganlarning umumiy sonini va boshqa mamlakatlarga jo'nab ketganlar sonini ko'rsatadigan ko'rsatkichni olarniz. Bu muayyan mintaqadagi umumiy va tashqi migratsiya oqimining intensivligining xarakteristikasi bo'ladi.

Natijalarni jadvalda keltiramiz (6.3-jadval).

Xuddi shu ma'lumotlardan foydalanib, migratsiyaning tashqi va ichki o'sish intensivligini, migratsiya aylanmasining intensivligini, ham tashqi, ham ichki, migratsiya samaradorligi koeffitsientlarini hisoblash mumkin.

Shaklda. 6.3-jadvalda aholi migratsiyasini o'rganish uchun foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar va ularni hisoblash metodologiyasi keltirilgan.

Diagrammada keltirilgan umumiy migratsiya ko'rsatkichlariga qo'shimcha ravishda, tadqiqot maqsadlariga qarab, quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

-potensial migratsiyaning umumiy ko'rsatkichi, bu potensial migrantlar, ya'ni ma'lum bir joyni tark etish to'g'risida qaror qabul qilgan, lekin hali amalga oshirilmagan shaxslar va barcha aholi tarkibidagi tegishli barqaror kontingentlar ulushini belgilaydi va uning ijtimoiy-demografik tarkibiy qismlari guruhlari (jinsi, yoshi, millati, kasbi, ma'lumoti, oilaviy ahvoli, tug'ilgan joyi va boshqalar bo'yicha); muayyan ijtimoiy-demografik guruhga mansub shaxslarning yoki umuman aholining butun umri davomida ko'chib o'tishlar soni sifatida belgilangan migratsiya harakatchanligi darajasining ko'rsatkichi[24].

Umumiy migratsiya ko'rsatmalari

1. Kelayotgan muhojirlar soni, kishilar ma'lum bir davr (odatda bir yil) davomida ma'lum bir mintaqa yoki mamlakatga doimiy yashash uchun kelgan (yashash joyida ro'yxatdan o'tgan) migrantlar soni.
2. Ketgan muhojirlar soni, kishilar muayyan hudud yoki mamlakatdan doimiy yashash uchun (yashash joyi bo'yicha ro'yxatdan chiqarilgan) ma'lum muddatga (odatda bir yilga) ketgan migrantlar soni.

[24] 2Юдина Т.Н. Миграция: глоссарий ключевых терминов.

6.3-jadval

Hududiy migratsiya intensivligi

Mintaqa	Ko’chib keldi, kishi		Ko’chib ketdi, kishi		Ko’chib kelish intensivlik koeffitsiyenti Kp, %o		Ko’chib ketish intensivlik koeffitsiyenti Kv, %o		O’rtacha yillik aholi soni, ming kishi jami
	Jami	shu jumladan, boshqa mamlakatlardan	jami	shu jumladan boshqa mamlakatlarga	jami	xorijiy	jami	xorijiy	
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Qoraqalpog’iston Respublikasi	7754	158	13270	4689	7754	158	13270	4689	1948.5
Andijon	6585	2	8471	71	6585	2	8471	71	3253.5
Buxoro	6236	18	9344	82	6236	18	9344	82	1976.8
Jizzax	6631	25	8498	119	6631	25	8498	119	1443.4
Qashqadaryo	9138	14	16427	57	9138	14	16427	57	3408.3

3. Migratsiya balansi (sof migratsiya, sof migratsiya yoki migratsiyaning ko’payishi (kamayishi)), odamlar bir mamlakat, viloyat, shahar, tuman bo’yicha ma’lum bir davr (odatda bir yil) davomida kelgan va ketayotgan migrantlar soni o’rtasidagi farq sifatida hisoblanadi . Agar ko’rsatkich ijobiy bo’lsa , "migratsiya daromadi" atamasi, salbiy bo’lsa, "migratsiya yo’qotish" atamasi qo’llaniladi .

4. Yalpi migratsiya (yalpi migratsiya, migratsiya aylanmasi), odamlar kelgan va ketayotgan migrantlar yig’indisi sifatida hisoblanadi.

5. Vaqtinchalik kelgan yoki yashash joyi bo’yicha ro’yxatdan o’tgan migrantlar soni, kishi. Muayyan hududga yoki mamlakatga vaqtinchalik (yashash joyi bo’yicha ro’yxatdan o’tgan) ma’lum muddatga (odatda bir yil) kelgan migrantlar soni.

1. Kelish intensivligi koeffitsienti, odamlar Bir yilda mintaqaga (mamlakatga) kelgan muhojirlar sonini o’rtacha yillik doimiy aholi soniga bo’lish yo’li bilan hisoblanadi va 10 mingga (yoki 1 mingga) ko’paytirish orqali yagona raqamga qisqartiriladi.

2. Ketish intensivligi koeffitsienti, odamlar Bir yilda hududdan (mamlakatdan) chiqib ketayotgan migrantlar sonini o’rtacha yillik doimiy aholi soniga bo’lish yo’li bilan hisoblanadi va 10 mingga (yoki 1 mingga) ko’paytirish orqali yagona raqamga qisqartiriladi.

3. Migratsiya o’sish sur’ati, odamlar bir yilda mintaqada (mamlakatda) migratsiya o’sishining mutlaq sur’atini o’rtacha yillik doimiy aholi soniga bo’lish yo’li bilan hisoblanadi va 10 mingga (yoki 1 mingga) ko’paytirish orqali yagona raqamga qisqartiriladi.

4. Migratsiya aylanmasi intensivlik koeffitsienti, odamlar bir yilda mintaqada (mamlakatda) migratsiya o’sishining mutlaq ko’rsatkichini o’rtacha yillik doimiy aholi soniga bo’lish yo’li bilan hisoblanadi va 10 mingga (yoki 1 mingga) ko’paytirish orqali yagona raqamga qisqartiriladi.

5. Omon qolish darajasi, odamlar yil davomida mamlakatda (mintaqada) migratsiya o’sishining yalpi migratsiyaga nisbati sifatida aniqlanadi va 10 mingga (yoki 1 mingga) ko’paytirish orqali yagona raqamga qisqartiriladi.

6. Migratsiya almashinuvining samaradorlik koeffitsienti (CEMC), odamlar ketishlar sonining kelganlar soniga bo’linishi va 1000 ga ko’paytirish yo’li bilan bitta raqamga kamaytirilgan qismi sifatida aniqlanadi. Har bir kirish chiqish maydoni ko’plab sohalar bilan bog’liq. CIMC ularning har biri bilan hisoblanadi.

Mintaqalararo ulanishlar intensivlik koeffitsienti (IRI), odamlar Migratsiya oqimlari uchun hisoblangan (kelish, ketish, aylanma bo'yicha). Hisob-kitoblar ma'lum bir davr uchun (odatda 3-5 yil) migrantlar soni, shuningdek, hududlarning o'rtacha yillik doimiy aholisi bo'yicha ma'lumotlarga asoslanadi.

1. Kelayotgan yoki ketayotgan migrantlar oqimining hududiy tuzilishi, shuningdek, migratsiya o'sishi, u har bir mamlakat yoki mintaqadan kelganlar, ketishlar yoki migratsiya o'sishining mutlaq sonining kelganlar, ketganlar yoki migratsiya o'sishi umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi va 100 ga ko'paytiriladi.
2. Kelayotgan yoki ketayotgan migrantlar oqimining yosh tarkibi , shuningdek, migratsiya o'sishi, %. U har bir yosh guruhi uchun kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishining mutlaq sonining kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishi umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi va 100 ga ko'paytiriladi.
3. Kelayotgan, ketayotgan migrantlar oqimining jinsiy tarkibi va migratsiya o'sishi, %. U erkaklar va ayollarning kelish, ketish va migratsiya o'sishining mutlaq sonining kelganlar, ketishlar va migratsiya o'sishining umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi va 100 ga ko'paytiriladi.
4. Kelayotgan migrantlar oqimining ta'lim tuzilishi, ketayotgan migrantlar va migratsiya o'sishi, %. U har bir ta'lim guruhi bo'yicha kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishining mutlaq sonining kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sish sur'atlarining umumiy soniga 100 ga ko'paytirilgan nisbati sifatida aniqlanadi.
5. Fuqarolik bo'yicha kelgan, ketayotgan migrantlarning tarkibi va migratsiya o'sishi, %. U har bir fuqarolik guruhining kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishining mutlaq sonining kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishining umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi va 100 ga ko'paytiriladi.
6. Kelayotgan, ketayotgan migrantlarning etnik (milliy) tarkibi va migratsiya o'sishi, %. U har bir etnik guruhning kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishining mutlaq sonining kelganlar, ketganlar va migratsiya o'sishi umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi va 100 ga ko'paytiriladi.
7. Kelgan migrantlar, migratsiya sabablari bilan ketayotgan migrantlar tarkibi, %. U ma'lum sabablarga ko'ra kelgan yoki ketayotgan migrantlarning mutlaq sonining kelgan yoki ketayotgan migrantlarning umumiy soniga nisbati sifatida aniqlanadi, 100 ga ko'paytiriladi.

Bundan tashqari, migratsiyani o’rganish amaliyotida migratsiya oqimlarining ayrim turlarini, masalan, majburiy yoki mehnat migratsiyasini tavsiflovchi maxsus ko’rsatkichlar ham qo’llaniladi.

Shunday qilib, majburiy migratsiya jarayonlarini quyidagi nisbiy ko’rsatkichlar yordamida o’rganish mumkin:

- qochqinlar va majburiy migrantlarning mutlaq sonining mintaqa yoki mamlakat doimiy aholisining mutlaq soniga nisbati sifatida aniqlangan majburiy migratsiya yuklamasi koeffitsienti 10 mingga (yoki 100 mingga) ko’paytiriladi;
- qochqin yoki majburiy migrant deb tan olinish koeffitsienti, qochqin va majburiy migrant maqomini olgan muhojirlarning mutlaq soni yig’indisining maqom olish uchun ariza berganlarning mutlaq soniga nisbati sifatida hisoblangan, 100 ga ko’paytirilgan;
- majburiy migrantlar va qochqinlarning hududiy tuzilmasi - har bir mamlakat yoki mintaqadagi majburiy migrantlar va qochqinlarning mutlaq sonining majburiy migrantlar va qochqinlarning umumiy soniga nisbati, 100 ga ko’paytiriladi.

Shuningdek:

- yosh tarkibi bo’yicha;
- jins bo’yicha tuzilishi;
- etnik (milliy) tuzilish;
- ichki ko’chirilganlar va qochqinlarning ta’lim tuzilmasi;
- ko’chirishdan oldin yashash manbalari (ish, pensiya (nafaqa), stipendiya, qaram edi)[25] va boshqa nisbiy ko’rsatkichlar, ma’lumotlarning mavjudligi va tahliliy baholash zarurligiga qarab.

Migratsiyaning tarkibiy ko’rsatkichlari

Aholining migrantlar deb tasniflanishi mumkin bo’lgan qismi turli demografik va ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlar bo’yicha juda xilma-xildir.

Shuning uchun migrantlarning quyidagi tuzilmalari yoki tarkibi hisobga olinadi:

- jinsi va yoshi bo’yicha;
- ta’lim darajasi bo’yicha;
- etnik kelib chiqishi bo’yicha;
- kasbiy tarkibi va bandligi bo’yicha.

Har xil turdagi aholi punktlaridan - shahar va qishloqdan kelgan migrantlar ulushi hisobga olinadi. Har qanday murakkab jarayon singari, migratsiyani faqat ko’rsatkichlar tizimi yordamida tasvirlash mumkin.

[25] Рыбаковский Л.Л. Практическая демография.

Migratsiya jarayonlarini tahlil qilish ko'rsatkichlarini vaqt xususiyatlariga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

- statik, ya'ni ma'lum bir sanada bir mintaqani boshqasi bilan, bir mamlakatni boshqasi bilan solishtirish;
- dinamik, sur'at ko'rsatkichlari, jarayon juda dinamik bo'lganligi sababli, u ko'pincha ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning ko'rsatkichi deb ataladi. Shuning uchun mutlaq ko'rsatkichlarning o'zgarish tezligini qayd etish juda muhimdir.

Migratsiya masalalari bo'yicha doimiy ilmiy izlanishlar migratsiya va turli ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning turli jihatlarini aks ettiruvchi yangi ko'rsatkichlarning paydo bo'lishiga yordam beradi.

6.4. Mehnat migratsiyasi

O'zbekistonda xalqaro mehnat migratsiya almashinuvining paydo bo'lishi va tarqalishi bilan tashqi (yoki xalqaro) va ichki mehnat migratsiyasini statistik kuzatish va tahlil qilishga katta ahamiyat beriladi.

Mehnat migrantlarining uchta asosiy oqimi mavjud:

1)tashqi mehnat migratsiyasi yoki chet el ishchi kuchining kirib kelishi;

2)mehnat emigratsiyasi - ma'lum bir mamlakat rezidentlarining ishlash yoki tijorat maqsadlarida ketishi;

3)ichki mehnat migratsiyasi.

Bir kundan ortiq davom etadigan doimiy yashash joyidan tashqarida bandlik va ish qidirish bilan bog'liq bo'lgan hududiy harakatlar majmuini ifodalovchi migratsiya turi, keyinchalik qaytib kelishi bilan mehnat migratsiyasi deyiladi.

Mehnat migratsiyasining milliy va mahalliy mehnat bozorlariga ta'sirini tahlil qilish uchun tahliliy ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi.

Mehnatga layoqatli yoshdagi 1000 kishiga (MLYoK) va iqtisodiy faol aholining 1000 kishisiga mehnatga layoqatli aholining migratsiya balansining o'rtacha yillik mehnatga layoqatli aholiga nisbati va butun mamlakat bo'yicha ishchi kuchining miqdori yoki har qanday mintaqada:

$$\mathbf{K_{mlyomyu}^{j}} = \frac{MO'_t(MB_t)}{(MLA_t - MLA_{t-1})/2} * \mathbf{1000} \quad \mathbf{(6.13)}$$

$$\mathbf{K_{ifamyu}^{j}} = \frac{MO'_t(MB_t)}{(IFA_t - IFA_{t-1})/2} * \mathbf{1000} \quad \mathbf{(6.14)}$$

bu yerda j mintaqa;

$K_{mlyomyu}$ — mehnatga layoqatli yoshdagi 1000 kishiga migratsiya yuki koeffitsienti;

K_{ifamyu}^{j} - iqtisodiy faol aholining 1000 kishiga to'g'ri keladigan migratsiya yuki koeffitsienti;

MO'_t (MBt) - mehnatga layoqatli yoshdagi aholining migratsiya o'sishi (migratsiya balansi);

MLA - mehnatga layoqatli yoshdagi aholi;

IFA - iqtisodiy faol aholi soni; t - tadqiqotning boshlang'ich davri; -t-1 - tadqiqotning yakuniy davri.

$K_{mlyomyu}$ va K_{ifamyu} mehnatga layoqatli yoshdagi 1000 kishiga va mehnat resurslari tarkibidagi 1000 kishiga qancha muhojir borligini ko'rsatadi. Koeffitsientning qiymati migratsiya balansiga bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, koeffitsient "+ " yoki "-" belgisiga ega. Salbiy koeffitsient mehnatga layoqatli/iqtisodiy faol yoshdagi har 1000 nafar aholidan qancha odam chiqib ketishini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, koeffitsientning ijobiy belgisi mintaqa yoki mamlakatdagi 1000 mehnatga layoqatli/iqtisodiy faol fuqarolarga to'g'ri keladigan migratsiya yukini tavsiflaydi.

Mehnat bozoridagi migratsiya yukining koeffitsienti (KMNRT) mehnatga layoqatli aholining migratsiya balansining korxona va tashkilotlar tomonidan bandlik xizmatlariga e'lon qilingan ishchilarga bo'lgan ehtiyojga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkich mehnatga layoqatli aholi migratsiyasining mehnat bozoriga ta'siri darajasini to'g'ri aniqlash imkonini beradi. U mehnatga layoqatli aholi sonining migratsiya ko'payishi yoki kamayishiga qarab, muayyan hududning mehnat bozoridagi yuk qanchalik kamaygan yoki ortganligini ko'rsatadi. Koeffitsientning ijobiy belgisi yashash joyidagi mavjud bo'sh ish o'rinlariga migrantlar orasidan ariza beruvchilarning ko'payishini ko'rsatadi. Salbiy koeffitsient migrantlar mintaqani tark etib, band bo'lmagan ish o'rinlari uchun mehnat bozorida raqobatni pasaytirgan vaziyatni aks ettiradi.

Koeffitsient mehnatga layoqatli yoshdagi ichki va tashqi migrantlar uchun alohida hisoblanishi mumkin. Umumiy koeffitsientni aniqlash mehnat bozoridagi ichki va tashqi migratsiya yuklarining dastlabki ikki koeffitsientini qo'shish yo'li bilan hisoblanadi.

Tashqi mehnat migratsiyasining muayyan hududning mehnat bozoriga ta'sirini umuman iqtisodiyotda band bo'lganlar sonida va iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha xorijiy ishchi kuchining ulushi va migratsiya koeffitsienti kabi maxsus ko'rsatkichlar yordamida chet ellik

ishchilar tufayli mehnat bozoridagi yukni baholash mumkin. Ushbu ko’rsatkichlar xorijiy ishchi kuchining mehnat bozoriga ta’sir darajasini ham mintaqaviy, ham iqtisodiy faoliyat turlari bo’yicha aniqlash imkonini beradi.

Xorijiy ishchilar hisobiga mehnat bozoridagi migratsiya yuki koeffitsienti ($K_{ximbmyu}$) qonuniy ravishda jalb qilingan xorijiy ishchi kuchi sonining bandlik xizmatlari xodimlariga e’lon qilingan ehtiyojga nisbati sifatida hisoblanadi , -

$$\mathbf{K_{ximbmyu}^{i} = \frac{XI_{qjq}}{HBXXE_i}} \textbf{ (6.15)}$$

bu yer da $K_{ximbmyu}^{i}$ — chet ellik ishchilar hisobiga mehnat bozoridagi migratsiya yuklamasi koeffitsienti (i-mintaqadagi bo’sh ish o’rinlariga to’g’ri keladigan kishilar);

XI_{qjq} - qonuniy ravishda jalb qilingan xorijiy ishchi kuchi soni (i-hududda), ming kishi;

$HBXXE_i$ - hududiy bandlik xizmatlari xodimlariga e’lon qilingan ehtiyoj, ming kishi;

i - mintaqa.

Umumiy mehnat taklifining o’rtacha koeffitsienti,

ish o’rinlariga bo’lgan ehtiyojni hududiy asosda har tomonlama baholash imkonini beradi. Koeffitsient quyidagi formula bo’yicha hisoblanadi:

$$K_{jmt}^{i} = \mathbf{K_{mlyomyu}^{j} + K_{ifamyu}^{j} + K_{ximbmyu}^{i}} \textbf{ (6.16)}$$

bu yerda i - mintaqa indeksi;

K_{jmt}^{i} — jami mehnat taklifi koeffitsienti, 1 bo’sh ish o’rniga to’g’ri keladigan kishi;

$\mathbf{K_{mbk}^{i}}$ — mehnat bozoridagi keskinlik koeffitsienti, bo’sh ish o’rinlariga to’g’ri keladigan ishsizlar soni:

$$\mathbf{K_{mbk}^{i} = \frac{A_{ish}^{i}}{A_{bio'}^{i}}} \textbf{ (6.17)}$$

bu erda A_{ish}^{i} - i-hududdagi ishsizlar soni;

$A_{bio'}^{i}$ - i-hududdagi bo’sh ish o’rinlari soni;

$\mathbf{K_{mbk}^{i}}$ — mehnat bozoridagi migratsiya yuki koeffitsienti, bir bo'sh ish o'riniga to'g'ri keladigan xorijiy ishchilar soni;

$\mathbf{K_{ximbmyu}^{i}}$ — mehnat bozorida xorijiy ishchi kuchining yuklanish koeffitsienti, xodimlar soniga to'g'ri keladigan xorijiy ishchi kuchi soni.

O'zbekistonga ishlash maqsadida kelgan chet ellik ishchilarning ma'lum bir qismi u yoki bu sabablarga ko'ra iqtisodiyotning yashirin sektorida ishlayotganligi va statistik kuzatuv ostida bo'lmaganligi va shunga mos ravishda O'zbekiston Respublikasida o'z aksini topmaganligi sababli statistik hisobot, yana bir maxsus ko'rsatkich - noqonuniy mehnat migratsiyasining taxminiy soni. Ushbu ko'rsatkichning qiymatlari ekspert xarakteriga ega va 100% ishonchli emas. Noqonuniy migratsiya hajmini aniq hisoblab bo'lmaydi va turli ekspertlarning fikriga ko'ra, uch milliondan o'n million yoki undan ko'proq odamni tashkil qiladi. Noqonuniy migratsiya ko'lamini baholash uning mehnat bozoriga bevosita ta'siri bilan bog'liq holda ham, kelajakda noqonuniy migratsiya ko'lamini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy xavflarning kuchayishi munosabati bilan ham zarurdir.

Noqonuniy migratsiya ko'lamini baholashning eng keng tarqalgan usullari bilvosita ma'muriy baholar, ekspert baholashlari va tanlama so'rovlar usuli hisoblanadi.

Prof. A.V.Topilin tomonidan taklif qilingan usul, ma'lum bir mintaqadagi noqonuniy xorijiy ishchilar sonini formula bilan aniqlash mumkin.

$$\boldsymbol{A_{nmm}^{i} = A_{mshixi}^{i} * K_{i}} \quad \textbf{(6.18)}$$

bu yerda i- mintaqa;

A_{nmm}^{i} - noqonuniy mehnat muhojirlari soni, ming kishi;

A_{mshixi}^{i} - shartnomalar va mehnat shartnomalari bo'yicha ishlaydigan xorijiy ishchi kuchi soni, ming kishi;

K_i - ekspert bahosiga qarab ikkidan o'ngacha o'zgarib turadigan tuzatish koeffitsienti.

Tuzatish koeffitsienti - bu ma'lum bir mintaqa iqtisodiyotida amalda band bo'lgan xorijiy ishchi kuchining taxminiy soni qanchalik ko'payishini ko'rsatadigan qiymat. $\boldsymbol{Y_i}$ qiymatini turli omillar bilan aniqlash mumkin, masalan, mamlakatning muayyan mintaqasi qanday ijtimoiy-iqtisodiy, geografik va hatto siyosiy pozitsiyani egallaydi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining ayrim sub'ektlari uchun Y_i minimal qiymatlarga ega bo'ladi, boshqalari uchun - maksimal.

Shunday qilib, yuqorida sanab o’tilgan ko’rsatkichlar migratsiyani har tomonlama tahlil qilish uchun ko’rsatkichlar tizimini yaratishga imkon beradi.

6.5. Migratsiya omillari va sabablari

Aholi migratsiyasini statistik kuzatish, boshqarish va tegishli siyosatni ishlab chiqish ob’yekti sifatida kvalifikatsiya qilish uchun ko’chirish motivatsiyasiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni va migratsiyani rag’batlantiruvchi sabablarini aniqlash kerak. Migratsiya omillarini tasniflashda yondashuvlarning xilma-xilligiga qaramay, barcha ekspertlar jo’nab ketish mintaqasiga nisbatan aholi punktidagi yashash sharoitlarining umumiy afzalliklari ko’chirishni keltirib chiqarishi haqida bir ovozdan, "Yashash sharoitlari" tushunchasi insonni o’rab turgan butun muhitni - tabiiy va ijtimoiy muhitni birlashtiradi. Omillar migratsiya jarayoniga ta’sir ko’rsatadigan shartlarning faqat bir qismini anglatadi. Bu ularning ikkinchi darajali tabiati. Shaxsni o’rab turgan shart-sharoitlarning u yoki bu tarkibiy qismi migratsiya omiliga aylanishi butunlay aniq hodisa va jarayonlarning tabiatiga bog’liq. Ammo barcha omillar hodisaning o’zini - migratsiyani yuzaga keltiruvchi bevosita sabablarga aylanmaydi.

Aholi migratsiyasiga ta’sir etuvchi omillar ierarxiyasi qanday? Biror kishi ko’chib o’tishga qaror qilganda birinchi navbatda qanday imtiyozlarni hisobga oladi?

Muhojirlarning yashash sharoitlarini yaxshilash istagiga asoslangan iqtisodiy omillar alohida ahamiyatga ega. «Migratsiyaga asosiy ta’sir iqtisodiy omillar bo’lib, ulardan eng muhimi turmush darajasidir», - deb to’g’ri ta’kidlaydi D.D.Moskvin. Shuningdek, aholining turmush darajasini belgilovchi eng muhim omillarga daromad darajasi, ish haqi, mehnat sharoitlari kiradi.

V.I.Perevedensevning fikriga ko’ra, iqtisodiy omillar bandlik sharoitlari, ish haqi darajasi va aholining uy-joy bilan ta’minlanishidagi hududiy farqlarni anglatadi.

Shunday qilib, birinchi navbatda, iqtisodiy omillar orasida ish o’rinlarining mavjudligi, bandlik sharoitlari, daromad darajasi, uy-joy muammosini hal qilish istiqbollari, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishdagi afzalliklar kabi omillar ajralib turadi.

Hatto bunday ob’yektiv, doimiy ishlaydigan omillar tabiiy omillar sifatida ular asosan iqtisodiy sharoitlarni belgilaydi, demak ular allaqachon turli xil iqtisodiy omillarga kiritilishi mumkin[26].

Migratsiya omillarining eng keng tarqalgan tasnifi ularning migratsiya jarayonlariga ta’sirini tartibga solish imkoniyatlarini aniqlash uchun amalga oshirilgan: boshqariladigan (omil-tartibga soluvchi) va boshqarilmaydigan (omil-sharoitlar). Uchinchi guruh omillari ham mavjud - boshqarilmaydigan, lekin bilvosita tartibga solinadigan omillar.

Barcha omillarni ikkita katta guruhga bo’lish mumkin:

1)I guruh - aholini tabiiy va iqtisodiy sharoitlar to’plamiga ko’ra hayot sifati avvalgi yashash joyiga qaraganda yuqori bo’lgan hududlarga ko’chib o’tishga undaydigan omillar;

2)II guruh - turg’un omillar, doimiy yashash joylarida (ham tabiiy, ham iqtisodiy) yuzaga keladigan holatlar, ularning ta’siri, muvaffaqiyatli moslashish uchun ko’chirish mintaqasida sharoitlar mavjudligidan qat’i nazar, ma’lum bir hududda keyingi yashashni imkonsiz qiladi.

Qoidaga ko’ra, omillarning ikkala guruhi bir vaqtning o’zida harakat qiladi, lekin birinchi guruhda tasniflangan omillar hali ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ikkinchi guruhga taalluqli omillar hukmron va hal qiluvchi holga kelgandagina migratsiya majburiy migratsiya xarakterini oladi. Boshqacha qilib aytganda, uch bosqichli nazariya qoidalariga asoslanib, birinchi guruh omillari ta’sirida migratsiya jarayonining barcha uch bosqichi tizimli ravishda, ikkinchi guruh omillari ta’sirida esa birinchi bosqich sifatida davom etadi, ya’ni mustaqil jarayonni o’tkazib yuborish yoki juda qisqa vaqt ichida yakunlash mumkin, shuning uchun uchinchi bosqich unchalik muvaffaqiyatli emas.

Birinchi guruh omillari, o’z navbatida, doimiy va o’zgaruvchan, ya’ni vaqt o’tishi bilan parametrlari nisbatan tez-tez o’zgarishi mumkin bo’lganlarga bo’linishi mumkin. Ularning o’zgarishi migratsiya jarayonini boshqarish uchun bevosita qaror qabul qilish jarayonida ham, migratsiya jarayonlariga ta’sir ko’rsatishga qaratilgan bo’lmagan har qanday qaror natijasida, ya’ni bilvosita sodir bo’lishi mumkin.

Migratsiya bo’yicha to’g’ridan-to’g’ri qaror qabul qilishga ta’sir qiluvchi muhim omil, yashashning potensial hududida yashash sharoitlarini baholashga bo’lgan munosabat bog’liq bo’lgan turmush darajasining mavjudligi sub’ektiv guruhga tegishli bo’lishi mumkin.

[26] 1URL: http://slovari.yandex.ru/~KHMrM/TSB/Причина/

Turmush darajasining shakllanishiga aholining madaniyati, an’analari va ularning o’zgarishiga moyilligi ta’sir qiladi, bu birinchi navbatda potensial migrant yoki migrantlar guruhining etnik kelib chiqishi bilan bog’liq. Ko’pincha turmush darajasini tashkil etuvchi omillar yig’indisi migratsiyaning etnik omillari deb ataladi yoki ularga tenglashtiriladi.

Biz aholi migratsiya omillarining quyidagi kengaytirilgan tasnifini taklif qilarniz (6.5-rasm).

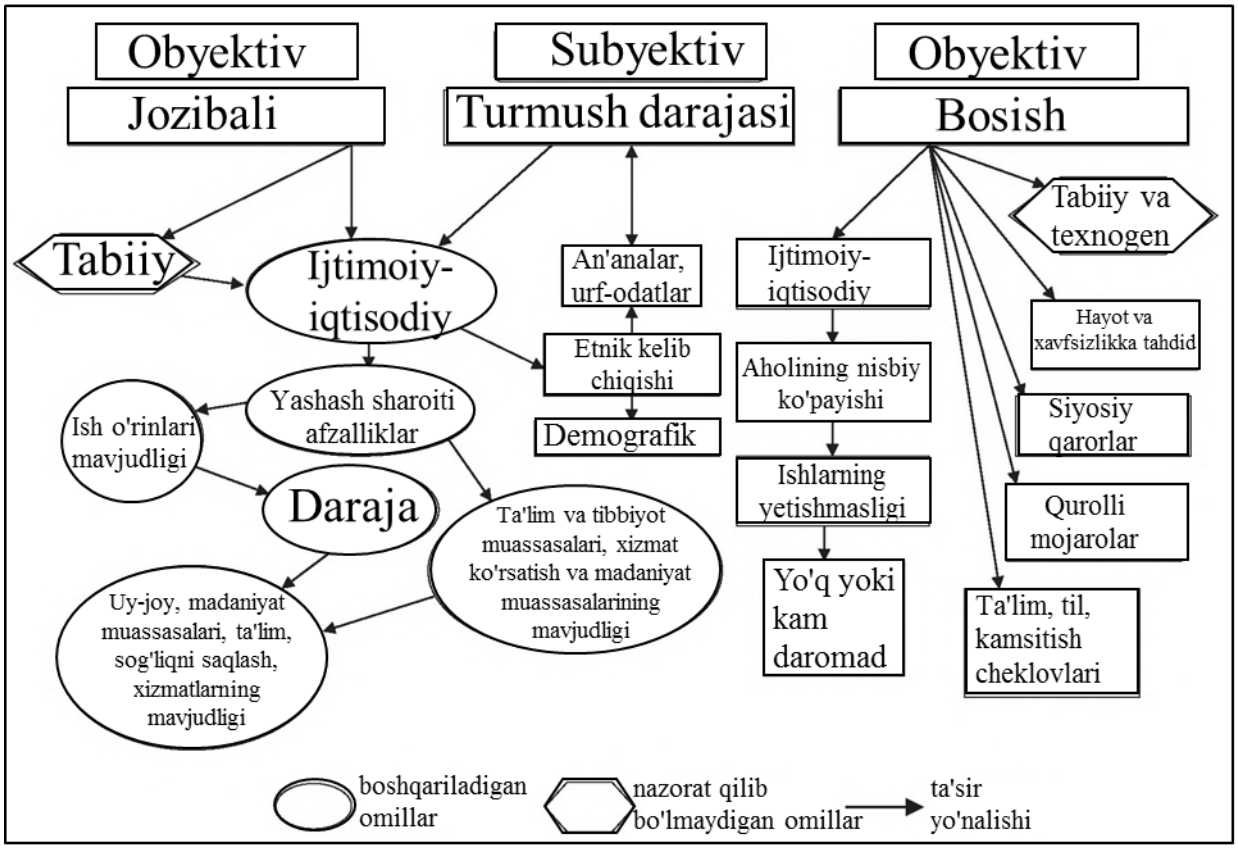

6.5-rasm. Migratsiya omillarining tasnifi

Aholining yashash sharoitlarining o’zgarishiga ko’chish ko’rinishidagi munosabati shu qadar tez va adekvat tarzda sodir bo’ladiki, birinchidan, ko’pincha aholini qabul qiluvchi va yo‘qotayotgan aholining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi va infratuzilmasini reaksiya boshlanishiga moslashtirib bo’lmaydi; ikkinchidan, bunday reaksiyaning boshlanishining salbiy oqibatlarini yumshatish uchun huquqiy va iqtisodiy vositalar arsenalidan foydalangan holda manevr qilish. Bu ko’pincha migratsiya jarayonlarini iqtisodiy migratsiyaning ichki mohiyatini tashkil etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ijobiy tarkibiy qismidan uning qarama-qarshi tomoniga aylantiradi.

Demak, aholining yashash sharoitlarining o’zgarishiga o’ziga xos ob’ektiv munosabati, aholining hududiy harakati ko’rinishida turli ko’rinishdagi salbiy oqibatlarga olib kelishi emas, balki boshqaruv tuzilmalarining migratsiya jarayonlariga adekvat javob bera olmasligidir va o’z imkoniyatlaridan ijobiy yo’nalishda foydalanishdir.

Aholining turmush sharoitidagi o’zgarishlarga munosabatning ishonchli misoli - 2000-yillarda O’zbekistonda sodir bo’lgan migratsiya jarayonlarining dinamikasi. 2008 yil inqirozi misolida esa aholining o’zgaruvchan vaziyatga munosabati migratsiyada qanday tez aks etishini yaqqol ko’rsatib turibdi.

Migratsiya jarayonlariga xos bo’lgan ichki xususiyatlar, masalan, ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy o’zgarishlarning butun majmuasiga, ya’ni joy, o’tish davri statistik ma’lumotlari davomida islohot vahshiylarida adashib qolmasdan, reaksiyaning tezligi va sezgirligi bizga migratsiya jarayonlarini ularning aniq ko’rsatkichi sifatida ko’rib chiqishga va ulardan kelib chiqadigan o’zgarishlarning haqiqiy mazmunini baholashga imkon beradi. Migratsiya va iqtisodiy jarayonlar o’rtasidagi o’zaro ta’sir omillari, darajasi va yo’nalishlarini tahlil qilish quyidagi ob’yektiv qonuniyatni olish imkonini beradi: migratsiya jarayonlarining yo’nalishlari va hajmlari mintaqada aholining turmush sharoitlarida, ayniqsa, iqtisodiy jihatdan nisbiy afzalliklar mavjudligini ko’rsatadi.

Omillardan farqli o’laroq, sabab - bu ta’sir yoki harakatni keltirib chiqaradigan narsa. Sabab deganda bevosita boshqa hodisa - oqibatni belgilovchi yoki yuzaga keltiruvchi hodisa tushuniladi. Dunyoda barcha hodisa va jarayonlar umuminsoniy aloqada va o’zaro ta’sirdadir. "Sabab" tushunchasi ma’lum bir hodisalar va jarayonlar o’rtasida sabab-oqibat munosabatlari o’rnatiladigan ma’lum bir hodisalar guruhini yoki tizimini aniqlashni nazarda tutadi. Har bir hodisa ba’zilarida o’z asosini topadi va ular tomonidan o’ziga xos tarzda belgilanadi. Shunday qilib, sabab - natijadan oldin keladigan hodisa.

Zamonaviy sharoitda migratsiya omillarini iqtisodiy va noiqtisodiy sabablarga ajratuvchi eng keng tarqalgan tasnifdir.

Iqtisodiy xarakterga ega bo’lgan sabablarga quyidagilar kiradi: alohida mamlakatlar va hududlarning (muayyan mamlakatning tumanlari) iqtisodiy va sanoat rivojlanish darajalaridagi farqlar; donor-mamlakatda ish haqi bo’yicha milliy farqlarning mavjudligi, aholining haddan tashqari ko’pligi, ishsizlikning yuqoriligi; xalqaro kapital harakati va xalqaro korporatsiyalarning faoliyati.

Iqtisodiy bo’lmagan sabablar orasida quyidagilar ajralib turadi: migratsiya to’g’risida qaror qabul qilishda siyosiy, huquqiy, axloqiy yondashuvlar.

Migratsiya to’g’risidagi qarorga nafaqat migrantlarning o’ziga xos xususiyatlari va istiqbollari, balki kelib chiqish jamiyatida va mumkin bo’lgan manzil hamjamiyatida mavjud sharoitlar va stereotiplar ham ta’sir qiladi[27]. Ushbu nuqtai nazar muqobil yashash joylarining foydaliligi bilan bog’liq. Jamoa me’yorlari odamlar yashaydigan muhitning bir qismi bo’lib, kundalik hayotning tarkibiy shartlari va tartibini belgilaydi. Bundan tashqari, bir mamlakatdan (mintaqadan) boshqasiga ko’chib o’tish to’g’risidagi qarorga kelib chiqish jamiyatini tavsiflovchi ijtimoiy me’yorlar, shuningdek, mahalliy boshqaruvning tabiati yoki kelib chiqish jamoalarida nizolarning mavjudligi ham ta’sir qilishi mumkin.

Shunday qilib, migratsiyaning sub’ektiv sababi - uning maqsadga muvofiqligini baholash - migrantlarning individual xususiyatlariga, mintaqaviy omillarga va umuman olganda, kelib chiqqan mamlakatning milliy siyosatiga, mamlakatning (mintaqaning) mavjud xususiyatlariga bog’liq. Potensial muhojir o’zi ishlayotgan va yashayotgan ijtimoiy muhit (yoki jamiyat me’yorlari) ta’siri ostida ham harakat qilib, ko’chib o’tish to’g’risida qaror qabul qiladigan manzilni solishtiradi.

Aholi migratsiyasining ushbu qonuniyatlari, sabablari, omillari va motivlarini bilish, mavjud statistik ma’lumotlarni to’g’ri talqin qilish va ko’rib chiqish migratsiya jarayonlarining ko’lami va yo’nalishlarini, hatto ular to’g’risida ishonchli, dolzarb va to’liq statistik ma’lumotlar bo’lmagan taqdirda ham to’g’ri baholash bilan bevosita bog’liqdir. Masalan, 2011 va 2012 yillarda O’zbekistonni tark etganlar haqidagi ma’lumotlarga ko’ra, emigratsiya ko’lamining keskin o’sishini hukm qilish noto’g’ri bo’lar edi. Ushbu oqimni hisobga olishning ikki jihatini bilish olingan ma’lumotlarni shu tarzda sharhlash uchun asos bermaydi. Bu buxgalteriya hisobi usullaridagi o’zgarishlar haqidagi bilim va muhojirlar oqimini O’zbekistonga qaraganda iqtisodiy rivojlanish darajasi past bo’lgan mamlakatlarga yuborish mumkin emasligini tushunish. Binobarin, bu aholiga doimiy yashash joyini o’zgartirgan o’zbekistonlik muhojirlar emas, balki boshqa toifadagi muhojirlar kiradi.

[27] 2Билсборроу Р.Э. Статистика международной миграции. М.: Академия, 1999.
3Гаврилова Т.М. Факторы, вызывающие миграцию населения // URL: www//gavrilova-ru-factory.pdf

O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, mamlakat hududlaridan xorijiy mamlakatlarga ketayotganlar sonini tahlil qilarniz (2020 yildan 2022 yilgacha) (6.4-jadval).

6.4-jadval

Yakka tartibda O’zbekiston (hududlar bo’yicha)ni tark etganlar soni, kishi

Hududlar	2020	2021	2022	2020 yilga nisbatan 2022yilda o’zgarishi %da
O’zbekiston Respublikasi	203629	275079	221319	108.69
Qoraqalpog’iston Respublikasi	12517	18588	13270	106.01
Andijon	10684	9796	8471	79.29
Buxoro	13209	10991	9344	70.74
Jizzax	11224	11484	8498	75.71
Qashqadaryo	30869	20726	16427	53.22
Navoiy	10569	11026	9239	87.42
Namangan	8170	5963	4916	60.17
Samarqand	17785	17636	14399	80.96
Surxondaryo	19518	17699	14007	71.76
Sirdaryo	9526	10117	7907	83.00
Toshkent	26518	40333	32349	121.99
Farg’ona	16245	14868	11596	71.38
Xorazm	10467	12202	8231	78.64
Toshkent sh.	6330	73660	62665	989.97

Manba: O’zstatning rasmiy veb-sayti, www.gks.ru (kirish sanasi: 09/12/2022).

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki 2022 yilga 2020 yilda nisbatan mamlakatimizdan ko’chib ketganlar sonining o’sish sur’ati hududlar bo’yicha turlicha. Butun mamlakat bo’yicha bu ko’rsatkich 108.69 % foizni tashkil etgan bo’lsa, Toshkent viloyati bilan Toshkent shahridagi bu ko’rsatkich mos ravishda 121.99 va 989.97 foizni tashkil etmoqda. Qolgan hududlarda esa 2022 yilga 2020 yilda nisbatan ko’chib ketish sur’ati ancha tushgan, xususan eng ko’p tushgani Namangan viloyatida kuzatilayapti, ya’ni 60.17 foiz.

6.6. Migratsiya tushunchalari va asosiy ilmiy yondashuvlar tasnifi

Maxsus jarayon sifatida aholi migratsiyasi ko’plab fanlar tomonidan o’rganiladi, lekin ko’pincha aholi migratsiyasi sotsiologiya,

iqtisod, demografiya, geografiya va tarixning qarashlari sohasiga kiradi, ya’ni geografik, tarixiy, demografik, tizimli, siyosiy va boshqalar doirasida sodir bo’ldi. Yondashuvni tanlash va boshlang’ich materialni to’plash tadqiqotchi oldida turgan vazifalarga va uning tabiatiga bog’liq. Moskva davlat universiteti professori tomonidan xorijiy va mahalliy adabiyotlar tahlili asosida. M.V.Lomonosova V.A.Ionsev aholi migratsiyasini o’rganishning 17 ta asosiy ilmiy yondashuvlarini o’z ichiga olgan tasnifni ishlab chiqdi, ular o’z navbatida 45 ta ilmiy yo’nalish, nazariya va tushunchalarni birlashtirdi, ulardan 15 tasi iqtisodiy, 5 tasi sotsiologik, 4 tasi migratsiya, 3 tasi demografik, 2 tasi tarixiy, tipologik, siyosiy va boshqa to’qqizta yondashuv uchun bittadan.

Shubhasiz, bu tasnif ma’lum darajada shartli. Keling, ushbu tadqiqotda qayd etilgan eng muhim ilmiy yondashuvlar haqida qisqacha ma’lumot beraylik.

Asrlar davomida migratsiyani o’rganishda asosiy yo’nalishlardan biri iqtisodiy yondashuv bo’lib, u o’ndan ortiq (15) yo’nalish, nazariya va tushunchalarni birlashtiradi. Ular orasida biz quyidagilarni ta’kidlaymiz.

Xalqaro aholi migratsiyasini tadqiqotga kiritgan birinchi G’arb ilmiy yo’nalishlaridan biridir. Pulga (oltinga) ega bo’lish va aholi sonining o’sishini milliy davlatning gullab-yashnashi va mustahkamligi manbai deb hisoblagan mualliflar T.Mann, J.B.Kolbert va boshqalar chet ellik ishchilarni, ayniqsa, hunarmandlarni jalb qilishga ustuvor ahamiyat berib, o’z fuqarolarining ko’chib ketishini taqiqlashga urg‘u berdilar.

Klassik konsepsiya xalqaro va ichki mehnat migratsiyasini ko’rib chiqdi. Konsepsiya mualliflari (A.Smit va boshqalar) asosiy postulatni “kapital va ishchi kuchi eksportining o’zaro ta’siri va bir-birini to’ldirishida” ko’rganlar. Shunday qilib, A.Smit “bozor kuchlari iqtisodiy taraqqiyotni maksimal darajada oshirish va qashshoqlikni kamaytirish” uchun kapital, tovar va ishchi kuchining butunlay to’siqsiz xalqaro harakati tarafdori edi.

Migratsiya bo’yicha ko’plab tadqiqotlar uchun asos bo’lgan "aholi optimali" tushunchasi bilan shug’ullanadigan nazariya. Nazariyaning asoschisi T.Maltusdir.

Marksistik nazariya migratsiyani aholining xususiyatlaridan biri deb hisoblaydi. Marksistik nazariyaning asosini K.Marks tomonidan ishlab chiqilgan, shuningdek, V.I.Lenin tomonidan ishlab chiqilgan aholining kapitalistik qonuni tashkil etadi, ya’ni aholining harakatchanligining o’sishi qonuni.

Neoklassik nazariya xalqaro va ichki mehnat migratsiyasini o’rganishga qaratilgan. Makrodarajada xalqaro migratsiya mamlakatlar o’rtasidagi ish haqi darajasidagi farqlar va ishchi kuchining yuqori ish haqi va teskari kapital oqimi bo’lgan mamlakatlarga harakatlanishi bilan izohlanadi. Mikrodarajada hududiy harakatchanlik bunday hisoblanmaydi, faqat ma’lum maqsadlarga erishish vositasi sifatida ishlaydi. Migratsiyaning foydalari (yoki xarajatlari) individual darajadagi sof daromadlar bo’yicha o’lchanadi.

Bu nazariyaning asoschisi J.M.Keyns nomi bilan atalgan. J.M.Keyns mehnat migratsiyasiga ham katta e’tibor berdi. Klassik va neoklassik yo’nalishlardan asosiy farqlaridan biri “bozor iqtisodiyotini o’z-o’zini tartibga solishni inkor etish” bo’lgan bu nazariya “mehnatning nomukammal harakatchanligi”ga alohida e’tibor qaratgan va shu bilan birga ishsizlikni “tan olish”ga harakat qilgan. Jahon iqtisodiyotini to’liq bandlikni ta’minlash uchun kurashayotgan davlat tomonidan tartibga solinadigan iqtisodiyotlar yig’indisi sifatida qaragan keynschilik xalqaro mehnat migratsiyasi natijasida shakllangan jahon bozori, birinchi navbatda, jahon mehnat bozori qarama-qarshi milliy manfaatlar maydoni ekanligini so’zsiz e’tirof etadi.

Iqtisodiy sikllarning "teskari aloqa" nazariyasi xalqaro mehnat migratsiyasini makro darajada ko’rib chiqdi. Bu yo’nalishda ishlagan mualliflar orasida B.Tomas va boshqalar bor. Ushbu nazariyaga ko’ra, mamlakatdan mamlakatga mehnat migratsiyasining yo’nalishi iqtisodiy rivojlanishning siklik fazalarining teskari almashinishi bilan belgilanadi.

"Inson kapitali" nazariyasi migratsiyaning barcha turlarini, shu jumladan majburiy, mikro darajada - individual, uy xo’jaligini o’rgangan. Bu nazariyaning mualliflari va tarafdorlari (J.Bekker va boshqalar) migratsiyaga daromad, ta’lim darajasini va hokazolarni oshirishga qaratilgan “inson kapitaliga” sarmoya sifatida qarashgan.

Jahon mehnat bozori aniq belgilangan hududiy chegaralarga ega bo’lmagan holda, ishchi kuchi eksporti va importi natijasida shakllanadi va faoliyat ko’rsatadi. Ularni doimiy ravishda takror ishlab chiqarish nafaqat ma’lum hududlarda xorijiy ishchi kuchiga bo’lgan talab va taklif bilan belgilanadi balki dunyo va ish haqi darajasidagi farqlar, shuningdek, siyosiy, demografik va boshqa jarayonlardagi global dinamika bilan belgilanadi.

Jahon iqtisodiyoti yoki "dunyo tizimlari" nazariyasi. Ushbu nazariyaga ko’ra, migratsiya ko’pincha sobiq mustamlakachi davlatlar va ularning koloniyalari o’rtasida sodir bo’ladi, ular o’rtasidagi madaniy,

lingvistik, ma’muriy va boshqa aloqalar yordam beradi. Nazariyada aytilishicha, rivojlanayotgan mintaqalarga (mamlakatlarga) kirib, kengayib borayotgan jahon bozori xalqaro migratsiya uchun katalizator bo’lib xizmat qiladi.

Demografik yondashuv uchta ilmiy nazariyani birlashtiradi.

Aholining umumiy nazariyasi. Bu nazariyaning asoschisi fransuz olimi A. Sovi edi. Rossiyada u Moskva davlat universitetida D.I.Valentey, A.Ya.Kvasha va boshqa demograflar bilan birga ishlagan. Integratsiyalashgan, fanlararo yondashuvga asoslangan aholining umumiy nazariyasi aholi migratsiyasini, bir tomondan, aholining ko’payishi, uning yosh-jinsiy tarkibi va demografik rivojlanishdagi boshqa o’zgarishlarga bevosita ta’sir ko’rsatadigan sof demografik jarayon sifatida belgilaydi. Boshqa tomondan, jamiyatda sodir bo’layotgan o’zgarishlarni hisobga olgan holda, demografik rivojlanishga bilvosita ta’sir ko’rsatishi mumkin bo’lgan iqtisodiy, siyosiy, geografik va boshqa jihatlarga ega bo’lgan ko’p qirrali hodisa sifatida qaraydi.

Demografik o’tish - bu A.Landri, F.Noteshteyn va boshqalarning "demografik o’tish" konsepsiyasiga asoslangan ilmiy yondashuv bo’lib, ular nafaqat tug’ilish va o’limni, balki organik ravishda migratsiyani ham ko’rib chiqdilar, chunki boshqa demografik jarayonlar bilan birga u bilan chambarchas bog’liq bo’lib, migratsiya ham sanoatdan oldingi iqtisodiyotdan postindustriyaga o’tish davrida izchil o’zgaradi. Va, ko’rinib turibdiki, faqat shu holatda, bu konsepsiyani vaqt va makonda demografik rivojlanish evolyutsiyasini umuman tushuntirib beradigan demografik o’tish nazariyasi sifatida ko’rib chiqish mumkin. Bu konsepsiyani L.Taba, N.Xeyfits va boshqalar ishlab chiqqan.

Nolinchi migratsiya balansi - bu migratsiyani muhim demografik jarayon deb hisoblaydigan tushuncha. U migratsiyaning demografik rivojlanishga to’g‘ridan-to’g‘ri, bilvosita, yig‘ma va salbiy ta’siri haqidagi taxminlarga asoslanadi. Xususan, ushbu konsepsiya doirasida xalqaro migratsiyaga yondashuvlardan biri bu hodisani barqaror va statsionar populyatsiyalar nazariyasi kontekstida o’rganishdir.

Migratsiya yondashuvi to’rtta ilmiy tushunchani o’z ichiga oladi.

Mobil o’tish "Mobility Transition" ning to’liq to’g’ri tarjimasi bo’lmasligi mumkin, ammo mohiyatiga ko’ra o’rganilayotgan hodisa belgilash uchun eng qulay hisoblanadi. Demografik o’tish nazariyasining elementi sifatida qaralishi mumkin bo’lgan ushbu konsepsiyaning asosiy g’oyasi shundan iboratki, hududiy harakatchanlikning bosqichma-

bosqich (o’tishning besh bosqichi mavjud) o’sishining aniq belgilangan qonuniyatlari mavjud bo’lib modernizatsiya jarayonining muhim elementini ifodalaydi. Shu bilan birga, hududiy harakatchanlik masofa va vaqtdan qat’i nazar, hududiy harakatlarning butun xilma-xilligini anglatadi.

Migratsiyaga o’tish mobil o’tishning alohida holatidir. Migratsiya o’tish konsepsiyasida xalqaro qaytarib bo’lmaydigan migratsiya, unda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan birga sodir bo’ladigan o’zgarishlar, qishloq xo’jaligidan sanoat jamiyatiga o’tishning turli bosqichlarida uning demografik rivojlanishdagi roliga e’tibor qaratilgan. Ushbu konsepsiyaning o’zgarishi xalqaro mehnat migratsiyasidagi o’zgarishlarni tushuntirishga urinish bo’lib, "mamlakat tezlashtirilgan iqtisodiy o’sish uchun o’zini qayta tiklashi sababli vaqtincha kengayish tendensiyasiga ega" va shu ma’noda uni iqtisodiy yondashuv doirasida ko’rib chiqish mumkin.

Migratsiyashunoslik - bu mahalliy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy soha, xususan, B.S. Xorev, V.A.Iontsev va boshqalar. Ushbu ilmiy yo’nalishning asosiy g’oyasi aholining migratsiya harakatchanligining umumiy nazariyasini ishlab chiqishdan iborat bo’lib, uni o’rganishga kompleks yondashuv va aholi harakatchanligi qonuniga ko’ra, migratsiya harakati ijtimoiy taraqqiyot sifatida namoyon bo’lib rivojlanib boradi, borgan sari ijtimoiy-iqtisodiy zaruratga aylanadi va umuman olganda, qoida tariqasida, kuchayib boradi. Shu bilan birga, migratsiya harakati deganda "migratsiya tizimi" tushunchasi asosini tashkil etuvchi turli omillar va motivlar ta’sirida yuzaga keladigan barcha turdagi hududiy harakatlar yig’indisi tushuniladi. " Migratsiya tizimlari" tushunchasidan farqli o’laroq , bu konsepsiya to’rtta blokdan iborat tizimdir:

1) umumiy migratsiya harakatchanligi (yoki aholining migratsiya faolligi);
2) aholining hududiy qayta taqsimlanishi;
3) aholining migratsiya xulq-atvori;
4) harakat mexanizmi.

Uch bosqichli migratsiya jarayoni konsepsiyasi T.I.Zaslavskaya, L.L.Rybakovskiy va boshqalar. Konsepsiyaning mazmun-mohiyati migratsiya jarayonida bir-biri bilan bog‘liq bo’lgan uchta bosqichni aniqlashdan iborat: birinchisi, dastlabki, tayyorgarlik bosqichi bo’lib, bu bosqichda hududiy harakatchanlik shakllanadi va migratsiya to’g‘risida qaror qabul qilinadi; ikkinchisi - asosiy bosqich bo’lib, bu davrda aholini

ko’chirish jarayonining o’zi sodir bo’ladi; uchinchisi - yakuniy bosqich, uning davomida migrantlarning yangi hududga yoki kirish mamlakatiga moslashish (ko’nikish) jarayoni.

Sotsiologik yondashuv asosan xorijiy olimlar va rus sotsiologlari Yu.Arutyunyan, A.A. Susokolov tomonidan ishlab chiqilgan beshta ilmiy yo’nalishni o’z ichiga oladi.

“Tartib olish/surish” tushunchasi bo’lib, unda migratsiya chiqish va kirish mamlakatlarining nisbiy jozibadorligi funksiyasi va bu mamlakatlar o’rtasidagi masofa oshgani sayin ortib boruvchi to’siqlar mavjudligi migratsiya jarayonlarining cheklanishi sifatida qaraladi. Shu bilan birga, emigratsiya mamlakatlarida, qoida tariqasida, migratsiya harakatida hal qiluvchi omil sifatida qaraladigan "surish" omillarining roli ta’kidlanadi; immigratsiya mamlakatlarida, aksincha, xuddi shunday rol " jalb qiluvchi" omillarga yuklanadi.

Ulanishlar (tarmoqlar) migratsiya tizimi yoki “migratsiya zanjiri” nazariyasi. U “migrantlar hamjamiyati” konsepsiyasiga asoslanadi, u muhojirlar, sobiq muhojirlar va ketish hamda kirish mamlakatlaridagi boshqa odamlarni birlashtiruvchi shaxslararo munosabatlarni o’z ichiga oladi va nafaqat oilaviy, balki vatandosh migrantlar kabi omillar tufayli yuzaga kelgan do’stona aloqalar va munosabatlarni ham qamrab oladi. Natijada, ma’lum bir tanqidiy chegaradan o’tib, ijtimoiy migratsiya tuzilmasi migratsiya jarayonini avtonom tarzda qo’llab-quvvatlaydi.

Madaniy yo’nalish migratsiya ikki xil mamlakat odamlari o’rtasidagi o’zaro ta’sir jarayoni kontekstida va ikkala tomonni o’z ichiga olgan makonda sodir bo’lgan asosiy asosga asoslanadi. Shu bilan birga, mualliflar ijtimoiy o’zaro ta’sir xalqaro xarakterga ega bo’lgan mehnat bozori doirasida sodir bo’ladi degan taxmindan kelib chiqadilar.

Assimilyatsiya nazariyasi immigrantlarning kirib kelayotgan mamlakat jamiyatiga moslashuvining bir chiziqli jarayoni tamoyiliga asoslanadi. Assimilyatsiya nazariyasi sotsiologiyada xorijiy ozchiliklar muammolariga nisbatan qo’llaniladigan umumiy funksional paradigmaning alohida holatidir.

Etnosotsiologik yo’nalish madaniyatning atrofdagi tabiiy va ijtimoiy muhitga moslashishning kollektiv usuli sifatida konsepsiyasiga asoslanadi va ishlab chiquvchilarning fikriga ko’ra, migratsiya mexanizmlarini tushunishning yangi, chuqurroq darajasini ifodalaydi. Xalqning tarixiy an’analarini, shu jumladan oldingi migratsiya tajribasini aks ettiruvchi an’analarni hisobga olish lozim. Shuni ta’kidlash kerakki, etnosotsiologiya doirasida so’nggi yillarda tashqi migratsiya haqida

biroz boshqacha tushuncha paydo bo’ldi, bu davlat chegarasini kesib o’tish bilan bog’liq emas va faqat xalqaro migratsiya bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, tashqi migratsiya ham xalqaro, ham ichki migratsiya rolini o’ynashi mumkin. Biroq, bu yo’nalish ko’pincha tarixiy yondashuvga kiradi, shu bilan birga u etnografik yondashuv bilan chambarchas bog’liqdir.

Tizimli yondashuv faqat bitta ilmiy tushunchani o’z ichiga oladi - migratsiya tizimlari tushunchasi. U migratsiyani tushuntirishga turlicha yondashuvlarni birlashtirish va jo’nab ketuvchi mamlakatlar va ayrim kirish mamlakatlari o’rtasidagi migratsiya oqimlarining sezilarli darajada o’zaro bog’liqligini isbotlashga mo’ljallangan tizimli yondashuvga asoslanadi. Migratsiya chiqish va kirish mamlakatlarini o’z ichiga olgan ma’lum bir yagona makonni (migratsiya tizimi) yaratganligi sababli, uning dinamikasini tushunish uchun tizimni bir butun sifatida ko’rib chiqish kerak. Bunday holda, geografik yaqinlik muhim rol o’ynashi mumkin, ammo bu shart emas. Ayrim davlatlar global migratsiya tizimining bir qismini tashkil qilishi mumkin.

Geografik yondashuv migratsiya jarayonlarini o’rganishda geografik yo’nalishdan boshqa narsa emas. U xorijlik va mahalliy olimlar tomonidan keng ishlab chiqilgan. Balki, bu migratsiyani o’rganishga iqtisod bilan bir qatorda ulkan hissa qo’shgan birinchi ilmiy yo’nalishlardan biri bo’lsa kerak. Darhaqiqat, migratsiya faniga asos solgan geograflardir. Aynan geografik jurnallarda, masalan, Zelinskiyning eng muhim maqolalari nashr etilgan. Va agar dastlab migratsiya sof geografik omillar (K.Teylor, J.Bekker va boshqalar) bilan izohlangan bo’lsa, keyinchalik, taxminan 1960-yillarning o’rtalaridan boshlab, ayniqsa, aholi geografiyasi va iqtisodiy geografiyasining rivojlanishi bilan ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa omillar yuzaga kelganligi hisobga olingan. Aynan shu yondashuv doirasida migratsiya harakatlarini tahlil qilish usullari, masalan, grafik va kartografik usullar ishlab chiqildi, Stouffer, Zipf va boshqalarning birinchi migratsiya modellari ishlab chiqildi.

Ekologik yondashuv ekologik yo’nalishni o’z ichiga oladi, uni ishlab chiqishda mahalliy olimlar ishtirok etgan. Ushbu yo’nalish aholi migratsiyasi va atrof-muhit o’rtasidagi munosabatlarni, xususan, uning migratsiya oqimlariga ta’siri nuqtai nazaridan o’rganadi. 1990-yillardagi tashqi ko’rinishni aniqlaydigan"ekologik migratsiya" tushunchalari ikkinchisidir (ekologik qochqinlar va migrantlar). Shuni ham yodda tutingki, bir qator mualliflarning fikriga ko’ra, ushbu yondashuv

doirasida birinchi migratsiya modellaridan biri - Stouffer modeli (1940) ishlab chiqilgan.

Etnografik yondashuv etnografik yoki etnologik yo'nalish bilan ifodalanadi. Ushbu yo'nalishdagi chuqur tadqiqotlar V.I.Kozlov, S.I.Bruku, V.A.Tishkov, A.V.Topilina va boshqalar tomonidan olib borilgan.

Ushbu yo'nalishning asosiy g'oyasi migratsiyani etnik kelib chiqishi bo'yicha o'rganish, u yoki buning hal qiluvchi rolini ta'kidlashdir.

Migratsiya oqimlarida etniklik va uning turli xalqlar va diasporalarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga ta'siri. So'nggi yillarda majburiy migratsiyaning kuchayishi tufayli uning etnik xususiyatlariga, xususan, ruslarning migratsiyasiga katta e'tibor qaratilmoqda.

Psixologik yondashuv. Ushbu yondashuv doirasida bir nechta yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin - inson xatti-harakatlarining tabaqalanish nazariyasi, kumulatif motivatsiya tushunchasi va boshqalar. Lekin ularning barchasini bitta tushuncha - motivatsion (xatti-harakat) yo'nalishi birlashtirishi mumkin, chunki ularning barchasi, ko'p yoki kamroq darajada migratsiya jarayonining barcha bosqichlarida muhojirlarni boshqaradigan va ularni o'rganish tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan migratsiyaning turli motivlari bilan bog'liq.

Shunday qilib, shu nuqtai nazar tobora rivojlanib bormoqda, unga ko'ra migratsiya shaxs yoki guruhning muayyan ehtiyojlarini qondirish usuli, qaror qabul qilish mexanizmiga asosiy o'rin beriladigan xulq-atvor harakati sifatida qaraladi.

Falsafiy yondashuv V.I.Vernadskiy tomonidan ishlab chiqilgan "ehtirosli impulslar" konsepsiyasida qo'llaniladi. L.N.Gumilev esa tizim (odamlar jamoalari yoki etnik guruhlar) va tashqi muhit o'rtasidagi energiya almashinuvining bir turi tushunchasiga asoslanadi. Xulq-atvorning o'ziga xos xususiyati sifatida ehtiros tirik materiyaning ortiqcha biokimyoviy energiyasining ta'siri bo'lib, tabiiy muhitda ham, inson jamoalari - etnik guruhlardagi munosabatlarda ham o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Ehtiroslar ta'rifiga kiruvchi shaxslar, xususan, o'zlarining juda faol migratsiya xatti-harakatlari bilan ajralib turadilar. Shu bilan birga, L.N.Gumilyov bu jarayonni etnik guruhlar rivojlanishining ma'lum davrlari bilan bog'laydi, ularning har birida migratsiya ham o'zgaradi. Shunday qilib, inertial bosqichda tashqi migratsiya bevosita katta nisbatlarga yetadi, ya'ni boshqa etnik

guruhlardan kirish va portlash bosqichida ichki migratsiya haqida gapirish tavsiya etiladi. Masalan, 16 asrning ikkinchi yarmida bir qator mualliflar tomonidan Buyuk ruslarning ehtirosli energiyasining buyuk yuksalishi davri sifatida ko'rib chiqiladi, buning natijasida hech kim tomonidan boshqarilmagan erkin odamlarning tashabbusi Rossiyaga sharqda ulkan yutuqlarni berdi. E'tibor bering, ushbu konsepsiya ko'plab savollarni tug'dirishiga qaramay, bizning fikrimizcha, insoniyat jamiyatining atrofdagi dunyoda tutgan o'rniga keng falsafiy nuqtai nazar, ayniqsa yerdan tashqari sivilizatsiyalar va turli xil sivilizatsiyalar mavjudligi haqidagi gipoteza nuqtai nazaridan katta qiziqish uyg'otadi. Kosmos haqidagi nazariyalar va farazlar, birinchi navbatda, ijtimoiy makonda va shuning uchun faqat ushbu sohada qo'shimcha tadqiqotlarga loyiqdir.

Tipologik yondashuv ilmiy ishlanmalarni nazariy umumlashtirish, konseptual apparatni ishlab chiqish va hokazolar uchun katta ahamiyatga ega. Bu yerda ikkita yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin va ikkalasini ham tabiatshunos olimlar: T.I.Zaslavskaya, L.L. Ribakovskiy, B.S.Xorev, V.M.Moiseenko, I.G.Ushkalov va boshqalar ishlab chiqqan.

Kontseptual va tasnif yo'nalishi. Migratsiya harakatining kontseptual apparatini ishlab chiqish va tasniflash juda muhim ilmiy yo'nalish bo'lib ko'rinadi, chunki asosiy tushunchalarni birlashtirishga urinishlarga qaramay, masalan, 1891 yilda xalqaro migratsiya bo'yicha, hatto bunday tushunchalar bo'yicha ham haligacha konsensus mavjud emas. "Emigrant" va "immigrant", chunki u boshqa toifalarga kirmaydi. "Migratsiya" tushunchasi, shuningdek, "hududiy va fazoviy harakatchanlik" tushunchasi bo'yicha ham ma'lum kelishmovchiliklar mavjud. "Migratsiya " atamasi , uning yordamida bir qator olimlar migratsiya to'g'risida qaror qabul qilish bosqichida ham, yangi joyda yoki yangi sharoitda ildiz otish bosqichida ham aholi punktlariaro harakatlar bilan bog'liq harakatlar to'plamini tushunadilar. Dumaloq harakatlarni hisobga olgan holda, endi universal, umumlashtiruvchi xususiyatga ega bo'ldi va keng ma'noda, xususan, B.S.Xorev, "migratsiya harakati" tushunchasi bilan ajralib turadi.

Xalqaro yoki davlatlararo migratsiyaga kelsak, u turli omillar (oilaviy, milliy, siyosiy va boshqalar) ta'sirida doimiy yashash joyini o'zgartirish, uzoq muddatga ketish yoki boshqa davlatda bo'lish bilan bog'liq bo'lgan davlat chegaralari orqali aholining hududiy (fazoviy) harakatidir (bir yildan ortiq), mavsumiy va mayatnik xarakterli,

shuningdek aylanma sayohatlar bilan ishlash, dam olish, davolanish va h.k.

Xalqaro aholi migratsiyasining ichki migratsiyaga nisbatan asosiy farqlovchi belgilari davlat chegarasi, uni kesib o'tish va chegaradan o'tish faktini (ham jo'nab ketayotgan mamlakatda, ham, ayniqsa, kirish mamlakatida) tegishli davlat nazorati; va keyingi kirish mamlakatida, ayniqsa ish bilan bog'liq holda.

Turli yondashuvlarga asoslanishi mumkin bo'lgan va migratsiya harakatini belgilovchi turli mezonlarni (vaqt, masofa, sabablar, motivlar, maqsadlar, tahlil birliklari o'rtasidagi munosabatlar va boshqalar) hisobga oladigan tipologik yo'nalish hozirda juda ko'p son bilan ifodalanadi. Turli sxemalar va nazariy ishlanmalar: bir vaqtning o'zida ko'p sonli turli xil mezonlarni qo'llash bilan tipologiyadan (masalan, Heberle tipologiyasi - 1955, Petersen - 1958) yoki migratsiyaning intensivligini, asosiy yo'nalishlarini aks ettiruvchi turlarini aniqlash, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning har bir davriga (Moiseenko - 1985), alohida mamlakatlarga xos bo'lgan tipologiyalarga (Parnwell - 1993) yoki migratsiya jarayonlarining ayrim jihatlariga (masalan, migrantlarning moslashish shakllari tipologiyasi) adekvat sabab va oqibatlar hisoblanadi.

Migratsiya shakllari va ko'chirish usullari tipologiyasi - Portes - 1989, Rybakovskiy - 1990 tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning ko'pchiligini hududiy aholi harakatining turli jihatlarini tahlil qilish uchun zarur vosita deb hisoblash mumkin, bu esa uni yaxshiroq tushuntirishga yordam beradi.

Uslubiy yondashuv hozirgi bosqichda juda tez rivojlanayotgan mustaqil ilmiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, u, qoida tariqasida, boshqa yondashuvlar doirasida amalga oshiriladi va foydalaniladi, ular uchun axborot-tahliliy baza bo'lib xizmat qiladi va haqiqatda puxta ishlab chiqilgan ilmiy nazariya va tushunchalarga asoslanadi.

Migratsiya bo'yicha statistik ma'lumotlar manbalarini takomillashtirish uslubiy yondashuvning yo'nalishlaridan biridir.

Tahlil usullari uslubiy yondashuvning muhim sohasidir. Bugungi kunga kelib, migratsiya harakatlarini tahlil qilish bo'yicha, ayniqsa qonuniy doimiy migratsiya bilan bog'liq holda, yetarlicha rivojlangan uslubiy apparat ishlab chiqilgan. Unda quyidagi asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin: 1) migratsiya oqimlarining ko'lami va hajmini tahlil qilish; 2) bu oqimlarning intensivligini tahlil qilish; 3)

ularning asosiy yo’nalishlarini aniqlash; 4) migratsiya xulq-atvori va migratsiya imtiyozlarini tahlil qilish.

Kerakli ma’lumotlarning mavjudligiga qarab, usullarning ikki guruhi ajratiladi. Birinchi guruh migratsiya oqimlarini joriy ro’yxatga olish asosida to’g’ridan-to’g’ri usullarga asoslanadi, ularning mohiyati migratsiya hodisalarini bevosita ro’yxatga olishdir. Keng tarqalgan va ko’p hollarda hisoblash xarakteriga ega bo’lgan ikkinchi guruh usullari aholini ro’yxatga olish va tanlama so’rovlar materiallariga asoslanadi. Ikkinchisi orasida, masalan, tarkibiy tahlil usuli (Durand), balans usuli, xususan, xalqaro migratsiyani o’rganishda keng qo’llaniladigan, o’lim jadvallari usuli va boshqalarni ajratib ko’rsatishimiz mumkin.

Noqonuniy immigratsiya, mavsumiy va mayatnik migratsiyasini tahlil qilishda bilvosita usullar alohida ahamiyatga ega. So’nggi yillarda ishlab chiqilgan usullar orasida qo’llanilishi ob’yekti shaxs emas, balki ijtimoiy tuzilma (oila, uy xo’jaligi yoki "atrofdagilar") bo’lgan biografik usulni (Kurjo) ajratib ko’rsatish mumkin. Shu bilan birga, migratsiyani o’rganishning statistik-matematik usullari bilan bir qatorda sotsiologik usullar, takroriy tadqiqot usullari, ekspert baholari va boshqalar ham keng tarqalmoqda.

Aholi migratsiyasini o’rganishga ilmiy yondashuvlarning ishlab chiqilgan tasnifi bizga bir qator xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Birinchidan, bu aholi migratsiyasi kam sonli (va ehtimol yagona) ijtimoiy hodisalardan biri ekanligini aniq ko’rsatmoqda, ya’ni juda ko’p sonli fanlarning ob’yekti bo’lgan va tahlili dastlab tadqiqotda murakkablikni nazarda tutadi. Shu bilan birga, faqat oz sonli fanlarga nisbatan migratsiya ularni o`rganish predmeti ekanligini aytish mumkin. Bular, aniq qilib aytganda, hozirgi vaqtda iqtisodiyot, sotsiologiya, geografiya va demografiyadir. Bundan tashqari, shuni ta’kidlash kerakki, ushbu fanlarning bevosita predmeti barcha xilma-xilligi bo’yicha migratsiya harakati emas (ayniqsa, aholining hududiy harakati emas), balki faqat uning alohida turlari va toifalarini o’rganadi.

Masalan, bizning fikrimizcha, demografiyaning predmeti umuman migratsiya emas, balki uning faqat "qaytib bo’lmaydigan migratsiya" kabi turi bo’lishi mumkin. Aholi migratsiyasini o’rganishda iqtisodiy yondashuv ko’proq dominant tasnif sifatida aniqlanadi. Shu sababli, ikkinchidan, shuni xulosa qilish kerakki, biz migratsiya harakatining qaysi turlari haqida gapirmayapmiz, pirovardida ularning mutlaq ko’pchiligi tirikchilik vositalarini olish uchun iqtisodiy ehtiyoj bilan belgilanadi va u yoki bu tarzda mehnat bozori bilan. Lekin ikkinchisi

migratsiya harakatining bu barcha turlari va toifalari bevosita iqtisod fanining predmeti ekanligini umuman anglatmaydi. Bu, bizningcha, faqat iqtisodiy migratsiya, eng avvalo, mehnat migratsiyasi hisoblanadi.

Umuman migratsiya harakatining predmeti qaysi fan? Ajablanarlisi shundaki, hali bunday fan yo'q, lekin uning poydevori migratsiyashunoslik shaklida allaqachon qo'yilgan. Va bu tasniflash asosida biz chiqarishimiz mumkin bo'lgan uchinchi muhim xulosa. Mustaqil migratsiya fani haqida gapirganda, biz nafaqat migratsiya yondashuvida belgilangan to'rtta ilmiy yo'nalishdan biri - migratsiyashunoslikni, balki uning "migratsiya" tushunchasi bilan birlashtirilgan nazariya va tushunchalarining butun majmuasini nazarda tutamiz. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, migratsiya yondashuvining o'zi asta-sekin individual ilmiy tushunchalar bilan to'ldiriladi va bu ma'noda migratsiyaning umumlashtiruvchi nazariyasiga erishish mumkin.

6.7. Xalqaro migratsiya jarayoni va undagi o‘zgarishlar

Biz e'tirof etkanimizdek, xalqaro migratsiya bu odamlarning doimiy mamlakatdan boshqa mamlakatga ko'chishidir. Odamlarda xalqaro migratsiya 60 ming yil oldin boshlangan. Ular bugungacha davom etmoqda. Xalqaro migratsiya mamlakatlar o‘rtasida sodir bo‘ladigan migratsiya hisoblanadi. Uning dinamikasi, ya'ni ichki migratsiya mamlakat chegaralari doirasida migratsiyadir. Xalqaro migratsiyani o‘rganish biz ishlatadigan ta'riflar va tushunchalar ba'zi hisoblar tomonidan boshlanadi. Vaqt o‘tgan sari xalqaro migratsiya modelini birlashtirish holatini muhokama qilish dolzarbdir. Xalqaro migratsiyaning asosiy nazariyalarini ko‘rib chiqishimiz sababi, uning salbiy va ijobiy iqtisodiy oqibatlarini ko‘rsatib berishdir. Bu yuridik va noqonuniy migratsiyalar bilan namoyon bo'lmoqda. Yakunida xalqaro migratsiyaning zeronetkonsepsiyasi muhokama qilinadi.

Ichki migratsiyani o‘rganishda o‘xshash sharoitlar difenetsiy nomli standart tushunchani demograflar tomonidan xalqaro migratsiyani o‘rganishda keltirib chiqardilar.

Emmigratsiya va immigratsiya o rtasidagi birinchi farq.

Immigratsiya bu odamlarning boshqa mamlakatga doimiy yashash uchun kelishi; Immigrant bu boshqa yangi davlatga yashash uchun kirayotganda xalqaro chegaradan o‘tadi. Bu analno-termin tushunchasi migratsiyada ichki migratsiyani o‘rganishda ishlatiladi. Boshqa tarafdan emmigratsiya bu odamlarning mamlakatdan ketishi tushuniladi.

Immigratsiyada muhim rol o'ynaydigan savollardan biri muddatidir. Uzoq muddatli immigrantlar soni dunyoda oxirgi 10 yil mobaynida juda ko‘paydi. Immigrantlar soni 1965 - yilda 75 milliondan, 1990- yilga 120 million, 2006- yilga 190 millionga ko‘tarildi. Taxminan dunyo aholisining 3% i uzoq muddatli immigrantlarni tashkil etdi. Bu foiz kichkina bo’lgani bilan juda katta sonli hajmdir.

Remigrant xalqaro migratsiyani kelib chiqarish davlatiga teskari holati. Remigrant - qandaydir m a’lum bir vaqt mobaynidan keyin xalqaro migratsiyada o‘zining birlamchi mamlakatiga qaytib keladi. Xalqaro migrantlarning turistlardan farqi, bu ularning qaytib kelib doimiy yashash joyi aniqmasligi. Odamlar boshqa davlatga turist yoki ma’lum muddat uchun ishga (diplomatlar) borganlarda xalqaro migrantlar hisoblanmaydi (Mom ipg. 2003).

XX asrning immigrantlari 4 guruhga bo‘linadi:

1. Qochoqlar;
2. Boshpana qidiruvchilar;
3. Sobiq koloniyadagi migrantlar;
4. Irqiy migrantlar.

Oxirgi vaqtlarda AQShga immigrantlarning ko‘p qismi Xitoydan keldi. Xitoyning geografik joylashuvi AQShdan uzoqligi migratsiyani qiyin va qimmatga aylantiradi. 2000 va 2005-yillarda AQSh immigrantlar tomonidan 2,8 million kishilik yutuqqa ega bo‘ldi. O‘z o‘rnida Meksika eng katta 4 million kishilik zararga ega bo‘ldi. Xitoy esa zarar bo‘yicha ikkinchi o‘rinni egallab 1,9 million kishilik zarar ko‘rdi. Ruxsatsiz immigratsiya huquqiy tomondan ta’qib qilinadi. Xalqaro migratsiyani o‘rganish uchun demografik tushunchalar va ta’riflar standart majmuini ishlab chiqildi. Bir mamlakatdan boshqasiga odamlar harakati xalqaro migratsiya doimiy ekanligi ta’kiidlandi. Sayyohlar sifatida xorijiy mamlakatga ko‘chish yoki qisqa ishlash uchun borish, diplomatlar va xalqaro muhojirlar sifatida qaralmaydi. XX asr asosiy jahon davlatlariga boradigan muhojirlar (ya’ni, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Ispaniya, Italiya, Kanada, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya va Avstraliya). Mahalliy xalqlar sobiq mustamlaka mamlakatlardan ko‘chib, yaxshiroq sharoitda xayot tarzi uchun ularni mustamlaka qilgan Yevropa davlatlariga doimiy qolish uchun siyosiy boshbana so‘rashadi.

1850-yillarda hukumdorlikni saqlab qolish uchun Irish muhojirlari asosan katoliklari Anglo-sakson protestantlar tashkilotini tashkil qilishdi. Meksika aholisi mavsumiy ishlar bilan AQShga migratsiya oqimi kelib

chiqdi. Bracero dasturi 1964- yilda bekor qilingan. Buni natijasida chegara aholisining qariyb yarmi yo‘qotgan ish o‘rilarini qayta tikladilar. Bir necha migratsiya qoidalarini qayta ko‘rib chiqib, tartibga solindi. Noqonuniy migratsiya jarayoni davom etaverdi. Noqonuniy migratsiya AQShni chegara hududidagi nazoratini susaytirdi. Xalqning ishsizlik nisbatini va daromad tengsizligini salbiy o‘zgartirdi. 1987-yilda noqonuniy migratsiya jarayonini to‘xtatish uchun muhokama qilindi. Buning natijasi muvaffaqiyatli bo’ldi va hujjatsiz migratsiya oqimi qisqartirildi. Hozirgi vaqtda ko‘p davlatlarda bo‘layotgan notinchlik xalqga ruhiy, ma’naviy, salbiy ta’sir qilmoqda. Bolalar ta’limdan qolishi, oziq-ovqat tanqisligi tufayli, xalq talofat ко‘rib aziyat chekayotganligi sababli, migratsiya jarayoni tobora ko‘payib bormoqda. Eng qiziqarli ma’lumot shuki, muhojirlar noqonuniy aholi hisoblanib, ruxsatsiz farzandlar ko‘rmoqda. Deyarli 3.1 million bolalar Amerika Qo‘shma Shtatlarida ruxsatsiz tug'ilgan. Bu bolalar ruxsatsiz migrantlar oilasida deyarli 3 dan 2 qismini tashkil qiladi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida ruxsatsiz ishchilar ko‘plab kasblarda kam ish haqqiga ishlab kelmoqda. Ruxsatsiz muhojirlardan 4 % qishloq xo‘jaligida 19 % qurilishda, 31% xizmat ko‘rsatishda ishlab kelishmoqda.

Xalqlarning bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga ko‘chishi uzoq tarixlarga borib taqaladi. 35000 yil avval xalqlar Yevropaning oxiri Fransiyadan boshlab Osiyogacha hattoki Avstraliyagacha rivojlanishgan (Gebel, 2007). Eng katta o‘zgarishlardan bu xalqlarning tarixida Afrika va Osiyo mamlakatlarini kaloniyalashtirish bilan bo’gliq bo’lgan va shu o‘rinda 50000 dan 60000 yil avval Afrikadan Janubiy Osiyo, Xitoy va Yevropa mintaqalariga migratsiya bo’lgan. Xozirgi dalillarga ko‘ra Shimoliy va Janubiy Amerikaga odamlar 14000 yil avval migratsiya qilishni boshlashgan. Bu jarayon suv kanallari orqali qayiqlarda foydalanilgan. Tinch okeaniga yetib Shimoliy G‘arbdan Janubga qarab Chili sohillariga yo‘naltirilgan. Yillar davomida quruqliklar va suv orqali davom etgan. Aholining migratsiyasi ko‘pincha ularning harbiylarining bostirib olishlari bilan aks ettirilgan. Norvegiyaliklar IX asrlarda Yevropa bo‘ylab bostirish reytlarini o‘tkazishgan. Lekin bosib olgan yerlaridan daromad (pul) olib o‘z mamlakatlariga qaytganlar. Tarixda bunday harakatlardan biri XIV asrda Mangol xoni Temirlangning Yevropani bostirib olishidir.

Amerika Qo‘shma Shtatlarining hozirgi aholisining 98 % dan ortig’i muhojirlar yoki muhojirlarning avlodlari hisoblanadi. 2000-yilda Amerika Qo‘shma Shtatlarining 4 million aholisi yoki faqat 1,5 %

azaldan Amerika hududida yashab kelishgan. Shunday qilib ular na muhojirlar va na muhojirlar avlodi edi. Bu xalqlar Shimoliy Amerikada muhojirlar kelishidan oldin 1000 yillar davomida yashab kelishgan. Amerikaning 13 foiz aholisi boshqa mamlakatlarda tug'ilgan. Boshqa mamlakatlarga nisbatan bu eng katta ko‘rsatkich hisoblanadi. Dunyodagi eng kichkina davlat bu Vatikan. Uning aholisi 700 dan ortiq. Ularning ko‘p qismining kelib chiqishi chet elliklarni tashkil etadi. Ishlayotgan aholiga fuqarolik beriladi. Ishlamasa fuqarolikdan chetlatiladi. Vatikanning egallagan maydoni 0,44 kvadrat kilometr. Uning atrofini Rim shahri o‘rab turadi. Mamlakat kichkinaligidan u yerda ko‘chaning nomlari ham, manzillari ham yo‘q (Purcell, 1995).

Kelinglar endi AQShning immigratsiya tarixini ko‘rib chiqamiz. 1970-yildan boshlab ko‘rsatkichlar juda tezkor ko‘tarilgan. Xitoy va Meksikadan kelgan muhojirlar eng katta oqim hisoblanadi. Ispaniyaliklar birinchi bo‘lib, 1598-yilda kelishgan. Ular kelgach, yerlardan foydalanishgan. Birinchi kelgan muhojirlar asosan Virjiniya Shtatiga joylashishgan (Persella-1995).

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonda aholi migratsiyasining joriy hisobini shakllantirishning qisqacha tarixi.
2. Keng va tor ma'nodagi aholi migratsiyasi tushunchalari.
3. Aholi migratsiyasi tipologiyasining tamoyillari.
4. Migratsiyaning davomiyligiga qarab turlari.
5. Maqsadlarga asoslangan migratsiya turlari.
6. Noqonuniy migratsiya, sabablari va oqibatlari.
7. Migratsiyaning statistik hisobini tashkil etish uchun O'zbekistonda aholini yashash joyi va yashash joyi bo'yicha ro'yxatga olish.
8. Aholining ichki migratsiyasi bo'yicha ma'lumotlarning asosiy manbalari.
9. Pasport tizimi va migratsiya jarayonlarining joriy hisobi.
10. Migratsiya jarayonlarining joriy hisobini tashkil etish. Kelish va ketishni hisobga olish. Statistik kuzatish.
11. Aholi migratsiyasini joriy hisobga olishning zamonaviy muammolari, ma'lumotlarning to'liqligi va ishonchliligi.
12. Vaqtinchalik mehnat migratsiyasining joriy statistik hisobini tashkil etish.

13. Aholini ro’yxatga olish va ularning aholining migratsiya jarayonlarini statistik qayd etishdagi ahamiyati.
14. Aholini ro’yxatga olishda aholi migratsiyasini baholash uchun savollarni belgilash.
15. 1897 yilgi birinchi O’rta Osiyoda aholini ro’yxatga olishning migratsiya haqidagi savollari.
16. Rossiyadagi migratsiya jarayonlari bo’yicha 2010 yilgi O’rta Osiyoda aholini ro’yxatga olish natijalari.
17. SSSRda urushdan keyingi umumittifoq aholini ro’yxatga olish va aholi migratsiyasini o’rganish, postsovet hududida migratsiya jarayonlarini o’rganish.
18. 2010 yilgi O’zbekistonda aholini ro’yxatga olish va migratsiya jarayonlarini o’rganish.
19. Migratsiya jarayonlarining sotsiologik usullar bilan o’rganiladigan xususiyatlari.
20. Aholining migratsiyasini o’rganishda so’rovlarning o’rni.
21. Migratsiya masalalari bo’yicha milliy aholi so’rovlari.
22. Migratsiya masalalari bo’yicha mahalliy aholi so’rovlari.
23. Migratsiyaning sotsiologik jihati. Aholining migratsiya tarixi.
24. Migratsiyaning sotsiologik jihati. Migratsiyaning sabablari va omillari.
25. Migratsiyaning sotsiologik jihati. Integratsiya va moslashish muammolari.
26. Absolyut migratsiya ko’rsatkichlari.
27. Aholi migratsiyasining samaradorligi va samaradorligining nisbiy ko’rsatkichlari.
28. Migratsiya ko’rsatkichlari. Hududlarning migratsiya aloqalari va intensivligini baholash.
29. Aholining hududiy harakatchanligini baholash.
30. Migratsiyani bilvosita baholash usullari.
31. Aholi migratsiyasining tarkibiy ko’rsatkichlari.
32. Mehnat bozorlarida tashqi mehnat migratsiyasidan foydalanishni baholash ko’rsatkichlari.
33. Noqonuniy mehnat muhojirlaridan foydalanishni baholash ko’rsatkichlari.
34. Aholi migratsiya omillarining tasnifi.
35. Aholi migratsiyasining asosiy omillari va sabablari.

36. Aholi migratsiyasining statistik monitoringini takomillashtirishda aholi migratsiyasi muammolariga oid nazariy ishlanmalarning ahamiyati.
37. O’rganishga iqtisodiy yondashuv doirasida aholi migratsiyasi nazariyalari.
38. O’rganishga demografik yondashuv doirasida aholi migratsiyasi nazariyalari.
39. O’rganishga migratsiya yondashuvi doirasida aholi migratsiyasi nazariyalari .
40. O’rganishga sotsiologik yondashuv doirasidagi aholi migratsiyasi nazariyalari.
41. Aholi migratsiyasini o’rganishga tizimli yondashish doirasida aholi migratsiyasi nazariyalari.
42. O’rganishga geografik yondashuv doirasidagi aholi migratsiyasi nazariyalari.
43. O’rganishga psixologik yondashuv doirasida aholi migratsiyasi nazariyalari.
44. Aholining migratsiyasi bo’yicha statistik ma’lumotlar manbalari tizimini takomillashtirish muammolari.

VII BOB. AHOLI O'LIMINI STATISTIK O'RGANISH

7.1. Aholi o'limining statistik ko'rsatkichlari

Aholining tabiiy harakatini tavsiflovchi ikkinchi asosiy ko'rsatkich - bu o'lim, bu avlodning va umuman aholining yo'q bo'lib ketishi jarayoni yoki ma'lum bir ijtimoiy muhitda, ma'lum bir hududda, ma'lum bir davr uchun o'limning chastotasi.

Turli mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar yordamida aholining ma'lum yosh guruhlarida, turli davrlarda va turli sabablarga ko'ra o'lim darajasi aniqlanadi. Turli yosh guruhlari uchun o'limning yuqori va past ehtimoli o'rnatiladi va kutilayotgan o'rtacha umr ko'rish davomiyligi aniqlanadi. O'limning chastotasidan kelib chiqib, aholining turmush darajasini baholash mumkin; ularning ish sharoitlari; tibbiy xizmatlar samaradorligi; jamiyatning sanitariya madaniyati; yashash muhitining ekologik holati, shuningdek, o'rganilayotgan hudud, mintaqa, mamlakat aholisining o'zini o'zi saqlash xulq-atvori. O'lim haqidagi ma'lumotlar demografik jarayonlarni o'rganish uchun alohida qiziqish uyg'otadi.

O'limning asosiy mutlaq ko'rsatkichi - bu ma'lum bir kalendar davrida ma'lum bir hududda o'lganlar soni. O'limning mutlaq ko'rsatkichlari o'lim soni haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi:

- umuman aholi bo'yicha;
- aholining ma'lum bir yosh guruhida;
- u yoki bu jins:
- aholining muayyan yosh va jins guruhida;
- o'limning aniq sababidan va boshqalar.

Bu ko'rsatkich ushbu demografik jarayon - o'lim ko'rsatkichi sodir bo'layotgan muhitda aholi soniga bog'liq, lekin u ko'p jihatdan aholi tarkibiga, birinchi navbatda yosh tarkibiga bog'liq. Shu munosabat bilan, turli hududlardagi o'lim jarayonini mutlaq ko'rsatkich - o'limlar soni yordamida taqqoslash, albatta, mumkin emas. Aholining soni va tarkibi har xil bo'lgan turli hududlardagi o'limlar soni to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan qiyosiy tahlil qilish mumkin emas, shuning uchun ular nisbiy o'lim ko'rsatkichlarini hisoblashga murojaat qilishadi. Ular ma'lum muhit va sharoitlarda berilgan demografik jarayonning intensivligini o'lchash imkonini beradi.

7.1.1. Umumiy va maxsus ko'rsatkichlar

Umumiy o'lim darajasi (**$K_{o'}$**) o'lim sonining (**O'C**) o'rganilayotgan aholining o'rtacha yillik aholisiga (**$AS_{o'r.y}$**) nisbati sifatida hisoblanadi va

natijada butun sonning ikkinchi yoki uchinchi raqamlarida muhim raqamlar mavjud. Natijada olingan nisbat 1000 ga ko'paytiriladi:

$$\mathbf{K_{o'} = (O'C/AS_{o'r.y.})*1000. (7.1)}$$

Bu ko'rsatkich ma'lum bir vaqt (kalendar yili) uchun ma'lum bir hududning umumiy aholisining har 1000 nafariga o'rtacha qancha o'lim borligini ko'rsatadi.

7.1-misol. 2021 va 2022 yillarda Samarqand viloyatida mos ravishda 18808 va 19272 o'lim qayd etilgan. O'zbekiston Respublikasining ushbu mintaqasida yiliga o'limning intensivligini hisoblash kerak, agar 2021 yilda o'rtacha yillik aholi soni 3947.7 ming kishini, 2022 yilda esa 4031.3 ming kishi bo'lsa.

Keling, 2021 va 2022 yillardagi o'limning umumiy ko'rsatkichlarini hisoblaylik:

$K_{o'2021} = (18.808/3947.7)*1000 = 4.76‰$
$K_{o'2022} = (19.272/4031.3)*1000 = 4.78‰$

Shunday qilib, ushbu viloyatda o'lim darajasi tahlil qilingan vaqt oralig'ida ham mutlaq, ham nisbiy jihatdan ko'paygan

(4.78/4.76)*100-100=0.42%

7.2-misol. 2022 yilda Toshkent viloyatida 14801 kishi , Farg'ona viloyatida esa 18460 kishi halok bo'lgan. Aholining o'rtacha yillik soni mos ravishda 2939.7 va 3896.4 ming kishini tashkil etdi. Viloyatlar bo'yicha o'lim ko'rsatkichlarini hisoblaymiz.

O'lim ko'rsatkichlarini hisoblaylik:

$$\boldsymbol{K_{o'}^{a(b)} = \frac{O'S^{a(b)}}{A^{a(b)}}} \mathbf{(7.2)}$$

$K_{o'.T.} = (14.801/2939.7)*1000 = 5.03‰$
$K_{o'.F.} = (18.460/3896.4)*1000 = 4.73‰$

Bu shuni anglatadiki, Toshkent viloyatining har 1000 aholisi uchun ma'lum bir yilda o'rtacha 5.03 kishi, Farg'ona viloyatida esa 4.73 kishi vafot etgan. Ko'rib turganingizdek, mutlaq ma'noda, Toshkent

viloyatida o’lim soni past bo’lgan, nisbiy ko’rsatkichlar bo’yicha ko’proq bo’lgan.

Vaqt o’tishi bilan o’lim ma’lumotlaridagi o’zgarishlarni kuzatish orqali, ya’ni dinamik yoki hududiy bo’lib, biz o’rganilayotgan aholi soni to’g’risida birlamchi ma’lumotga ega bo’larniz, ammo unutmasligimiz kerakki, barcha umumiy ko’rsatkichlar taxminiy baho beradi, shuning uchun o’lim ko’rsatkichlarini yanada aniqroq hisoblash kerak, chuqur tahlil qilish kerak, masalan, yosh yoki jinsga qarab.

Qisman koeffitsientlar orasida eng muhim o’rinni yosh koeffitsientlari egallaydi. Ular umumiy yoshga ta’sir qilmaydigan ma’lum bir yosh guruhidagi o’lim darajasini baholashga imkon beradi.

Butun aholining tuzilishi, eng ko’p ishlatiladigan bir yoshli yoki besh yoshli guruhlar:

$$\mathbf{KO'_x = (O'_x/A_x)*1000 \ (7.3)}$$

bu yerda O'_x - ma’lum bir yosh guruhidagi o’limlar soni;

A_x— ma’lum yosh guruhidagi o’rtacha yillik aholi; x - yosh oralig’i.

Turli yosh guruhlarida o’lim darajasi juda farq qiladi. Bu eng yosh - bir yoshdan oshgan va 15 yoshgacha bo’lgan bolalarda, eng yuqori - noldan bir yoshgacha bo’lgan eng kichik yosh guruhida chaqaloqlar guruhida va 50 yoshdan oshgan yosh guruhlarida eng past. Yosh o’sishi bilan o’lim ehtimoli ortadi. O’limning statistik tavsifi o’lim va yosh o’rtasidagi bog’liqlikni o’rnatishga asoslanadi.

Muayyan mamlakat, mintaqa, guruh aholisining o’lim darajasini o’rganishda va o’limning ma’lum sabablaridan, o’lim tug’ilishdan (nol yosh) bir yoshgacha (bolalar) o’limi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi o’rtasidagi o’lim ko’rsatkichlarini tahlil qilishga alohida e’tibor beriladi. O’limning aholi tarkibiga, soniga va ma’lum bir ijtimoiy muhitda ko’payish imkoniyatiga ta’sirini kuzatish va baholash uchun turli xil nisbiy o’lim ko’rsatkichlari hisoblab chiqiladi. Ko’p jihatdan aholining soni va yosh tarkibini bashorat qilish ushbu ma’lumotlarga bog’liq bo’ladi.

7.3-misol. O’zstat ma’lumotlariga ko’ra (7.1-jadval), biz 2022 yilda O’zbekiston Respublikasi aholisining hududlarga qarab o’lim ko’rsatkichlarini hisoblaymiz.

7.1-jadval

O’lganlar soni va aholi o’rtacha yillik soni, 2022 yil uchun.

Hududlar	O’lganlar soni, kishi	Erkaklar, kishi	Ayollar, kishi	O’rtacha yillik aholi soni, ming kishi	O’lim koeffitsienti
O’zbekiston Respublikasi	172068	95013	77055	35271.3	4.878414
Qoraqalpog’iston Respublikasi	9585	5353	4232	1948.5	4.919169
Andijon	15426	8354	7072	3253.5	4.741355
Buxoro	9069	4978	4091	1976.8	4.587718
Jizzax	6784	3926	2858	1443.4	4.700014
Qashqadaryo	17017	9548	7469	3408.3	4.992812
Navoiy	4156	2321	1835	1033.9	4.019731
Namangan	13433	7282	6151	2931.1	4.582921
Samarqand	19272	10870	8402	4031.3	4.780592
Surxondaryo	13851	7614	6237	2743.2	5.049213
Sirdaryo	4297	2400	1897	878.6	4.890735
Toshkent	14801	8348	6453	2939.7	5.034868
Farg’ona	18460	10066	8394	3896.4	4.737707
Xorazm	9446	5217	4229	1924.2	4.909053
Toshkent sh.	16471	8736	7735	2862.4	5.754262

O’zstat ma’lumotlari bo’yicha muallif ishlanmasi

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki o’lim koeffitsienti Surxondaryo va Toshkent viloyatlari hamda Toshkent shahrida yuqori. O’lim koeffitsienti past bo’lgan hududlar esa Navoiy va Namangan viloyatlarida kuzatilayapti.

Hududlarga oid o’lim ko’rsatkichlarining grafik ko’rinishi olingan ma’lumotlarni vizual tarzda idrok etish imkonini beruvchi egri chiziqlar bilan ifodalanadi. Turli yillardagi egri chiziqlar turli hudud guruhlarida o’lim jarayonidagi o’zgarishlarni aniq aks ettirishga va yoshga bog’liq koeffitsientlarning dinamikasini ko’rsatishga imkon beradi. Bunday grafikning vertikal o’qi koeffitsientning qiymatini, gorizontal o’qi esa aholining hudud guruhlarini ko’rsatadi.

Shuni ta’kidlash kerakki, O’zbekiston Respublikasida bir xil yoshdagi erkaklarning o’lim darajasi xuddi shu yoshdagi ayollarning o’lim darajasidan sezilarli darajada oshib ketgan. Yosh o’sishi bilan

Yoshga oid o’lim ko’rsatkichlari orasida chaqaloqlar o’limi ko’rsatkichlari (noldan bir yoshgacha bo’lgan bolalar o’limi darajasi) alohida o’rin tutadi, chunki bu ko’rsatkichdan mintaqa yoki

mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holati va rivojlanishini baholash uchun foydalanish mumkin. Haqiqatdan ham, deyarli barcha omillar, ham iqtisodiy (oilaning moliyaviy ahvoli, yaxshi uy-joy sharoitlarining mavjudligi), ham ijtimoiy (sog'liqni saqlashning rivojlanish darajasi, tibbiy yordamning mavjudligi, gigienik madaniyat va boshqalar), ekologik (suv va havo sifati, oziq-ovqat, va boshqalar) chaqaloqlarning salomatligi va hayotiga ta'sir qiladi. Shuning uchun bu ko'rsatkich mamlakat yoki mintaqadagi hayot sifatining keng qamrovli tavsifi sifatida qaraladi. Go'daklar o'limi darajasi ($K_{bo'}$) bir yoshgacha vafot etgan bolalar soni (1YoVE) va o'rganilayotgan vaqt davomida (odatda har yili) tirik tug'ilgan bolalar soniga (T) nisbati sifatida hisoblanadi. yil):

$$\mathbf{K_{bo'} = (1YoVE/T)*1000 \ (7.4)}$$

7.4-misol. O'zbekiston Respublikasida 2016 yilda 179330 kishi tug'ilgan, 1140 ming chaqaloq bir yoshga to'lmasdan vafot etgan. Chaqaloqlar o'limi darajasini hisoblash kerak:

$K_{bo'} = (1140 /179330)*1000 = 6{,}35‰$,

ya'ni 2016 yilda o'rtacha har ming tirik tug'ilgan chaqaloqqa noldan bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi 6,35 tani tashkil etdi.

Go'daklar o'limining asosiy sabablari tug'ma nuqsonlar, shuningdek, asoratlangan va erta tug'ilish natijasida yuzaga keladigan perinatal davr kasalliklaridir.

Yuqorida ko'rib chiqilgan chaqaloqlar o'limini hisoblash yetarli darajada aniq va hatto qo'pol emas, shuning uchun aniqroq natijalarga erishish uchun ular nemis olimi J.Raths tomonidan taklif qilingan usuldan foydalangan holda chaqaloqlar o'limi ko'rsatkichlarini hisoblashga murojaat qilishadi:

$$\boldsymbol{K^{o}_{bo'} = \frac{1YoVE_i}{\frac{1}{3}*T_{i-1}+\frac{2}{3}*T_i} * 1000 \ (7.5)}$$

bu yerda $K_{bo'}$ ° - chaqaloqlar o'limi darajasi;
$1YoVE_i$ - i-yilda bir yoshgacha bo'lgan bolalarning o'limi;
T_i va T_{i-1} - mos ravishda i-chi va oldingi yilda tug'ilgan bolalar soni.

Shuni yodda tutish kerakki, ma’lum bir kalendar yilida bir yoshga to’lmagan vafot etgan bolalarning ba’zilari oldingi kalendar yilida tug’ilgan.

Go’daklar o’limi darajasini hisoblash uchun bilvosita ma’lumotlardan ham foydalanish mumkin, masalan, ma’lumki, 2016 yilda viloyatda jami 288 ming o’lim qayd etilgan bo’lib, ulardan 2 ming nafari bir yoshgacha bo’lganlardir. Umumiy tug’ilish va o’lim darajasi mos ravishda 11 va 16‰ ga teng edi. Keling, 2016 yilda chaqaloqlar o’limi darajasini aniqlaymiz.

(4.1.) va (7.1) formulalar asosida quyidagi tenglikni hosil qilishimiz mumkin:

$$\frac{T}{Kt} = \frac{O'}{Ko'}$$ **buyerdan** $$T = \frac{O' * Kt}{Ko'} = \frac{288 * 11}{16}$$ **= 198 ming kishi yilda tug’ilgan.**

$$O' = \frac{T * K_{o'}}{K_r} = \frac{198 * 16}{11}$$ **= 288 ming kishi yilda o’lgan.**

Endi (7.4) formuladan foydalanib, biz chaqaloqlar o’limining intensivligini hisoblaymiz:

$K°_{o'} = \frac{2}{198} * 1000 = 10{,}1‰$.

Aholining nisbiy o’lim ko’rsatkichlari orasida perinatal (peripartum) o’lim ko’rsatkichi alohida o’rin egallaydi - " homiladorlikning 22-haftasidan boshlab (2012 yildan ilgari) - 2012 yildan boshlab, hayotga yaroqli homila o’limini birlashtirgan umumiy tushuncha (28-hafta) va onada tug’ruq boshlanishidan oldin, shuningdek, hayotning dastlabki 168 soati (7 kun) davomida tug’ilish va bolalar o’limi davrida[28].

Perinatal o’lim darajasi hayotning birinchi haftasida o’lik tug’ilganlar va o’limlar yig’indisining ma’lum bir yilda tirik va o’lik tug’ilganlar yig’indisiga nisbati sifatida hisoblanadi.

Keyingi o’n yillikda mamlakatimiz hududlarida reproduktiv va perinatal markazlar tashkil etish va rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. O’zbekiston Respublikasi Hukumatining 2013 yil 9 dekabrdagi 2302-r-son buyrug’i bilan (2016 yil 28 dekabrdagi tahrirda)

[28] O’zbekistonning demografik yilnomasi. 2015. T.: O’zstat, 2015. 74 b.

mamlakatimizda perinatal markazlarni rivojlantirish dasturi tasdiqlandi, uning maqsadlari:

- onalar va bolalarga tibbiy yordamning qulayligi va sifatini ta’minlash;
- onalar o’limini kamaytirish;
- go’daklar o’limini kamaytirish.

Dasturning maqsadlari quyidagilardan iborat:

- hududiy perinatal markazlarni qurish;
- perinatal markazlarda ishlash uchun tibbiyot xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash;
- akusherlik va neonatologik yordam ko’rsatishning hududiy modelini takomillashtirish;
- perinatal yordam samaradorligini oshirish va onalar hamda chaqaloqlar o’limini kamaytirish.

Dasturni amalga oshirish natijasi akusherlik shifoxonasida tug’ilish paytida tana vazni juda past va o’ta past bo’lgan bolalarning omon qolish darajasining oshishi bo’lishi kerak.

O’zbekiston Respublikasi Sog’liqni saqlash vazirligining rasmiy ma’lumotlariga ko’ra, 2016 yil 20 dekabr holatiga ko’ra, perinatal markazlar soni O’zbekiston Respublikasining 69 ta sub’ektida 73 tani tashkil etgan bo’lsa, 2018 yil oxiriga kelib ularning sonini 94 ga ko’paytirish rejalashtirilgan. Ularning faol faoliyat ko’rsatishini hisobga olgan holda, 2017-yilda chaqaloqlar o’limining umumiy ko’rsatkichlarini 6,1 foizga, 2018-yilda – 5,5, 2019-yilda – 5,5, 2025 yilda esa 5,2 foizga kamaytirishga erishish rejalashtirilgan.

Muhim demografik ko’rsatkich - bu onalar o’limi koeffitsienti - bu homiladorlik paytida yoki u tugaganidan keyin 42 kun ichida vafot etgan ayollar sonining nisbati (homiladorlikning davomiyligi va joyidan qat’i nazar, homiladorlik bilan bog’liq yoki og’irlashgan har qanday sabablarga ko’ra yoki tasodifiy sabab)[29] tirik tug’ilgan bolalar soniga.

5.5-misol. O’zstat ma’lumotlariga ko’ra, agar 1942.7 ming kishi tirik tug’ilgan bo’lsa, 2014 yilda chaqaloqlar o’limi, perinatal o’lim darajasi va onalar o’limi ko’rsatkichlarini hisoblab chiqamiz; 14322 kishi bir yoshgacha vafot etgan, ulardan 5459 nafari etti kunlik yoshga to’lmagan holda vafot etgan, 11769 nafari o’lik tug’ilgan; homiladorlik, tug’ish va tug’ruqdan keyingi davrda (homiladorlikning 22 va undan ortiq haftasi va bola tug’ilgandan keyin 7 kun) asoratlaridan vafot etgan ayollar soni 210 kishini tashkil etadi.

[29] 1Практическая демография; под редакцией Л.Л. Рыбаковский. М.: ЦСП, 2015. С. 134-135.

Chaqaloqlar o’limi koeffitsienti formula bo’yicha hisoblanadi

$$K_{o'^{o}} = \frac{14322}{1942.7} * 1000 = 7.3‰$$

Perinatal o’lim darajasi:

$$\mathbf{K_{o'^{t}} = \frac{O'lik\ tug'ilgan\ bolalar + birinchi\ 7\ sutkada\ o'lganlar}{Umumiy\ tug'ilish\ (tirik\ va\ o'lik)} * 1000\ (7.6)}$$

$$\mathbf{K_{o'^{t}} = \frac{11769+5459}{1942700+5495} * 1000 = 8.8‰}$$

Onalar o’limi darajasi:

$$\mathbf{K_{o'^{hao'}} = \frac{Homiladorlikning\ asoratidan\ o'lgan\ ayollar\ soni}{tirik\ tug'ilganlar\ soni} * 100000\ (7.7)}$$

$$\mathbf{K_{o'^{hao'}} = \frac{210}{1942700} * 100000 = 10.8}$$

ya’ni tirik tug’ilgan har 100 000 bolaga 10,8 onalar vafot etgan.

Aholining yosh tarkibi va boshqa omillarning o’lim darajasiga ta’sir darajasini aniqlash uchun tug’ilish darajasining intensivlik darajasini baholash uchun universal ko’rsatkich, ya’ni TUK mavjud emas. Shu sababli, aholining yosh tarkibining o’lim ko’rsatkichlariga ta’siri turli statistik va hisoblash usullari bilan yo’q qilinadi.

7.2. O’lim jadvallarini qurish va tasniflash, o’lim jadvali ko’rsatkichlari

O’lim darajasining sharoitlari va tendensiyalarini tahlil qilishning eng ilg’or vositasi o’lim jadvallari - bu odamlarning yoshi bilan o’lim ehtimolining o’zgarishini tavsiflovchi o’zaro bog’liq ko’rsatkichlar tizimi. Boshqacha qilib aytganda, bu jadvallar avlodlarning yo’q bo’lib ketish ketma-ketligi va tezligini tavsiflaydi. Bunday jadvallarni tuzish orqali kutilayotgan o’rtacha umr ko’rish davomiyligi hisoblanadi.

O’lim jadvallarining turli tasniflari mavjud (7.-rasm).

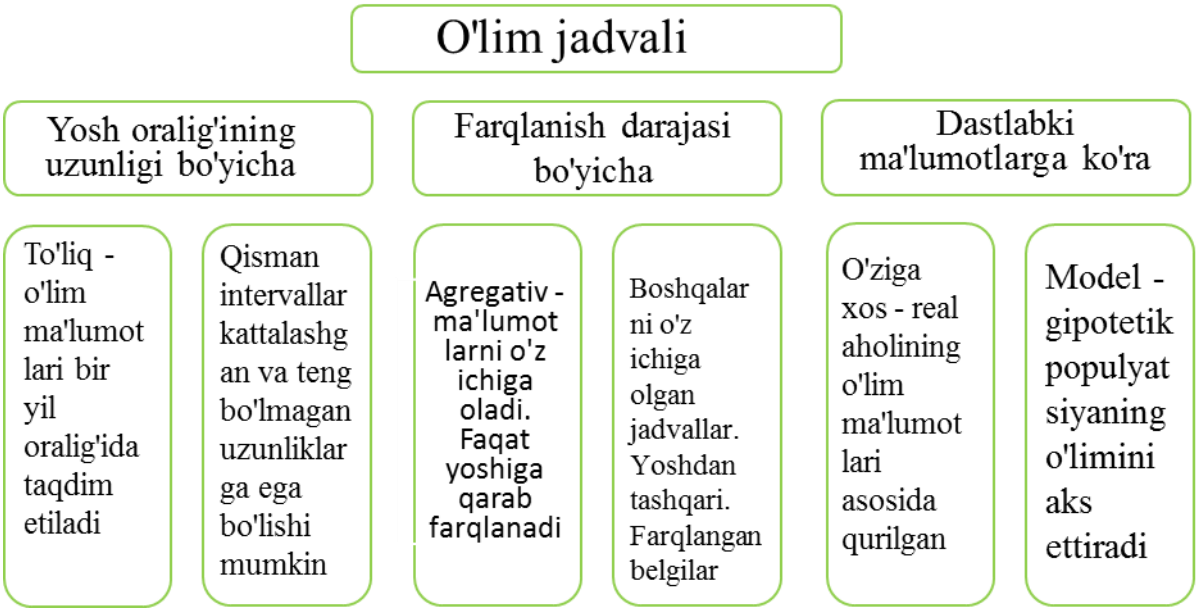

7.2.-rasm. Hayotiy jadvallarning tasnifi

O’lim jadvalining asosiy ko’rsatkichlari:

1)yosh x bilan belgilanadi va jadvaldagi barcha boshqa ko’rsatkichlar ushbu pastki belgini hisobga olgan holda belgilanadi (ya’ni, ko’rsatkich ma’lum bir yosh uchun hisoblanadi x);

2)x (I_x) yoshgacha omon qolgan odamlar soni. X = 0 yoshi uchun /0 qiymati (ya’ni, tug’ilganlar soni yoki jadvalning asosi) o’nga (ko’pincha 100 000) ko’paytmaga teng qabul qilinadi, bu o’limning ildizi yoki asosidir, I_x ning barcha keyingi qiymatlari jadval asosini tug’ilishdan boshlab x yoshga qadar omon qolish ehtimoliga ko’paytirish orqali hosil bo’ladi.

3)x yoshida o’lganlar soni (qishloq xo’jaligi). Ko’rsatkich x va x+1 yoshiga qadar omon qolganlarning ikkita qo’shni soni o’rtasidagi farq sifatida hisoblanadi, ya’ni $d_x = l_x – l_{x+1}$ yoki boshqa yo’l bilan: siz x yoki x+1 yoshgacha omon qolishingiz mumkinligiga asoslanadi. Omon qolmaydi (muqobil belgi), x yoshdan x+1 (r_x) yoshgacha omon qolish ehtimoli va x (q_x) yoshida o’lish ehtimoli o’rtasida bog’liqlik mavjud: $r_x + q_x = 1$, shuning uchun soni x yoshidagi o’limlarni quyidagicha hisoblash mumkin: $d_x = l_x * q_x$.

p_x va q_x ehtimolliklari o’lim jadvalidagi boshqa raqamlar bilan quyidagi formulalar bo’yicha bog’lanadi:

$p_x = l_{x+1}: l_x$ va $q_x = d_x: l_x$. (7.8)

Yashash va o’lish ehtimoli o’lim jadvallarini tuzish uchun dastlabki vositalardir. Ushbu ko’rsatkichlarning qiymatlari aholining haqiqatda mavjud bo’lgan yosh guruhlari o’limi ma’lumotlari asosida aniqlanadi;

4) x yoshda yashovchi odamlarning o’rtacha soni (£*). Ko’pincha ular yosh oralig’idagi o’limlar soni teng taqsimlangan degan taxminga tayanadilar, shuning uchun

$$\mathbf{l_x = 0{,}5x\ (l_x + l_{x+1});\ (7.9)}$$

5) x yoshgacha omon qolganlar hali ham yashaydigan kishi-yillarning umumiy soni (Tx). Bu ko’rsatkich keng qo’llanilmaydi va asosan quyidagi ko’rsatkichni hisoblash uchun ishlatiladi;

6) o’rtacha umr ko’rish yoshi x yil (masalan):

$$\mathbf{e_x = T_x : l_x.\ (7.10)}$$

Kutilayotgan o’rtacha umr ko’rish (yoki o’rtacha umr ko’rish) ko’rsatkichi o’rtacha yoshdagi aholi (ko’pincha tug’ilgan avlod, ya’ni nol yoshda) yashashi mumkin bo’lgan yoshga oid o’lim ko’rsatkichlarini ko’rsatadi. Ehtimolliklar ma’lum bir avlodning butun umri davomida o’zgarishsiz qoladi.

Zamonaviy o’lim jadvallari ko’pincha boshqa ko’rsatkichni o’z ichiga oladi - omon qolish darajasi (yosh siljishi). U x+1 yoshda va x yoshda yashovchi odamlarning o’rtacha sonining nisbati sifatida hisoblanadi.

7.6-misol. Keling, o’lim jadvalining bir qismini hisoblaylik. O’zbekistonning demografik yilnomasiga ko’ra. 2023 yil ”tug’ilganda o’rtacha umr ko’rish 2023 yilda 74,3 yoshni tashkil etdi. Yoshga oid o’lim ko’rsatkichlari esa mos ravishda: bir yoshgacha - 7,4, bir yoshdan to’rt yoshgacha - 0,4; besh yoshdan to’qqiz yoshgacha - 0,2; 10-14 yoshda - 0,3, 15-19 yoshda - 0,8%o. Spartli avlodni 100 000 kishi deb olaylik.

Yoshga oid o’lim ko’rsatkichlariga asoslanib, biz yil davomida o’lim ehtimolini aniqlaymiz:

$Q_0 = 0.0074$

$Q_{1\text{-}4} = 0.0004$

$Q_{5\text{-}9} = 0.0002$

$Q_{10\text{-}14} = 0.0003$

$Q_{15\text{-}19} = 0.0008$ va boshqalar.

Keyin keyingi yoshga qadar omon qolish ehtimolini hisoblaymiz:

$P_0 = 1- Q_0 = 1-0.0074 = 0.9926$
$P_{1-4} = 1- Q_{1-4} = 1-0.0004 = 0.9994$
$P_{5-9} = 1- Q_{5-9} = 1-0.0002 = 0.9998$
$P_{10-14} = 1- Q_{10-14} = 1-0.0003 = 0.9997$
$P_{15-19} = 1- Q_{15-19} = 1-0.0008 = 0.9992$ va boshqalar.

Keling, x yil (i_x) gacha omon qolish ehtimolini aniqlaymiz:

$I_0 = 100000;$
$I_{1-4} = 100000 \text{ x } 0,9926 = 99,260;$
$I_{5-9} = 99,260 \text{ x } 0,9996 = 99,220;$
$I_{10-14} = 99220 \text{ x } 0,9998 = 99,200;$
$I_{15-19} = 99,200 \text{ x } 0,9997 = 99,170$ va hokazo.

Keling, x yoshda (l_x) yashayotgan odamlar sonini aniqlaymiz:

$L_0 = 0,5 \text{ x } (100000 + 99260) = 99630;$
$L_{1-4} = 0,5 \text{ x } (99260 + 99220) = 99,240;$
$L_{5-9} = 0,5 \text{ x } (99,220 + 99,200) = 99,210;$
$L_{10-14} = 0,5 \text{ x } (99,200 + 99,170) = 99185$ va boshqalar.

Keling, x yoshi uchun yaqinlashib kelayotgan inson-yillar sonini aniqlaymiz:

$T_0 = 7090000;$
$T_{1-4} = 7090000-99630 = 6990370;$
$T_{5-9} = 6990370-99\ 240 = 6891130;$
$T_{10-14} = 6891130-99\ 210 = 6791920;$
$T_{15-19} = 6791920-99185 = 6692735$ va boshqalar.

2022 yilda O’zbekiston Respublikasi aholisining o’rtacha kutilayotgan umr ko’rish davomiyligini (E_x) x yoshida hisoblashimiz mumkin:

$$E_0 = \frac{7090000}{100000} = 70.90$$

$E_{1\text{-}4} = \frac{6990370}{99260} = 70.43$

$E_{5\text{-}9} = \frac{6891130}{99220} = 69.45$

$E_{10\text{-}14} = \frac{6791920}{99200} = 68.47$

$E_{15\text{-}19} = \frac{6692735}{99185} = 67.48$ *v*a boshqalar.

Olingan ma’lumotlarni jadval shaklida formatlaymiz (7.3-jadval).

7.2-jadval

2022 yilda O’zbekiston Respublikasi aholisining o’lim jadvalining bir qismi.

Yosh, yil	X yoshga qadar tirik qolgan odamlar soni	Keyingi yoshga qadar omon qolish ehtimoli	Bir yil ichida o’lim ehtimoli	x yoshda yashovchi odamlar soni	Kelgusi odamlar soni - hayot yillari	O’rtacha yaqinlashib kelayotgan hayot
X	i_x	P_x	Q_x	l_x	T_x	E_x
0	100000	0.9926	0.0074	99630	7090000	70.90
1-4	99,260	0.9994	0.0004	99,240	6990370	70.43
5-9	99,220	0.9998	0.0002	99,210	6891130	69.45
10-14	99,200	0.9997	0.0003	99185	6791920	68.47
15-19	99,170	0.9992	0.0008	...	6692735	67.48
20-24	...	...	...	...	...	...

O’zbekistonda 2000 yildan 2022 yilgacha bo’lgan davrda o’rtacha umr ko’rish davomiyligi 7.3.-jadvalda yashash joyini hisobga olgan holda jins bo’yicha keltirilgan.

7.3-jadval

2000 yildan 2022 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasida aholining o'rtacha umr ko'rish dinamikasi.

Yillar	Mamlakat bo'yicha	Erkaklar	Ayollar
2000	70.8	68.4	73.2
2001	71.3	68.9	73.6
2002	71.2	68.9	73.5
2003	71.2	68.2	73.6
2003	71.6	69.4	73.8
2005	71.8	69.6	74.1
2006	72.5	70.2	74.9
2007	72.7	70.3	75.0
2008	72.9	70.5	75.1
2009	72.9	70.6	75.2
2010	73.0	70.6	75.1
2011	73.0	70.6	75.2
2012	73.1	70.7	75.5
2013	73.4	71.1	75.8
2014	73.4	71.1	75.8
2015	73.6	71.2	76.0
2016	73.8	71.4	76.2
2017	73.7	71.3	76.1
2018	74.6	72.3	77.0
2019	75.1	72.8	77.4
2020	73.4	71.2	75.5
2021	73.8	71.7	75.8
2022	74.3	72.1	76.6

Manba: O'zbekiston statistik yilnomasi. 2023. T .: O'zstat, 2023. 91-bet.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, so'nggi 23 yil ichida o'rtacha umr ko'rishda nafaqat yashash joyiga qarab, balki jinsni hisobga olgan holda ham sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Shunday qilib, mamlakat aholisining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi tahlil qiladigan bo'lsak, ayollarning umr ko'rishi erkaklarnikidan yuqori. Shuni ta'kidlash mumkinki, ko'rib chiqilayotgan davrda o'rtacha umr ko'rishning o'sishi kuzatilgan bo'lsa-da, 2020-yillarda esa COVID-19 ni ta'sirida o'sish ko'rsatkichining pasayishi kuzatildi, bu esa mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, mehnatga layoqatli aholi o'rtasida o'lim ko'payishiga olib keldi. So'nggi o'n yillikda ko'rsatkichning biroz barqaror o'sishi kuzatilgan bo'lsa-da, iqtisodiy

rivojlangan Evropa, Osiyo va Amerika mamlakatlari bilan solishtirganda uning darajasi hali ham etarlicha yuqori emas (7.4-jadval).

2014-yilda o'rtacha umr ko'rishning eng yuqori darajasi Yaponiya, Ispaniya va Shveytsariyada, mos ravishda 83,6, 83,1 va 82,8 yoshda, eng past ko'rsatkich esa harbiy mojarolar davom etayotgan Afrika mamlakatlarida, Zambiya, Angola va Svazilendda qayd etilgan – 32-39 yosh. Shu bilan birga, ayollarning o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichlari erkaklarnikiga qaraganda ko'pligi deyarli hamma joyda kuzatiladi.

7.4-jadval

Dunyo aholisining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi

Mamlakat	Yil	Jami aholi	Erkaklar	Ayollar
Evropa				
Rossiya	2014 2015	70.9 71.4	65.3 65.9	76.5 76.7
Belarus	2015	73.9	68.6	78.9
Ukraina	2015	71.4	66.4	76.3
Gretsiya	2014	81.3	78.7	84.0
Ispaniya	2014	83.1	80.2	86.1
Shveytsariya	2014	82.8	80.8	85.0
Osiyo				
Armaniston	2015	75.0	71.7	78.2
Isroil	2014	82.2	80.3	84.1
Yaponiya	2014	83.6	80.5	86.8
Afrika				
Jazoir	2014	74.8	72.5	77.2
Nigeriya	2014	52.8	52.4	53.1
Janubiy Afrika	2014	57.2	55.2	59.3
Amerika				
Braziliya	2014	74.4	70.7	78.3
Kanada	2014	82.0	80.0	84.0
AQSh	2014	78.9	76.6	81.4
Avstraliya va Okeaniya				
Avstraliya	2014	82.3	80.3	84.3
Yangi Zelandiya	2014	81.4	79.6	83.3

Manba: Rossiya va dunyo mamlakatlari. 2016. M .: Rosstat, 2016, 53-54-betlar.

Ta'kidlash joizki, o'rtacha umr ko'rish mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi ko'rsatkichlardan biridir. U aholining hayot sifatini aniqlashning muhim tarkibiy qismlaridan biri (xalqaro taqqoslash uchun ijtimoiy-iqtisodiy integral ko'rsatkich) - Inson

taraqqiyoti indeksi (ITI) sifatida qaraladi. Inson taraqqiyoti indeksi har yili o'rganilayotgan hududning inson salohiyatining asosiy belgilari sifatida turmush darajasini, savodxonligini, ta'limini va uzoq umr ko'rish darajasini mamlakatlararo taqqoslash va o'lchash uchun hisoblanadi. Bu turli mamlakatlar va mintaqalar o'rtasidagi turmush darajasini umumiy taqqoslash uchun standart vositadir.

Har qanday indikatorni qiymati ilova qilingan indeksga aylantirish uchun 0 va 1 orasida (bu turli ko'rsatkichlarni umumlashtirish imkonini beradi), yordamida quyidagi formula mavjud

$$\textbf{x-indeks} = \frac{x - min(x)}{max(x) - min(x)} \quad \textbf{(7.11)}$$

Bu yerda min(x) va max(x) ko'rsatkichning minimal va maksimal qiymatlari o'rganilgan barcha mamlakatlar.

Muayyan mamlakatning Inson taraqqiyoti indeksi (ITI).

uchta komponentga bog'liq:

1. O'rtacha umr ko'rish indeksi:

$$\textbf{O'UKI} = \frac{O'UK}{83.2 - 20}$$

$$\textbf{(LEI)} = \frac{LE - 20}{83.2 - 20} \quad \textbf{(7.12)}$$

2. Ta'lim ko'rsatkichi

$$\textbf{UKI} = \frac{\sqrt{TO'DI} * UKDI - 0}{0.951 - 0} \quad (7.13)$$

- Ta'limning o'rtacha davomiyligi indeksi

$$\textbf{TO'DI} = \frac{TO'D - 0}{13.2 - 0} \quad \textbf{(7.14)}$$

- O'rtacha umr ko'rish indeksi

$$\textbf{O'UKI} = \frac{O'UK - 0}{20.6 - 0} \quad \textbf{(7.15)}$$

3. Indeks daromad

$$\textbf{(DI)} = \frac{ln(GNIps - ln(163)}{ln(108211) - ln(163)} \quad \textbf{(7.16)}$$

ITI bu uchta indeksning o'rtacha geometrik qiymatidir:

$$\textbf{O'GM} = \sqrt[3]{UKDI * KI * DI} \quad \textbf{(7.17)}$$

bu yerda UKD - umr ko'rish davomiyligi;

TO'D - aholining yillardagi o'rtacha ta'lim davomiyligi;

O’UK - hali ham olayotgan aholining kutilayotgan ta’lim muddati ta’lim, yillar bo’yicha;

GNIps - xarid qobiliyati pariteti bo’yicha aholi jon boshiga YaMD dollarda

7.5-jadval

Indeks bo’yicha mamlakatlar reytingi 2015 yil uchun inson taraqqiyoti

Inson rivojlanish darajasi	Joyi		ITI	
	2014 yilda (2015 yil hisoboti)	2014 yildagi o’zgarish	2014 yildagi (2015 yil hisoboti)	2014 yildagi o’zgarish
Juda yuqori (0.800-1.000)	1—Norvegiya 2-Avstraliya 6-Niderlandiya 14 - Buyuk Britaniya 20 — Yaponiya 48 — Quvayt 49 - Chernogoriya	Barqaror Barqaror Barqaror o’sishi (1) pasayish (1) pasayish (1) barqaror	0,944 0,935 0,916 0,907 0,891 0,816 0,802	+0,002 +0,002 +0,002 +0,005 +0,001 barqaror +0,001
Yuqori(0,700—0,800)	50 – Belarus 50 — Rossiya 76 – Gruziya 81 —Ukraina 105 – Samoa	ortishi (1) barqaror barqaror pasayish (1) barqaror	0,798 0,798 0,754 0,747 0,702	+0,002 +0,001 +0,004 +0,001 +0,001
O’rtacha(0,550—0,700)	106 – Botsvana 109 — Turkmaniston 134 — Suriya 143 – Kambodja 143 - San-Tome va Prinsipi	Barqaror Barqaror pasayish (4) ortishi (1) barqaror	0,698 0,688 0,594 0,555 0,555	+0,002 +0,006 -0,013 +0,005 +0,002
Past(0,550 dan past)	145 – Keniya 145 – Nepal 171 — Afg‘oniston 182 – Gvineya 188 - Niger	Barqaror ortishi (1) pasayish (2) pasayishi (1) barqaror	0,548 0,548 0,465 0,411 0,348	+0,004 +0,005 +0,001 barqaror +0,003

Inson taraqqiyoti indeksi bo’yicha mamlakatlar ro’yxati Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot Dasturining 2014-yilgi hisob-kitoblar asosida tuzilgan va 2015-yil 14-12-da chop etilgan Inson taraqqiyoti hisobotiga kiritilgan. Ro’yxatga BMTga a’zo 193 davlatdan 185 tasi, shuningdek, Gonkong (Xitoy Xalq Respublikasining maxsus ma’muriy hududi) va Falastin davlati kiritilgan. BMTga a’zo 7 ta davlat (KXDR, Marshall orollari, Monako, Nauru, San-Marino, Somali va Tuvalu) ma’lumotlar yo‘qligi sababli kiritilmagan. Mamlakatlar inson taraqqiyoti indeksiga ko’ra to’rtta keng toifaga bo’lingan: juda yuqori, yuqori, o’rta va past insoniy rivojlanish.

Shunday qilib, BMT Taraqqiyot dasturining inson taraqqiyoti to’g’risidagi hisobotiga ko’ra, quyidagilarni ta’kidlash mumkin (7.5-jadval).

7.3. O’lim omillari va o’lim sabablarini tahlil qilish

O’lim omillarini o’rganishning muhim sharti o’lim sabablari bo’yicha aholi o’lim darajasini tahlil qilishdir. O’lim sabablari bo’yicha ham mutlaq, ham nisbiy o’lim ko’rsatkichlari o’lim omillarini o’rganishda zaruriy shartdir. Sabablari yashash va mehnat sharoitlari, turmush tarzi bilan bog’liq.

Agar biz o’limning tuzilishini sabablarga ko’ra o’rgansak, biz tabiiy va ijtimoiy omillarning inson irodasi va xatti-harakatlariga bog’liq va mustaqil rolini belgilashimiz mumkin.

Sabablarni tahlil qilish nuqtai nazaridan ularni endogen (organizmning ichki sabablari) va ekzogen (tashqi muhit ta’siri bilan bog’liq) ga bo’lish muhimdir. Xalqaro statistik amaliyotda va O’zbekistonda o’lim faktini ro’yxatga olishda ko’rsatilgan o’lim sabablarining barcha turlarini yigirma sabablar sinfidan biriga tasniflash odatiy holdir, ya’ni barcha sabablar xalqaro tasnifga muvofiq yigirma sinfga birlashtirilgan (7.6-jadval).

Ushbu tasnif O’zstat tomonidan nashr etilgan "O’zbekistonning demografik yilnomasi" har bir rasmiy statistik byulletenida keltirilgan. 2021 yildan boshlab klassifikatorni ishlab chiqish 2020 yildagi o’lim sabablarining qisqacha nomenklaturasi bo’yicha amalga oshirildi. U kasalliklar va ular bilan bog’liq sog’liq muammolarining xalqaro statistik tasnifiga (Jahon sog’liqni saqlash tashkilotining 1989 yilgi X-taxrisiyasi) asoslangan. Ushbu tasniflagichga ko’ra, qon aylanish tizimi kasalliklaridan o’lim eng ko’p uchraydigan sababdir. Ikkinchi o’rinda neoplazmalardan mutlaq o’lim darajasi.

O’lim sabablari to’g’risidagi ma’lumotlarning manbai shifokor tomonidan tuzilgan tibbiy o’lim guvohnomalaridagi yozuvlardir. Ushbu yozuvlar o’lim qaydnomalarida o’lim sababini qayd etish uchun asosdir. Keyinchalik bu ma’lumotlar qabul qilingan tasnifga ko’ra kodlanadi va guruhlanadi.

7.6-jadval

Xalqaro statistik tasnif kasalliklar va sog’liq muammolari

O’limning klassik sabablari	Kasalliklar nomi va sog’liq muammolari	Kod
I-sinf	Ba’zi yuqumli va parazitar kasalliklar	A00-B99
II-sinf	toifadagi neoplazmalar	C00-D48
III-sinf	toifali qon, gematopoetik organlar kasalliklari va	D50-D89
IV-sinf	immun mexanizmi bilan bog’liq ba’zi kasalliklar toifali endokrin tizim kasalliklari, ovqatlanish va metabolik kasalliklar	E00-E90
V-sinf	ruhiy va xulq-atvor buzilishlari	F00-F99
VI-sinf	sinf asab tizimining kasalliklari	G00-G99
VII-sinf	Ko’z va uning qo’shimchalari kasalliklari	H00-H59
VIII-sinf	Quloq va mastoid jarayonining kasalliklari	H60-H95
XIX-sinf	qon aylanish tizimi kasalliklari	I00-I99
X-sinf	nafas olish kasalliklari	J00-J99
XI-sinf	ovqat hazm qilish organlari kasalliklari	K00-K93
XII-sinf	teri va teri osti to’qimalarining kasalliklari	L00-L99
XIII-sinf	tayanch-harakat tizimi va biriktiruvchi to’qimalarning kasalliklari	M00-M99
XIV-sinf	genitouriya tizimining kasalliklari	N00-N99
XV-sinf	Homiladorlik, tug’ish va tug’ruqdan keyingi davrning asoratlari	O00-O99
XVI-sinf	Perinatal davrda yuzaga keladigan individual sharoitlar	P00-P96
XVII-sinf	tug’ma anomaliyalar (malformatsiyalar), deformatsiyalar va xromosoma kasalliklari	Q00-Q99
XVIII-sinf	klinik va laboratoriya tekshiruvlarida aniqlangan simptomlar, belgilar va anomaliyalar, boshqa joylarda tasniflanmagan	R00-R99
XIX-sinf	Shikastlanish ta’sirining ba’zi boshqa oqibatlari	S00-T98
XX-sinf	o’limning tashqi sabablari	V01-Y98

Alohida sabablarga ko’ra o’lim soni to’g’risidagi mutlaq ma’lumotlardan foydalanib, aholining individual sabablarga ko’ra o’limining tarkibi hisoblanadi.

Buning uchun bitta sababdan o’lganlar soni o’limlarning umumiy soni bilan bog’liq. Ushbu nisbatni 100 ga ko’paytirsak, biz o’limning umumiy sonidagi ma’lum bir sababning ulushini foiz sifatida olarniz:

$$\textbf{Do'}_{\textbf{n}} = \frac{O'n}{O'} * 100\% \quad \textbf{(7.18)}$$

bu yerda Do’$_n$ - n sababdan o’lganlarning umumiy o’lim sonidagi ulushi; O’$_n$—n sababidan o’lganlar soni;

O’ - o’lganlarning umumiy soni.

7.7-misol. 2010 va 2014 yillarda O’zbekiston Respublikasida o’lim sabablari bo’yicha o’lim tarkibini hisoblang. (7.7-jadval).

Struktura qismning butunga nisbati sifatida hisoblanadi. Bunday holda, o’limning ma’lum bir sababi tufayli o’lim sonini barcha o’limlar soni bilan solishtirish kerak. Ushbu misolda o’lim sabablarining barcha sinflari berilmagan, shuning uchun o’lim sabablarining berilgan guruhlari yig’indisi barcha sabablardan o’lganlarning umumiy sonini bermaydi.

Kerakli hisob-kitoblarni amalga oshiramiz va natijalarni jadvalda keltiramiz (7.9-jadval).

7.7-jadval

2011 va 2022 yillarda O’zbekiston Respublikasida o’lim sabablari bo’yicha o’lim tarkibi

Ko’rsatkich	2011 yil	2022 yil
Barcha sabablardan vafot etganlar, kishi	143253	172068
shu jumladan: yuqumli va parazitar kasalliklar	4871	6711
neoplazmalar	23350	30456
qon aylanish tizimi kasalliklari	82370	89992
nafas olish tizimi kasalliklari	7449	11184
ovqat hazm qilish tizimi kasalliklari	8882	12733
O’limning tashqi sabablari	16331	20992

Manba: O’zbekistonning demografik yilnomasi. 2022. T.: O’zstat, 2022. 100-101 betlar.

O’lim sabablarining yarmidan ko’pi qon aylanish tizimi kasalliklari bilan bog’liq, ammo ko’rib chiqilayotgan davrda pasayish 5,2% ni tashkil etdi. O’lim sabablari tarkibidagi keyingi ikkita sabab klassik neoplazmalar va o’limning tashqi sabablari hisoblanadi. Jadvaldan

ko’rinib turibdiki ikkinchi, o’ninchi va o’n birinchi sinflar deb tasniflangan kasalliklar tufayli o’lim ulushi oshdi[30].

7.8-jadval

Asosiy sinflar bo’yicha o’limning tarkibi
O’zbekiston Respublikasida o’lim sabablari (2011 va 2022 yillar)

Ko’rsatkich	2011 yil	2022 yil
Jami, %	100,0	100,0
shu jumladan: yuqumli va parazitar kasalliklar	3.4	3.9
Neoplazmalar	16.3	17.7
qon aylanish tizimi kasalliklari	57.5	52.3
nafas olish tizimi kasalliklari	5.2	6.5
ovqat hazm qilish tizimi kasalliklari	6.2	7.4
O’limning tashqi sabablari	11.4	12.2

O’lim sabablari bo’yicha o’lim koeffitsienti kalendar davridagi o’limning aniq sabablaridan vafot etganlar sonining o’rtacha yillik aholi soniga nisbati sifatida hisoblanadi. Koeffitsientlar 1000 kishiga emas, balki 100 000 aholiga hisoblab chiqiladi.

$$\textbf{Ko'}_{\textbf{n}} = \frac{O'n}{A} * 100000 \quad (7.19)$$

bu erda Ko'_n, n sababdan o’lim darajasi;
O'_n—n sababidan o’lganlar soni;
A - o’rtacha yillik aholi.

O’lim omillarini o’rganish uchun alohida yosh guruhlarida sabablar bo’yicha o’lim haqida ma’lumot olish muhimdir. Shu maqsadda o’lim sabablari bo’yicha yoshga oid o’lim ko’rsatkichlari hisoblanadi.

Muayyan sababga ko’ra ma’lum bir yosh guruhidagi o’limlarning mutlaq soni ushbu yosh guruhining o’rtacha yillik soniga bog’liq bo’lib, natijada olingan nisbat 100000 ga ko’paytiriladi.

$$K^{x}_{O'n} = \frac{O'^{x}_{n}}{Ax} * 100000 \quad (7.20)$$

bu yerda $K^{x}_{O'n}$ - n sababdan x yoshdagi o’lim darajasi;
O'^{x}_{n} - n sababdan x yoshida o’lganlar soni;
A_x - x yoshidagi o’rtacha yillik aholi.

[30] Dinamikdagi yoki hududiy jihatdan tarkibiy o’zgarishlarni tahlil qilish uchun siz tarkibiy o’zgarishlarning integral ko’rsatkichlaridan foydalanishingiz mumkin.

Olingan ko’rsatkich ma’lum bir yosh guruhidagi o’rtacha har 100000 kishiga nisbatan u yoki bu sababdan vafot etganlar soni sifatida talqin etiladi. Shunga o’xshash hisob-kitoblar individual jins va yosh guruhlari uchun amalga oshirilishi mumkin. Buning uchun o’rganilayotgan yosh va jins guruhidagi o’limlarning mutlaq soni olinadi va ushbu guruhning o’rtacha yillik aholisi bilan korrelyatsiya qilinadi.

O’lim sabablari bo’yicha chaqaloqlar o’limi ko’rsatkichlarini hisoblashda ham xuddi shunday yondashuv qo’llaniladi. Lekin o’rtacha yillik aholining 100000 kishisiga emas, balki 10000 tirik tug’ilganga to’g’ri keladi.

7.9-jadval

2022 yilda O’zbekistonning aholining individual sabablarga ko’ra jinsi bo’yicha o’limi.

O’lim sabablari	O’limlar soni			
	Erkaklar	Ayollar	Nisbiy solishtirish hajmi, marta	Jami o’lganlar soni
Jami	95013	77055	1.23	172068
shu jumladan: yuqumli va parazitar kasalliklar	6271	6704	0.94	12975
neoplazmalar	12827	18416	0.70	31243
qon aylanish tizimi kasalliklari	31069	19649	1.58	50718
nafas olish tizimi kasalliklari	5986	4315	1.39	10301
ovqat hazm qilish tizimi kasalliklari	9121	10171	0.90	19292
O’limning tashqi sabablari	29739	17800	1.67	47539

Manba: O’zbekistonning demografik yilnomasi. 2023. T .: O’zstat, 2023. 182-184 betlar.

Shu bilan birga, qon aylanish tizimi kasalliklaridan o’lim erkaklarda ham, ayollarda ham eng yuqori; ikkinchi o’rinda erkaklarda tashqi omillar (baxtsiz hodisalar, o’z joniga qasd qilish, qotilliklar va boshqalar) bilan bog’liq sabablar (shu bilan birga, erkaklar o’limi ayollar o’limiga nisbatan 1.67 baravar yuqori), ayollarda esa - neoplazmalar bilan bog’liq sabablar. To’rtinchi o’rinda ovqat hazm qilish muammolari bilan bog’liq kasalliklar, erkaklar orasida o’lim ayollar o’limidan 0.90 baravarga teng.

Shuni ta’kidlash kerakki, aholi holatining umumiy qabul qilingan, yagona diagnostikasi hali mavjud emas, ammo bir qator olimlar aholining sifat ko’rsatkichlari va aholining hayot sifati ko’rsatkichlari mavjud.

Aholining sifat ko’rsatkichlarini hisobga olgan holda shuni ta’kidlash mumkinki, ijobiy dinamikaga qaramay, O’zbekistonda ijtimoiy farovonlik darajasi hali ham past darajada. Bu ko’pchilik ko’rsatkichlar qiymatining maksimal kritik darajadan oshib ketishi (yetishmasligi) dan dalolat beradi. Shunday qilib, tug’ilishning umumiy darajasi aholining ko’payish rejimining kengayganligini ko’rsatadi. O’rtacha umr ko’rish sezilarli darajada oshdi, deyarli standart ko’rsatkichlarga yaqinlashdi 67,61 yoshdan 71,39 yoshgacha. Ayniqsa, sil kasalligi bilan kasallanish, garchi bu davrda 30 foizga kamaygan bo’lsa-da, me’yordan 1,5 baravardan ortiqroqdir. Hayot sifati ko’rsatkichlari qiymatlari shuni ko’rsatadiki, tendensiya ijobiy bo’lib, ayrim ko’rsatkichlar bo’yicha ma’lum natijalarga erishilgan bo’lsa-da, bu davlat organlari tomonidan ham, aholi tomonidan ham ko’p vaqt va kuch talab etadi. Vaziyat bir qator ko’rsatkichlar uchun me’yoriy qiymatga yaqinlashishi mumkin bo’lgan yagona yo’ldir.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Aholi o’limi haqidagi asosiy ma’lumot manbalarini sanab o’ting.
2. O’limning umumiy, xususiy va maxsus ko’rsatkichlarini ayting.
3. O’lim ko’rsatkichlarining afzalliklari va kamchiliklarini ko’rsating .
4. Umumiy o’lim ko’rsatkichlarini va ularni hisoblash usulini ayting. Ushbu ko’rsatkichning afzalliklari va kamchiliklarini ko’rsating.
5. Xususiy o’lim ko’rsatkichlarini va ularni hisoblash usullarini ayting. Ushbu ko’rsatkichlarning afzalliklari va kamchiliklarini ko’rsating.
6. O’lim ko’rsatkichlari farqlanadigan xususiyatlarni sanab o’ting.
7. Qaysi yosh go’daklik deb ataladi?
8. Go’daklar o’limi koeffitsientini qanday formulalar yordamida hisoblash mumkin? Qaysi usul aniqroq natija beradi?
9. O’lim jadvallarining asosiy ko’rsatkichlarini sanab o’ting.
10. Umumiy o’lim jadvalini tuzish metodikasini aytib bering. O’rtacha umr ko’rishni hisoblash uchun qanday asosiy ko’rsatkichlar qo’llaniladi?

11. Chaqaloqning o’rtacha umr ko’rish davomiyligining demografik ma’nosi nimadan iborat ?
12. Boshqa davlatlar bilan solishtirganda, o’rtacha umr ko’rish qiymatidan kelib chiqib, mamlakatimiz haqida nima deyish mumkin?
13. O’limning endogen va ekzogen sabablari o’rtasidagi farq nima?
14. O’lim sabablarining asosiy sinflarini sanab o’ting (JSST metodologiyasi bo’yicha).
15. Perinatal o’limni aniqlang. Nisbiy ko’rsatkich qanday hisoblanadi? Hisoblash natijasi qanday izohlanadi?
16. “Ona o’limi” tushunchasi nimani anglatadi? Onalar o’limini baholash uchun qanday nisbiy ko’rsatkichlar hisoblanadi?
17. Mamlakatimiz aholisining keyingi o’n yilliklardagi o’lim darajasi haqida nima deyish mumkin? Mehnatga layoqatli yoshdagi erkaklar va ayollar o’rtasida o’lim ko’rsatkichlarida farq bormi?
18. Aholining turmush darajasi va sifati ko’rsatkichlarini (ko’rsatkichlarini) sanab o’ting.
19. Aholining zamonaviy turmush sharoitlarini tavsiflab bering. Ularning yoshi va jinsi bo’yicha o’lim darajasiga ta’siri qanday?

VIII BOB. AHOLINING TABIIY O'SISHI VA KO'PAYISHI

8.1. Hayotiy statistika

Aholining tabiiy harakati jarayonida tug'ilish va o'lim bilan bog'liq bo'lgan aholi sonining o'zgarishi sodir bo'ladi. Demak, aholining tabiiy o'sishi - bu tug'ilish va o'lim bilan bog'liq bo'lgan aholi sonining o'zgarishi. Yuqorida ta'kidlanganidek, aholining tabiiy harakati jarayonlarini o'rganishda ular "yopiq" populyatsiya bilan ishlaydi, ya'ni aholining tabiiy harakati uning dinamikasining yagona tarkibiy qismidir, chunki ma'lum vaqt davomida tug'ilganlar va o'limlar soni o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

Ammo tabiiy o'sishning mutlaq qiymati to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslanib, alohida hududlarni taqqoslash mumkin emas, chunki uning qiymati aholining umumiy soni va tarkibiga bog'liq.

Aholining tabiiy o'sishining nisbiy ko'rsatkichi - tabiiy o'sishning umumiy koeffitsientini hisoblaymiz va foydalanamiz. U ma'lum bir hududning tabiiy o'sishining mutlaq qiymatining ushbu hududning o'rtacha yillik aholisiga nisbatini ifodalaydi. Olingan nisbatni 1000 ga ko'paytirsak, biz ma'lum bir mintaqaning har 1000 aholisi uchun o'rtacha tabiiy o'sish qiymatini olamiz.

$$\mathbf{K_{to'} = \frac{TO'}{A} * 1000 \ (8.1)}$$

bu yerda $K_{to'}$ - aholining tabiiy o'sish koeffitsienti;

TO' - tabiiy o'sish (yilda tug'ilganlar va o'limlar soni o'rtasidagi farq);

A - o'rtacha yillik aholi.

Tabiiy o'sish sur'atini boshqa usullar bilan ham hisoblash mumkin:

$$\mathbf{K_{to'} = K_t - K_{o'} \ (8.2)}$$

$K_{to'}$ - aholining tabiiy o'sish koeffitsienti; K_t - aholining tug'ilish darajasi;

$K_{o'}$ - aholining o'lim darajasi.

yokiМесто для уравнения.

$$\mathbf{K_{to'} = \frac{\Delta - MO'}{A} * 1000 \ (8.3)}$$

$$K_{to'} = K\Delta - Kmo' \quad (8.4)$$

bu yerda KΔ - aholining umumiy o'sish koeffitsienti;

Kmo' - aholining mexanik (migratsiya) o'sishi koeffitsienti;

Δ - yil davomida aholining umumiy o'sishi;

MO' - aholining yiliga mexanik (migratsiya) o'sishi.

Ammo bunday hisob-kitoblar uchun aholining umumiy va mexanik (migratsiya) o'sishi to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak. Ko'rsatkichning kamchiliklaridan biri uning aholining yoshi va jinsi tarkibidagi o'zgarishlarga bog'liqligidir.

Aholi ko'payishini tavsiflash uchun ular "hayotiylik" koeffitsientidan ham foydalanadilar, bu tug'ilganlar sonining o'limlar soniga nisbati (o'rganilayotgan davrdagi o'limlarning umumiy soni):

$$K_h = \frac{T}{O'} \quad (8.5)$$

Pokrovskiy koeffitsientining teskari ko'rsatkichi depo aholi koeffitsienti hisoblanadi. Depopulyatsiya - bu aholining yo'q bo'lib ketishi (ya'ni, tabiiy o'sish sur'ati noldan past), bu nafaqat yuqori o'limga, balki tug'ilishning pastligiga ham bog'liq.

8.1-misol. O'zstatning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida 2022 yil boshida aholi soni 35271.3 ming kishini tashkil etdi; yil oxirida – 36024.9 ming kishi. 2022-yil davomida mamlakatimizda 932.217 ming kishi tirik tug'ilgan, 172.068 ming kishi vafot etgan. Aholining tabiiy o'sishining umumiy sur'atini va aholi sonining ko'payishini hisoblab chiqamiz.

Formulalar (8.1) va (8.5) yordamida biz hisoblaymiz:

$$K_{to'} = \frac{932.217 - 172.068}{0.5(35271.3 + 36024.9)} * 1000 = 21.32‰$$

Shunday qilib, aholining har mingtasi tabiiy harakatlanish jarayonlari tufayli 21.32 kishiga ko'payadi.

Tug'ilish darajasidan o'lim kam bo'lganligi sababli, populyatsiya koeffitsientini emas, balki tiriklik koeffitsientini hisoblash maqsadga muvofiqdir :

$K_h = \frac{932.217}{172.068} = 5.418$ - tug’ilish darajasi o’lishdan 5.418 marta oshadi.

Nolinchi tabiiy o’sish tushunchasi mavjud - bu ko’rsatkich hozirgi haqiqiy o’lim ko’rsatkichini hisobga olgan holda aholining oddiy ko’payishini ta’minlash uchun tug’ilish darajasi qanday bo’lishi kerakligini taxmin qiladi. Ko’rsatkichni hisoblash rus demografi V.N.Arxangelskiy tomonidan taklif qilingan. Usulning mohiyati quyidagicha: tug’ilish va o’limning tengligi sharoitida nol tabiiy o’sish olinadi, shuning uchun nol o’sishni ta’minlash uchun tug’ilishning umumiy darajasi umumiy o’lim darajasiga teng bo’lishi kerak. Haqiqiy o’lim koeffitsientining haqiqiy tug’ilish darajasiga nisbati nol tabiiy o’sishni ta’minlash uchun umumiy tug’ilish koeffitsienti necha marta ko’p bo’lishi kerakligini ko’rsatadi. Albatta, bu hisoblash usuli faqat tug’ilish darajasi o’lim darajasidan past bo’lsa ishlatilishi mumkin. Keling, buni aniq bir misol bilan ko’rib chiqaylik.

8.2-misol. Agar 2011 yilda Rossiya Federatsiyasida umumiy o’lim darajasi 13,5‰ va tug’ilishning umumiy darajasi 12,6‰ bo’lsa, aholining nol tabiiy o’sishini ta’minlash uchun zarur bo’lgan gipotetik tug’ilish darajasini aniqlaylik. 2011 yilda tug’ilishning umumiy darajasi 1582 bolani tashkil etdi.

O’lim darajasi tug’ilishdan necha marta yuqori ekanligini aniqlaylik:

$K_h = 13,5 : 12,6 = 1,071$ marta.

Endi, aholining yosh tarkibi o’zgarishsiz qolayotganini hisobga olsak, tug’ilishning umumiy koeffitsienti umumiy o’lim darajasiga teng bo’lishi uchun birinchi ko’rsatkich bir necha marta ko’paytirilishi kerak, ya’ni tug’ilishning umumiy koeffitsienti ham bir xil marta ko’payishi kerak:

TUK = 1,582 x 1,071 = 1,694 bola.

2011 yilda o’lim darajasi va aholi tarkibini hisobga olgan holda, aholining nol o’sishini ta’minlaydigan TUK 1694 bolaga teng bo’lishi kerak.

2012 yildan 2015 yilgacha Rossiyada tug’ilishning o’lim darajasidan oshib ketishi kuzatildi, ya’ni aholining tabiiy o’sishi, shuning

uchun ko’rsatkichni hisoblashning ushbu usulidan foydalanish mantiqiy emas.

Ammo 2016 yilda, Rosstat ma’lumotlariga ko’ra, Rossiyada tug’ilganlar soni va o’limlar soni kamaygan. Umuman olganda, respublika bo’yicha 2016 yilda o’lganlar sonidan tug’ilganlar soni 5,5 martaga oshdi (2015 yilda tug’ilganlar soni o’lganlar sonidan 5,3 martaga oshdi).

8.2. Aholi takror barpo bo’lish ko’rsatkichlari

Aholi takror barpo bo’lish - bu bir avlodni ikkinchi avlod bilan uzluksiz almashtirish orqali odamlarning ma’lum bir populyatsiyasining doimiy yangilanishi. Boshqacha aytganda, ota-onalar avlodini bolalar avlodi bilan almashtirish jarayoni yoki aholining ko’payishi tug’ilish va o’lim natijasida aholining doimiy yangilanishi jarayonidir. Demografiyada aholi ko’payishining uch turini ajratish odatiy holdir: oddiy, kengaytirilgan va toraygan. Aholining oddiy ko’payishi - bu ota-onalar avlodining soni taxminan teng bo’lgan bolalar avlodi bilan almashtirilishi. Kengaytirilgan ko’payish - bu ota-onalar avlodini katta avlod bolalari bilan almashtirish, toraytirilgan ko’payish - ota-onalar avlodini kichikroq avlod bolalari bilan almashtirish, demografik jarayonlarning intensivligi bilan belgilanadi, ular ma’lumki, tug’ilish darajasi, o’lim darajasi, nikoh darajasi, ajralish darajasi, bevalik[31].

O’z-o’zini saqlash jarayonini belgilovchi parametrlar to’plami ko’paytirish rejimi deb ataladi.

Yuqorida ta’kidlab o’tilganidek, barcha umumiy demografik koeffitsientlarning kamchiliklari ularning aholi tarkibiga bog’liqligi bo’lib, bu kamchilikni bartaraf etish uchun ular avlodlarni almashtirish jarayonlari ko’lamini ko’rsatadigan yalpi va sof ko’payish ko’rsatkichlarini hisoblashga murojaat qilishadi.

Ushbu ko’rsatkichlarni hisoblashning boshlang’ich nuqtasi tug’ilishning yoshga oid ko’rsatkichlari, tug’ilishning umumiy koeffitsienti va o’lim jadvalidan yashovchi odamlar soni hisoblanadi.

Bu ko’rsatkichlarning farqi shundaki, birinchi (yalpi koeffitsient)ni hisoblashda aholining ko’payish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi reproduktiv yoshdagi ayollar o’limi jarayoni hisobga olinmaydi. Taxmin qilish mumkinki, ayollarning reproduktiv hayoti davomida o’lim ko’rsatkichi 0 ga teng. Shuning uchun aholining yalpi ko’payish darajasini hisoblash uchun UTD (umumiy tug’ilish darajasi) ko’rsatkichi

[31] O’zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat: 2023 yil (yangilangan natijalar). T.: O’zstat, 2023. 307-308-betlar.

va barcha yangi tug’ilgan chaqaloqlar orasida qizlarning ulushi kerak bo’ladi. Ikkinchi ko’rsatkich juda o’zgarmas va 0,488 ga teng, shuning uchun yalpi ko’payish darajasi**:**

$$\mathbf{T_1 = n\delta AK_t = n\delta \sum K_{tx}} \textbf{ (8.6)}$$

bu yerda K_t yoshga oid tug’ilish darajasi, ulushlarda; n - kogortaning kattaligi.

Bu ko’rsatkich, tug’ilishning umumiy darajasi kabi, aholining ko’payish turini tavsiflash imkonini beradi: toraygan, kengaytirilgan yoki oddiy . Yalpi takror ishlab chiqarish darajasi demografik vaziyat o’zgarmasa, aholi bilan nima sodir bo’lishini bashorat qilishdir.

8.3-misol. Agar 2022 yilda O’zbekiston Respublikasida tug’ilishning umumiy koeffitsienti an’anaviy avlod ayoliga 1790 bolani tashkil etgan bo’lsa, yalpi ko’payish darajasini aniqlaylik.

Formulani (8.6) qo’llash orqali biz quyidagilarni olarniz:

$T_1 = 0,488 \text{ x } 1,790 = 0,874.$

ko’payish turini (kengaytirilgan, oddiy, toraygan) ko’rsatuvchi yalpi koeffitsientning chegara qiymati 1 ga teng. Shunday qilib, hisob-kitob natijasi shuni ko’rsatadiki, 2022 yilda onalar avlodi faqat qizlar avlodi bilan almashtirilgan, ya’ni 87,4% ni tashkil etadi, bu esa aholi ko’payishining toraygan turini ko’rsatadi.

8.1-jadval

Onalar avlodini avlod bilan almashtirish
2017-2022 yillarda O’zbekiston Resublikasi qizlari

Ko’rsatkich	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Yalpi nisbat takror ishlab chiqarish	0,765	0,772	0,825	0,833	0,854	0,874
O’sish sur’ati (qiyoslash bazasi 2018 yil), %	-	100,9	107,8	108,9	111,6	114,3
O’sish sur’ati (qiyoslash bazasi 2010 yil), %	-	0.9	7.8	8.9	11.6	14.3
nuqtalari (qiyoslash bazasi 2010 yil), %	-	0.9	6.9	1.1	2.7	2.7

Ammo shuni ta’kidlash joizki, so’nggi paytlarda ko’rsatkichning rivojlanishida ijobiy tendensiya kuzatilmoqda. Bu o’sish nuqtalarini hisoblash bilan tasdiqlanadi - vaqt o’tishi bilan hodisaning rivojlanishini

baholashning yana bir usuli, taqqoslash esa uzoq davr bilan amalga oshiriladi. O'sish nuqtalari ikki qo'shni davr uchun asosiy o'sish sur'atlari o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi.

O'sish nuqtalarini qo'shganda, tegishli davrning bazaviy davrga nisbatan o'sish sur'ati olinadi (8.1-jadval).

Ammo bu hisob-kitob reproduktiv yoshdagi ayollar o'rtasidagi o'lim darajasini hisobga olmaydi, bu haqiqatda mavjud. Ushbu omilni hisobga olish uchun ular aholining sof ko'payish tezligini hisoblashga murojaat qilishadi:

$$\mathbf{T_0 = n\delta AK_t\ \frac{Lx}{Io} = n\delta \sum K_t \frac{Lx}{Io}\ (8.7)}$$

bu yerda Lx - o'lim jadvalidagi tirik ayollar soni;
Io - o'lim jadvalining asosi (turiga qarab 10000, 100000 va boshqalar)

Avlodlarni almashtirish tug'ilish va o'lim darajasiga bog'liq bo'lib, ular ayollar va erkaklar o'rtasida sezilarli darajada farqlanadi, shuning uchun bu koeffitsientlar erkaklar va ayollar uchun alohida hisoblanadi, lekin ko'pincha faqat ayollar uchun. Bunday holda, yopiq aholi hisobga olinadi, ya'ni migratsiyaga duchor bo'lmagan, faqat tug'ilish va o'lim jarayonlari tufayli uning soni va yosh-jinsiy tarkibini o'zgartiradi[32].

Sof almashtirish koeffitsienti hayotning reproduktiv davrining oxirigacha omon qolgan bitta ayoldan o'rtacha tug'ilgan qizlar sonini ko'rsatadi, agar bu davrda tug'ilish va o'limning yoshga oid ko'rsatkichlari hisob-kitob davri darajasida o'zgarmasdan qolsa (ya'ni ular uchun hisoblangan). Agar R0 1 ga teng bo'lsa, ya'ni o'rtacha, bir ayol butun hayoti davomida bitta qiz farzand dunyoga keltiradi, keyin oddiy ko'payish turi sodir bo'ladi, unda tabiiy harakat tufayli uning soni kamaymaydi yoki ko'paymaydi. 1 dan ortiq bo'lsa, kengaytirilgan ko'paytirish; 1 dan kam — aholi ko'payishining toraygan turi.

Bundan tashqari, avlodlarning almashinish davrini aniqlash mumkin bo'lgan ko'rsatkich mavjud, ya'ni hech bo'lmaganda onalari tug'ilgan yoshga qadar yashaydigan qizlarning tug'ilishidagi onalarning o'rtacha yoshi - buning uzunligi, ya'ni ayol avlodi. Tabiiy o'sish sur'atini yuqoridagi aholining ko'payish ko'rsatkichlari yordamida aniqlashtirish va tuzatish mumkin.

8.5-misol. Shartli ma'lumotlardan foydalanib, biz tug'ilishning umumiy koeffitsientini, yalpi ko'rsatkichni, sof ko'payish tezligini,

[32] Впервые эта концепция была предложена в XVIII веке. Эйлер А.: Население // Энциклопедический словарь; Ч.Ч. ред. Гарантированная Победа. Меликян. М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. С. 561.

ayollar avlodining uzunligini va kalendar yili uchun mintaqadagi tabiiy o’sishning haqiqiy tezligini hisoblaymiz.

Bu muammoni hal qilish uchun bizga yoshga xos tug’ilish ko’rsatkichlari kerak bo’ladi; ayollarning yoshga oid o’lim ko’rsatkichlari va o’lim jadvallaridan ma’lum bir yosh guruhidagi ayollarning o’lim soni[33].

15 yoshgacha tirik qolgan ayollar soni 98846 nafar; 20 gacha - 98554; 25 gacha - 98160; 30 gacha - 97515; 35 gacha - 96584; 40 gacha - 95431; 45 yoshgacha – 93945 va 50 yoshgacha – 91970 kishi. Shunday qilib, biz dastlabki ma’lumotlarning matritsasini olarniz (8.2-jadval).

8.2-jadval

Fertillik va o’lim

Yoshi, Yillar	Yoshga oid tug’ilish koeffitsienti, ‰	Yoshga oid o’lim darajasi, ‰
15—19	30,3	0,6
20—24	90,3	0,8
25—29	93,7	1,3
30—34	63,8	1,9
35—39	27,8	2,4
40—44	5,2	3,1
45—49	0,2	4,3

O’rganilayotgan ko’rsatkichlarni hisoblash uchun hisoblash jadvali bilan ishlash qulay (8.3-jadval). Birinchidan, ma’lum bir yosh guruhidagi vafot etgan ayollar sonini hisoblaylik (15-20 yosh: 98846-98554 = ma’lum bir yosh guruhidagi 292 vafot etgan ayol; 20-25 yosh: 98554-98160 = 394 va boshqalar) (gr. 7).

Tug’ilishning umumiy koeffitsientini hisoblash uchun yoshga oid tug’ilish koeffitsientlarining yig’indisini (ulushlarda) yosh kogort bosqichiga ko’paytirish kerak, ya’ni TUK = 0,3113 x 5 = 1,5565 bola.

Ishchi matritsa

1x - o’lganlar soni, odamlar;

*** - o’lim jadvalidagi tirik ayollar soni; YUered - yosh oralig’ining o’rtasi;**

‘ - ayol avlodining uzunligi;

) - kogortaning kattaligi (qadam).

[33] Bunday ma’lumotni tegishli yil uchun O’zbekistonning demografik yilnomasidan olish mumkin.

Har bir yosh kogortasi uchun yalpi ko’payish darajasini hisoblab, biz ko’rsatkichning umumiy qiymatini aniqlaymiz, ularni umumlashtiramiz va yosh kogortasining 5 yillik bosqichini hisobga olgan holda biz yalpi koeffitsientning umumiy qiymatini olamiz:

T_1 = 0,1519144x5 = 0,759572.

Natija ko’payishning toraygan turi mavjudligini ko’rsatadi.

Nisbatini kattalikka ko’paytirgan holda aniqlash kerak, ya’ni yosh guruhi:

$$L_x^{15\text{-}19} = \frac{Dx}{5Kcx} = \frac{292}{5*0.0006} = 97333.3333.$$

O’lim jadvalining ildizi 100 000 ga teng, shuning uchun biz olingan qiymatni 100000 marta kamaytiramiz va uni ishchi matritsaning mos keladigan ustuniga kiritamiz (8.3-jadvalning 3-ustun).

Ko’rsatkichlarni yosh guruhlari bo’yicha ko’paytirish gr. 2 va 3, natijalarni gr. 4 ga kiritamiz (8.3-jadval). Satrlar yig’indisi gr. 4, yosh guruhlari oralig’ini hisobga olgan holda, sof ko’payish tezligining qiymatini beradi:

Ro = 0,149240603 x 5 = 0,746203017, ya’ni o’rtacha, O’zbekiston Respublikasi reproduktiv davrning oxirigacha yashagan har bir ayol, agar bu davrda yoshga oid tug’ilish va o’lim ko’rsatkichlari o’zgarmagan bo’lsa, 0.7 qiz tug’di, bu ko’payish jarayonining toraygan turini ko’rsatadi.

Ayol avlodining uzunligi ko’rsatkichining qiymatiga erishish uchun yosh kogortalarining o’rtasini topish va ularni mos keladigan gr. ma’lumotlariga ko’paytirish kerak. 4 ta ustun 8.3. Hisoblash natijalarini gr. satrlariga kiritamiz. 6 va 6-ustunning yakuniy satrining qiymati 5 baravar oshiriladi (ko’rsatkichlar besh yillik yosh oralig’i uchun hisoblanganligi sababli) va aniq koeffitsient qiymatiga bo’linadi.

Shunday qilib, ayol avlodining uzunligi:

T = 5 x 5. 446726: 0,746203017 = 27,23363 "27,23 yil, ya’ni berilgan ma’lumotlar olingan kalendar yilida qizi tug’ilganda ayolning o’rtacha yoshi 27,23 yil.

Ayol avlodining uzunligidan foydalanib, biz tabiiy o’sishning haqiqiy tezligini aniqlashimiz mumkin (t):

$$\mathbf{t = \frac{lnTo}{T} * 1000 \ (8.8)}$$

$$\mathbf{t = \frac{ln0.746203017}{27.23363} * 1000 = -10.7‰}$$

Tabiiy o’sishning haqiqiy va umumiy koeffitsientlari o’rtasidagi farq yosh tarkibining tabiiy o’sishga ta’sirini ko’rsatadi 10,7 - 1,8 = 8,9‰, ya’ni 8,9‰ ga tabiiy pasayish aholining qulay yosh tarkibi bilan qoplandi, bunda katta ulushini yosh guruhlar tashkil etdi, ularning o’lim darajasi katta yoshdagi guruhlarga qaraganda past.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Aholi ko’payishi tushunchasiga ta’rif bering, ko’payish rejimining turlarini ko’rsating.
2. Aholi tabiiy o’sishining mutlaq sur’atini ayting. Uning afzalliklari va kamchiliklari qanday?
3. Aholining tabiiy o’sishining nisbiy sur’atini ayting. Uning afzalliklari va kamchiliklari qanday?
4. Aholi ko’payishining mutlaq ko’rsatkichlarini sanab o’ting. Ularning afzalliklari va kamchiliklari qanday?
5. Aholi ko’payishining nisbiy ko’rsatkichlarini sanab o’ting. Ularning afzalliklari va kamchiliklari qanday?
6. Aholining takror ishlab chiqarish turini baholashda eng aniq natijalarni olish uchun qanday ko’rsatkichlardan foydalanish mumkin? Nima sababdan tushuntiring?
7. “Nol tabiiy o’sish” tushunchasining muallifi kim?
8. Nol tabiiy o’sish qanday hisoblanadi va hisoblash natijalari qanday izohlanadi?
9. Mamlakatimizda so’nggi o’n yillikdagi yalpi va sof aholi nisbatlarining dinamikasi haqida nima deyish mumkin?
10. Yalpi va sof takror ishlab chiqarish ko’rsatkichlari o’rtasidagi farq nima?
11. “0” Aholining tabiiy o’sish sur’ati nimani ko’rsatadi?

IX BOB. DEMOGRAFIK PROGNOZLAR, ISTIQBOLLI AHOLINI HISOBLASH

9.1. Demografik prognozlar, bashoratlarning tasnifi

Aholi harakatining asosiy parametrlarini va kelajakdagi demografik vaziyatni (aholining soni, yosh-jinsiy va oilaviy tuzilmalari, tug'ilish, o'lim, migratsiya) ilmiy asoslangan bashorat qilish demografik prognoz deyiladi.

Demografik prognozlash murakkab va ko'p qirrali muammo bo'lib, uni hal qilishda turli xil ilmiy usullar qo'llaniladi. Demografik prognozning ishonchliligi aholini ro'yxatga olish, demografik hodisalarning joriy yozuvlari va tanlanma so'rovlar natijasida olingan dastlabki ma'lumotlarning to'g'riligiga bog'liq. Aniqlik ko'p jihatdan butun ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar majmuasi ta'sirida demografik jarayonlarning o'zgarishi haqidagi farazlarning to'g'riligiga va demografik prognoz tuzilgan davrning davomiyligiga bog'liq. Binobarin, demografik prognoz ham miqdoriy, ham sifat tahliliga asoslangan bo'lishi kerak va ko'p omilli modelni yaratish natijasidir.

L.L.Ribakovskiy tomonidan taklif qilingan prognozlarning eng muvaffaqiyatli tasnifi, quyidagi beshta eng muhim guruhlash xususiyatlarini o'z ichiga oladi:

1) bashorat qilishda ko'zlangan maqsadlar;

2) prognozlash ob'yektlari;

3) aholi va mehnat resurslarini prognozlash darajasi;

4) qurilish usullari;

5) vaqt gorizonti.

Bunga muvofiq demografik bashoratlarni quyidagi tasniflash amalga oshirilishi mumkin.

1. Prognozlashda ko'zlangan maqsadga ko'ra:

- agar salbiy (ogohlantiruvchi prognozlar) yoki hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan aholi rivojlanishining ijobiy tendensiyalari kelajakda ham saqlanib qolsa, nima bo'lishi mumkinligini ko'rsatadigan prognozlar;

- demografik jarayonlar bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lgan salbiy tendensiyalarning rivojlanishini bartaraf etish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar tizimini amalga oshirish natijasida nima bo'lishi kerakligini ko'rsatadigan prognozlar.

2. Prognozlash ob'yektlari uchun:

- aholining ko'payishi, tug'ilishi, o'limi prognozlari;

- migratsiya jarayonlari prognozlari;

- mavjud bo’lgan va uning xalq xo’jaligi uchun zarur bo’lgan mehnat resurslari soni va tarkibi prognozlari;

- mehnatga layoqatli yoshdagi (mehnatga layoqatli yoshga kirgan yoki undan chiqib ketayotgan odamlar soni);

- ma’lum bir hududning butun aholisining soni va yoshi va jinsi dinamikasi prognozlari.

3. Aholi va mehnat resurslarini bashorat qilish darajasiga ko’ra:

- milliy iqtisodiy darajada tuzilgan prognozlar;

- hududiy darajada tuzilgan prognozlar (viloyatlar, Toshkent shahri, Qoraqalpog’izton Respublikasi);

- alohida aholi punktlari (shaharlar, tumanlar, ishchilar posyolkalari, yirik qishloqlar va boshqalar) darajasida tuzilgan prognozlar.

4. Qurilish usullari bo’yicha:

- mazmunli ekstrapolyatsiya usuli bilan tuzilgan prognozlar (ehtimollar nazariyasi va matematik statistika texnikasi va usullari qo’llaniladi, masalan, prognozchining tajribasi, malakasi, uning ilmiy bashorati asosida yoshlarni ko’chirish usuli);

- analog tamoyilga asoslangan prognozlar (bitta ob’yekt bir xil bo’ladi degan taxmin asosida).

- aholi rivojlanishning yuqori bosqichida boshqasi o’tgan tendensiyalar va rivojlanish bosqichlari.

5. Vaqt gorizonti yoki prognoz davri bo’yicha:

- qisqa muddatli yoki joriy prognozlar (bir yildan uch yilgacha);

- o’rta muddatli (keyingi besh yildan o’n yilgacha);

- uzoq muddatli (o’n yil va undan ortiq muddatga).

Keling, demografik prognozlarni o’tkazish usullariga to’xtalib o’tamiz.

9.2. Demografik prognozlash usullari

Prognozlash vazifalariga qarab quyidagi prognozlash usullari ajratiladi: kelajakdagi davrda tug’ilish va o’limning ehtimoliy darajasi haqidagi ilmiy farazlarni ishlab chiqish asosida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, gipotezalarni yaratishning ikkita varianti mumkin: aholining tabiiy o’sishining doimiy koeffitsienti asosida va tabiiy hamda migratsiya o’sishining doimiy koeffitsientlari asosida:

$$\mathbf{A_t = A_0 e^{kt}} \quad \mathbf{(9.1)}$$

bu yerda A_t - prognoz davri oxiridagi umumiy aholi soni , A_0 - prognoz davri boshidagi umumiy aholi soni; k - prognoz davridagi aholining taxminiy o'sish sur'ati (birlik ulushida);

t - prognoz qilingan davrning qiymati.

9.1-misol. 2023 yilda hududning aholisi 1534,8 ming kishini tashkil etgani va aholining umumiy o'sish sur'ati 0,12% ni tashkil etgani ma'lum bo'lsa, 2033 yilda O'zbekistondagi shartli aholi punktining aholisi qanday bo'lishini hisoblaylik.

Barcha ma'lum ma'lumotlarni (9.1) formulaga almashtirib, biz quyidagilarni olarniz:

A_{2033} = 1534.8 + 1534.8 x (10 x 0.0012) = 1553.3 ming kishi.

10 yil ichida aholi soni 18,5 ming kishiga oshadi (1553,3 - 1534,8 = 18,5).

9.2-misol. Yil boshida viloyat aholisi 537 kishini, umumiy tug'ilish va o'lim koeffitsienti mos ravishda 14,3 va 15,1 foizni, umumiy mexanik o'sish sur'ati esa 9,0 foizni tashkil etdi. Keling, kelgusi to'rt yilning har bir boshida mintaqaning prognozli aholisini hisoblaylik.

Avvalo, umumiy o'sish koeffitsientining qiymatini hisoblaymiz:

K = Kt – Ko' + Kmo' = 14,3 - 15,1 + 9,0 = 8,2‰.

Keyingi to'rt yil ichida mintaqada aholining rivojlanish tendensiyasi o'zgarmasligini hisobga olib, biz quyidagilarni olarniz:

A_{x+4} = 537 + 537 x (4 x 0,0082) = 5 55 kishi.

555-537 = 18 kishi.

To'rt yil ichida aholining tabiiy va mexanik harakatining o'zgarmas jarayonlarini hisobga olgan holda aholi soni 18 kishiga ko'payadi.

2. Yoshlarni ko'chirish usuli (komponent usuli). U birinchi marta 1922 yilda akademik S.G.Strumilin tomonidan qo'llanilgan. Uning mohiyati quyidagicha: yil boshidagi (Y) o'rganilayotgan yoshdagi (X) aholi soni (erkak yoki ayol) omon qolish darajasiga (d) ko'paytiriladi va migratsiya balansi (AM) qo'shiladi. Natijada, biz keyingi yil boshida (Y+1) yoshdagi odamlar sonini (X+1) olamiz.

Shunga o’xshash kombinatsiya bizni qiziqtirgan keyingi barcha yillar davomida amalga oshiriladi. “Bir yilgacha” yosh guruhida Y yil davomida tug’ilishning taxminiy soni qayd etiladi. Bu qiymat yoshga oid tug’ilish koeffitsientini ayollarning tegishli o’rtacha yillik soniga ko’paytirish va natijada olingan mahsulotlarni keyinchalik yig’ish yo’li bilan hisoblanadi. Bunday holda, hayotning birinchi yilida aholining o’limi (o’lim) va migratsiya o’sishi (doimiy yashash joyiga kirish va ketish) uchun natijaviy qiymatga tuzatish kiritilishi kerak. Bunday hisob-kitoblar har bir yil uchun butun prognoz davri davomida takrorlanadi. Natijada jins yoshi va umumiy aholi soni, tug’ilishning umumiy ko’rsatkichlari, tabiiy va umumiy o’sishning o’lim darajasi aniqlanadi. Prognoz hisob-kitoblari bir yoshli yosh guruhlari uchun ham, turli yosh oraliqlari uchun ham amalga oshirilishi mumkin (ko’pincha 5 yoki 10 yillik intervallar qo’llaniladi).

$$\mathbf{A_{x+t} = A_x I_x + \Delta MO'_x \quad (9.2)}$$

bu erda A_{x+t} - t yildagi x yoshidagi aholi sonining prognoz qilingan soni;
t— prognoz tuzilgan davr;
A_x—x yoshidagi prognoz davri boshidagi aholi soni; I_x - omon qolish darajasi, u o’lim jadvallaridan x va x+t yoshida yashovchi odamlar sonini taqqoslash asosida hisoblanadi;
$\Delta MO'_x$ - ijobiy yoki salbiy belgi bilan mos keladigan yoshdagi migratsiya balansi

9.3-misol. 2023 yildan beri ko’payish rejimi o’zgarmaganligi haqidagi gipotezani qabul qilgan holda (migratsiyani hisobga olmagan holda) 2033 yilda shartli hududning taxminiy aholisini hajmi va yosh-jinsiy tuzilishi bo’yicha hisoblaylik. Biz 2021 yildagi erkaklarning yosh tarkibi bo’yicha e’lon qilingan aholi ro’yxatidan va 2023 yilda mintaqadagi erkaklarning taxminiy soni va yosh tarkibidan kelib chiqamiz (9.1-jadval, 3-ustun).

9.1-jadval

Yoshga siljish usulidan foydalangan holda 2023 yilgacha shartli mintaqaning erkak aholisining prognozi

Yosh guruhi, yil	L_x^m	L_{x+1}/L_x^m	Erkaklar soni, kishi		
			2023 yil boshida	2028 yil boshida	2033 yil boshida
A	1	2	3	4	5
1 ga qadar	100000	0,98474	683	715	663
1	98474	0.99856	642	673	704
2	98332	0.99909	645	641	672
3	98242	0.99917	645	644	640
4	98160	0.99935	663	644	644
5—9	98096	0,99747	3548	663	644
10—14	97848	0,99719	5313	3539	661
15—19	97573	0,99090	6504	5298	3529
20—24	96685	0,98032	5783	6445	5250
25—29	94782	0,97203	5314	5669	6318
30—34	92131	0,96421	4915	5165	5510
35—39	88834	0,95212	5025	4739	4980
40—44	84581	0,93267	6084	4784	4512
45—49	78886	0,90657	5494	5674	4462
50—54	71 516	0,87389	4642	4981	5144
55—59	62497	0,83950	2366	4057	4353
60—64	52466	0,78159	3251	1986	3406
65—69	41007	0,73319	2444	2541	1552
70—74	30066	0,65499	2034	1792	1863
75—79	19693	0,57041	1036	1332	1174
80—84	11233	0,45687	330	591	760
85 va undan katta	5132	0	186	151	270
Jami	—	—	67547	62724	57711

2028 va 2033 yillarda tug’ilishning prognoz sonini hisoblash 2022 yil uchun tug’ilishning yoshga oid koeffitsienti[34] bo’yicha ma’lumotlar kerak (har qanday muayyan mintaqa uchun ularni O’zbekistonning demografik yilnomasida topish mumkin) (9.2-jadval). 2033 yil boshidagi reproduktiv yoshdagi ayollar soni to’g’risidagi ma’lumotlar va o’lim ko’rsatkichlari jadvallari bo’yicha x yoshli erkaklar soni (9.1-jadval, 1-

[34] Biz ularni shartli deb qabul qildik.

guruh) va reproduktiv yoshdagi tirik ayollar soni to'g'risidagi ma'lumotlar[35] (9.2-jadvalga qarang, 3-guruh).

9.2-jadval

Hisoblash jadvali

Yosh bo'yicha kogortlar, yillar	L_x^j	L_{x+1}/L_x^j	Ayollar soni, kishi			Kp_x 2022,	Yoshda onadan tug'ilgan bolalar soni , kishi	
			2023 yil boshida	2028 yil boshida	2033 yil boshida		2028yil boshida	2033 yil boshida
A	1	2	3	4	5	6	7	8
5—9	98541	0.99836	3392	...	...	—	—	—
10—14	98379	0.99840	5094	3386	...	—	—	—
15—19	98222	0,99646	6296	5086	3381	0,0273	139	92
20—24	97974	0,99476	5683	6274	5068	0,0931	584	472
25—29	97361	0,99296	5299	5653	6241	0,0702	397	438
30—34	96676	0,99031	4922	5262	5613	0,0380	200	213
35—39	95739	0,98702	5192	4874	5211	0,0129	63	67
40-44	94496	0,98137	6462	5125	4811	0,0024	12	12
45-49	92736	0,97259	6112	6342	5030	0,0001	1	1
Jami	-	-	-	-	-	-	1396	1295

Ushbu turdagi tadqiqotlar bosqichma-bosqich amalga oshiriladi.

1-bosqich. Har bir yosh guruhining o'lchamini (ko'chirish usuli bilan) besh yil oldin aniqlash uchun har bir yosh kogortasi uchun omon qolish ko'rsatkichlarini hisoblash kerak $L_x^m = L_{x+1}/L_x^m$

Hisoblash natijalarini jadvalga kiritamiz (9.1-jadval, 2-guruh).

2-bosqich. Har bir yosh guruhi uchun 2018 yil uchun erkaklarning prognoz sonini hisoblash uchun biz erkaklar sonini va omon qolish

[35] Biz ularni shartli deb qabul qildik, ammo o'lim jadvallari O'zstatning demografik va statistik yilnomalarida mavjud.

ko’rsatkichlarini (ya’ni, 2-ustun 3-ustunga) ko’paytiramiz va natijani jadvalning 4-ustuniga yozamiz. Shunday qilib, biz har bir yosh kogortasining erkak populyatsiyasida besh yil oldin, ya’ni besh yoshdan katta kogortaga yosh o’zgarishini amalga oshirdik.

3-bosqich. 2023-2023 yillarda tug’ilgan o’g’il bolalarning prognoz sonini hisoblashga alohida e’tibor qaratiladi. Buning uchun bizga reproduktiv yoshdagi ayollarning o’rtacha yillik soni va 2028 va 2033 yillar uchun reproduktiv yoshdagi ayollarning prognoz soni haqida ma’lumot kerak bo’ladi. Olingan barcha ma’lumotlarni yuqorida muhokama qilingan usulga muvofiq 9.2-jadvalda taqdim etamiz (1, 2, 3, 4, 5-ustunlar). Keyin ma’lum bir yosh guruhidagi onalar soni bo’yicha olingan ma’lumotlarni mos keladigan yoshga xos tug’ilish darajasiga ko’paytiramiz. Ammo, bizni faqat tug’ilgan o’g’il bolalar soni qiziqtirganligi sababli, yosh guruhlari bo’yicha olingan ko’rsatkichlar jamlanadi va natija 0,512 ga ko’paytiriladi (chunki har 1000 yangi tug’ilgan chaqaloqqa har doim taxminan 488 qiz va 512 o’g’il tug’iladi).

4-bosqich. Tug’ilganlarning hammasi ham besh yoshgacha omon qolmasligini hisobga olib, hisob-kitoblarda omon qolishni to’g’rilash koeffitsientidan foydalanish kerak. Qabul qilingan ma’lumotlar, 9.1-jadvalning besh yillik smena bilan 4 va 5-ustunlariga kiritiladi. Shunday qilib, hisob-kitoblar shuni ko’rsatdiki, 2022 yildagi tug’ilish va o’lim koeffitsienti saqlanib qolgan holda, 2033 yilda shartli hududning erkak aholisi 2021 yilga nisbatan 9836 kishiga yoki 14,6 foizga kamayadi.

Ma’lumotlar respondentlardan o’tgan demografik voqealar haqida so’rash orqali to’planadi. Bu prognozlash usuli 1920-yillarda SSSRda keng tarqalgan edi. Foydalanilganda ma’lumotlarni to’plashning o’ziga xos xususiyati har bir demografik hodisaning sanasini aniq qayd etishdir, bu ma’lum bir shaxs yoki oilaning hayot aylanishini xronologik tartibda o’rganish imkonini beradi.

4. Logistik egri chiziqni (Pearl-Reed egri chizig’ini) qurishga asoslangan usul - amalda u "to’yinganlik bilan" jarayonlarni tavsiflash uchun ishlatiladi. Logistik egri chiziq rivojlanishning uch bosqichi bilan tavsiflangan jarayonlarni yaxshi tavsiflaydi: sekin o’sish, tez o’sish, to’yinganlik:

$$A_t = \frac{\frac{1}{a}}{a+be^{-i\omega t}} \quad (9.3)$$

bu yerda A_t - t vaqtdagi aholi soni;

$\frac{1}{a}$ - t ortishi bilan populyatsiya asimptotik tarzda yaqinlashadigan ma’lum bir cheklovchi son;

b - integratsiya konstantasi deb ataladigan va egri chiziqning o’ziga xos turini aniqlaydigan parametr; e - natural logarifmning qiymati.

Logistik egri chiziqni (Pearl-Reed egri chizig’ini) qurishga asoslangan usul yordamida aniqlash mumkin, buning uchun trend tenglamasining analitik shaklini aniqlash kerak1. Eng kichik kvadratlar usulidan foydalanib, tendensiya tenglamasi tuziladi, so’ngra undan prognoz qilingan aholi soni hisoblanadi. To’g’ri chiziq (chiziqli tendensiya) tenglamasi uchun tenglamalar tizimi quyidagi shaklga ega:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum t_i = \sum y_i \\ a_0 \sum t_i + a_1 \sum t_i^2 = \sum t_i y_i \end{cases}$$

bu yerda n - dinamika qatoridagi yillar soni; t_i - dinamika qatoridagi tartibli yil soni.

Populyatsiyaning prognozli sonini hisoblashning mumkin bo’lgan usuli vaqt seriyalarining ekstrapolyatsiyasiga asoslangan:

- aholining o’rtacha mutlaq o’sishi usuli:

$$\mathbf{A_t = A_0 + \Delta t, \ (9.4)}$$

bu yerda Δ - aholining o’rtacha mutlaq o’sishi;

- aholining o’rtacha o’sish sur’ati usuli:

$$\mathbf{A_t = A_0 K_{o,}{}^t \ , \ (9.5)}$$

bu yerda $K_{o,}{}^t$ - aholining o’rtacha o’sish sur’ati.

Aholining prognozlarini hisoblash murakkab protsedura bo’lib, aholi sonining o’zgarishiga ta’sir qiluvchi har bir demografik jarayonning rivojlanishi uchun gipoteza va ssenariylarni ishlab chiquvchilardan yuqori professionallikni talab qiladi. Ishlab chiqilgan va doimiy yangilanib turadigan dasturiy mahsulotlardan foydalangan holda haqiqiy matematik hisob-kitoblarni amalga oshirish hozirgi vaqtda avvalgidek ko’p mehnat talab qilmaydi. Asosiy muammo - har bir bashorat qilingan komponentni ishlab chiqish uchun turli xil variantlarni birlashtira oladigan prognoz ssenariylarini qurish.

1950-yillardan boshlab BMT tashkilotlari, BMT Iqtisodiy va Ijtimoiy Departamentining Aholishunoslik bo'limi tomonidan dunyo aholisining istiqbolli va retrospektiv sonini o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Olingan hisob-kitoblar natijalari izchil chop etildi, aholining demografik xususiyatlarini qayta hisoblash (har ikki yilda bir marta) amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi bo'yicha so'nggi natijalar 2015 yilning yozida taqdim etildi. Tug'ilish, o'lim va xalqaro migratsiya rivojlanishining turli tendensiyalarini hisobga olgan holda ettita ssenariy tanlangan. Bunda hisob-kitoblar besh yillik davrlarda kogort-komponent usuli asosida amalga oshirildi. Aholi soni 1950-yildan boshlab har beshinchi yilning 1 iyuli holatiga ko'ra keltiriladi. Shu bilan birga, o'tgan voqealar va ularning intensivligini baholash 1950-1955-yillardan boshlab amalga oshirildi. Shuni ta'kidlash kerakki, BMTning tug'ilish prognozlari demografik o'sish konsepsiyasiga asoslanadi va tug'ilish darajasi va demografik o'tish bosqichi bo'yicha uch guruh mamlakatlari mavjudligini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan:

1) tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar (tug'ilishning kamayishi ahamiyatsiz);

2) tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan mamlakatlar (tug'ilish sezilarli darajada kamaydi, lekin almashtirish darajasidan yuqoriligicha qolmoqda - har bir ayolga 2,1 bola);

3) tug'ilish darajasi past bo'lgan mamlakatlar (ayol boshiga 2,1 va undan past bola).

Ikkinchi omil - o'lim - ikkita variant ko'rib chiqiladi:

normal va doimiy (ya'ni, dastlabki vaqt davridagi kabi o'zgarishlar yo'q) o'lim. Tug'ilganda kutilayotgan umr ko'rish (jinsni hisobga olgan holda) ajralmas xususiyat sifatida qabul qilinadi.

Migratsiya omiliga kelsak, BMT ishlanmalariga ko'ra, ikkita yo'nalish ham ajralib turadi. Birinchidan, "oddiy" migratsiya, bu yaqin kelajakda sof va migratsiya hajmini asosiy prognoz davri darajasida ushlab turishni va keyin uni deyarli nolga tushirishni nazarda tutadi (va barcha mamlakatlar uchun, AQShdan tashqari). Ikkinchi variant esa aniq migratsiyani nol darajasida saqlashni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston uchun 2023 yilgi BMT prognozini barcha omillarni hisobga olgan holda so'nggi qayta ko'rib chiqish natijalari turli prognoz ssenariylarini hisobga olgan holda quyida keltirilgan (9.1-rasm va 9.3-jadval).

9.3-jadval

2023 yilgi qayta ko’rib chiqish uchun prognoz hisob-kitoblari uchun variantlar BMT ishlanmalariga ko’ra

Prognoz varianti	Taxminlar		
	tug’ilish darajasi	o’lim darajasi	Xalqaro migratsiya
Past tug’ilish darajasi	past	Oddiy	Oddiy
O’rtacha tug’ilish darajasi	O’rtacha	Oddiy	Oddiy
Yuqori tug’ilish darajasi	Yuqori	Oddiy	Oddiy
Doimiy tug’ilish darajasi	Doimiy ravishda 2018-2023 yillar darajasida.	Oddiy	Oddiy
Oddiy ko’payish darajasida tug’ilish	2023-2028 yillardagi oddiy ko’payish darajasida	Oddiy	Oddiy
Doimiy o’lim darajasi	o’rtacha	2018-2023 yillar darajasida	Oddiy
O’zgarishlar yo’q	2018–2023 yillar darajasida doimiy	2018–2023 yillar darajasida doimiy.	Oddiy
nol migratsiya	o’rtacha	normal	2023-2028 yillardan boshlab nol migratsiya

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy ko’rsatkichlarini prognozlashda foydalaniladigan O’zbekistonning prognoz qilinayotgan aholisini hisoblash O’zstat tomonidan topshirilgan o’zbek mutaxassislari tomonidan amalga oshiriladi. O’zbekistonlik mutaxassislar tomonidan olingan prognoz ma’lumotlari ko’pincha BMT ma’lumotlariga qaraganda ancha optimistikdir (9.4-jadval).

Mamlakat rivojlanishining ko’plab asosiy ijtimoiy-iqtisodiy parametrlari prognozining to’g’riligi iqtisodiyot tuzilmasi va mehnat bozori prognozlaridan boshlab, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish imkoniyati va zaruriyatidan boshlab, mehnat unumdorligining o’sishi, butun ijtimoiy sohaning rivojlanishi, tovar va xizmatlar bozoridagi iste’mol talabi va taklifi, uy-joy va boshqalar, aholining prognoz hisob-kitoblarining qanchalik to’g’riligiga bog’liq. Natijada, mamlakatning

butun aholisi birinchi navbatda prognoz ma’lumotlarining iste’molchisiga aylanadi.

9.4-jadval

BMT va O’zstatning o’rtacha ssenariylarini taqqoslash

Ko’rsatkich	2023-2028 yillar	2033-2038 yillar	2045-2050 yillar
BMTning baholashi (2023 yilgi tahrir)			
Tug’ilishning umumiy koeffitsienti, bir ayolga to’g’ri keladigan bolalar	1,72	1,79	1,87
O’rtacha umr ko’rish (ikkala jins), yil	70,4	71,6	73,9
Migratsiya ortishi, ming kishi	209	125	125
O’zstat baholash (2024)			
Tug’ilishning umumiy koeffitsienti*, bir ayolga to’g’ri keladigan bolalar	4,76	4,75	4,93
O’rtacha umr ko’rish (ikkala jins) *, yil	72,6	73,9	77,6
Migratsiya ortishi, ming kishi	Taxminan 375	464	390

Manba: muallif ishlanmasi.

9.3. Demografik prognoz va dunyoda demografik rivojlanishning global muammolari

Umid qilamizki, ushbu kitobning boblaridan siz aholi va demografiya haqida ko'plab bilimlarga ega boidingiz. Hozirda, ehtimol kitobni ilk bor o‘qishni boshlaganingizdagidan ko‘ra ko‘proq ma’lumotga egasiz. Biz uch xil demografik jarayonni, aholining asosiy xususiyatlarini, yani yosh va jins tarkibini, aholi o‘sishi va kamayishini muhokama qildik. Ushbu so‘nggi bobda aholining o ‘zi, hozirda va kelajakda shu sayyorada istiqomat etuvchilar soni va bularning yerdagi hayotning boshqa muhim omillari bilan qanday bog‘langanini ko‘rib chiqamiz. Yer aholisining kelajagini ekologiya, sotsiologiya va falsafa nuqtai nazaridan ko‘rib chiqamiz. Shunday qilib, so‘nggi bobda demografiyaning o‘zi emas, balki, ko‘proq boshqa masalalarga to‘xtalinadi.

Biz dunyo aholisining sonini 2013-yilda 7 milliard, 2026-yilda 8 milliard va 2046-yilda 9 milliard (BMT,2005) deb taxmin qilgan edik. 2050-yilga kelib esa dunyo aholisi soni 9 milliarddan ziyod bo‘lishi kutilmoqda. Bu raqamlar nimadan darak beradi va ularning tub ma’nosi nimada ekan?

Ekologik qarashlar

Biz avval, resurslar, ifloslanish va texnologiyalarni ko‘rib chiqamiz. 9 milliard yer shari aholisining ta’siri qanday bo’larkin?

Aholi borasida ekologik nuqtai nazaridan mulohaza yuritishimiz kerakmikin? Bobning ushbu birinchi qismida aholishunoslar va inson ekologiyasi bilan shug‘ullanuvchilar ekologik kompleks deb ataydigan, yani aholi, tashkilot, atrof -muhit va texnologiyaning o‘zaro ta’sirini ko‘rib chiqamiz.

Boshlanishiga aholi tushunchasini qaytadan ko‘rib chiqamiz. Avval ta’kidlab o‘tganimizdek, hozirda dunyo aholisi 7,5 milliarddan anchagina yuqori bo’lib, 2050- yilga borib, 9 milliarddan yuqori bo’lishi kutilmoqda. Aholining tez sur’atlarda o‘sayotgan qismi dunyoning rivojlanayotgan mintaqalarida istiqomat qiladi. 2010-

2050-yillarda taxmin qilinayotgan aholi o'sishining 95% dan ortiqrogi rivojlanayotgan davlatlarda kuzatilishi kutilmoqda. 2050-yilga borib, taxmin qilingan aholi sonining 85 %i rivojlanayotgan davlatlarga to‘g‘ri keladi. Aholi o‘sishi nomutanosib ravishda chegaralangan resurslar va yashash imkoniyatlariga ega, qashshoqlik chegarasidagi insonlarga to'g'ri keladi.

AQSh aholisi hozirda 300 millionni tashkil etib, asr o‘rtalariga borib 420 millionga yetish ehtimoli bor. Dunyo aholisi bilan bo’lganidek, nomutanosib tarzda o‘sayotgan AQSh aholi qatlamlari asosan kamchilik - chegaralangan resurslar va yashash imkoniyatlariga ega bo‘lganlarga to‘g‘ri keladi. Lotin Amerikalik aholi AQSh dagi oxirgi o‘n yilliklarda kuzatilgan aholi o‘sishining yarmini tashkil etib, 2010-2050-yillardagi milliy aholi o‘sishining uchdan ikki qismini tashkil etishi kutilmoqda. Farqli o’laroq, ispanzabon bo’lmagan oq tanli aholi bu davrdagi aholi o‘sishining atigi 2% ini tashkil etadi. Taxminlarga ko‘ra, 2010-2050-yillar oralig‘ida AQSh aholisidagi Lotin Amerikaliklarning ulushi 2010-yildagi 16% dan (har 6 tadan biri) 2050- yilda 30% ga (har 3tadan biri) ko‘tariladi.

Endi ushbu raqamlarning resurslar, ifloslanish va texnologiyalar bilan aloqasini ko‘rib chiqamiz. Avval resurslarga nazar tashlasak, aniqrog‘i, neft va suv. Sotsial sistemadagi istalgan ekologik tafovutni saqlash uchun sistema o‘z-o‘zini ta’minlay oladigan darajada resurslar zarurdir. Resurs masalasi bo‘yicha chuqur mulohaza yuritish bizning maqsadimiz bo’lmasada, bugungi kunda dunyoning neftga qanchalar bog’liqligini ta’kidlab o‘tish darkor. “Neft qazib olishning pik cho‘qqisi davri” atamasi neftning mavjudligini tushuntirishda ishlatiladi. Bu ishlov

berilmagan neft ishlab chiqarilishidagi kutilgan yuqori nuqtaga erishilganligini bildiradi. Bu iboraning muallifi M.King Hubert 1974-yilda agar o‘sha vaqtdagi tendensiya saqlanadigan bo’lsa , “neft qazib olishning pik cho‘qqisi davri” 1995-2000-yillarda yuzaga kelishini bashorat qilgan (Deffeyes, 2005) va bunga asosiy sabab sifatida aholi soni o‘sishining davom etishini ko‘rsatgan. Agar bu taxminlar aniq bo’lsa, issiqlik ta’minoti va neft uchun narxlarning davomiy o‘sishi kutiladi. Butunjahon energiya inqirozi aql bovar holatda emas va biz Yaqin Sharq va boshqa hududlardagi neftga bo’lgan yuqori talab tufayli oshib borayotgan tanglikdan xabarimiz bor.

Shunga qaramay, ijobiy fikrlashga ham o‘rin bor. So‘nggi tahlillarga ko‘ra “Neft qazib olishning pik cho‘qqisi davri” yili 2005-yilda bo’lib o‘tgan (“Peak Oil”, 2006). Ammo resurslar va zahiralar tushunchalarini farqlab olishda biroz muammo tug’iladi. Biz resurslar ko’lami to‘g‘risida yetarlicha ma’lumotga egamiz. Zaxiralar ham ancha ko‘p, ammo ularni qazib olish narxining o‘ta yuqoriligi iqtisodiyotning bu tashabbusini shubha ostida qoldirmoqda.

Ijobiy fikr uchun sabab sifatida ko‘plab davlatlarning neft ishlatishga qo‘ygan cheklovlari va muqobil energiya manbaalarini topishga bo‘lgan qiziqishlarini ko‘rsatish mumkin. Millatlarni atmosferadagi issiqxona effekti gazlarini stabillashtirishga undovchi protokol-Kioto kelishuvi bunga misol bo‘la oladi. Kelshuvni 180 ta davlat imzolab, tasdiqlagan bo‘lib, AQSh ularning qatorida emas.

AQSh protokolni imzolagan bo’lishiga qaramay, hali tasdiqlamagan lekin bekor ham qilmagan. Shu sababli, uning imzosi shunchaki ramziy ma'noni anglatadi. 2009-yilda 2012-yilda yakuniga yetishi rejalashtirilgan Kioto Kelishuvi doirasida 170 ta davlat Iqlim O'zgarishi bo‘yicha Kopengagen Konferensiyasida boshqa kelishuvni rivojlantirish uchun uchrashgan. Yangi hujjatda iqlim o‘zgarishi bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri deb tan olingan. Ammo yakuniy hujjat qonunan hech nimaga bog'lanmagan bo‘lib, karbonad andgidrid gazi chiqarishni kamaytirish bo‘yicha hech bir qonuniy majburiyatga ega emas. Qizig'i shundaki, neft taqchilligi bilan bog'liq muammolarni hal etishga qaratilgan takliflarning hech biri aholi o‘sishini mumkin qadar kamaytirishni ko‘zda tutmagan. Neft ishlab chiqarilishi borasida tashvishda bo‘lgan olimlar aholi o‘sishini quyidagicha qabul qilishadi: “Dunyo aholisining o‘sishi tufayli jon boshiga neft ishlab chiqarilishi 1970-yilda eng yuqori nuqtaga erishgan (R. Duncan, 2001: 3). Bundan tashqari, dunyo bo‘ylab neft ishlab chiqarilishi 2030-yilda

1980-yildagidek bo‘lishi kutilmoqda. Bunda, 2030-yildagi aholi soni 1980-yildagidan ikki barobar ko‘p bo‘lishi kutilib, yanada sanoatlashgan va yanada neftga bog‘liq bo‘ladi. Oxir oqibatda, dunyo bo‘ylab neftga bo‘lgan talab, uning ishlab chiqarilishidan keskin o‘zib ketadi” (“Life After Oil,” 2008).

Nega endi 1980-2030-yillarda dunyo aholisi soni ikki barobar o‘sishi taxmin qilinishi kerak? Mashhur fizik Albert Bartlett bunga imkon qadar javob berishga harakat qilgan - “Bazi fiziklarning fikriga ko‘ra, jon boshiga neft ishlab chiqarilishidagi yetishmovchilik aholi sonini nazorat qilishdagi taklifning siyosiy noaniqligi oqibatida hal qilinmagan”. Aniqrog‘i, 2050-yildagi bir milliardga kamroq aholi biz oxir oqibat duch keladigan neft inqirozini kamida ortga surishi mumkin. Hali ham bo‘lsa, shu asr o‘rtalariga borib neft bilan bog‘liq jiddiy muammolarga duch kelishimizning ehtimoli juda yuqori.

Boshqa bir resurs - suv hisoblanadi. Ushbu kitob o‘quvchilarining aksariyatiga suv ehtimol kafolatlangandek bo‘lishi mumkin. Ha, biz ifloslangan suv haqida bilamiz, lekin, umuman olganda, “Muammo nimada?” Birinchidan, suv neftdan ko‘ra ishonchsizroq resurs sanaladi. U hayot, inson uchun nihoyatda zarur bo’lib, haqiqatan barcha jonzodlar uchun dastlabki shart sanaladi. Ikkinchidan, boshqa energiya turlari bilan almashtirish mumkin bo’lgan neftdan farqli o’laroq, uning o‘rnini hech bir narsa bilan bosib bo’lmaydi. Va nihoyat, suv qayta tiklanadigan resurs bo’lish bilan birga chegaralangandir. XXI-asrda suv tanqisligi global oziq-ovqat ishlab chiqarilishidagi yagona katta tahdid bo’lishi mumkin.

Suv resurslari bo‘yicha yetakchi mutaxassis, Sandra Postel o‘z kitobida suv va u bilan ta’minlanganlik borasida quyidagi fikrlarni keltirib o‘tgan:

Biz global tarzda ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan suv taqchilligi davriga kirib kelmoqdamiz. 2015-yilda deyarli 3 milliard odam - taxmin etilgan dunyo mamlakatlarining 40 % i aholisini oziq-ovqat, sanoat va ichki ehtiyojlarini qondirish uchun yetarlicha suv bilan ta’minlashi qiyin yoki ilojsiz bo’lgan davlatlarda istiqomat qiladi. Millatlarning bu dilemmaga yakka tartibda va kelishgan holda javob izlashlari oziq-ovqat xavfsizligi, suv dunyosi sog’lomligi va ijtimoiy-siyoisiy

barqarorlikka jiddiy ta’sirini ko‘rsatadi. Agarda biz 9 milliard aholining ehtiyojlarini iqtisodiyotimiz va butun hayotimiz bog’liq bo’lgan suv dunyosi sog’lomligini saqlagan holda qondirmoqchi bo’lsak,

suvga oid siyosat va boshqaruvga yangicha nazar tashlashimiz darkor (Postel, 1992: 12).

Aholi soni o‘sgan sari, hayot uchun juda muhim bo’lgan akviferlar - yer ostidagi o‘zida suv saqlovchi qatlamlarning kamayishiga bosim kuchaymoqda. Akviferlar suv ta’minoti uchun juda muhim sanalib, ularni suv saqlovchi katta omborlar sifatida qaraymiz. Yer osti suvlari qayta tiklanadigan resurs bo’lishiga qaramay, zaxiralar sekinlik bilan tiklanadi. Soni ortib borayotgan shaharlar suv tanqisligini qayd etishni boshlamoqda: “San Antonio, El Paso va Feniks kabi shaharlar 10-20 yil ichida suvsiz qolishi mumkin. San Diegodagi suv korxonasi aql bovar qilmaydigan tanlovni amalga oshirishdi, yani hojatxona suvini ichimlik suvi olish uchun qayta ishlashdi” (Rubenstein, 2008/2009: 5).

Bugungi kunda Amerika Qo‘shma Shtatlarida, yer osti suvlari tabiiy qayta tiklanishidan ko‘ra deyarli to‘rt marotaba tezroq ishlatilmoqda. Sakkiz shtat hududini o‘z ichiga olgan buyuk Ogallala akviferi asta-sekin kamayib, yaroqsiz bo’lib bormoqda, lekin Buyuk Tekislikning ko‘p qismi uchun haligacha asosiy suv manbai bo‘lib qolmoqda. Shunisi muhimki, milliarder tadbirkorlar tomonidan akviferning ko‘p qismini sotib olishga qaratilgan sa’y-harakatlar olib borilmoqda. Yakuniy natija - oddiy foydalanuvchilar uchun qimmatroq suv.

Xuddi neft bilan bo’lgani kabi aholi sonining o‘sishi o‘zgarmas, deb olingan. O‘zining odatiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri nutqida Benjamin Franklin bunga to‘g‘ri izoh bergan “Biz suvning qadrini quduq quriganida bilamiz”(Bartlett, 1968). Bu yerda biz avval keltirilgan takidimizni takrorlab o‘tamiz, yani 2050-yildagi bir milliardga

kamroq aholi biz oxir oqibat duch keladigan suv inqirozini kamida ortga surishi mumkin. Biz sistemaga kirayotganidan ko‘ra ko‘p suvni undan olmasligimiz lozim, vaholonki, biz shunday qilyapmiz. G’arb fllmlaridan mashhur bo‘lgan XIX asrning suv uchun urushlari aholi sonining o‘sishi kuchsizlanmay davom etadigan bo‘lsa, XXI asrda qaytarilishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, oziq-ovqat tanqisligi va uning uchun narxning sezilarli darajada oshishiga olib keladi.

Endi atrof-muhit to‘g‘risidagi qarashlarga to‘xtalib o‘tsak. Atrof-muhit deganda aslida nimani nazarda tutamiz? Bu atama juda keng va noaniq sanalib, Amos H. Hovley tarifiga ko‘ra, bu “kuzatuv ostidagi hodisaga ta’sir o‘tkazadigan, tashqi bo’lgan istalgan narsa”. Bu bobdagi bizning maqsadlarimizga ko‘ra “ijtimoiy muhit” atamasi atrof-muhitga oid masala emas. Shu sababli munozara masalasini global isish,

ifloslanish va chiqindi muammolarini o‘z ichiga olgan moddiy muhit doirasida chegaralaymiz. Global isish Yer sayyorasi haroratining o‘sishini ifodalab, bazan iqlim o'zgarishi deb ham ataladi. Olimlar o'rtasida umumiy, lekin, anonim bo‘lmagan fikrga ko‘ra u kutilganidan ko'ra tezroq sodir bo'lmoqda. Bundan tashqari, “XX-asr o‘rtalaridan beri eng ko‘p kuzatilgan o'rtacha haroratlarning o‘sishi antropogen issiqxona gazlari konsentratsiyasining oshishi bilan bog‘liq1igining ehtimoli katta” (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007: 8).

Ifloslanish global isish bilan uzviy bo‘g‘liqdir. Uning ko'plab turlari mavjud. Masalan: havo, suv va shovqin. Havo ifloslanishiga to‘xtaladigan bo’lsak, bu kimyoviy moddalarning atmosferaga chiqarilishi bilan bog‘liq. Karbon monoksid va nitrogen oksidlar bunga misol bo‘la oladi. Ikkovi ham sanoat korxonalari va transport vositalari tomonidan chiqariladi. Transport vositalarining ifloslantirishi havo ifloslanishining yetakchi sabablaridan sanaladi. Hududga 1000 ta odamning qo‘shilishi, ayniqsa, hozirgi sanoatlashgan vaqtda, taxminan 700 ta transport vositasi qo‘shilishiga olib keladi.

Aholi sonining davomiy, jadal o‘sishi bilan bog’liq muammolar ichida chiqindidan xalos bo‘lish eng ko‘rinarlilari qatorida. Hozirda AQShdagi shaharlar 1960- yildagiga qaraganda ikki barobar ko‘proq qattiq chiqindi ishlab chiqarmoqda.

Sayyoramiz yuz tutayotgan atrof-muhit muammolarini umumlashtiradigan bo’lsak, ular - xavf tug‘dirayotgan cho’llar, dengiz sathining ko‘tarilishi, o'rmonlarning kamaytirilishi, kislorod yomgirlari, oziq-ovqat manbalarining toksik zaharlanishi, tuproq oksidlanishi, ozon yemirilishi, issiqxona gazlarining to‘planishi va iqlim o'zgarishini o‘z ichiga oladi (Rees, 2004: 12). Sayyoramizning ushbu barcha qiyinchiliklariga aholi sonining o‘sishi bevosita yoki bilvosita o‘z hissasini qo‘shadi.

Ijtimoiy qarashlar.

Shu vaqtgacha biz aholi soni o‘sishining mudhish manzaralari va uning dunyoga ta’sirini e’tiboringizga havola qildik. Ba’zilar bizga hatto dumster (inqirozni bashoratlovchilar) deb murojaat qilishlari mumkindir. Vaholonki, ijtimoiy soha olimlari orasida shunday bumsterlar (bozordagi vaziyatni eng cho‘qqi nuqtasiga chiqaruvchilar) borki, ular ba’zan to‘laqonli futuristlar, deb ataladi. Bu to‘xtamga kelgan ikki iqtisodchi Estyer Bosyerup va Julian Saymon hisoblanadi. Boserup, daniyalik iqtisodchi, aholi o‘sishi ijtimoiy o’zgarish (1965)lar uchun stimul bo‘lganligini muhokama qildi. Masalan, qishloq xo‘jaligidan

sanoatlashgan jamiyatga o‘tishda aholi o'sishi o‘z hissani qo‘shgandir. Shuningdek, u shuni yozganki, o‘sayotgan aholi o‘sish cheklangan yoki u mavjud bo’lmagan jamiyatdan ko‘ra, iqtisodiy o‘sishni tajribadan o‘tkazishga o‘xshaydi (Boserup l981). Saymon, so‘nggi amerikalik iqtisodchi, u ham bumster deb qabul qilinishi mumkin. Siyosiy konservativ bo’lib, u “aholi o‘sishi neytraldir” deb ataladigan munozara tarafdoridir. Bu esa avvalroq 13-bobda ko‘rib chiqilgan Mexikoda o‘tkazilgan ikkinchi “Jahon aholisi” konferensiyasidagi AQShning pozitsiyasi uchun asos bo’lgan. Saymon o‘zining juda qiziqarli va yuqori ta’sirga ega kitobida - The Ultimate Resource (1981) - aholi o‘sishi va innovatsiyalarga bo’lgan moyillik birga yuradi. Haqiqatan, maksimal resurs ko‘proq odamga tegishli bo’ladi. Insonlar yangiliklar qiladilar, qanchalik ko‘p odam bo’lsa, shuncha ko‘p innovatsiya qilishga imkoniyat tug‘iladi. So‘nggi yillarida Saymon aholi o‘sishiga kamroq, tijorat bozoriga ko‘proq e’tibor qaratib, aholi o‘sishiga noo‘rin qaratilgan e’tibor rivojlanayotgan mamlakatga berilgan xatarli va asossiz maslahatlarda o‘z natijasini ko'rsatdi. Boserup va Saymon kabi shoh olimlarning qarashlari o‘tmish uchun katta ahamiyatga ega bo’lgan bo’lsada, 50 yil ichida ikki marta ko‘payish holatiga ega 6 milliard aholi uchun yetakchi g ‘oya bo’lishi qiyin. Dumsterlar va Bumsterlar kelisha oladigan birgina tarmoq bu texnologiyadir. XX-asrning keyingi yarim yilligida jahondagi texnologik o‘zgarishlar rivojlanishi va rivojlanayotganligi ayniqsa, sezilarli bo’ldi. Biz darrovda kompyuter va internet haqida o‘ylaymiz. Komyuter chiplari aloqani aql bovar qilmas holda tezlashtirib yubordi. Nyu-Yorkdagi odam Beijingda turgan odam bilan sekundlar ichida bog’lana oladi. Bizning avvalgi hukumatlararo muhokama tizimini eslaylik. O‘tmishdagi holatga qaraganda, hozir AQShning istalgan joyida bog‘lanish imkoniyatini qanchalar oshirilganiga diqqatimizni qarataylik. Kommunikatsiya sohasida va sayohat qilish ko’lamida endilikda kattaroq tezlikka egamiz. Kelajak yana nimalarni olib kelarkin? Oxirgi o‘nyilliklarda qo‘lga kiritilgan, hayot tarzimizni o'zgartiruvchi ta’sirga ega bo‘lgan bu asrda qanday texnologik o‘zgarishlar sodir bo‘larkin?

Agar kimdir texnologiyalardagi so‘nggi yutuqlarni ajablanarli deb o‘ylasa, biz faqatgina boshlanishiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Biz tur sifatida doimiy evolyutsiyadamiz. Bu hech qanday yangilik emas. Sotsiologiyaning otasi hisoblanmish Ougust Kont insoniyatni farazlar va rivojlanishda 3 bosqichda taraqqiy etgan deb hisoblaydi: teologik, metofizik va pozitivistik (1853). Emil Durkgeym jamiyatning o‘zining

ta’biri bilan aytganda, “mexanikdan” to “organik”ga bosqichma bosqich o‘tib borganini ko‘rsatib buyurgan. Herbert Spenser u yerda ham turlararo organizmlar, ham turli tizimlararo jamiyatlar holatida tabaqalanish tomon uzluksiz moyillik bor bo‘lishi kerak deb o‘ylaydi.

Yaqindagina Antoni Giddens (2002:7) quyidagilarni ta’kidlab o‘tgandi. Biz deyarli qilayotgan barcha ishlarimizga ta’sir qilayotgan islohotlar davrida yashayapmiz. Yaxshilikkami yoxud aksi, biz hech kim tushunmaydigan global tartibga o‘rnashib bormoqdamiz, lekin u bizga o‘zining ta’sirlarini sezdirmay qo‘ymaydi. Globalizatsiya qisman jozibador yoki nafis bir olam bo’lmasligi ham mumkin, ammo hech kim bizning istiqbolli maqsadlarimizni tushunishni istasa-da, uni osonlikcha e’tiborsiz qoldirmasligi turgan gap. Bu atamaning global yoyilib borishi aynan o‘sha rivojlanishning dalili hisoblanadi. Bu atama hatto 1980-yillada ham ishlatilmagan. U har yerda mavjud bo‘lish uchun yo‘q yerdan paydo bo‘ldi.

Tomas Fridmanning so‘nggi The World Is Flat (2005) and Hot, Flat and Crowded (2008) kitoblari globallashuv jarayonining shiddatlashuvidan yuzaga kelayotgan keskin o‘zgarishlarga va Fridmanning tezlik bilan Bostondan to Bangalorgacha yoki yana qayerlargachadir o‘zining muloqotda bo‘layotganligiga qo‘shimcha misol bo‘la oladi.

Falsafiy qarashlar

Insoniyat evolyutsiya qilayotir. Biz uni o‘zimizning muomalamizda o‘zgarib borayotgan faoliyatlarimizda, bilimning globallashuvida hamda aloqalarda ko‘rishimiz mumkin. Qachon biz evolyutsiya qilishni to‘xtatamiz? Ruhoniy Jesuit va fizik Teilhard de Chardin (1959,1969b) muhokama qilishlaricha, noosferaga (yoki Omega nuqtasiga) yetish inson evolyutsiyasining yakuni bo’lishini belgilaydi. Vaholonki, noosfera bu e’tiqodchilarning jannatga erishlari deb osonlikcha ta’rif berilishi mumkin, garchi Teilhard buni tasdiqlamasa-da boshqalar uchun, ehtimol, Karl Marksning hikmati bo’lmish, har kim o‘zining qobiliyatiga qarab o‘z ehtiyojini qondiradi deyilishi ij'timoiy tamaddunning poymoli bo‘lishini belgilar.

Insoniyat evolyutsiyasi jarayonida bizning ko‘rsatkichlar muttasil o‘sib boruvchi darajaga chiqib ketdi. Bu esa avvalgi boblarda bir necha marotaba ta’kidlab o‘tildi. Keling, endi oldin aytib o‘tgan terminni - eksponensial o‘sishni - yodga olaylik. Muhimi shuki, unsurlar soni har oshgan vaqtda hajman ikki baravar oshib boradi. Jahon kelajagiga nazar solganimizda eksponensial tushunchalar bizga oid bo‘Iadi, ya’ni

aytaylik, aholi, bu ham bo’lsa, inson eksponentialismi va ma'naviy eksponentialismi.

Biz allaqachon aholi eksponensializmi (hosilasini) muhokama qildik; Masalan, yiliga 2 foizdan o‘sganda, aholi har 35 yilda 2 baravar ko‘payadi. Biz jahon aholisi sonini ikki baravar o‘sishiga bardavom bo’lolmaymiz, resurslar haqidagi dastlabki muhokama “Insoniyat hozirgi paytda biofizik o‘sish chegarasini buzmoqda, biroq bu safar global masshtabda. Natijada insoniyatning ajoyib tamaddunini kafolatlaydigan ayni o‘sha sifatlar o‘zimizga tahdid solmoqda” (Rees, 2004:11).

Eksponensializm inson hayotining har bir jabhasida mavjud. “Fikr” shunday bir soha hisoblanadi. Bizning ilmimiz, xoh u texnik, xoh tibbiy, yo fanga oid bo’lsin, kengayib borayotir. Bu inson fikrlashining natijasi. Bu faqat kompyuter yoki internetga asoslanib emas, balki tibbiyotga bo’lgan e’tibor, genetik loyihalar va ildiz-hujayra tadqiqotlarini hisobga olgan holda yosh avlod tarafidan rivojlantirilganiga e’tibor qarataylik. Bunda ular avlod davrida (so‘nggi 30 yoki 35 yil) o‘tgan nasllarga nisbatan ko‘proq kengroq sodir bo‘ldi. Bu ham o‘z navbatida eksponensializmdir.

Shuningdek, biz bu o‘rinda 1981-yilda biolog Lyuvis Tomas tomonidan qayd etilgan fikrni keltirib o‘tishimiz mumkin: ilmning sermahsul asrining eng katta oddiy ilmiy yutug‘i bu bizning tom ma’noda johil ekanligimizning kashf etilishidir, biz tabiat haqida juda oz bilamiz va biz yanada kam tushunchaga egamiz, bu sayyora tabiati dohiyligining chek-chegarasi yo‘qdek go‘yo” (Gellermandan olingan, 2003:1). Bu shuni taxmin qilishda yordam beradiki, tabiat olamining shu narsalari bilan inson texnologiyalari integratsiyalashuvida e’tibor qaratilishi kerak bo’ladi. Bu esa intellektual eksponentislizmning qiyin taraflari haqida bizni ogohlantiradi.

Insonlar ajdodlaridan meros bo‘lib qolgan va uning ustiga qurilgan bilim-ko‘nikmalarga tayanadi. Xo‘sh, keyingisi uchun nima o‘tkaziladi? Bizning aqlan tushunishimiz shuni tasdiqlashi mumkinki, o‘sib borishdagi qiyinchiliklar uzra hayratlanarli holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bilimning eskponensial o‘sib borish imkoniyatlariga insoniyat moslasha olishni istaydimi? Oshib borayotgan murakkabliklarni hisobga olgan holda, biz o‘sha tez sur'atlarda o‘sish qiyinchiliklariga ko‘nika olishga qodirmizmi? Biz allaqachon kompyuter savodxonligida avlodlararo bo‘shliqni ko‘ryapmiz, ya’ni boshlang‘ich maktab

bolasining o‘z ota-ona yoki buva-buvilariga nisbatan ko‘proq kompyuter ilmi asoslarini bilayotganligining o‘zi bunga misoldir.

Raqamlar ham fikrlar ham keng qamrovda o‘sib borayotir, ijtimoiy o‘zaro aloqaga nima bo‘ladi? Biz allaqachon yuzma-yuz ko‘rishib muomalada bo‘lish bo‘yicha, ayniqsa, kompyuter va so‘nggi e-mail, uyali aloqa vositalari va qo‘lda tashib yuriladigan elektron uskunalar natijasida ma’Ium darajadagi tushish ko‘rsatkichi yuzaga kelayotganligiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Pessimistik tarafdan qaralganda bu ijtimoiy munosabatlarning yakunimi? Biz bir-birimiz bilan yuzma-yuz suhbatlashish imkoniyatini qo‘ldan boy bermayapmizmi? Masalan, kollej professorlar-murabbiylari kompyuterlashtirilgan darslarga almashtirilishi mumkinmi? Optimistik tarafdan qaralsa, taraqqiy etgan texnologiya vositasida biz sun’iy tarzda virtual muloqot orqali yanada ko‘proq odam bilan gaplasha olish imkoniga ega bo’lamizmi? Ehtimolki, biz insoniyat evolyutsion jarayonning to‘xtovsiz tarzda, muttasil taraqqiy etuvchi texnologiyalar orqali ijtimoiy munosabatlarga kirishiladigan yangi fazasiga qadam bosayotgandirmiz. Agar shunday bo’lsa, munosabat qilishning yangi paradigmasiga barchamiz baravar o‘rganishimiz kerak. Aholi eksponensializmi ham inson taraqqiyotiga bog’liq. Misol uchun, o‘sib borayotgan ko‘rsatkichlar inson munosabatlariga qanday qilib oid boiadi? Ehtimol, ba’zi demograflarni taajjubga solsa-da, Teilhard de Chardin aholi o'sishi haqida jiddiy tashvishlarini keltiradi. Quyida u shunday yozadi:

XVII-asrgacha sekin o‘sish- 400 millionga yetgandan keyin yer aholisi ogohlantiruvchi darajaga yeta boshladi. XVIII-asr oxirida 800 millionga oshdi. 1900 larda 1600 million va 1940-yillarda 2000 milliondan oshib ketdi. Joriy o‘sish ko‘rsatkichlarida urush va ocharchilikka qaramasdan, biz kelasi 25 yil davomida 500 millionga oshishini kutishimiz mumkin bo’lib qoldi. Bu demografik portlash yerdagi sanoat va birla shuvga chambarchas bog’liq bo’lgan rivojlanish bilan bog’langan. Ochiqroq aytadigan bo’lsak , bu ulkan ehtiyojlar va sifat va sondagi muammolarni keltirib chiqaradi.

Keyin u so‘radi, “Qandoq qilib bu yopiq yer yuzasida biz insoniyatni qiynayotgan har bir raqamdagi o‘sish ocharchilik va inqirozga yuz tutishga boshlovchi kritik nuqtaga kelib qolgan narsalarni to‘xtatib qola olamiz?”

Teilhard insoniyatning yuqori evolyutsiyasi bilan ayirboshlanuvchi aholi o‘sishi haqidagi fikrlarida tiniq edi. U Neo-Maltuslarning bayonlarini oldindan ko'ra bilgan, ba’zilarini biz kitobning ba’zi

joylarida keltirib o‘tganmiz. Haqiqatan, demografik portlash atamasidan birinchi bo’lib qo’llangan oiim ham uning o‘zi bo’lishi mumkin.

Xo‘sh, biz hozirda ham evolyutsiya, ham eksponensializmga moslashish qiyinchiligiga duch kelgan holda 2010-yildamiz. Biz bu kichik sayyorada qo‘shimcha 3 milliard yashovchini ta’minlay ololaymizmi? Biz duch kelayotgan savollar, eksponensializm ko‘rinishlari bilan birga keladigan ortib boruvchi murakkablikka dosh bera oladigan bo‘lganimizdagina ogoh bo’lishimiz shart bo’lgan savollar bor.

Bundan tashqari, ortib boruvchi murakkablik to‘g‘ridan to‘g‘ri ijtimoiy munosabatlarga bog’liq bo’lishi mumkin. XXI-asr uchun ijtimoiy munosabatlarning qanday ko‘rinishlari olam nigohida kutilishi mumkin.Virtual holda barcha olimlar shuni ta’kidlashmoqdalarki, ijtimoiy munosabatlarsiz istalgan guruh yoki millat, shu

boisdan ham, qulashga mahkum. XXI-asrda yashar ekanmiz, yuzma-yuz inson munosabatlari qisqarib borayotgani oydek ravshan. Bu xavfli qisqarishga elektronik texnologiya yetaklamoqda. Bu lekin uning mutloq foyda keltirmaydi degan fikrga olib bormaydi. Sotsiolog Robert Merton (1968) ko‘p yillar oldin ochiq va yopiq funksiyalar mavjudligini aytib o‘tgandi. Biz texnologiyalarning ochiq funksiyalarini bilamiz, ularning ko'plari ijobiydir. Lekin yopiq funksiyalar haqiqiy hayotdagi yuzma-yuz munosabatlarning qisqarishini ko‘rsatdi va bu jamiyat ustuvor bo’lganda sodir boiadi.

Agarda biz o‘zimizda shaxsiyatni asrab qolmoqchi bo’lsak, barchamiz “o‘zligimiz”ni rivojlantirishimiz shart. Yuz yildan ko‘proq vaqt oldin psixolog Charles Horton Kuley (1902) “ko‘zguda o‘zlikni ko‘rish” atamasini o‘rtaga tashlagandi. Ma’lum darajada, ijtimoiy munosabatlar orqali bizga boshqalar qanday munosabatda bo’lishlariga qarab o‘zimizni rivojlantiramiz. Agar ko‘zguga qarash imkoniyatidan mahrum bo’linsa, qanday qilib o‘zimizni rivojlantiramiz.

Bu to‘xtovsiz davom etayotgan darmonsiz holatimizga nima qilinsa, davo topiladi? Ko'rinib turibdiki, biz soatni ortga surib qo‘yolmaymiz va yangi texnologiyalarni qotirib ham qo‘yib bo’lmaydi. Lekin biz do‘stlar, hatto begonalar, hattoki, dushmanlarimiz bilan ham ko‘proq gaplashishga yanada ko‘proq harakat qilishimiz mumkin. 6 milliardga qaraganda, 9 milliard bilan yashaganda yuzaga keladigan qiyinchiliklar qanday bo’larkin?

1-bobda biz “demografiya bu taqdiri azal” degan iborani ishlatgandik. Ba tahqiq, buni jumalistlar ishlataverganda, ba’zi

demograflar undan foydalanishga orinadilar. Qisqa vaqt davomida ta’sirlar doirasida “demografiya bu taqdiri azal” atamasida haqiqat bor bo‘lishi mumkin. Jumladan, dunyo aholisi 9 milliard atrofida o‘sishi ehtimoldan yiroq emas. Haqiqiy ko‘rsatkich esa bu bahodan biroz yiroq bo‘lsa-da, yer aholisi o‘sib kelyapti. Mana AQShda biz ko‘p sonda chaqaloqlar tug‘ilishi bilan bog‘liq muammolarni taxmin qilishimiz mumkinki, u hozirda nafaqa yoshiga chiqib ketmoqda. Bu ma’noda demografiya bu taqdirdir. Eng so‘nggi nashr etilgan kitob – The Post-American World qayd etuvchi jurnalist Farida Zakariyo shunday xulosa beradiki, industrial dunyo qarigani sari, Hindiston bir guruh yoshlar deformatsiyasini davom ettiradi, boshqacha so‘z bian aytganda, ishchi guruhini. Xitoy esa birgina bola siyosati sababli yoshlar o‘rtasida bo’shliqqa yuz tutadi; Hindiston esa yoshlarning ко‘payib ketishi tarafdori, chunki har bir oila o‘z siyosatini yuritadi. Agar demografiya bu taqdir bo‘lsa, unda Hindiston kelajagi barkamoldir”(2008:132).

Xulosa qilib, bu yakuniy bobda XXI-asrning oxirgi yillari va dunyo aholisi deyarli 9 milliardga yetganda yuzaga keladigan oqibatlar haqida batafsil to‘xtalib o‘tdik. Hammasi bo‘lmasa ham, ba’zi fikrlar o‘quvchiga qorong‘udek ko‘rinishi mumkin. Albatta, ko‘p sonli aholi va ekologik muammolarga duch kelamiz; biz texnologiyalar sohasida ulkan yutuqlar guvohimiz. Ham aholi ham intellektual eksponensializm yanada muammoli bo‘lib bormoqda. Sanoat revolyutsiyasi erasi juda uzoq davom etdi, hozirda biz informatsion revolyutsiyani boshdan kechirmoqdamiz. Darhaqiqat, biz avval hech tafakkur qilolmagan jiddiy o‘zgarishlar boshida turibmiz. Aholi hajmi va o‘zgarishlar ishonib bo‘lmaydigan hodisalarning qoq o‘rtasida bo‘lib turibdi. Bu harakatda bo‘lgan globalizatsiya erasida biz yana bir savolni ko‘ndalang qo‘yamiz, “Biz hammasini o‘z o‘rniga qo‘ya olamizmi?” Javob esa, bu XXI-asrda biz bir-birimizga qanchalar moslasha olishimizga bog‘liq bo‘ladi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. Demografik prognoz nima?
2. Demografik prognozlar qanday turlarga bo‘linadi?
3. Demografik prognozlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini tushuntirib bering?
4. Yosh siljitish usulida prognozlashtirish qanday amalga oshiriladi?
5. Aholi o'limini prognozlashtirishda qanday usullardan foydalaniladi?

6. Aholi sonini prognazlashtirishda qanday usullar qo‘llanadi?
7. Demografik prognozlarni ishlab chiqishda Ekspert baholash usulining ahamiyati qanday?
8. Global va mintaqaviy prognozlarning umumiy va farqli jihatlari nimalardan iborat
9. Demografik jarayonlarni bashorat qilishdan maqsad nima ?
10. Demografik bashoratlarni tasniflashning asosiy mezonlari (xususiyatlari) qanday?
11. Demografik jarayonlarni bashorat qilishning asosiy usullarini sanab bering.
12. Yoshlarni ko’chirish usulini aytib bering. Uning muallifi kim?
13. Ko’rsatkichli funksiya usulining mohiyati nimada?
14. Anamnestik usulning mohiyati nimada?
15. Vaqt qatorlarini ekstrapolyatsiya qilish usulining mohiyati nimada?
16. Vaqt seriyasini analitik tekislash usulining mohiyati nimada?
17. O’zstatning mamlakatimiz uchun demografik prognozlari qanday?
18. BMTning mamlakatimiz uchun demografik prognozlari qanday?

ILOVALAR

1-ilova

Aholini ro’yxatga olish haqida qisqacha ma’lumot

Sana	Mamlakat	Kuzatish birligi, aholini ro’yxatga olish toifasi	eslatma
02.09.1897	Aholini umumiy ro’yxatga olish	Iqtisodiyot	Aholini ro’yxatga olish dasturi ijtimoiy-demografik xususiyatlarni o’z ichiga oladi; Oilaviy ahvol; Tug’ilgan joyi; dini, ona tili, savodxonligi, kasbi
28.08.1920	O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish.	Hozirgi aholi (hozirgi va shaharlarda doimiy)	Olingan ma’lumotlar aholining faqat to’rtdan uch qismini tavsiflaydi .
03/15/1923	O’zbekiston Respublikasida aholini ro’yxatga olish.	SHahar aholisi ro’yxatga olinishi kerak. Dastur avvalgi aholini ro’yxatga olish kabi.	Birinchi marta aholini ro’yxatga olish blankasi bilan bir qatorda oilaviy karta ham qo’llaniladi
17.12.1926	Butunittifoq aholini ro’yxatga olish (SSSR)	Joriy aholi (hozirgi va shaharlarda doimiy)	Aholini ro’yxatga olish dasturi 1920 yilga qaraganda biroz qisqaroq va demografik muammolarni (asosan oilalar) o’rganishga ko’proq yo’naltirilgan. aholini ro’yxatga olish (SSSR) Hozirgi aholi. Natijalar mamlakat aholisining tez o’sishini tasdiqlamadi va aholini

			ro’yxatga olish sabotaj deb e’lon qilindi.
17.01.1939	Butunittifoq aholini ro’yxatga olish (SSSR)	Doimiy yashovchi va hozirgi aholi	1926 yilgi aholini ro’yxatga olish dasturiga muvofiq o’tkazildi, jismoniy nuqsonlar va ruhiy kasalliklarga oid masalalar bundan mustasno; urushlarda ishtirok etish
15.01.1959	Butunittifoq aholini ro’yxatga olish (SSSR)	Rezident va mavjud aholi	Dastur savollari 1939 yilgi aholini ro’yxatga olish savollariga deyarli to’liq mos keladi.
15.01.1970	Butunittifoq aholini ro’yxatga olish (SSSR)	Rezident va mavjud aholi	Oldingi ro’yxatga olishlardan farqli o’laroq, migratsiya muammosini hal qiluvchi savollar paydo bo’ladi (masalan, ma’lum bir hududda yashash muddati). SHuningdek, birinchi marta namuna olish usuli qo’llanildi (aholining 25% ishtirok etdi va natijalar butun aholiga tarqatildi)
17.01.1979	Butunittifoq aholini ro’yxatga olish (SSSR)	Rezident va mavjud aholi	Aholini ro’yxatga olish shakllarining namunaviy qismida aholi bandligi bilan bog’liq savollar yo’q, lekin ayollarga tug’ilgan bolalar soni haqida savol berilgan. . Texnik vositalar paydo bo’ladi
01.02.1985	Butunittifoq tanlanma ijtimoiy-demografik tadqiqot (aholini mikro-ro’yxatga olish) (SSSR)	Rezident va mavjud aholi	Tanlama tadqiqotida aholining 5% ishtirok etdi. Dastur 1979 yilgi aholini ro’yxatga olish savollarini o’z ichiga olgan, ammo ona tili, ish joyi va kasbi haqida savollar yo’q edi, nikoh va tug’ilishga oid savollar

			doirasi kengaytirildi. Aholining o’rtacha oylik daromadi haqida savol tug’ildi . Mikro ro’yxatga olish ma’lumotlari butun aholini qamrab olmadi
12.01.1989	Butunittifoq aholini ro’yxatga olish (SSSR)	Doimiy aholi va mavjud aholi	Aholining turmush sharoiti haqida 1926 yilgi aholini ro’yxatga olish kabi savollar paydo bo’ldi. Namunaviy tadqiqotda aholining 25% ishtirok etdi. Aholini ro’yxatga olish dasturi respondentning tug’ilgan joyi va suhbat vaqtida ushbu hududga ko’chib o’tishdan oldin yashagan turar-joy turiga oid savollar bilan to’ldiriladi.
02/14/1994	O’zbekiston tanlab olingan ijtimoiy-demografik so’rov (aholini mikro-ro’yxatga olish)	Oila, doimiy va mavjud aholi	Namunaviy tadqiqotda aholining 5% ishtirok etdi. Savollar ro’yxati sezilarli darajada kengaytirildi, masalan, og’zaki til haqida savol paydo bo’ldi; oilaviy ahvol to’g’risida (ro’yxatdan o’tgan ittifoq yoki yo’q); rejalashtirilgan va kerakli bolalar soni haqida savollar. Mikro-ro’yxatga olish ma’lumotlari butun aholi uchun kengaytirilmagan
09.10.2002 14.10.2010	O’zbekistonda aholini ro’yxatga olish	Uy xo’jaliklari, doimiy aholi	Savollar dasturi oldingi ro’yxatga olishlarga nisbatan eng kengdir. Migratsiya, aholining oilaviy-oilaviy ahvoli va boshqalar bilan bog’liq masalalar doirasi kengaytirildi.Tanlama

			o’rganishda aholining 25 foizi ishtirok etdi.

1897 yilda shaharlarda o’z-o’zini baholash usuli qo’llanilgan, qishloq joylarda so’rov; 1920 yil - so’rov, shaharlarda o’z-o’zini hisoblash usuliga ham ruxsat beriladi; 1923, 1926, 1937, 1939, 1959 - so’rov; 1970 yil - so’rov, o’z-o’zini hisoblash usuliga ham ruxsat beriladi; 1979, 1985, 1989, 1994 - so’rov; 2002-2010 - so’rov, maxsus tashkil etilgan punktlar (alohida hollarda telefon).

2-ilova

Federal statistik kuzatish shakllarining hisobot kartasi (ro’yxati), ma’lumotlarni yig’ish va qayta ishlash ular uchun 2017 yil uchun hududiy Davlat statistika xizmati tizimida amalga oshiriladi.

Kod shakllari OKUD bo’yicha	O’zstat buyrug’ining shakli, sanasi va raqamini tasdiqlash	indeksi nomi	Davriy shakllar	Nobillik SHaklni kim taqdim etadi	SHakl kimga taqdim etiladi	SHaklni taqdim etishning oxirgi muddati
1	2	3	4	5	6	7
DEMOGRAFIK KO’RSATMALAR						
Aholi soni va tarkibi						
0605001	Radioaktiv ifloslanish zonalarida aholi soni va yosh-jinsiy tarkibidagi o’zgarishlar to’g’risida ma’lumot 07/02/2008 № 153 P	(CHernobil)	Yillik	shaharlar, shahar tipidagi aholi punktlari, qishloq aholi punktlari (qishloq ma’muriyatlari) mahalliy hokimiyatlari, O’zbekiston Respublikasining ta’sis etuvchi sub’ektidagi	O’zstatning hududiy organi tomonidan belgilangan manzilda radioaktiv ifloslanish hududiga tayinlangan.	20 martda
Aholining tabiiy harakati						
0605007	Tug’ilganlar to’g’risida ma’lumot 07/23/2015 yil 339-son	1-ROD	oylik	yuridik shaxslar - O’zbekiston Respublikasining ta’sis	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi O’zstatning	u F hisobot davridan keyin

				sub’ektining fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo’limlari	hududiy organiga belgilangan manzilda,	ettinchi > kuni
0605008	Marhum haqida ma’lumot07/23/2015 № 339	1- U	Oylik	yuridik shaxslar - O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektining fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo’limlari	O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi O’zstatning hududiy organiga belgilangan manzilda. O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi O’zstatning hududiy organiga belgilangan manzilda	. u hisobot davridan keyingi ettinchi kuni
0605017	Ro’yxatga olingan ajralishlar to’g’risida ma’lumot 23.07.2015 yil 339-son	RZ	oylik	yuridik shaxslar - O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektining fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo’limlari	O’zstatning O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi hududiy organiga	u tomonidan belgilangan manzilda hisobot davridan keyingi ettinchi kun

Hududiy statistik kuzatuv shaklini to’ldirish bo’yicha ko’rsatmalar

Shaklni tuzishda undagi statistik ma’lumotlarning to’liqligi va ishonchliligi ta’minlanishi kerak. Ma’lumotlar shaklda ko’rsatilgan o’lchov birliklarida taqdim etiladi.

Shaklning manzil qismida belgilangan tartibda ro’yxatga olingan ta’sis hujjatlariga muvofiq hisobot beruvchi tashkilotning to’liq nomi, keyin esa qavs ichida qisqa nomi ko’rsatiladi.

"Pochta manzili" qatorida O’zbekiston Respublikasi sub’ektining nomi va pochta indeksi bo’yicha yuridik manzil ko’rsatilgan.

Shaklning kod qismida O’zstatning hududiy organlari tomonidan tashkilotlarga yuborilgan (berilgan) Korxonalar va tashkilotlarning O’zbekiston Respublikasi tasniflagichi (OKPO) kodini kiritish kerak.

Hisobot fuqarolik holati dalolatnomalarini davlat ro’yxatidan o’tkazuvchi organlar tomonidan tuziladi.

Tuman (shahar, shahardagi tuman) hokimligining FHDYo bo’limi har oyda, hisobot davridan keyin 7 kundan kechiktirmay “Tug’ilganlar to’g’risidagi ma’lumotlar” № 1-ROD shaklini yuboradi, unga shuningdek, ro’yxatga olinganligi to’g’risidagi ma’lumotlar kiradi. Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro’yxatga olish huquqiga ega bo’lgan shahar va qishloq ma’muriyatlarida tug’ilganlar, O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’yektidagi Hududiy Davlat statistika xizmatining hududiy organiga u belgilagan manzil bo’yicha.

Hisobot har oy taqdim etiladi. Hisobotga sud qarori asosida tiklangan tug’ilganlik to’g’risidagi yozuvlar to’g’risidagi ma’lumotlar, farzand asrab olinishi munosabati bilan tug’ilganlik to’g’risidagi yozuvlar to’g’risidagi ma’lumotlar, shuningdek, bir yoshga to’lgan va undan ko’p yoshga to’lgan shaxslarning tug’ilganlik dalolatnomalari to’g’risidagi ma’lumotlar kiritilmaydi .

2-7, 15-20, 23-satrlar tug’ilganlik to’g’risidagi guvohnoma yozuvining tegishli bandlaridan to’ldiriladi.

Bunday holda, tegishli kod 3, 6, 7, 23-qatorlarga kiritiladi.

2, 4, 15, 18-satrlarda sanalar raqamlar bilan to’ldiriladi, kun, oy va yil nuqtalar bilan ajratiladi. Sana va oy ikki belgi bilan, yil to’rtta belgi bilan ko’rsatilgan. Masalan, agar bolaning tug’ilgan sanasi dalolatnomada 25.07.2008 yil deb ko’rsatilgan bo’lsa, 4-ustunda 25.07.2008 yilni ko’rsatish kerak.

5, 25, 26-qatorlarda, agar tug’ilgan joyi O’zbekiston Respublikasi bo’lsa, u holda O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, shahar ko’rsatiladi. Agar tug’ilgan joy boshqa davlat bo’lsa, unda shtat va shahar nomi ko’rsatiladi.

16, 19-qatorlarda fuqarolik so’z bilan yozilgan.

17, 20 - yashash joyi ustunlarini to’ldirishda siz quyidagilarni ko’rsatishingiz kerak:

- O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, agar boshqa davlat bo’lsa, unda davlatning nomi ko’rsatilgan;

-shahar aholi punktlari uchun: shahar posyolkasi va shahar ichidagi tuman (tuman) nomi;

- qishloq aholi punktlari uchun: tuman, qishloq hokimligi va qishloq aholi punktining nomi.

Barcha aholi punktlari uchun ko’cha va uy ko’rsatilgan.

23 a, b, c, d, e bandlari to’ldiriladi. O’lim sabablari so’z bilan yoziladi. Ularning yonida tegishli kodlar ko’rsatilgan.

13-qator tug’ilganlik haqidagi tibbiy guvohnomadan (103/u-08-shakl) 10-bandi, o’lik tug’ilganda - perinatal o’lim to’g’risidagi tibbiy ma’lumotnomaning 20-bandi to’ldiriladi.

14-satr tug’ilganlik to’g’risidagi tibbiy guvohnomadan - grammda ko’rsatilgan perinatal o’lim to’g’risidagi tibbiy ma’lumotnomaning 16-bandi, o’lik tug’ilganda - 17-bandidan to’ldiriladi.

21-qator - onaning ma’lumoti tug’ilganlik haqidagi tibbiy guvohnomadan to’ldiriladi, 7-band (o’lik tug’ilish uchun - 9-band), so’zlar bilan yoziladi va tegishli kod ko’rsatiladi.

22-qator - onaning ish joyi tug’ilganlik to’g’risidagi tibbiy guvohnomadan to’ldiriladi, 8-band (o’lik tug’ilish uchun - 10-band), tegishli kod ko’rsatiladi. Agar ona nogironlik nafaqasini oladigan bo’lsa, kod 10 (boshqa) kiritiladi.

23-qator - agar ota to’g’risidagi ma’lumotlar quyidagilar asosida ko’rsatilgan bo’lsa: nikoh to’g’risidagi guvohnoma, kod 1; otalik guvohnomalari - kod 2; onaning iltimosiga binoan tug’ilganlik ro’yxatga olingan taqdirda, otasi to’g’risidagi ma’lumotlar mavjudligidan qat’iy nazar, 3-kod kiritiladi; topilgan (tashlangan) bolaning yoki ona tomonidan tug’ruqxonada qoldirilgan bolaning tug’ilishini ro’yxatga olishda (u turmush qurgan yoki bo’lmaganligidan qat’i nazar) 7-kod kiritiladi (o’lik tug’ilganda bo’lishi mumkin emas).

24-qatorda nikoh sanasi (kun, oy, yil) ko’rsatiladi, agar otasi to’g’risidagi ma’lumotlar nikoh guvohnomasi asosida ko’rsatilgan bo’lsa.

Agar biron bir ma’lumot yetishmayotgan bo’lsa, tegishli maydonga chiziqcha kiritiladi.

Hisobotning oxirgi varag’ida oy uchun tug’ilganlarning umumiy soni ko’rsatilgan, bu hisobotdagi yozuvlar soniga mos kelishi kerak.

Ro’yxatdan o’tish joyidagi tuman (shahar).

CD

Ko’rsatkichning nomi №.

To’lov liniyalari kirish 2-kirish 3-kirish 4-kirish 5-kirish

1 2 3 4 5 6 7

O’lim to’g’risidagi guvohnoma raqami 1

Ro’yxatdan o’tgan sana: kun, oy, yil 2

Tug’ilgan sana: kun, oy, yil 3

Tug’ilgan joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, 4-shahar

Jinsi erkak -1, ayol - 2 5

Fuqarolik 6

Oilaviy ahvoli: ro’yxatdan o’tgan nikohda bo’lgan - 1, ro’yxatdan o’tgan nikohda bo’lmagan - 2, noma’lum - 9 7

Ma’lumoti: kasbiy: oliy – 1, to’liqsiz oliy – 2, o’rta – 3, boshlang’ich – 4; umumiy:

ikkilamchi (to’liq) - 5, asosiy - 6, birlamchi - 7, asosiysi yo’q - 8, noma’lum - 9 8

Kasb:

wasSa) qiziq) iqtisodda: yuqori malakali rahbar va mutaxassislar - 1, boshqa mutaxassislar - 2, malakali ishchilar - 3, malakasiz ishchilar - 4, harbiy xizmatni o’tayotganlar - 5; iqtisodiyotda band bo’lmaganlar: pensionerlar - 6, talabalar va o’quvchilar - 7, shaxsiy yordamchi xo’jaliklarda ishlaganlar - 8, ishsizlar - 9, boshqalar -10, ko’rsatilmagan - 99 9

1 2 3 4 5 6 7

Oxirgi yashash joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, tuman, shahar (shahar ichidagi tuman, tuman), shahar posyolkasi, qishloq ma’muriyati, qishloq aholi punkti, ko’cha, uy (bino, bino) 10 kodli kod kod kod kodi

O’lim sanasi: kun, oy, 11 yil

O’lim joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, tuman, shahar (shahar ichidagi tuman, tuman), shahar posyolkasi, qishloq ma’muriyati, qishloq posyolkasi, ko’cha, uy (bino, bino) 12 kodli kod kod kod kodi

O’lim sodir bo’lgan: voqea joyida - 1, tez yordam mashinasida - 2, kasalxonada - 3, uyda - 4, boshqa joylarda - 5 13

1 yoshgacha vafot etgan bolalar uchun:

Tug’ilganda bolaning tana vazni 14

Ona 15 yoshda qanday bola edi

Onamning yoshi 16

O’lim holatlari: kasallikdan - 1, ishlab chiqarish bilan bog’liq bo’lmagan baxtsiz hodisa - 2, ishlab chiqarish bilan bog’liq baxtsiz hodisa - 3, qotillik - 4, o’z joniga qasd qilish - 5, harbiy harakatlar paytida - 6, terroristik harakatlar paytida - 7, aniqlanmagan o’lim - 8 17

O’lim sababi:

a) 18

6) 19
20 da
d) 21
e) 22

Federal statistik kuzatuv shaklini to’ldirish bo’yicha ko’rsatmalar

Shaklni tuzishda undagi statistik ma’lumotlarning to’liqligi va ishonchliligi ta’minlanishi kerak. Ma’lumotlar shaklda ko’rsatilgan o’lchov birliklarida taqdim etiladi.

Shaklning manzil qismida belgilangan tartibda ro’yxatga olingan ta’sis hujjatlariga muvofiq hisobot beruvchi tashkilotning to’liq nomi, keyin esa qavs ichida qisqa nomi ko’rsatiladi.

"Pochta manzili" qatorida O’zbekiston Respublikasi sub’ektining nomi, pochta indeksi bilan yuridik manzil ko’rsatilgan.

Shaklning kod qismida O’zstatning hududiy organlari tomonidan tashkilotlarga yuborilgan (berilgan). Korxonalar va tashkilotlarning O’zbekiston Respublikasi tasniflagichi (OKPO) kodini kiritish kerak.

Hisobot fuqarolik holati dalolatnomalarini davlat ro’yxatidan o’tkazuvchi organlar tomonidan tuziladi.

Tuman (shahar, shahardagi tuman) hokimligining FHDYo bo’limi har oyda, hisobot davridan keyin 7 kundan kechiktirmay, ro’yxatga olinganligi to’g’risidagi ma’lumotlarni o’z ichiga olgan 1-U-sonli “Vafot etgan shaxs to’g’risidagi ma’lumotlar” shaklini yuboradi. Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro’yxatga olish huquqiga ega bo’lgan shahar va qishloq ma’muriyatlarida vafot etgan shaxsning O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi Hududiy Davlat statistika xizmatining hududiy organiga u belgilagan manzil bo’yicha.

Hisobot har oy taqdim etiladi. Hisobotda bir yildan ko’proq vaqt oldin vafot etgan va vafot etgan deb e’lon qilingan shaxslarning o’lim guvohnomalari, shuningdek tiklangan o’lim guvohnomalari to’g’risidagi ma’lumotlar mavjud emas.

1-6, 10-12 qatorlar o’lim to’g’risidagi guvohnoma yozuvlarining tegishli bandlaridan to’ldiriladi. Bunday holda, tegishli kod 5-qatorda ko’rsatilgan.

11-qatorda sud qarori bilan vafot etgan deb e’lon qilingan shaxslar uchun o’lim sanasi sud qarori qonuniy kuchga kirgan sana hisoblanadi.

2, 3 va 11-satrlarda sanalar raqamlar bilan to’ldiriladi, oy va yil nuqta bilan ajratiladi. Sana va oy ikki belgi bilan, yil to’rtta belgi bilan ko’rsatilgan. Masalan, agar dalolatnoma yozuvida tug’ilgan sana "19522 yil 5 iyul" bo’lsa, u holda 3-qatorda 07/05/1952 yil ko’rsatilishi kerak.

4-qatorda, agar tug’ilgan joy O’zbekiston Respublikasi bo’lsa, u holda O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, shahar ko’rsatiladi. Agar tug’ilgan joy boshqa davlat bo’lsa, unda shtat va shahar nomi ko’rsatiladi.

6-qatorda fuqarolik so’z bilan yozilgan.

7-8, 13-26 qatorlar tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomadan to’ldiriladi (106/u-08 shakl).

Tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomaning 12 va 13-bandlaridan 7-8-qatorlar to’ldiriladi va tegishli kodlar ko’rsatilgan so’zlar bilan yoziladi.

9-qator - ish joyi tibbiy o’lim guvohnomasidan to’ldiriladi, 14-bandda tegishli kod ko’rsatiladi. O’lgan bolalar uchun

7 kungacha bo’lgan davrda onaning ish joyi perinatal o’lim to’g’risidagi tibbiy ma’lumotnoma asosida ko’rsatiladi, 10-band, agar ona nogironlik pensiyasini olsa, 10-kod (boshqa) kiritiladi.

13-qator tegishli kodni ko’rsatgan holda tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomaning 9-bandidan to’ldiriladi.

14-16-satrlar tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomaning 11-bandi, 1, 2, 4-kichik bandlaridan to’ldiriladi.

14-qator - bolaning tug’ilgandagi tana vaznini grammda ko’rsatadi.

15-qator - onaning farzandining raqami.

16-qator - onaning yoshi - raqam tugallangan yillar sonini ko’rsatadi.

17-qator tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomaning 15-bandi asosida to’ldiriladi, so’zlar bilan yoziladi va tegishli kod ko’rsatiladi.

18-23 qatorlar tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomadan, 19-banddan (perinatal o’lim to’g’risidagi tibbiy ma’lumotnomaning 23-bandi) shifokor tomonidan so’zlar bilan to’ldirilgan barcha qatorlar to’ldiriladi. Ularning yonida tegishli kodlar ko’rsatilgan.

23-qator tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomaning 19-bandining II qismidan (boshqa muhim shartlar) to’ldiriladi. Baxtsiz hodisa natijasida vafot etgan taqdirda, agar o’lim 8-30 kunlarda sodir bo’lgan bo’lsa (tibbiy ma’lumotnomaning 20-bandi kod 1) 1-kodni, agar o’lim 7 kun ichida sodir bo’lgan bo’lsa (tibbiy ma’lumotnomaning 20-bandi kod 2 yoki kod 1 va 2)) 2 kodini ko’rsating.

24-qator tegishli kodni ko’rsatgan holda tibbiy o’lim to’g’risidagi guvohnomaning 17-bandidan to’ldiriladi.

25-26 qatorlarda o’lim haqidagi tibbiy guvohnomaning seriyasi, raqami va berilgan sanasi ko’rsatiladi. Seriya ikki raqamdan va bo’sh joy bilan ajratilgan tibbiy ma’lumotnomaning raqami bilan kiritiladi (masalan, 4523456).

27-qatorda yakuniy (1) yoki dastlabki (2) tibbiy ma’lumotnoma kodlar bilan to’ldiriladi.

"Oxirgi yashash joyi" 10-qatorni to’ldirishda quyidagilarni ko’rsatishingiz kerak:

- O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, agar boshqa davlat bo’lsa, unda davlatning nomi ko’rsatilgan;

-shahar aholi punktlari uchun: shahar posyolkasi va shahar ichidagi tuman nomi;

- qishloq aholi punktlari uchun: tuman, qishloq hokimligi va qishloq aholi punktining nomi.

Barcha aholi punktlari uchun ko’cha va uy ko’rsatilgan.

1 yoshgacha vafot etganlar uchun onaning yashash joyi ko’rsatiladi.

Sud qarori bilan vafot etgan deb e’lon qilingan shaxslar uchun 8-kod 17-qatorda, 1-kod 24 va 27-qatorlarda.

Agar biron bir ma’lumot yetishmayotgan bo’lsa, tegishli grafik katakchalarga chiziqcha kiritiladi.

Hisobotning oxirgi varag’ida o’limlarning umumiy soni mavjud bo’lib, ular hisobotdagi yozuvlar soniga mos kelishi kerak.

Ro’yxatdan o’tish joyidagi tuman (shahar).
Ko’rsatkichning nomi №.
satrlar 1-kirish 2-kirish 3-kirish 4-kirish 5-kirish
1 2 3 4 5 6 7
Nikoh to’g’risidagi guvohnomaning yozuv raqami 1
Ro’yxatdan o’tgan sana: kun, oy, yil 2
Turmush qurganlar haqida ma’lumot
U
Tug’ilgan sana: kun, oy, yil 3
4 yosh
Tug’ilgan joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, 5-shahar
Fuqarolik 6

Yashash joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, tuman, shahar (shahar ichidagi tuman), shaharcha, qishloq ma’muriyati, qishloq posyolkasi, ko’cha, uy (bino, inshoot) 7 kodli kod kod kod kodi

Oilaviy ahvoli: hech qachon turmushga chiqmagan - 2, ajrashgan - 4, beva qolgan - 38

Millati 9

Ta’lim:

professional:

yuqori -1, to’liq emas yuqori - 2,

ikkilamchi - 3, asosiy - 4;

umumiy:

ikkilamchi (to’liq) - 5, asosiy - 6, birlamchi - 7, asosiysi yo’q - 8, noma’lum - 9 10

U

Tug’ilgan sana: kun, oy, 11 yil

12 yosh

Tug’ilgan joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, 13-shahar

Fuqarolik 14

Yashash joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, tuman, shahar (shahar ichidagi tuman), shahar posyolkasi, qishloq ma’muriyati, qishloq aholi punkti, ko’cha, uy (bino, bino) 15 kodli kod kod kod kod kodi

Oilaviy ahvoli: hech qachon turmushga chiqmagan - 2, ajrashgan - 4, beva qolgan -

1 2 3 4 5 6 7

Millati 17

Ta’lim:

professional:

yuqori - 1, to’liq bo’lmagan yuqori - 2,

ikkilamchi - 3, asosiy - 4;

umumiy:

ikkilamchi (to’liq) - 5, asosiy - 6, asosiy - 7, birlamchi yo‘q - 8, noma’lum - 9 18

Turmush qurganlar orasida 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar soni 19

Ma’lumot uchun: ro’yxatga olingan nikohlarning umumiy soni (birliklari)

Jami varaqlar

Statistik ma’lumotlarni taqdim etish uchun mas’ul mansabdor shaxs (statistik ma’lumotlarni taqdim etishga vakolatli shaxs yuridik shaxs)

(lavozim) (to’liq ism) (imzo)

(aloqa telefon raqami)

Email:

"" 20 yil

(hujjatlarni tayyorlash sanasi)

Hududiy statistik kuzatuv shaklini to’ldirish bo’yicha ko’rsatmalar

Shaklni tuzishda undagi statistik ma’lumotlarning to’liqligi va ishonchliligi ta’minlanishi kerak. Ma’lumotlar shaklda ko’rsatilgan o’lchov birliklarida taqdim etiladi.

Shaklning manzil qismida belgilangan tartibda ro’yxatga olingan ta’sis hujjatlariga muvofiq hisobot beruvchi tashkilotning to’liq nomi, keyin esa qavs ichida qisqa nomi ko’rsatiladi.

"Pochta manzili" qatorida O’zbekiston Respublikasi sub’ektining nomi, pochta indeksi bilan yuridik manzil ko’rsatilgan.

Shaklning kod qismida O’zstatning hududiy organlari tomonidan tashkilotlarga yuborilgan (berilgan) Korxonalar va tashkilotlarning O’zbekiston Respublikasi tasniflagichi (OKPO) kodini kiritish kerak.

Hisobot fuqarolik holati dalolatnomalarini davlat ro’yxatidan o’tkazuvchi organlar tomonidan tuziladi.

Tuman (shahar, shahardagi tuman) hokimligining FHDYo bo’limi har oyda, hisobot davridan keyin 7 kundan kechiktirmay “Ro’yxatga olingan nikohlar to’g’risida ma’lumot” BR-son shaklini yuboradi, unga shaharda nikohni qayd etish to’g’risidagi ma’lumotlar ham kiradi. Fuqarolik aktlarini davlat ro’yxatidan o’tkazishga vakolatli qishloq ma’muriyatlari, O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi Hududiy Davlat statistika xizmatining hududiy organiga u belgilagan manzil bo’yicha.

Hisobot har oy taqdim etiladi. Hisobotga nikoh to’g’risidagi aktlarning tiklangan yozuvlari kirmaydi .

1-19 qatorlar nikoh to’g’risidagi aktlar yozuvlarining tegishli bandlaridan to’ldiriladi.

Bunday holda, tegishli kod 7, 15-qatorlarda ko’rsatilgan.

2, 3, 11-satrlarda sanalar raqamlar bilan to’ldiriladi, kun, oy va yil nuqtalar bilan ajratiladi. Sana va oy ikki belgi bilan, yil to’rtta belgi bilan ko’rsatilgan. Misol uchun, agar nikoh to’g’risidagi yozuvda kelinning

tug’ilgan kuni 1988 yil 25 iyulda ko’rsatilgan bo’lsa, 9-qatorda 1988 yil 25 iyul ko’rsatilishi kerak.

5, 13-qatorlarda, agar tug’ilgan joyi O’zbekiston Respublikasi bo’lsa, u holda O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, shahar ko’rsatiladi. Agar tug’ilgan joy boshqa davlat bo’lsa, unda shtat va shahar nomi ko’rsatiladi.

8, 16-satrlar nikoh to’g’risidagi dalolatnomaning 10 yoki 11-ustunlaridagi ma’lumotlar asosida to’ldiriladi. Agar nikoh to’g’risidagi guvohnomaning 11-ustunida to’ldirilmagan bo’lsa, unda - turmush qurmagan (a) - 2, agar a) bandi to’ldirilgan bo’lsa, keyin - ajrashgan (a) - 4, agar b) bandi to’ldirilgan bo’lsa, ko’rsating. - beva qolgan (a) - 3.

6, 9, 14, 17-qatorlarda fuqarolik va millat so’z bilan yoziladi.

10, 18-qatorlar - ta’lim so’zlar bilan yoziladi va tegishli kod ko’rsatiladi.

19-qator nikoh tuzayotgan shaxslarning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlardan to’ldiriladi. 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar soni raqamlar bilan to’ldiriladi.

7, 15 - yashash joyini to’ldirishda siz quyidagilarni ko’rsatishingiz kerak:

- O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, agar boshqa davlat bo’lsa, unda davlatning nomi ko’rsatilgan;

-shahar aholi punktlari uchun: shahar posyolkasi va shahar ichidagi tuman nomi;

- qishloq aholi punktlari uchun: tuman, qishloq hokimligi va qishloq aholi punktining nomi.

Barcha aholi punktlari uchun ko’cha va uy ko’rsatilgan.

Agar biron bir ma’lumot yetishmayotgan bo’lsa, tegishli maydonga chiziqcha kiritiladi.

Hisobotning oxirgi varag’ida oy davomida ro’yxatdan o’tgan nikohlarning umumiy soni mavjud bo’lib, ular hisobotdagi yozuvlar soniga mos kelishi kerak.

HUDUDIY STATISTIK KUZATISH

MAXFIYLIK MA’LUMOTNI QABUL qilib oluvchi tomonidan kafolatlanadi.

Statistik ma’lumotlarni taqdim etish tartibini buzish, shuningdek noto’g’ri statistik ma’lumotlarni taqdim etish.

O’zbekiston Respublikasi Ma’muriy huquqbuzarliklar to’g’risidagi kodeksining 13.19-moddasida belgilangan javobgarlikka sabab bo’ladi.

2001 yil 30 dekabrdagi 195-FZ-son, shuningdek, O’zbekiston Respublikasining 1992 yil 13 maydagi 2761-1-sonli Qonunining 3-moddasi «Tartibni buzganlik uchun javobgarlik to’g’risida» davlat statistika hisobotini taqdim etish tartibi”

ELEKTRON SHAKLDA TA’MINLASH MUMKIN

20 yil davomida RO’YXATLANGAN AJRASH HAQIDA MA’LUMOT.

(oy)

Taqdim etilgan: Ta’minlash shartlari

yuridik shaxslar - O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektining FHDYo organlari:

- O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi O’zstatning hududiy organiga u belgilagan manzil bo’yicha 7-kun.

hisobot davridan keyin

| Shakl No RZ |

O’zstat buyrug’i:

Shaklni tasdiqlash haqida

2015 yil 23 iyuldagi 339-son

O’zgarishlar haqida (agar mavjud bo’lsa)

dan.

dan.

Menstruel

Hisobot beruvchi tashkilotning nomi

Pochta manzili

OKUD kodiga muvofiq shakl kodi

OKPO uchun hisobot beruvchi tashkilot

1 2 3 4

0605017

Ro’yxatdan o’tish joyidagi tuman (shahar).

Ko’rsatkichning nomi №.

satrlar 1-kirish 2-kirish 3-kirish 4-kirish 5-kirish

1 2 3 4 5 6 7

Ajralish dalolatnomasining rekord raqami 1

Ro’yxatdan o’tgan sana: kun, oy, yil 2

Ajrashganlar haqida ma’lumot

U

Tug’ilgan sana: kun, oy, yil 3

Tug’ilgan joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, 4-shahar

Fuqarolik 5

Yashash joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, tuman, shahar (shahar ichidagi tuman), shahar posyolkasi, qishloq ma’muriyati, qishloq posyolkasi, ko’cha, uy (bino, inshoot) 6 kodli kod kod kod kodi

Millati 7

Ma’lumoti: kasbiy: oliy – 1, to’liqsiz oliy – 2, o’rta – 3, boshlang’ich – 4; umumiy:

ikkilamchi (to’liq) - 5, asosiy - 6, birlamchi - 7, asosiysi yo’q - 8, noma’lum - 9 8

Nikoh bekor qilinadi: birinchi - 1, ikkinchi - 2 9

U

Tug’ilgan sana: kun, oy, 10 yil

Tug’ilgan joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, 11-shahar

Fuqarolik 12

Yashash joyi: O’zbekiston Respublikasi sub’ekti, tuman, shahar (shahar ichidagi tuman), shahar posyolkasi, qishloq ma’muriyati, qishloq aholi punkti, ko’cha, uy (bino, inshoot) 13

Millati 14

- Ma’lumoti: kasbiy: oliy - 1, to’liqsiz oliy - 2, o’rta - 3, boshlang’ich - 4; umumiy:

ikkilamchi (to’liq) - 5, asosiy - 6, boshlang’ich - 7, boshi yo’q - 8, noma’lum - 9 Nikoh buzildi: birinchi -1, takroriy - 2 1 Nikoh to’xtatilgan sana: kun, oy, yil I dalolatnoma tayyorlash ajrashgan nikohni tuzish: sana, oy, yil Ajrashgan shaxslar orasida 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar soni

Hududiy statistik kuzatuv shaklini to’ldirish bo’yicha ko’rsatmalar

Shaklni tuzishda undagi statistik ma’lumotlarning to’liqligi va ishonchliligi ta’minlanishi kerak. Ma’lumotlar shaklda ko’rsatilgan o’lchov birliklarida taqdim etiladi.

Shaklning manzil qismida belgilangan tartibda ro’yxatga olingan ta’sis hujjatlariga muvofiq hisobot beruvchi tashkilotning to’liq nomi, keyin esa qavs ichida qisqa nomi ko’rsatiladi.

"Pochta manzili" qatorida O’zbekiston Respublikasi sub’ektining nomi, pochta indeksi bilan yuridik manzil ko’rsatilgan.

Shaklning kod qismida O’zstatning hududiy organlari tomonidan tashkilotlarga yuborilgan (berilgan) Korxonalar va tashkilotlarning Mamlakat tasniflagichi (OKPO) kodini kiritish kerak.

Hisobot fuqarolik holati dalolatnomalarini davlat ro’yxatidan o’tkazuvchi organlar tomonidan tuziladi.

Tuman (shahar, shahardagi tuman) hokimligining FHDYo bo’limi har oyda, hisobot davridan keyin 7 kundan kechiktirmay, “Ro’yxatga olingan ajralishlar to’g’risida ma’lumot” RZ-son shaklini, shuningdek, nikohdan ajralish to’g’risidagi ma’lumotlarni o’z ichiga olgan shaharcha va shaharchaga yuboradi. Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro’yxatga olish vakolatiga ega bo’lgan qishloq ma’muriyatlari, O’zbekiston Respublikasining ta’sis sub’ektidagi Hududiy Davlat statistika xizmatining hududiy organiga u tomonidan belgilangan manzil bo’yicha.

Hisobot har oy taqdim etiladi. Hisobotga faqat ajralish to’g’risidagi dalolatnomalarning tiklangan yozuvlari kiritilmaydi.

1-19-qatorlar ajralish to’g’risidagi dalolatnomalarning tegishli bandlaridan to’ldiriladi. Bunday holda, tegishli kod 6 va 13-qatorlarda ko’rsatilgan.

2, 3, 10, 17, 18-satrlarda sanalar raqamlar bilan to’ldiriladi, oy va yil nuqta bilan ajratiladi. Sana va oy ikki belgi bilan, yil to’rtta belgi bilan ko’rsatilgan. Misol uchun, agar dalolatnomada tug’ilgan sana "1952 yil 5 iyul" bo’lsa, u holda 3-qatorda 07/05/1952 yil ko’rsatilishi kerak.

4, 11-qatorlarda, agar tug’ilgan joy O’zbekiston Respublikasi bo’lsa, u holda O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, shahar ko’rsatiladi. Agar tug’ilgan joy boshqa davlat bo’lsa, unda shtat va shahar nomi ko’rsatiladi.

5, 7, 12, 14-qatorlarda fuqarolik va millat so’z bilan yoziladi.

8, 15-qatorlar - ta’lim - so’zlar bilan yoziladi va tegishli kod ko’rsatiladi.

9, 16-qatorlar - nikoh bekor qilingan - birinchisi - 1, ikkinchisi - 2, tegishli kod ko’rsatilgan. Ajrashganlarning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlardan to’ldiriladi. 18 yoshgacha bo’lgan umumiy bolalar soni raqamlar bilan to’ldiriladi.

"Yashash joyi" 6, 13 qatorlarini to’ldirishda quyidagilarni ko’rsatishingiz kerak:

- O’zbekiston Respublikasining sub’ekti, agar boshqa davlat bo’lsa, unda davlatning nomi ko’rsatilgan;

-shahar aholi punktlari uchun: shahar posyolkasi va shahar ichidagi tuman nomi;

- qishloq aholi punktlari uchun: tuman, qishloq hokimligi va qishloq aholi punktining nomi.

Barcha aholi punktlari uchun ko’cha va uy ko’rsatilgan.

Agar biron bir ma’lumot yetishmayotgan bo’lsa, tegishli grafik katakchalarga chiziqcha kiritiladi.

Hisobotning oxirgi varag’ida ro’yxatdan o’tgan ajrashgan nikohlarning umumiy soni mavjud bo’lib, ular hisobotdagi yozuvlar soniga mos kelishi kerak.

AHOLI STATISTIKASI FANIDAN TESTLAR

1. Demografik jarayonlar qanday ifodalanadi?

A. Demografik koeffitsiyentlar orqali.

B. Tugilish koeffitsiyenti orqali.

C. O‘lim koeffitsiyenti orqali.

D. Tabiiy o‘sish koeffitsiyenti orqali

E. A, C javoblar.

2. Jumlani to’ldiring; Tugilish - .....

A. Jamiyatning davomiyligini ta’minlaydi, biologik jarayon. tabiiy ko‘payish

B. Ma’lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko‘rish jarayoni.

C. A va B javoblar to‘g‘ri.

D. A, B, C javoblar to‘g‘ri.

3. Har bir ayolning farzand ko‘rish yoshi davri qaysi davrni o‘zichiga oladi?

A. 15-49 yosh

B. 16-50 yosh

C. 15-55 yosh

D. 16-49 yosh

E. A va B javoblar to‘g‘ri.

4. O‘zbekistonda tugilishning umumiy koeffitsiyenti necha promilleni (2002) tashkil etadi?

A . 21‰

B . 30‰

C . 15‰

D. 25‰

E. 18‰

5. Reproduktiv yoshdagi ayollar tug‘ilish darajasi past davlatlarda qaysi yoshga nisbatan qo’llaniladi?

A. 15-44

B. 14-49

C. 14-44

D. 15-49

E. 16-55

6 . Onalar o‘limi nisbatan qaysi davlatlarda yuqoriroq?

A. Sust rivojlangan

B. Rivojlanayotgan

C. Uchinchi dunyo davlatlarida

D. Tayanch mamlakatlarda

E. Rivojlangan

7. Mutaxassislar aholi takror barpo bo‘lishini aholining qanday harakatlari yig‘indisi sifatida tahlil etadi?

A. Tabiiy, ijtimoiy - iqtisodiy

B. Hududiy, iqtisodiy

C. Hududiy, sotsial

D. Tabiiy, hududiy

E. Tabiiy, hududiy, sotsial

8 . Demografiya so‘zining lug‘aviy ma’nosi:

A. Ikki yunon so‘zlarining qo'shilishidan iborat bo’lib,
“demos” - xalq, aholi, “ grafo” - tasvirlash, o‘rganish

B. Aholi haqidagi fan

C. Demografiya prognozlarni ishlab chiqish

D. Aholi takror barpo bo’lishining hududiy tahlili

E. Aholining tabiiy o‘sishini o‘rganib borish

9. Demografik jarayonlarni o‘rganishdagi asosiy mezon:

A. barcha javoblar to‘g‘ri

B. aholining jinsiy tarkibi

D. aholi tabiiy o ‘sishi

E. oila

10. Dastlabki demografik ma’lumotlar qaysi davrlardan boshlanadi?

A. Eramizdan oldingi III - IV asrlardan boshlab.

B. Eramizdan keyingi II - asrdan

C. Eramizdan keyingi V asrdan

D. Eramizdan keyingi XVI asrdan

E. Eramizdan oldingi I asrdan boshlab

11. Demografik jarayonlar haqidagi dastlabki ma’lumotlar qaysi hududlarga tegishlidir?

A. Rim va Gretsiya

B. Misr, Mesopotamiya, Hindiston

C. Xitoy va Yaponiya

D. Osiyo va Afrika davlatlar

E. Yuqoridagi barcha javoblar to ‘g ‘ri

12. Dastlabki demografik tadqiqotlar olib borilgan shahar;

A. London

B. Parij

C. Vashington

D. Moskva

E. Rim

13. Aholining dastlabki ro‘yxatga olish qanday maqsadlarda o‘tkazilgan?

A. aholidan boj, soliqlar yig‘ish.

B. aholi salomatligini yaxshilash

C. erkaklar sonini bilish

D. aholi sonini bilish

E. aholining bir hududdan boshqa hududga ko‘chirish.

14. Eng qadimgi aholi ro‘yxatlari qachon va qayerda o‘tkazilgan?

A. Eramizdan oldingi VI asrda, Rimda.

B. Eramizdan oldingi II asrda, Italiyada

C. XVIII asrda, Fransiyada.

D. XIX asrda, AQShda

E. XVIII asrda, Rossiyada.

15. Mukammal aholi ro‘yx a ti birinchi marotaba qayerda o‘tkazilgan?

A. 1770-yili, AQShda.

B. 1500-yili, Angliyada.

C. 1801-yili, Fransiyada.

D. 1900-yili, Rossiyada.

E. XIX asrning boshida, Norvegiyada.

16. XX-asrning boshlarida dunyo aholisining necha foizi ro‘yxatga olingan? A. 54 %

B. 21 %

C. 64 %

D. 80 %

E. 50 %

17. Aholi ro‘yxati necha yil oralig‘ida o‘tkazilib turiladi?

A. 5 - 10 yil

B. 5 yil

C. 20 yil

D. 25 yil

E. har yili

18. O‘zbekistonda Chor Rossiyasi tomonidan dastlabki aholi ro‘yxati qachon o‘tkazilgan?

A. 1897-yilda

B. 1900-yilda

C. 1917-yilda
D. 1861-yilda
E. 1920-yilda

19. O‘zbekistonda XX-asrda o‘tkazilgan aholi ro‘yxatlarini ko‘rsating.

A. A, B, C.
B. 1939, 1959-yillarda
C. 1970, 1979, 1989-yillarda
D. 1991-yilda
E. 1926-yilda

20. O‘zbekistonda demografik jarayonlarni sotsiologik uslubda o‘rganish qachondan boshlangan?

A. 1960 - 1965-yildan.
B. XIX asrning ikkinchi yarmidan.
C. 1920 - 1930-yillardan.
D. 1897-yildan
E. 1970-yildan.

21. Aholi soni turlari:

A. A, B, C, D.
B. mavjud aholi soni
C. nazariy aholi soni
D. o‘rtacha yillik aholi soni
E. doimiy aholi soni

22. O‘rtacha yillik aholi soni qanday aniqlanadi?

A. Kalendar yilining boshidagi va keyingi kalendar yilining boshidagi aholi soni qo'shilib ikkiga bo’linadi.
B. ma’lum kalendar yilining boshidagi aholi soni
C. ma’lum kalendar yilining o ‘rtasidagi aholi soni
D. ma’lum kalendar yilining boshidagi va o ‘rtasidagi soni
E. barcha javoblar to‘g ‘ri

23. Aholining jinsiy tarkibi:

A. ma’lum hudud aholisining erkaklar va ayollarga bo‘linishi
B. aholi tarkibida erkaklar salmog‘i
C. aholi tarkibidagi oilalar soni
D. ma’lum hudud aholisining yosh guruhlarga bo’linishi
E. aholi tarkibida ayollar salmog‘i.

24. Jahonda dastlabki rasmiy aholi ro‘yxati qaysi mamlakatlarda va qachon o‘tkazilgan?

A . AQShda, 1790-yilda

B. Hindistonda, 1637-yilda
C. Xitoyda, 1457-yilda
D. Shvetsiyada, 1800-yilda
E. Rossiyada, 1897-yilda

25. O‘zbekistonda qachon dastlabki to‘liq aholi ro‘yxati o‘tkazilgan?

A. 1926-yilda
B. 1920-yilda
C. 1922-yilda
D. l897-yilda
E. 1939-yilda

26. Aholining takror barpo bo‘lishida qanday omillar qatnashadi?

A. Hammasi
B. Iqtisodiy
C. Ijtimoiy
D. Tabiiy - biologik
E. Demografik

27. Demografik o‘tishning birinchi bosqichi rivojlangan mamlakatlarda qachon kuzatildi?

A.XX-asr o‘rtalarida
B.XX-asrning ikkkinchi yarmida
C.XX-asrda
D.XX-asr boshida
E.XV-asrda

28. XX-asr 20-yillarida Oilaning ilmiy ta’rifi

A.Oila insonlarning tabiiy biologik, nikoh qon qarindoshlik, iqtisodiy, huquqiy, ma’naviy munosabatlarda asoslangan, turmush birligi va o‘zaro javobgarlik hislari orqali bog’langan ijtimoiy guruhidir
B.Oila jamiyatning kichik bo‘lagi
C.Oila, jamiyat maxsuli
D.Oila er xotin va ularning farzandlaridan tashkil topgan guruh
E.Yuqoridagi barcha javoblar to‘g‘ri

29. Aholining turli maqsadlarda bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib yurishi:

A.migratsiya
B. emmigratsiya
C.migratsiya saldosi
D. immigratsiya

E.urbanizatsiya

30. Hozirgi kunda tashqi migratsiyani keltirib chiqaruvchi asosiy omil ...

A.iqtisodiy
B.etnik
C.siyosiy
D.V va S
E.barchasi to ‘g ‘ri

31. Migratsiyada ishtirok etayotganlar ...

A.migrantlar
B.emmigrantlar
C.qochoqlar
D.ko‘chib yuruvchilar
E. immigrantlar

32. “Migratsiya” so‘zi qanday ma’noni bildiradi?

A.ko‘chish
B.ishlash
C.o‘qish
D.yashash
E.mehnat qilish

33. Bir davlatdan ikkinchi davlatga bir qit’adan ikkinchi qit’aga aholining ko‘chishi

A.tashqi migratsiya
B.ichki migratsiya
C.immigratsiya
D.emmigratsiya
E.mehnat migratsiyasi

34. Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib, bir yildan ortiqroq yashab qolishi....

A.doimiy migratsiya
B.tashqi migratsiya
C.ichki migratsiya
D.vaqtinchalik migratsiya
E.tebranma migratsiya

35. Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib ma’lum muddat yashab qaytishi.....

A.reemigratsiya
B. doimiy migratsiya
C.tashqi migratsiya

D.ichki migratsiya
E.tebranma migratsiya

36. Bir davlatning ichida aholining hududlar bo‘ylab ko‘chishi .....

A.ichki migratsiya
B.doimiy migratsiya
C.tashqi migratsiya
D.vaqtinchalik migratsiya
E.tebranma migratsiya

37. “ Immigratsiya ” .....

A.aholining ko‘chib kelishi
B.aholining ko‘chib ketishi
C.aholining tabiiy o‘sishi
D.aholining tabiiy harakati
E.aholining mexanik harakati

38. “Emmigratsiya” .....

A.ko‘chib ketish
B.ko‘chib ketganlar
C.ko'chib kelish
D.ko'chib kelganlar
E.qayta ko‘chib ketish

39. Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o‘rinni egallaydi

A.mehnat migratsiyasi
B.diniy migratsiya
C.etnik migratsiya
D.siyosiy migratsiya
E.ekologik migratsiya

40. Migratsiyaning oqimi yo‘nalgan hududlarda:

A.aholi soni ko‘payadi
B.nikoh ko‘payadi
C.ajralish ko‘payadi
D. tug‘ilish kamayadi
E.tug‘ilish ko‘payadi

41. Mamlakatda, hududda va jahonda shaharlarning o‘sishi va shahar aholisining salmog’ining oshishiga murakkab shaharlar tizimlari paydo bo‘lishi .....

A.Urbanizatsiya
B. Suburbanizatsiya
C.Megapolis

D.Aglomeratsiya

E.Konurbanizatsiya

42. Tug‘ilish va o‘limning kamayishi aholi o‘rtacha umr ko‘rish muddatining uzayib borshi demografiyada nima deb ataladi?

A.Aholi qarishi

B. Aholi kamayishi

C.Demografik portlash

D.Aholi ortiqchaligi

E.Aholi o‘sishi

43. Demografik vaziyat birinchi navbatda nimada ifodalanadi?

A.Aholining soni va tarkibi

B.Aholining ko‘payishi va kamayishi

C.Aholini ko‘payishi va aholi soni

D.Aholini ko‘payishi va tarkibi

E.Aholini kamayishi va tarkibi

44. “Aholi ortiqchaligi” demografik muammo qanday sodirbo’ladi?

A.aholining haddan ziyod ko‘payishi.

B.o’lim ning ortishi

C.aholini kamayishi

D.aholi qarishi

E.aholining ko‘payishi va kamayishi.

45. Demografik vaziyat nechta muhim omil hisobida o‘rganladi?

A.4 ta

B.6 ta

C.2 ta

D.8 ta

E.5 ta

46. XX-asrning boshlarida shved olimi G.Sundberg tomonidan aholi yosh tarkibining necha turi ajratilgan?

A.3

B.4

C.2

D.6

E.5

47. Sayyoramizda tugilishning hududiy farq qilishi nimalarga bog‘liq?

A.Hamma javoblar to‘g‘ri
B.Ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligiga
C.Xalqning milliy urf odatlariga
D.Diniy qadriyatlariga
E.Davlatning turmush darajasiga

48. Tugilishning darajasiga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy demografik omilni belgilang?

A.Aholining yosh-jins tarkibi
B.Etnik tarkib
C.Hududiy va diniy tarkib
D.Aholining yosh tarkibi
E.V va C javoblar to‘g‘ri

49. Tugilishga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarga qanday omillar kiradi?

A.A va B javoblar to‘g ‘ri
B.Davlat tomonidan belgilangan demografik siyosat
C.Aholining yosh jins tarkibi
D.Aholining savodliligi, turmush darajasi
E.A va C javoblar to‘g‘ri

50. Keyingi 20-25 yil ichida dunyoning hamma qismida ...

A.tug‘ilish kamaymoqda
B.o‘rtacha umr ko‘rish yoshi uzaygan
C.aholining savodli tarkibi progressiv oshmoqda
D.tug‘ilishning ko‘payishi kuzatilmoqda
E.aholining jinsiy tarkibi o‘zgarmoqda

51. Demografik siyosat faol olib borilayotgan davlatlarni toping.

A.Hammasi
B.Hindiston
C.Fransiya
D.Rossiya
E.Xitoy

52. Quyida tug‘ilishi kam bo‘lgan davlatlarni ajrating?

A.Belarusiya, Moldava
B.Rossiya, Keniya
C.BAA, Quvayt
D.Fransiya, Tojikiston
E.Zoir, Zambiya

53. Tug‘ilishning bugungi holatiga qarab hozirgi davlatlarni qanday guruhlash mumkin?

A.3ta; yuqori, o‘rta va past

B.2ta yuqori va past

C.3ta progressiv, statsionar regressiv

D.2ta progressiv, regressiv

E.4ta yuqori, o‘rta, o‘rtadan past va past

54. 1950-1970-yillarda dunyo aholisining tabiiy ko‘payishiga xos bo‘lgan xususiyatini belgilang?

A.Tabiiy o‘sishning yuqoriligi

B.Optimal darajadaligi

C.Tabiiy o ‘sishning pastligi

D.A va V

E.Tabiiy o‘sishning har xilligi

55. Dunyo bo‘yicha tug‘ilish eng yuqori bo‘lgan hududni ko‘rsating.

A.Afrika

B.Xorijiy Osiyo

C.Lotin Amerika

D.Hindixitoy

E. Yevropa

56. “Aholi ortiqchaligi” - A.Insonni ehtiyoji uchun moddiy qiymatlar ishlab chiqarishga nisbatan aholi sonining tez ortishi.

B. Aholi sonining juda tez oshishi

C.Aholi sonining oshishi natijasida ishsizlikning vujudga kelishi

D.Industurlashtirish oqibatida nofaol aholini ko‘payishi

E.Aholi tarkibida qariyalar salmog‘ining oshishi

57. 1960-1970-yillarda aholi tabiiy o‘sishiga xos xususiyat nima deb nomlanadi?

A.Demografik portlash

B.Pulsizlik - kulfat, bolasizlik - ikki barobar kulfat

C. Yer bitta - tanho, ekologik muammo

D.Biz yer deb atalmush ulkan kemaning yo‘lovchilarimiz bir oilaga - bir bola

58. “Demografik o‘tish ” iborasini fanga kim kiritgan?

A.Noutstayn

B.Maltus

C.Sundberg

D.Urlanis

E. Broun

59. “ Odamlar to‘lqinlari” konsepsiyasi muallifi kim?

A.Mao Szedun

B.Javoharlal Neru

C.Indra Gandi

D.P. Bxai'ad

E.A va V

60. “Aholi ortiqchaligi” muammosi qaysi hududlarga xos?

A.Xitov va Hindiston

B.Lotin Amerikasi

C.Xorijiy Osiyo

D.Hindixitoy

E.Hammasi

61. Demografik qarish bo‘yicha hududlar ketma-ketligini belgilang.

A.Yevropa, Okeaniya, Amerika

B. Yevropa, Afrika, Osiyo

C.Amerika, Okeaniya, Afrika

D.A va C

E.B va C

62. Demografik qarishga xos xususiyatni aniqlang.

A.Qariyalar bumi

B. Qariyalar oshishi

C.Regrissiya

D.Progressiya

E.Aholining qarishi

63. Ayrim davlatlarda kutilayotgan depopulyatsiya nimani hisobiga bartaraf etilishi kutilmoqda?

A.Immigratsiya

B.Remigratsiya

C. Migratsiya

D.A va B

E.A va C

64. 1960-1970-yillarda dunyo aholisinng juda tez sur’at bilan o‘sib borishiga olib kelgan?

A.Demografik portlash

B.Demografik siyosat

C.Aholining ko'payishi

D.Demografik bashorat

E.A va D

65. Tug‘ilishning kamayib borishi ...jarayondir.

A.tarixiy

B.ijtimoiy

C.siyosiy

D.iqtisodiy

E.A va B

66. Yer shari aholisining ko‘payishi 20-30 yil davomida .....

A.sekinlashgan

B.ko‘paygan

C.o‘rtacha

D.juda tez ko‘paygan

E.kamaygan

67. Tug‘ilish va o‘lim jaravonidagi o‘zgarishlar dunyo aholisining nimasiga ta’sir ko‘rsatadi?

A. tabiiy ko‘payishga

B.savodsizlikka

C.savodliliga

D.kamayishiga

E. qariyalarni ortib borishiga

68. Tug‘ilishning past bo‘lishi va o’limning kamayishi.....ga olib keladi?

A.Demografik qarishga

B.demografik siyosatga

C.Demografik portlashga

D.Aholi ortiqchaligiga

E.A va D

69. Ibtidoiy jamoa davrida kishilarning o‘rtacha umr ko‘rishi necha yoshni tashkil qilgan?

A.20-25

B.15-20

C.40-45

D.33-42

E.30 -35

70. Ibtidoiy jamoa davrida aholi o‘rtasida.....o‘limi yuqori bo‘lgan.

A.ayollar o‘limi

B.erkaklar o'limi

C.bolalar o ‘limi

D.yuqori yoshdagilar
E.A va B

71. Aholi tarkibida ayollar salmog'ining yuqoriligi iqtisodiy rivojlangan davlatlarida kuzatilad?

A.AQSh va Kanada
B.Saudiya Arabistoni va Yaponiya
C.Germaniya va Yaponiya
D.AQSh va Germaniya
E.Iordaniya va Kanada

72. Hozirgi kunda tugilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat... olib keldi.

A.Tug‘ilishni kamayishiga
B.Bolalar sonini ortishiga
C.Keksalarni ortishiga
D.Tug‘ilishni ko‘payishiga
E.ayollar soni kamayishiga

73. Bolalar (go‘daklar) o‘limi necha yoshgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi?

A.l
B.2
C.3
D.4
E.5

74. Homiladorlikning 28 haftasidan to tug‘ilgan chaqaloq-larning 7 kunlik davrigacha o‘lganlar qanday o‘lim deb ataladi?

A.Perenatal
B.Postneonatal
C.Neonatal
D.Protogenetik interval
E.Intergenetik interval

75. Go‘dakning 28 kunlikgidan 1 yoshgacha bo‘lgan o‘limi nima deb ataladi?

A.Postneonatal
B.Neonatal
C.Perenatal
D.O‘limning yosh guruhlari koeffitsiyenti
E.O‘limning xususiy koeffitsiyenti

76. Chaqaloqning 7 kunlik davridan 28 kungacha o'lganlari nima deb ataladi?

A.Neonatal
B.Postneonatal
C.Perenatal
D.Tabiiy o ‘lim
E.Hammasi

77. Oilada tug‘ilgan farzandlar orasidagi davr nima deb ataladi?

A.intergenetik interval (davr)
B.protogenetik interval (davr)
C.fertilnos
D.reproduktiv davr
E.hammasi

78. “Odamni unutdingiz !!!” bu tanqid kimga tegishli ?

A.N.N. Baranskiy
B.J.I. Kusto
C.V.P. Maksakovskiy
D.D.I. Valentey
E.A.Ya. Boyarskiy

79. Aholi tarkibida qariyalar salmog‘ining ko‘payishi va aholi sonining kamayib ketishi nima deb ataladi?

A.Depopulyatsiya
B.Migratsiya
C.Regressiya
D.Urbanizatsiya
E.Hammasi

80. Aholi ko‘payishining birinchi turi, demografik tanglik qayerlarda kuzatiladi?

A.Yevropa
B.Osiyo
C.Lotin Amerika
D.Afrika
E.Hammasi

81. Aholi ko‘payishining birinchi turi, demografik tang mamlakatlarga xos xususiyatlar....

A.hammasi
B.o‘lim past
C.Tabiiy ko‘payish past
D.Qariyalar ko‘p
E.Tug‘ilish past

82. $\mathbf{K^t_{15\text{-}49} = \frac{TS}{AS_{15-49}} * 1000}$ **bu formula nimani ifodalavdi?**

A.Tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti
B.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti
C.O‘limning umumiy koeffitsiyenti
D.O’limning maxsus koeffitsiyenti
E.Nikoh koeffitsiyenti

83. $\mathbf{F_{x/y} = \frac{N_{\frac{x}{x}+y}}{TW_{\frac{x}{x}+y}} * 1000}$ **bu formula nimani ifadalaydi?**

A.Tug‘ilishning xususiy koeffitsiyenti
B.Tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti
C.O‘limning umumiy koeffitsiyenti
D.O‘limning maxsus koeffitsiyenti
E.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti

84. $\mathbf{n = \frac{N}{TP} * 1000}$ **bu formulada N nimani ifodalaydi?**

A .O ‘rganilayotgan davrda tug‘ilgan bolalar soni
B.Tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti
C.O‘rganilayotgan davrdagi aholining o‘rtacha soni
D.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti
E.O‘rganilayotgan davr (yil)

85. $\mathbf{m = \frac{M}{TP} * 1000}$ **bu formula yordamida nimalar aniqlanadi?**

A. O‘limning umumiy koeffitsiyenti
B.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti
C.nikohning umumiy koeffitsiyenti
D.Ajralishning umumiy koeffitsiyenti
E.Migratsiya koeffitsiyenti

86. $\mathbf{F_{x,x+z} = \frac{M_{x,x+z}}{TW_{x,x+z}} * 1000}$ **bu nimani formulasi?**

A. O‘limning yosh guruhlari koeffitsiyenti
B.Tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti
C. O ‘limning umumiy koeffitsiyenti
D.O‘limning maxsus koeffitsiyenti
E.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti

87. $\mathbf{R = \frac{B}{P} * 1000}$ **bu formula nimani ifodalagan?**

A.Nikohning umumiy koeffitsiyenti
B.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti
C.O‘limning umumiy koeffitsiyenti

D.Ajralishning umumiy koeffitsiyenti
E.Migratsiya koeffitsiyenti

88. a= $\frac{A}{P} * 1000$ bu formula nimani ifodalaydi ?

A.Ajralishning umumiy koeffitsiyenti
B.Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti
C.Nikohning umumiy koeffitsiyenti
D.O’lim ning umumiy koeffitsiyenti
E.Migratsiya koeffitsiyenti

89. R = $\delta \sum_{15}^{49} fx$ bu formula nimani ifodasi?

A. Aholi takror barpo bo’lishining brutto koeffitsiyenti
B.Aholi takror barpo bo’lishining netto koeffitsiyenti
C.Ajralishning umumiy koeffitsiyenti
D.Migratsiya saldosi koeffitsiyenti
E.Hammasi to‘g‘ri

90. $R_0 = RL_x$ bu formula nimani ifodalaydi?

A. Aholi takror barpo bo’lishining netto koeffitsiyenti
B.Aholi takror barpo bo’lishining brutto koeffitsiyenti
C.Ajralishning umumiy koeffitsiyenti
D.Migratsiya saldosi koeffitsiyenti
E.Hammasi to‘g‘ri

91. Oilada istiqomat qiluvchi oila a’zolari nechta bo’lsa katta oila deyiladi?

A. 7 - 8
B. 5 - 6
C. 2 - 4
D. 4 - 5
E. 3 - 6

92. Demografiya fani nimani o‘rganadi?

A. Aholini tabiiy takror barpo bo’lishini
B. Demografik o‘sishni
C. Aholini jinsiy va irqiy tarkibini
D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti
E. Hammasi to‘g‘ri

93. Hozirgi davrda avlodlarning umr ko‘rish davomiyligi necha yilga to’g‘ri keladi?

A. 32-35yilga
B. 48-50yilga
C. 60-65yilga

D.Migratsiya saldosi koeffitsienti

E.Hammasi to‘g‘ri emas

94. Demografiya fanining otasi...?

A. J. Graund

B. D. I Valinten

C. A.G.Veshneveskie

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to ‘g ‘ri

95. Demografiyaning asosiy predmeti...?

A. Tug‘ulish va o’lim

B. Aholining takror barpo bo’lish qonuniyatlarini tahlili hisobida

C. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muvozanat

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to‘g‘ri

96. Demografik tahlil uslubi keltirilgan qatorni toping?

A. Unda mavhum usulidan keng foydalanish asosida aholi tarkibida kelgusida ro’y beradigan miqdor va sifat o‘zgarishlari o‘rganiladi.

B. Jamiyatdagi tahliliy jarayonlar asosida o'rganiladi

C. Jamiyat va inson prinsiplariga asoslanadi.

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to‘g‘ri

97. Demografik siyosat o‘tkazish uslublari necha yo‘nalishga bo’linadi va ular qaysilar?

A. 2 guruhga manaviy va marifiy yo‘nalishga

B. Faqat siyosiy yo‘nalishga

C. 3 guruhga iqtisodiy mamuriy-xuquqiy ijtimoiy-psixologik

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to‘g‘ri

98. Demografiya faniga “qarish indekisi” tushunchasini qaysi demograf olim kiritgan?

A. Jaklen, Boiyo-Gamelar tomonidan

B. A.Sovi

C. E. Rosset

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to‘g‘ri

99. Aholining takror barpo bo‘lish jarayonida qanday hodisalar ishtiroki bir marta sodir bo‘ladi?

A. Emigratsiya

B. Miratsiya

C. O’lim va tug‘ilish

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to ‘g ‘ri

100. Depopuliyatsiya jarayoni qanday hodisalarni keltirib chiqaradi?

A. Migratsiya jarayonini

B. Ochlik va o’lim holatlarini

C. Ishchi kuchi va mehnat salohiyatining qisqarishiga iqtisodiy faollikni kamayishiga va aholini keksayishiga olib keladi

D. Migratsiya saldosi koeffitsiyenti

E. Hammasi to‘g‘ri

GLOSSARIY

Abort — abort (lotincha «abourts» — homilaning tushishi) homiladorlikning 28 haftagacha bo'lgan davrda, homilani hali hayotga moslashmagan davr ichida olib tashlashdir.

Avlod — muayyan bir vaqtda tug‘ilgan insonlarga tegishli bo'lib, ko‘pincha bir kalendar yiliga teng. Shu bilan birga, demografiyada ota-onalar nolinchi, ularning farzandlari birinchi, nevaralari esa ikkinchi avlod hisoblanadi.

Avlod uzunligi — bu ota-onalar avlodi o‘rnini ularning bolalari bosishi uchun kerak bo'ladigan o'rtacha vaqtdir. Ayol aholi uchun avlod uzunligi 30*e^2 yil atrofida tebranadi, erkak aholi uchun esa u nisbatan kattaroqdir.

Ajralish — avloddagi nikoh juftliklarining nikohni bekor qilishi natijasida yuzaga keladigan demografik jarayondir. Bu er va xotinning hayot vaqtidagi nikohning bekor qilinishidir.

Akkumulyatsiya jarayoni — bu ketma-ketlikdagi amallarga bo'lingan tug'ilishning yig‘indi koeffitsientining hisoblanishidir, shu sababli 50 yoshga qadar yig'ilgan tug'ilishlar soni berilgan shartli avlodning tug‘ilishning yig‘indi koeffitsientiga teng bo'ladi.

Amaliy demografiya — «Amaliy demografiya» atamasi ilmiy adabiyotlarida XX -asrning 60-yillarida paydo bo'lgan, fanning asosiy maqsadi aholining ko‘payish qonuniyatlarini o‘rganishning amaliy asoslarini ko‘rsatib berishdan iborat. Fan demografik jarayonlar bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshiradi va bu istemol tovarlarini ishlab chiqarish, uy-joylarni qurish va rejalashtirish, kommunal xo‘jaligi, xizmatlar, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot sohalarida qo'llaniladi.

Aniq yosh — imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o'lchangan, tugilgan vaqtdan joriy daqiqagacha bo'lgan davr oraligiga tengdir. Masalan, insonni tugilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Aholining jins tarkibi — aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Aholining yosh tarkibi — bu aholining yosh guruhlari va yosh kontingentlari bo‘yicha taqsimotidir.

Aholining keksayishi — aholi umumiy sonida ulug‘ yoshdagilar ulushining ortishi, yoshlar salmog'ining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o‘rta yoshdagi aholi sonining ko‘payishida o‘z ifodasini topadi. Ta'kidlash joizki, aholining keksayishi deganda, nafaqat bu yosh

guruhidagi kishilar salmog‘ining, balki mutlaq sonining ham ortishi tushuniladi.

Aholi migratsiyasi — bu odamiarning (migrantlarning) u yoki bu hududlar chegarasi orqali, yashash joyini doimiy o'zgartirayotgan yoki qisqa yoxud uzoq muddatga yoki doimiy tarzda kelib ketishini anglatuvchi ko‘chishidir.

Aholi registrlari — bu muayyan hududda muntazam yashovchihar bir shaxs yoki uy xo‘jaligi haqida axborotga ega bo‘lgan kartotekadir. Aholi registrida har bir insonning asosiy ijtimoiy-demografik tavsiflari to‘g‘risida ma’lumotlar jamlanadi.

Aholi ro‘yxati — aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo‘lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta’rifiga ko‘ra, aholi ro'yxati – bu ma’lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma’lumotlarni yig‘ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir.

Aholi soni — muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanadi. Aholi soni tug‘ilish va o‘lim natijasida muntazam o‘zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o‘zgaradi.

Aholi tarkibi — bu aholining muayyan bir alomatlarga ko‘ra taqsimlanishidir yoki demografiya tili bilan aytganda qandaydir o‘zgaruvchilarga asoslangan taqsimotdir. Masalan, aholining yosh tarkibi, jins tarkibi.

Aholining takror barpo bo‘lishi — aholining miqdori va tarkibini doimo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o‘rni to‘ldirishi orqali yangilanishidir.

Vaqtinchalik yashovchilar — bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu yerda ro‘yxatga olish davrida bo'lgan aholi.

Vaqtinchalik ketganlar — bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro‘yxatga olish davrida u yerda bo‘lmaganlar.

Geodemograflya — aholi takror barpo bo’lishining hududiy xususiyatlarini o‘rganuvchi fan hisoblanadi.

Gerontodemografiya — aholining keksayishi, uning shakllanishini, turlarini, omillarini va demografik, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini o'rganuvchi fan sanaladi.

Demografiya — aholining takror barpo bo’lish qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan hisoblanadi. «Demografiya» atamasi yunoncha so‘zdan

olingan bo'lib, demos — xalq va grapho — yozaman, ya’ni xalqni yozaman ma’nosini anglatadi. Demografiya fan sifatida XVII asrning ikkinchi yarmidan so‘ng shakllana boshlagan.

Demografik vaziyat — demografik jarayonlar holati, aholining umumiy rlvojlanish yo‘nalishlarini belgilovchi jamiyat rivojlanishining ob’yektiv ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyatlarining muayyan tarzda namoyon etilishidir.

Demografik jarayon — tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish bo‘lib, demografiyada aholining takror barpo bo’lishi sifatida, tegishli demografik hodisalarning vujudga kelishi natijasida sodir boiadi.

Demografik inqiroz — aholining takror barpo bo’lishidagi o‘zgarishlar tufayli sodir bo’ladigan jarayon. Demografiya tarixida XIX asrning oxiriga qadar demografik inqirozga ocharchilik, epidemiya va urushlar sabab bo’lgan. Bu omillarga tayangan holda aholining o’limi ortgan va o‘z-o'zidan aholi sonining kamayishiga, dunyoning ba’zi mamlakat va mintaqalarida, alohida hududlarda umuman odamlarning qirilib ketishiga olib kelgan. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tug‘ilish sonining keskin pasayishi aholi mutlaq sonining kamayishiga, ya’ni demografik inqirozga olib keldi.

Demografik prognoz — bu aholi harakatining asosiy parametrlarini- va istiqboldagi demografik vaziyatni, aholining son va sifat tavsiflarini, yosh-jins va oilaviy tarkibini, tug‘ilish, o’lim, migratsiya jarayonlarini ilmiy asoslangan holda oldindan ko‘ra bilishdir.

Demografik siyosat — hozirgi davr hamda uzoq muddatli istiqbol uchun aholining takror barpo bo’lishi va dinamikasi sohasida muayyan bir sifat va miqdorga erishishni nazarda tutuvchi birlashgan vositalar va fikrlar birligining davlat miqyosida qabul qilingan tizimdir.

Demografik statistika — demografiyaning eng qadimgi tarmog‘i bo‘lib, uning predmeti aholini takror barpo bo’lishining statistik qonuniyatlari hisoblanadi. Demografik statistika fanining asosiy vazifalariga statistik kuzatuv usullarini ishlab chiqish, demografik hodisalar va jarayonlarni o’lchash, aholining takror barpo bo’lishi to‘g‘risidagi birlamchi statistik ma’lumotlarni yigish va qayta ishlash kiradi.

Deometriya — (yunoncha «demos» aholi va «metreo» o’lchayman) matematik usullarni demografiyaga qo’llash orqali demografik jarayonlarni o’lchash.

Demografik o‘tish — aholi takror barpo bo’lishining bir turidan ikkinchi turiga o’tishidir. Masalan, demografik jarayonlarning o‘zgarishi

tufayli aholi kengaygan takror barpo bo’lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo’lishga o‘tadi.

Demografik portlash — tug‘ilishning juda yuqori darajada saqlanib turishi, o’limning esa keskin kamayishi natijasida aholi sonining yuqori sur’atda o‘sishidir.

Depopulyatsiya — tug‘ilishning darajasining pasayishi, o’limning ko‘payishi natijasida aholi mutlaq sonining kamayish jarayonidir.

Doimiy aholi — m aium hududda ro‘yxatga olish vaqtida doimiy yashovchi aholi. Shu bilan birga, vaqtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Doimiy yashash mezoni sifatida olti oyga teng davr olinadi.

Yosh — bu insonning tug'ilishidan to uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib o‘tgan vaqtdir. Yosh yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh akkumulyatsiyasi — bu aholining ma’lum bir yoshlaridagi sonining qo'shnilariga nisbatan ko‘proq yig‘ilib qolishidir. Yosh akkumulyatsiyasi odamlarning psixologik ta’sir ostida sonli o‘zgaruvchilarni yaxlitlab yuborishga moyilligi ostida vujudga kelib, ular aniq sonlar o'rniga yaxlitlangan, yaqin bo’lgan kattaliklarni aytishadi.

Yosh-jins piramidasi — ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo‘yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngda) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o‘qi yosh shkalasini o‘zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intervallarga bo’linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

Yosh kontingenti — bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa alomatlar bo'yicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir.

Jismoniy salomatlik — barcha a’zolar va butun organizmning to‘kis ishlab turgan tabiiy holati.

Yillar to’lgandagi yosh — bu aniq yoshning to’liq sonlarga ega bo’lmagan qismidir, u oxirgi tug’ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo‘yicha odatda «Yoshingiz nechada?» degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to’liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Intergenetik interval — bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug‘ilishi o'rtasidagi vaqt.

Iqtisodiy demografiya — aholi va iqtisodiy rivojianishning o‘zaro aloqadorligini, aholi takror barpo bo’lishining iqtisodiy oqibatlarini, demografik rivojlanishga iqtisodiy omillarning ta’sirini o'rganadi. Kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh o‘z ta’rifidan ham nimani anglatishini bildirib turibdi. Agar kishining tug’ilgan yili ma’lum bo’lsa (masalan, 1973 yil), bunda uning kalendar yillar farqi bo'yicha yoshi joriy tug‘ilgan yilning farqiga tengdir (masalan, 2023-1973=50).

Kogort — lotincha so‘z bo‘lib, bir tomondan rim piyodalarining taktik birligini anglatgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, odamlarning mustahkam jipslashgan guruhiga nisbatan qo‘llaniladi. Demografik tadqiqotlarda kogort sifatida yangi demografik holatga kirgan shaxslar jamlanmasi ko‘rib chiqiladi.

Mayl — bu sub’yektning qandaydir ob’yektga nisbatan ma’lum bir faollik va harakat qilishiga moyilligi, tayyorligidir; reproduktiv mayl xulq-atvorning ruhiy regulyatori, turli harakatlarning muvofiqligini, ma’lum miqdordagi bolalarning tug'ilishiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni belgilab beruvchi shaxsning moyilligidir.

Matematik demografiya — o‘z rivojining ma’lum bir pog‘onasiga ko‘tarilgan bo‘lib, uning predmetini demografik jarayonlar va hodisalarning o‘zaro aloqadorligini o‘rganish uchun matematik usullarni ishlab chiqish va qo‘llash, ularni modellashtirish va prognozlashtirish tashkil qiladi.

Demografik modellar qatoriga - tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish jadvallari, statsionar va muqim aholi modellari, demografik jarayonlarning imitatsion modellari va h.k.larni kiritish mumkin.

Mehnat migratsiyasi — mehnatga qobiliyatli aholining ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishdagi o‘zgarishlar bilan bog’liq makoniy ko‘chib yurishidir.

Neonatal davr — bolaning tug‘ilganidan to 28 kunigacha bo'lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu ko‘rsatkich go‘daklar o'limining asosiy qismlaridan biri bo‘lib, chaqaloqlarning shu davrga to‘g‘ri keladigan o‘lim salmog‘i qancha baland bo‘lsa, go‘daklar o’limining darajasi shunchalik past bo’ladi.

Nikoh — ayol va erkak o‘rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlangan va jamiyat tomonidan tartibga solinuvchi shaklidir. Nikoh insonlar populyatsiyasida er-xotin juftligining shakllanish jarayonidir. Nikoh demografik tahlilda real yoki gipotetik avlodga

nisbatan qaraladi va u qonun yoki an’anaga binoan nikoh yoshiga etgan, lekin hali nikohdan o‘tmagan insonlar (erkak va ayol) o‘rtasida tuziladi.

Nikoh aylanasi — nikohdagi juftliklar yig‘indisidan iborat bo‘lib, jamiyatdagi qonunchilik, ma’naviy-etnik me’yorlar, juftliklarning shaxsiy sifatlari va ijtimoiy-iqtisodiy holatlari bilan belgilanadi.

Nikoh bozori — bu nikohga layoqatli aholining turli guruhlaridagi nisbatlar tizimini ko‘rsatuvchi shartli belgidir. Mazkur bozordagi holat nikohga kirish ehtimolligiga, muayyan hudud aholisining jinsiy tarkibiga va nikohga layoqatli aholi tarkibidagi salohiyatli nikoh juftliklarining miqdoriga bog'liq.

Nikoh davomiyligi — nikoh boshlanishidan to tugatilishigacha bo’lgan davrni tavsiflovchi ko'rsatkich. Odatda nikoh davomiyligi yillarda, kamdan kam hollarda oylarda o’lchanadi. Nikoh davomiyligi real, gipotetik yoki kogort sifatida ko‘rib chiqiladi.

Nikoh tanlovi — berilgan nikoh aylanasi ichida nikoh juftliklarini tanlashdan iborat bo’lib, unga ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, psixologik va anropologik mezonlar ta’sir o‘tkazadi hamda ularning har birining ta’siri vaqt davomida o‘zgarib turadi.

Nogironlik (lotincha invalidus — kuchsiz, quvvatsiz) — kasalliklar bilan bog’liq bo’lgan jarohatlar yoki nuqsonlar oqibatida hayot faoliyatining cheklanishiga olib keluvchi va uning ijtimoiy himoyaga muhtojligini keltirib chiqaruvchi organizm funksiyalarining barqaror bajarilishining izdan chiqishi oqibatidagi inson salomatligining buzilishidir.

Oila — fiziologik-tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni qondirishning nikoh asosida tartibga solinadigan tizimi bo’lib, bir-biri bilan ijtimoiy-ruhiy jihatdan qarindosh-urug‘chilik munosabatlari asosida iqtisodiy jihatdan mulkiy munosabatlar uyg‘unligida birgalikda faoliyat yurituvchi kishilar birikuvidir.

Paleodemografiya — paleodemografiya (yunoncha «palaios» — qadimgi) qadimgi kishilik jamiyatida sodir bo’lgan demografik jarayonlarni o‘rganadigan demografiyaning bo’limi hisoblanadi. Bu fanning ma’lumotlar bazasini qadimgi yozma hujjatlar, epitafiyalar, paleoantropologik (odam suyaklari qazilmalarining tahlil ma’lumotlari), arxeologik (insoniyatni moddiy va madaniy yodgorliklari qazilmalarining tadqiqot natijalari), etnoarxeologik (etnografik kuzatuvlar) ma’lumotlar tashkil etadi.

Perinatal davr — homilaning 28 haftadan boshlab, chaqaloq hayotining dastlabki 7 sutkasigacha bo’lgan davrni qamrab oladi.

«Perinatal o’lim» tushunchasi birinchi marta S.Pefler (1948 y) tomonidan qo’llanilgan bo’lib, tarjima qilinganda «tug‘ruq atrofidagi yo‘qotish», degan ma’noni anglatadi.

Promille — ko‘rilayotgan kattalikning mingdan bir ulushidir.

Protegenetik interval — nikohga kirgan vaqt bilan birinchi farzand tug’ilgan vaqt oraligidir.

Postneonatal davr — neonatal davrdan keyingi davr bo’lib, 28 kundan 1 yoshga to’lgunga qadar bo’lgan oraliqni o‘z ichiga oladi.

Psixologik salomatlik — inson tafakkuri darajasi va sifati, diqqat-e’tibori va xotirasining rivoji, ruhiy barqarorligi va irodasining nechog’lik mustahkamligi bilan belgilanadi.

Pushtlilik — aholi tug'ilishi va takror barpo bo’lishining asosi bo’lib, muayyan sondagi farzandlarni dunyoga keltirishning biologik qobiliyatidir. An’anaviy ravishda, pushtlilik ayolning dunyoga keltira oladigan farzandlar soni bilan o’lchanib, er va xotinning irsiy xususiyatlari va salomatligi, shuningdek, ulardagi biologik jihatlarning bir-biriga mos kelishi bilan bog’liq bo’ladi.

Reproduktiv mayl — shaxsning farzandning nikohda yoki nikohsiz tugilishi yoki tugilishidan voz kechishiga qaratilgan harakati, munosabati va ruhiy holatlarining yaxlit tizimidir.

Salomatlik — bu nafaqat kasallik va boshqa jismoniy nuqsonlarning mavjud bo’lmasligi, balki to’liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy yaxshi holatdir.

Sotsiologik demografiya — odamlarning subyektiv va ixtiyoriy demografik harakatlariga ijtimoiy-psixologik va sotsiologik omillarning ta’sirini o‘rganadi.

Tarixiy demografiya — demografik jarayonlarning mamlakatlar va xalqlar tarixidagi dinamikasi va holatini, shuningdek, demografiya fanining rivojlanish tarixini o'rganadi.

Tibbiy demografiya — aholi salomatligi va uning asosiy ko‘rsatkichlari hamda omillarini, kasalliklarning vujudga kelishi, ularning demografik, ijtimoiy-iqtisodiy shaft-sharoitlarini o‘rganadi.

Tug’ilish — bir avlod yoki avlodlar guruhini tashkil etuvchi muayyan aholi majmuidagi farzandlarning dunyoga kelish jarayonidir. Hozirgi o’lim darajasi past bo’lgan sharoitlarda tug’ilish jarayoni aholi takror barpo bo’lishidagi yetakchi omil sanalib, uning tartibi (toraytirilgan, oddiy, kengaytirilgan) va yosh-jinsiy tarkib evolyutsiyasining umumiy yo‘nalishini belgilaydi.

Tugilishni nazorati — tugilishning darajasini pasaytirish va mamlakatda aholi o‘sish sur’atlarini sekinlashtirish maqsadida davlatning demografik siyosat vositalari bilan aholining tug’ilishi jarayoniga ta’siri.

Tug’ilish taqvimi — farzand ko‘rish davri yoki nikohda bo’lish davrida farzand tugilishining vaqt jihatidan taqsimlanishidir.

To’liq o’lim jadvali — bu bir yillik koeffitsientlar asosida hisoblab chiqariladigan o’lim jadvali. Mazkur holda o’lim jadvali qadami I ga teng bo’ladi. Odatda, ular 0 dan 100 gacha bo’lgan yosh davrini qamrab oladi.

Etnik demografiya — tarixiy demografiyaga tutash fan hisoblanib, aholi ko‘payishining etnik xususiyatlarini, omillarini o‘rganadi. Ma’lumki, xalqlar hayoti, turmush tarzining etnik xususiyatlari, urf-odatlari, an’analari, oilaviy munosabatlarining tuzilmasi tug’ilish darajasiga (oiladagi bolalar soni), salomatlik holatiga va o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligiga, nikoh xususiyatlari va nikohning mustahkamligiga sezilarii darajada ta’sir o’tkazadi.

Yuqoridan keksayish — bu tug’ilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi o'rtasida o’limning qisqarishi, tug’ilganda kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmog'ining ortib borishidir.

O‘lik tug’ilish — homiladorlik 28 haftadan yuqori bo‘lganda o‘lik homilaning ona tanasidan ayirish. Ayrilgan homila hech qanday faoliyat ko‘rsatmaydi, u ayrilganda uning mustaqil nafas olish yo‘llari ishlamaydi.

O‘lim — organizm hayot faoliyatining muqarrar qonuniy to‘xtashi. U qayd etilgandan so‘ng hayot funksiyasini tiklash mumkin emas va har qanday qayta tiriltirish choralari ham insonni hayotga qaytara olmaydi.

O‘lim jadvali joriy yilda ayrim yoshlardagi o‘lim ko'rsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini ko‘rsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo'lgan ko‘rsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadval.

Quyidan keksayish — bu tug‘ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog‘ining kamayib, qariyalar salmog‘ining esa ortib borishidir.

Qisqa o‘lim jadvalida bir qadam 5 yilga teng bo‘ladi. Biroq, bunda aksariyat hollarda hayotning birinchi yili alohida ajratiladi (o‘lim jadvalida 0 belgisi yoziladi) va butun birinchi besh yillik bir yillik guruhda ko‘rib chiqiladi.

Harbiy demografiya — bu harbiy xizmat va harbiy iqtisodiyotdagi demografik omilning son va sifat xususiyatlarini o'rganuvchi fan. Shuningdek, harbiy demografiyada urushda ishtirok etgan davlatlarning mobillashgan imkoniyatlari, ya’ni zaxiralarning mobillashuvini, ularning qurolli kuchlar, iqtisodiyot, urushdagi aholining yo‘qotilishi, askarlarning migratsiyasiga, askarlarning aholining takror barpo bo‘lishiga ta’sirini va ularning sog‘lig‘ini o‘rganadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I . ASOSIY:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2016. 56 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.-Т.: «Ўзбекистон» НМИУ,2017.-484 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Оила кодексини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1998 йил 30 апрел, № 607-1.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 март 2009 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-ҳудудий тузилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” № 68-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 12-сон, 130-модда.
5. Абдалова З.Т., Тожиева З.Н. Иқтисодий география. Ўқув қўлланма/Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ТМИ. - Т.: «ИҚТИСОД МОЛИЯ», 2013. -212 бет.
6. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Фан ва технология», 2014. - 368 б.
7. Айрапетов А.М. Таблицы исчисления и среднегодовых темпов роста, прироста и снижения (2-е дополненное издание). -М.: Статистика, 1967.-158 с.
8. Алисов Н. В., Хорее Б. С. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). - М., 2001.
9. Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие. - СПб. Изд-во СПбГУ, 2013.-307 с.
10. Асанов Г, Набиханов М, Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. - Т.: Ўқитувчи, 1994. - 209 б.
11. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографическое очерки урбанизатсии Узбекистана. - Т., 2002. - 125 б.
12. Ата-Мирзаев О. Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. - Т., 2009. - 223 с.
13. Ахмедов Е. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. - Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.

14. Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. - Т.: “Ўзбекистон”, 2006.
15. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва Демография асослари. - Тошкент., “Тафаккур», 2011. - 160 бет.
16. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув қўлланма). - Т.: Фан, 2008. - 156 б.
17. Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. - Т., Университет, 1997. -157 б.
18. Боярский А.Я. Курс демографии: Учеб. Пособие. - М.: Финансы и статистика, 1985. - 391 с., ил.
19. Борисов В. А. Демография. - М.: Издательский дом НОТАБЕНЕ, 1999, 2001 .-2 7 2 с.
20. Бункина М.К., Семенов В.А. Макроэкономика (основы экономической политики): Учебник. - М.: Издательство “ДИС”, 1997.-320 с.
21. Бутов В.И. Демография: Учебное пособие. Под ред. В.Г.Игнатова. Второе изд., перераб и доп. - М.: ИКТС. Март; Ростов н/д: Издательский центр “Март”, 2005. - 576 с.
22. Бутов В. И. Экономическая и социальная география зарубежного мира и Российской Федерации: Учебное пособие. - Москва: ИКТС «Март», Ростов н/д: Издательский центр “Март”, 2003. - 192 с.
23. Валентей Д.И. Основы теории народонаселения: Учебное пособие для экон. спец. вузов/ Д.И.Валентей, В.И.Козлов, Н.В.Панкратьева и др. - М.: Высшая школа, 1986. - 376 с.
24. Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. - М.: Мысль, 1989. - 286с.
25. Гендерные проблемы и развитие. - М: Издательство «Весь мир», 2005. – 408 с.
26. Глущенко Г.И. Миграция и развитие: Мировые тенденции // Вопросы статистики, 2/2008. - М., 2008. - С. 65 - 79.
27. Демографическое развитие: вызовы глобализации. Седьмые Валентеевские чтения. Материалы международной конференции. - Москва., Макс - Пресс, 2012. - 695 с.
28. Детерминация демографических процессов: сборник статей / Под ред. Зверевой Н.В. и Архангельского В.Н.: Экономический факультет МГУ имени М.В.Ломоносова. - М.: МАКС Пресс, 2012. - 384 с.

29. Доклад о развитие человека 2010, 20-е юбилейное издание. Реальное богатство народов: пути к развитию человека, ПРООН. - Москва.: Вес Мир, 2010.

30. Демографический энциклопедический словарь/ Редкол.: Валентей Д.И. (гл.ред.) и др. - М.: Сов. Энциклопедия, 1985. - 608 с.

31. Dudley L. Poston, Jr. Demography. - Kambridge University Press, 2010-442 p.

32. Доклад о человеческом развитии Узбекистана - 2003 г. - Ташкент: Узбекистан, 2004.

33. Кильдишев Г.С., Козлова Л.Л., Ананьева С.П. Статистика населения с основами демографии: Учебник/ Г.С.Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. - М.: “Финансы и статистика”, 1990. - 312 с.: ил.

34. Клупт М.А. Демография регионов Земли. - СПб.: Питер, 2008. - 347 с.: ил.

35. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие,- М.: 1999. - 124 с. 36. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения: (Опыт комплексного регионального исследования). - Киев.: Наукова Думка, 1991. - 200 с.

36. Максаковский В. П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. В двух частях. Часть.: - Гуманитар. Изд. Цент ВЛАДОС, 2009. - 367 с.

37. Медков В.М. Демография. - М., 2004.

38. Международная миграция населения на постсоветском пространстве в эпоху глобализации / Гл.ред.серии В.А. Ионцев. - М.: Издательство Московского университета, 2012. - 88 с.

39. Моисеенко В.М. Внутренняя миграция населения. - М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. - 285 с.

40. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. Ўқув қўлланма. - Т., 2003.

41. Народонаселение мира в 2004 г. УНФПА – Нью-Йорк. 2004.- 139 с.

42. Народонаселение мира в 2005 г. УНФПА – Нью-Йорк. 2005,- 139 с.

43. Народонаселение мира в 2009 г. Перед лицом меняющегося мира: женщины, народонаселение и климат. УНФПА – Нью-Йорк. 2009. - 106 с.

44. Народонаселение мира в 2010 г. От конфликта и кризиса к возрождению: поколения перемен. УНФПА – Нью-Йорк. 2010. - 116с.

45. Народонаселение мира в 2012 г. Дело выбора, а не случая. Планирование семьи, права человека и развитие. Анализ данных и тенденций для понимания проблем. УНФПА – Нью-Йорк. 2012.- С.17.

46. Народонаселение / Ежеквартальный научный журнал, 1 - 2006. — Москва, 2006. - 144 с.

47. Основы демографии: Учебно-методические материалы по курсу/ Под ред. Ионцева В.А., Ананьевой Г.Е. - М.: МАКС Пресс, 2010. - 116 с.

48. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика): Учебное пособие для геогр. спец. вузов.-Высш. шк., 1991.-319 с.

49. Пирожков С.И. Внешние трудовые миграции в Украине: Социально - экономический аспект. - Киев, 2003. - 133 с.

50. Расселение населения. Памяти Б.С.Хорева (1932-2003 гг.). Сборник статей/ Под ред. И.А.Даниловой, Н.Г. Джанаевой и Р.В. Дмитриева. - М.: 2012. - 328с.

51. Рыбаковский Л.Л. Программа действий по улучшению демографической ситуации. - М.: МАКС Пресс, 2006. - 151 с.

52. Садовская Е.Ю. Миграция В Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы/Е.Ю. Садовская. - Алма-Ата: Галым, 2001. - 259 с.

53. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. - М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. - 244 с.

54. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения и хозяйства / Под общ. ред. В.Г. Глушковой. - М.: КНОРУС, 2005. - 384 с.

55. Ситаров В.А., Пустовойтов В.В. Социальная экология: Учебное пособ.для студ. Высшее, пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 280 с.

56. Соболева С.В., Чудаева О.В. Демографическая безопасность России и ее регионов: факторы, проблемы, индикаторы // Регион: экономика и социология, 2008, № 3. - С. 147-167.

57. Солиев А.С., Бўриева М.Р ва бошқалар. Қишлоқ жойлар демографияси. - Т., 2005. - 140 б.

58. Тожиева З.Н. Статистиканинг умумий назарияси. - Т., 2000. -58 б.
59. Тожиева З.Н. Иқтисодий ва демографик статистика. - Т., 2002. - 160 б.
60. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (Монография). - Т.: «Фан ва технология», 2010. - 276 б.
61. Тожиева З.Н. Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. Докторлик диссертацияси.- Т., 2017. - 224 б.
62. Қаюмов А.А., Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. Аҳоли географияси ва Демография асослари. - Т.: “Фан ва технология”, 2011,- 160 б..
63. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения. - М.: Академический проект, 2005. - 206 с.
64. Убайдуллаева Р., Ата-Мирзаев О., Умарова Н. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. - Т., 2006. - 95 б.
65. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект). - Киев: Наука думка, 1990. - 172 с.
66. Ғуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. - Т.: Меҳнат, 2001. - 248 б.
67. Шахотько Л.П., Привалова Х.Х. Демографическая безопасность: сущность, задачи, система показателей и механизм реализации // Вопросы статистики. - М., 2001. - №7. -С .16 - 21.
68. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения. - М.: Академический проект, 2005. - 206 с.
69. Экономическая география/В. П. Желтиков, Н.Г. Кузнецов, С.Г. Тяглов. Серия «Учебники и учебные пособия». Ростов н/д: Феникс, 2001. - 384 с.
70. Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов / Под ред. проф. Э.В. Гирусоза, проф. В.Н. Лопатина. - 2-е изд., перераб. и доп. - М: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2002. – 519 с.

II.MONOGRAFIYALAR, DARSLIKLAR VA O’QUV QO’LLANMALAR

1. Билсборроу Р.Е. Статистика международной миграции. М.: Академия, 1999.

2. Борисов В.А. Демография. М.: НОТА БЕНЕ, 1999, 2001, 2003.
3. Борисов В.А., Синельников А.Б. Брачность и Рождаемост в России: демографический анализ. М.: НИИ семьи, 1995.
4. Боярский А.Я. Статистика населения. М.: В/О «Союзогручет». Редакционно-издательское управление, 1938.
5. Бутов В.И. Демография: учеб. пособие; под ред. В.Г.Игнатова. М.: Март, 2003.
6. Вечканов Г.С. Миграция трудовых ресурсов в СССР. Л.: ЛГУ, 1981.
7. Воробьёва О.Д., Багат А.В., Долбик-Воробей Т.А., Киселева Г.Р. Практикум по статистике населения и демографии: учеб.пособие; под ред. О.Д.Воробьёвой. М.: Финансы и статистика, 2013.
8. Гаспарян Ю.А. Семья на пороге XXI века (социологические проблемы). СРб.: Петрополис, 1999.
9. Гозулов А.И. Переписи населения земного шара. М.: Статистика, 1970.
10. Демография: учеб, пособие; под ред. В.Г. Глушковой, О.Б. Хоревой. 8-е изд., перераб. и доп. М.: КНОРУС, 2016.
11. Демография и статистика населения: учебник; под ред. И.И.Елисеевой. М.: Финансы и статистика, 2006.
12. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. М.: Диалог - МГУ, 1999.
13. Курман М.В. Статистика миграции населения. М., 1973.
14. Курс демографии; под ред. проф. А.Я. Боярского. М.: Статистика, 1967.
15. Медков В.М. Демография: учебник. 2-е изд. М.: ИНФРА-М., 2007.
16. Методология и методы изучения миграционных процессов: междисциплинарное учеб. пособие; под ред. Ж.Заёнчковской, И.Молодиковой, В.Мукомеля. М.: Центр миграционных исследований, 2007.
17. Миграция населения: теория и политика: учеб. пособие/О.Д. Воробьёва, А.В. Топилин, В.И.Мукомель, А.А. Грубенюк [и др.]. М.: Экономическое образование, 2012.
18. Мосеенко В.М. Внутренная миграция населения. М.: Экономический факультет МГУ, ТЭИС, 2004.

19. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 1990.
20. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. М.: Наука, 1975.
21. Практическая демография; под ред. Л.Л. Рыбаковского. М.: ТССР, 2005.
22. Россет Э. Старение населения – демографическая проблема XX в. // Проблемы народонаселения. М.: ПРОГРЕСС, 1977.
23. Рыбаковский Л.Л. Региональный анализ миграций. М.: Статистика, 1973.
24. Статистика. Базовый курс: учебник для бакалавров; под ред. И.И.Елисеевой. М.: Юрайт, 2011.
25. Статистика населения с основами демографии: учебник/Г.С.Кильдишев, Л.Л.Козлова, С.Р.Ананьева [и др.]. М.: Финансы и статистика, 1990.
26. Топилин А.В. Территориальное перераспределение трудовых ресурсов в СССР. М.: Экономика, 1975.
27. Этнологический мониторинг переписи населения; под ред. В.В.Степанова. М.: ИЭА РАН, 2011.
28. Юдина Т.Н. Миграция: словарь основных терминов: учеб, пособие. М.: Издательство РГСУ: Академический проект, 2007.

III.Мақолалар

1. Антонов А.И., Медков В.М., Нетрусов М.А. Демография семьи — проблемы моделирования семейного цикла жизни // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. М., 1997. №2. С. 97— 108.
2. Белякова Е. Брак и развод в России XIX века // Первое сентября. 2001. №15.
3. Гаврилова Т.М.Факторы, обусловливающие миграцию населения, www//gavrilova-ru-factory.pdf
4. Долбик-Воробей Т.А.Переписи населения: вчера и сегодня // Научное обозрение. Серия 2 «Гуманитарные науки». 2012. №5. С. 71— 80.
5. Долбик-Воробей Г.А., Комельков М.В.Социально-экономическое положение РФ за последнее десятилетие двадцать первого века // Экономика и предпринимательство. 2017. №2-1 (79-1). С. 789— 794.

6. Заславская Т.И., Рыбаковский Л.Л.Процессы миграции и их регулирование в социалистическом обществе//Социологические исследования. 1978. № 1. С.64.

7. Захаров С.В.Потенциал структурных факторов роста рождаемости исчерпан?//Демоскоп. №731— 732, 5— 18.06.2017, 19.06,— 31.07.2017.

8. Мкртчян Н.Статистические источники информации о миграции населения в России // URL: http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0335/analit02.php

9. Филиппов Н.Н., Сурков В.А.Проблемы формирования трудовых ресурсов села //Труды. Вып. 4. Свердловск, 1972.

10. ЩербаковаЕ , Козлов В. Население России по прогнозам ООН // Демоскоп. №717— 718. 20.02— 05.03.2017. URL: http://demoscop.ru

IV . STATISTIK VA HISOBOT MATERIALLARI:

1. Гендерное равенство в Узбекистане: Факты и цифры 2010-2014. Статистический сборник. - Т., 2015. - 90 с.

2. Демографический ежегодник. 2000: Госкомстат. - М.: «Финансы и статистика», 2000. - 639 с.

3. Демографический ежегодник Узбекистана 2001-2013 годы. Статистический сборник. — Ташкент., 2014. - 300 с.

4. Население Узбекистана 2001-2011. Статистический сборник. - Т., 2012. - 256 с.

5. Население Узбекистана 2022. Статистический сборник. - Т., 2022,- 118 с.

6. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (2000-2020 гг.) и прогноз на 2021-2025 гг. Статистический сборник. - Т.: Узбекистан, 2021. 229с.

7. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2021 год. Государственный Комитет по статистике Республики Узбекистан. - Т., 2022.

V. ELEKTRON MANBALAR:

1. http :// Unpopulation.org.

2. http:// Population Reference Bureau. 2009-2017 World Population Data Sheet.

3. http:// www.undp.org.

4. http:// www.demoscope.ru.
5. http:// www.unep.org.
6. http:// www.religare.rn.
7. http:// www.stat.uz.
8. http:// www.unfpa.uz.

MUNDARIJA

KIRISH 3
I BOB. DEMOGRAFIYA VA AHOLI STATISTIKASINING METODOLOGIK ASOSLARI 5
1.1. Demografiya va aholi statistikasining predmeti 5
1.2. Demografiya va aholi statistikasining maqsad va usullari 8
1.2.1. Demografiya doirasida sanoatning tabaqalanishi 11
1.3. Demografiya va aholi statistikasining qisqacha rivojlanish tarixi . 15
1.4. Demografiya va aholi statistikasi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi 23
II BOB. AHOLI VA DEMOGRAFIK JARAYONLAR HAQIDAGI AXBOROT MANBALARI 27
2.1. Aholini ro'yxatga olish 27
2.1.1. Dunyo mamlakatlarida aholini ro'yxatga olishning qisqacha tarixi 28
2.1.2. Aholini ro'yxatga olish dasturlari 30
2.1.3. Rossiyada aholini ro'yxatga olishning qisqacha tarixi 38
2.1.4. Aholi ro'yxatini o'tkazish tamoyillari, usullari, vositalari va tashkil etilishi 40
2.1.5. O'zbekiston va SSSRda aholini ro'yxatga olish: natijalar, nashrlar 44
2.1.6. Aholining sifat tarkibi haqida ma'lumot 47
2.2. O'zbekistondagi hayotiy statistikaning joriy statistikasi 57
2.3. Namuna va maxsus so'rovlar 64
2.4. Aholi registrlari 65
III BOB. AHOLINING SONI, TARKIBI, TUZILISHI VA DINAMIKASINI STATISTIK O'RGANISH 70
3.1. Aholi soni, tarkibi va tuzilishining statistik ko'rsatkichlari 70
3.2. Aholining tarkibi va tuzilishi 78
3.2.1. Aholining yosh va jins tarkibi. Demografik yuk. Demografik qarish 79
3.2.2. Nikohlar va ajralishlar. Oila, uy xo'jaligi: tasnifi, ko'rsatkichlarning statistik tahlili 89
3.2.3. Shahar va qishloq aholisi 107
3.2.4. Aholining etnik tarkibi, ta'lim darajasi va yashash manbalari bo'yicha aholi tarkibi 113
3.3. Vaqt bo'yicha aholining tarkibi va tuzilishini statistik o'rganish 117
3.3.1. Dinamika qatorlarining analitik ko'rsatkichlari 118

3.3.2. Aholi sonini bashorati..... 122
IV BOB. AHOLINING TUG'ILISHI VA REPRODUKTIV XULQ-ATVORINI STATISTIK O'RGANISH 127
4.1. Fertillik statistikasi 127
4.1.1. Tug'ilishning umumiy va xususiy ko'rsatkichlari 127
4.1.2. Tug'ilishning ehtimoliy ko'rsatkichlari 134
4.2. Reproduktiv xulq-atvorni, aholining reproduktiv munosabatlarini baholash 136
4.3. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'zbekistonda tugilish jarayonidagi o'zgarishlar..... 142
V BOB. DEMOGRAFIK SETKA 151
5.1. Leksis setkasi 151
5.2. Demografik setka – aholi tabiiy harakati omillarini grafik usulda ifodalash..... 154
VI BOB. AHOLI MIGRATSIYASI 162
6.1. Migratsiya tushunchasi, turlari va tiplari 162
6.2. Migratsiya jarayonlari haqidagi axborot manbalari 172
6.3. Aholi migratsiyasining statistik ko'rsatkichlari 182
6.4. Mehnat migratsiyasi 195
6.5. Migratsiya omillari va sabablari 199
6.6. Migratsiya tushunchalari va asosiy ilmiy yondashuvlar tasnifi... 204
6.7. Xalqaro migratsiya jarayoni va undagi o'zgarishlar 215
VII BOB. AHOLI O'LIMINI STATISTIK O'RGANISH 221
7.1. Aholi o'limining statistik ko'rsatkichlari..... 221
7.1.1. Umumiy va maxsus ko'rsatkichlar 221
7.2. O'lim jadvallarini qurish va tasniflash, o'lim jadvali ko'rsatkichlari 228
7.3. O'lim omillari va o'lim sabablarini tahlil qilish..... 237
VIII BOB. AHOLINING TABIIY O'SISHI VA KO'PAYISHI .. 244
8.1. Hayotiy statistika..... 244
8.2. Aholi takror barpo bo'lish ko'rsatkichlari 247
IX BOB. DEMOGRAFIK PROGNOZLAR, ISTIQBOLLI AHOLINI HISOBLASH..... 253
9.1. Demografik prognozlar, bashoratlarning tasnifi 253
9.2. Demografik prognozlash usullari 254
9.3. Demografik prognoz va dunyoda demografik rivojlanishning global muammolari 263
ILOVALAR 276
AHOLI STATISTIKASI FANIDAN TESTLAR 294

GLOSSARIY 312
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR 321

Sh.S. Oltayev, F.A. Safarov

AHOLI STATISTIKASI

o‘quv qo‘llanma

Muharrir: Z. Meliyev
Musahhih: J. Shodmonov
Texnik muharrir: Z.N. Bobodustov

O‘quv qo‘llanma Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Kengashining 2024 yil 31 maydagi 10-sonli qaroriga muvofiq o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.

© «FAN BULOG’I» nashriyoti, Samarqand - 2024

ISBN: 978-9910-753-77-0

Nashriyot lisenziyasi:
№ 4341-5160-642c-944b-ab74-5062-3969
Nashrga ruxsat etildi: 19.07.2024 y.
© «FAN BULOG’I» nashriyoti, Samarqand sh.
S.Buhoriy ko’chasi, 1-11 uy.

2950

09.07.2024 yilda chop etildi
Qog‘oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog‘ozi.
“Times New Roman” garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 20,87
Buyurtma № 0106A/24 Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.